

ΑΜΟΡΓΟΣ ΙΙ

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΠΥΡΓΟΙ

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 10672
Fax 210 3644996, τηλ. 210 3625531
archetai@otenet.gr

ISSN 1105-7785

ISBN 960-8145-51-1

Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἐκδόθηκε
μὲ δαπάνη τοῦ Ἰδρύματος
«ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΝΙΑΡΧΟΣ»

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἐκδόσεως: Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου
Ἐκδοτικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἐπιμέλεια: Λούση Μπρατζιώτη

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡΙΘ. 239

ΛΙΛΑΣ Ι. ΜΑΡΑΓΚΟΥ

ΑΜΟΡΓΟΣ ΙΙ

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΠΥΡΓΟΙ

ΑΘΗΝΑΙ 2005

ΜΝΗΜΗ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, ΑΜΟΡΓΙΝΟΥ
(1823-1904)

«Αί ἐν Ἀμοργῷ ἀρχαιότητες, ἂν τὸν ἀσθενῆ μόνον χρόνον εἶχον ἀντίπαλον,
ἤθελον διατηρηθῇ μέχρις ἡμῶν σχεδὸν ἀκέραιαι, ἀλλά...» ΕΜ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ (1857)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	XIII
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ	XIX
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	XXVII

ΜΕΡΟΣ Α

Ο ΠΥΡΓΟΣ 'στὸ ΧΩΡΙΟ' - ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ ΑΡΚΕΣΙΝΗΣ

I. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ (1843-2002)	1
Ludwig Ross (Λουδοβίκος Ῥόσς) 1841 [= 1843]	3
Ἐμμανουὴλ Ἰωαννίδης (1852, 1857)	7
Ἀντώνιος Μηλιαράκης (1884)	10
R.M. Dawkins-A.B. Wace (1906)	12
1908-1956	13
J.H. Young (1956)	13
M. Κορρές (1974)	14
L. Haselberger (1978)	18
M.-Fr. Boussac - G. Rougemont (1983)	20
Α. Μαραγκοῦ (1993-2002)	21
II. ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ (1993-2002)	23
1983-1992	25
1993	27
Χῶρος Ἀ τοῦ μνημείου καὶ ἀὐλῇ	27
1994	28
Αὐλῇ	28
1995	31
Αὐλῇ: προστασία καὶ συντήρηση πλευρικῶν τοίχων	31
Ἀποξήλωση χωραφότοιχων καὶ νεωτέρων κτισμάτων	32
Αὐλῇ	45
Κινητὰ εὐρήματα	47
Ἔργασίες ἐκτὸς τοῦ μνημείου	50
Χῶρος ἀνατολικά τοῦ Ἀ. τοίχου τῆς ἀὐλῆς	51
Κινητὰ εὐρήματα	54
Περιοδεῖες	60

1996	61
<i>Κυρίως πύργος</i>	61
Έργασίες συντήρησης: κυρίως πύργος - αὐλή	64
Καθαρισμοὶ	66
Κινητὰ εὐρήματα	67
Έργασίες ἐκτὸς τοῦ μνημείου	
ΝΔ τοῦ κυρίως πύργου	68
Κινητὰ εὐρήματα	72
ΒΔ τοῦ κυρίως πύργου καὶ τῆς αὐλῆς	75
Ἀνατολικά τοῦ θυραίου τοίχου τῆς αὐλῆς	77
Τοπογραφικὸ	77
Διαμόρφωση τοῦ περιβάλλοντος χώρου	77
Περιοδεῖες στὴν μείζονα περιοχὴ	
ΒΔ τοῦ πύργου: χωράφι τῆς Ἀγιᾶς Τριάδας	78
Μυρίζοντας - Χαλεπᾶ - Λαγκάδα	79
1997	83
<i>Κυρίως πύργος (τύρσις)</i>	89
Στερεώσεις καὶ ἀνατάξεις λίθων	102
<i>Κυρίως πύργος</i>	102
<i>Αὐλή</i>	105
Κινητὰ εὐρήματα	
<i>Κυρίως πύργος (τύρσις)</i>	106
<i>Αὐλή, ΝΔ. τμήμα</i>	108
Έργασίες ἐκτὸς τοῦ μνημείου	108
Διαμόρφωση τοῦ περιβάλλοντος χώρου	109
1998	
<i>Αὐλή: Καθαρισμὸς ΝΔ. τμήματος, ἀνάταξη Δ. τοίχου καὶ Δ. θυρίδος</i>	111
<i>Έκθεση γιὰ τὴν ἀνάταξη τῆς Δ. θυρίδας (ὑπὸ Γ. Π. Ἀντωνίου)</i>	117
<i>Ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ ἐκτὸς τοῦ μνημείου</i>	121
<i>Χῶρος Ἀ τοῦ μνημείου: οἰκοδομικά λείψανα καὶ κινητὰ εὐρήματα</i>	123
<i>Καθαρισμοὶ - Διάλυση χωραφότοιχων</i>	135
<i>Διαχωριστικὸς χωραφότοιχος ΝΑ τοῦ πύργου</i>	135
<i>Βορείως τοῦ Β. τοίχου τῆς αὐλῆς</i>	138
<i>Τὸ ΒΑ τοῦ πύργου Νεωτέρων χρόνων κτιριακὸ συγκρότημα</i>	141

1999	
Χώρος Ἀ τοῦ μνημείου	151
Ἔργασίες Ἀ τῆς οἰκίας ἀνασκαφῆς	158
Ἀεροφωτογράφιση καὶ γεωμετρικὴ τεκμηρίωση	158
Ἐκθεση γιὰ τὴν Γεωμετρικὴ τεκμηρίωση τοῦ πύργου (ὑπὸ Γ. Ν. Μακρῆ)	159
2000-2002	161
III. ΠΡΟΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	163
1. Ἡ χρονολόγηση τοῦ μνημείου	165
2. Τὸ χρηστικὸν κάλλος τοῦ μνημείου	174
 ΜΕΡΟΣ Β ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΠΥΡΓΟΙ ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΜΟΡΓΟΥ	
	189
1. Ἡ ἔρευνα (1843-2002)	191
2. Κατάλογος τῶν ἀρχαίων πύργων	199
Περιφέρεια Ἀρκεσίνης (Κάτω Μεριᾶς)	201
Κατάλογος ἀρ. [1-6]	212
[1]. Ὁ πύργος τοῦ Βασίλη στὸ Χωριὸ	213
[2]. Ὁ πύργος τοῦ Γιαννούλη	214
[3]. Τὸ Πυργὶ	220
[4]. Μαύρη Μύτθη	226
[5]. Κορνακοπὸς	230
[6]. Τῆς Ἀρμένισσας	237
Περιφέρεια μεταξὺ Ἀρκεσίνης καὶ Μινώας	240
Περιφέρεια Μινώας	244
Κατάλογος ἀρ. [7-13]	246
[7]. Παλιοκκλησὰ	247
[8]. (Τὰ) Βιγλιὰ	249
[9]. Ἀγία Βαρβάρα στὸ Βουνὶ	251
[10]. Τερλάκι, Ἄης Γιώργης	252
[11]. Λέλης - Ἑλληνικὰ	257
[12]. Ρίχτι, Ἄης Γιώργης	259
[13]. Ρίχτι, Ἄης Γιάννης Πρόδρομος	261

Περιφέρεια Αιγιάλης [14-24]	267
Κατάλογος ἀρ. [14-18]	272
[14]. Ἄης Παῦλος	273
[15]. Βορεινά - Ἑλληνικὸ	276
[16]. Νερόλακκα	281
[17]. Ἄης Στέφανος	284
[18]. Ἀστράτης	288
Περιοχὴ Ὁξω Μεριᾶς	291
Κατάλογος ἀρ. [19-24]	295
[19]. Ἀσφοντηλίτης	296
[20]. Ἀσφοντηλίτης - Χάλαρα	300
[21]. Ἀσφοντηλίτης - Χάλαρα - Ρίζα	300
[22]. Ὁξω Μεριὰ	302
[23]. Παλιόκαστρο	306
[24]. Παλιόπυργος	307
 ΠΙΝΑΚΕΣ 1-2: Ἀντιστοιχία ἀριθμῶν καταλόγου πύργων μὲ χάρτες 1983 καὶ 2002	 308
 3. Χρονολόγηση καὶ Προορισμὸς τῶν Πύργων	 309
4. Νησιωτικὰ Ὁχυρά: Ἐπιλεγμένη Βιβλιογραφία	315
ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ: I-V.	329
I. ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ: ὀνόματα ἀρχαῖα καὶ γεωγραφικά, λέξεις καὶ τεχνικοὶ ὅροι	331
II. ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΜΟΡΓΟΥ κατὰ IG XII 7 καὶ IG XII 7, Suppl.	343
III. ΘΕΣΕΙΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΑΜΟΡΓΟΥ κατὰ IG XII 7 καὶ IG XII 7, Suppl.	345
IV. ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΑΜΟΡΓΟΥ	348
V. ΛΕΞΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ ΤΩΝ ΑΜΟΡΓΙΝΩΝ	355
SUMMARY	361
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ	391

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὸ μοναδικὸ ἀρχαῖο μνημεῖο ποὺ στέκεται ὀρθοῖο στὴν Ἀμοργὸ εἶναι ὁ μνημειακῶν διαστάσεων πύργος 'σ τὸ Χωριό', ὁ πολυθρύλητος Πύργος τοῦ Βασίλη, στὴν ὑπαιθρον χώραν τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Ἀρκεσίνης, κοντὰ στὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Τριάδας.

Μολονότι εἶναι γνωστὸς στὴν διεθνὴ βιβλιογραφία ἀπὸ τὸ 1843, οἱ πρῶτες συστηματικὲς ἐργασίες γιὰ τὴν διάσωσή του ἀπὸ τὴν φθορὰ τοῦ χρόνου, τὴν βλαπτικὴ ἐπενέργεια τῶν ὑπεραιωνόβιων θάμνων καὶ τὶς ἀνθρώπινες ἐπεμβάσεις, ἄρχισαν μετὰ ἀπὸ ἑκατὸν πενήντα χρόνια, τὸ 1993, χάρις στὸ χρηματικὸ κονδύλιο τοῦ Ὑπουργείου Αἰγαίου.

Οἱ πολὺχρονη καὶ πολὺμορφες προσπάθειες γιὰ τὴν «ἐκδοσὴ μικροῦ χρηματικοῦ κονδυλίου διὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ μνημείου», ἦταν «σὰν τῶν Τρώων, τῶν συφοριασμένων»: οἱ αἰτήσεις, ἀπὸ τὸ 1973, πρὸς τοὺς ἀρμοδίους φορεῖς, ἀκόμα καὶ οἱ προφορικὲς ἐκκλήσεις καὶ παρακλήσεις, παρέμειναν ἐπὶ εἴκοσι ἔτη ἀναπάντητες, ἀφοῦ, ὁ τελευταῖος μόνιμος κάτοικος τοῦ πύργου, ὁ θρυλικὸς «ἀράπης ποὺ φύλαγε τὸν θησαυρὸ στὸν πύργο τοῦ Βασίλη», δὲν ὑποσχόταν λαμπερὸ χρυσὸ καὶ δημοσιότητα.

Ὡστόσο, ἀπὸ τὸ 1983, μὲ τὴν ἔγκρισιν τῆς ΚΒ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων, δοκιμάσαμε κάθε καλοκαίρι, μόνον μὲ τὴν ἐθελοντικὴ ἐργασία τῶν φυλάκων Μ. Δεσποτίδη καὶ Σ. Γιαννακοῦ νὰ ἐλευθερώσουμε, προσωρινὰ τουλάχιστον, τὴν πρόσβαση στὸ μνημεῖο καὶ νὰ ἀπαλλάξομε τοὺς τεράστιους κρεμάμενους λίθους ἀπὸ τὸν καταστρεπτικὸ ἐναγκαλισμὸ τῶν αὐτοφυῶν. Ἔτσι,

«κομμάτι κατορθώνουμε, κομμάτι
παίρνουμ' ἐπάνω μας, κι ἀρχίζουμε
νὰ ἔχουμε θάρρος καὶ καλὲς ἐλπίδες».

Πράγματι, τὸ 1993, τὸ Ὑπουργεῖο Αἰγαίου ἀνταποκρινόμενο καὶ στὸν διακαὴ πόθο τῶν κατοίκων τῆς Κάτω Μεριᾶς γιὰ τὴν «ἀναστήλωση τοῦ πύργου», ἐνέκρινε χρηματικὸ κονδύλιο (1.500.000 δρχ.) γιὰ τὴν «ἀνάδειξιν» τοῦ μνημείου.

Χάρις στὴν συνεχῆ, ἐπὶ δεκαετία (1993-2002), ἐτήσια χρηματοδότηση τοῦ Ὑπουργείου Αἰγαίου, πραγματοποιήθηκαν χρονοβόρες καὶ δαπανηρὲς ἐργασίες ἀποψίλωσης, ἐκτεταμένοι ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοί, συντήρηση καὶ στήριξη ἐτοιμόροπων λίθων, μεταφορὰ ἐκτὸς τοῦ μνημείου πεσμένων οἰκοδομικῶν μελῶν, καθὼς καὶ ἡ ἀπαραίτητη γιὰ τὴν «ἀνάδειξιν» του ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ἔτσι, ὄχι μόνον ἄλλαξε ριζικὰ ἡ εἰκόνα τοῦ μνημείου, ἀλλὰ ἔγινε προσιτὸ καὶ στοὺς πολυάριθμους ἐπισκέπτες.

Ἡ ἐναρξὴ τῶν ἐργασιῶν διάσωσης, ἔρευνας καὶ μελέτης τοῦ μνημείου δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ χωρὶς τὴν πολυσήμαντη προεργασία τοῦ φίλου ἀρχιτέκτονα Μανόλη Κορρέ,

ό οποίος τὸ 1974, παρὰ τὶς ἀπερίγραπτες δυσκολίες ἀποτύπωσε τὸν πύργο καὶ τὰ παρακείμενα νεώτερα καὶ ἀρχαῖα κτίσματα. Τὰ ἀκριβέστατα καὶ εὐγλωττα σχέδιά του στάθηκαν ἔκτοτε πολύτιμοι σηματοῦροι καὶ ἐφαλτήριοι.

Ἀπὸ τὸ 1999, χάρις στὴν χορηγία τοῦ Ἰδρύματος «ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΝΙΑΡΧΟΣ», συνεχίστηκαν οἱ ἐρευνητικὲς καὶ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση, οἱ καθαρισμοί, ἡ διαμόρφωση τοῦ περιβάλλοντος χώρου, ἔγινε ὀρθοφωτογράφιση καὶ ἀεροφωτογράφιση τοῦ μνημείου καὶ τὸ 2000 κυκλοφορήθηκε πλούσια εἰκονογραφημένο ἐνημερωτικὸ φυλλάδιο.

Ὅπως ἐμφαίνεται ἀπὸ τὴν ἀναδρομὴ στὴν παλαιότερη ἔρευνα (I.), στὶς μνεῖες τοῦ μνημείου στὴν ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία, μεταξὺ τῶν κυριοτέρων λόγων ποὺ ἐπέβαλαν τὴν παρούσα ἔκδοση, ἦταν ἡ διαπίστωση, ὅτι, στὴν κατ' ἐξοχὴν ἐποχὴ τῆς εἰκόνας, οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸ μνημεῖο οὐσιαστικὰ στηρίζονταν σὲ ἐλάχιστες –πέντε μόνον– φωτογραφίες. Ἐτσι, μολονότι τόσον οἱ ἐργασίες μεταφορᾶς ἐκτὸς τοῦ μνημείου ὅλων τῶν πεσμένων οἰκοδομικῶν μελῶν ὅσον καὶ ἡ συντήρηση καὶ ἡ ἀνάταξη τῶν τοίχων, βρίσκονται ἐν ἐξελίξει, θεώρησα σκόπιμο, πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ διεπιστημονικὴ δημοσίευση τῶν ἀποτελεσμάτων, νὰ ἐκθέσω ἐν συντομίᾳ τὴν πορεία τῶν ἐργασιῶν ἀπὸ τὸ 1993 ἕως τὸ 2002 (II.), σχεδιαστικὰ καὶ φωτογραφικὰ τεκμηριωμένη.

Σὲ ἐρωτήματα ποὺ ἀπασχολοῦν τοὺς ἐρευνητὲς ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα ἕως σήμερα, ὅπως ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση (III.1), ἡ χρῆση ἢ οἱ χρήσεις, τὸ χρηστικὸν κάλλος τοῦ μνημείου (III.2), οἱ ἀποχρῶντες λόγοι ἀνίδρυσής του στὴν ὑπαιθρον χώραν, μακρὰν τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Ἀρκεσίνης, ἡ σημασία του γιὰ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ γιὰ τὴν ἄμυνα, σὲ αὐτὴν τὴν φάση τῆς ἔρευνας, δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ ὀριστικὴ ἀπάντηση. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ διάφορα ἐπίπεδα ζωῆς, τοὺς λόγους κατάρρευσης καὶ ὀριστικῆς ἐγκατάλειψης τοῦ μνημειακοῦ πύργου, πρὸς τὸ παρόν, πρὶν ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν ἐργασιῶν, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ συναγωγὴ ἀσφαλῶν συμπερασμάτων. Γι' αὐτὸ καὶ περιορίζομαι σὲ ὀρισμένες προανασκαφικὲς παρατηρήσεις, καὶ σὲ διαπιστώσεις προσωρινῶ χαρακτήρα.

Ἡ προσπάθεια τούτη ἀποβλέπει σὲ μιὰ πρώτη γνωριμία τοῦ πύργου στὸ Χωριό, ὅχι μόνον στοὺς ὁμοτέχνους, ἀλλὰ καὶ στὸ εὐρύτερο κοινό· συνάμα ὁμως ἀποτελεῖ ἐκπλήρωση τοῦ χρέους πρὸς ἐκείνους ποὺ συνέβαλαν στὴν διάσωση καὶ στὴν ἔναρξη τῆς συστηματικῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας τοῦ μνημείου.

Τόλμησα νὰ προβῶ καὶ στὴν καταγραφή τῶν ἀρχαίων πύργων τῆς Ἀμοργοῦ, ὅχι βέβαια χωρὶς ἐπιστημονικοὺς δισταγμούς, ἔχοντας ἀπόλυτη συνειδήση τῶν κινδύνων ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὸ κενὸ τῆς ἐξειδικευμένης διεπιστημονικῆς ἔρευνας. Ἐτσι, στὸ Β' Μέρος, μετὰ ἀπὸ τὴν συνοπτικὴ ἀναφορὰ στὶς παλαιότερες βιβλιογραφικὲς μνεῖες (1.), παρουσιάζονται ὑπὸ μορφήν Καταλόγου τὰ ἀπὸ τὸ 1843 ἕως τὸ 2002 γνωστὰ μεμονωμένα ὄχυρά ποὺ βρίσκονται στὴν ὑπαιθρον τῶν ἀρχαίων πόλεων Ἀρ-

κεσίνης, Μινώας και Αιγιάλης (2.), καθώς και όρισμένες διαπιστώσεις για την χρονολόγηση και τόν προορισμό τών πύργων (3.). Ἡ καταγραφή τών πύργων δὲν εἶναι προῖόν κάποιου μεγαλεπήβολου χρηματοδοτούμενου ἐρευνητικοῦ προγράμματος· στηρίζονται στὶς πολὺωρες πεζοπορίες ποὺ ἀρχίσαμε τὸ 1972 μὲ τοὺς φύλακες Ἀρχαιοτήτων Μ. Δεσποτίδη καὶ Σ. Γιαννακό, καὶ συνεχίσαμε μὲ τοὺς φοιτητὲς ἀπὸ τὸ 1980 ἕως σήμερα, πάντα χωρὶς μεταφορικὸ μέσο, χωρὶς καμία ἀπολύτως οἰκονομικὴ ὑποστήριξη, χωρὶς σχεδιαστὲς, τοπογράφους ἢ ἀρχιτέκτονες, ἀκόμα καὶ χωρὶς καλὴ φωτογραφικὴ μηχανή, συχνὰ μάλιστα χωρὶς φῖλμ, ἀφοῦ, ἕως πρὶν ἀπὸ ὀλίγα χρόνια, δὲν ὑπῆρχαν στὸ νησί θερινὰ καταστήματα «τουριστικῶν εἰδῶν».

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ μου ὀφειλὴ στοὺς ἀναφερόμενους στὴν βιβλιογραφία, μεγάλη εἶναι ἡ ὑποχρέωσή μου πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Αἰγαίου καὶ πρὸς τὸ Ἰδρυμα «ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΝΙΑΡΧΟΣ», χωρὶς τὴν χρηματοδότηση τῶν ὁποίων, οἱ ἐργασίες καὶ ἡ ἔρευνα στὸν πύργο στὸ Χωριὸ δὲν θὰ εἶχαν πραγματοποιηθεῖ. Χάρης στὴν χορηγία τοῦ Ἰδρύματος «ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΝΙΑΡΧΟΣ» κατέστη δυνατὴ ἡ προετοιμασία καὶ ἡ παρούσα πολυδάπανη ἔκδοση. Ἐγκάρδια εὐχαριστῶ τὰ παιδιὰ τοῦ Σταύρου Σ. Νιάρχου, Φίλιππο, Σπύρο καὶ Μαρία, καθὼς καὶ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ Ἰδρύματος καὶ ἰδιαίτερος τοὺς κυρίους Κωστῆ καὶ Ἀνδρέα Δρακόπουλο.

Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὴν Ἐπιτροπὴ Ἑρευνῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ὁποίας ἐτέθη, κατόπιν ἐγκρίσεως τοῦ Πρυτανικοῦ Συμβουλίου, ἡ οἰκονομικὴ διαχείριση ὅλων τῶν χρηματικῶν κονδυλίων τοῦ Ὑπουργείου Αἰγαίου, καθὼς καὶ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ γιὰ τὸ χρηματικὸ κονδύλιο τῶν «2.500.000 δρχ. ἀπὸ τὸ Λόττο», τὸ ὁποῖον κατετέθη τὸ 1996 στὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία «γιὰ τὴν συνέχιση τῶν προγραμματισμένων ἐργασιῶν».

Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζω στὴν φίλη συμπατριώτισσα Σοφία Ἀ. Κωβαίου, τὴν θυγατέρα τοῦ ἀλησμόνητου ἐφημέριου τῆς Χώρας Παππᾶ-(Α)Ντώνη, γιὰ τὴν συναίνεσή της «νὰ καθαρίσουμε ἐπιτέλους τὸν πύργο», καθὼς καὶ πρὸς τὴν ΚΒ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων, στὸν Ἰ.Χ. Παπαχριστοδούλου, Δρ. Φιλ., Ἐφορον τῶν Ἀρχαιοτήτων, στὶς συναδέλφους Ἀγγελικὴ Γιαννικουρὴ καὶ Μελίνα Φιλήμονος-Τσοποτοῦ, Δρ. Φιλ., καὶ στὸν μαθητὴ μου Π. Τριανταφυλλίδη, Δρ. Φιλ., γιὰ τὴν ἀμέριστη συμπαράστασή τους στὴν διάσωση τοῦ μνημείου καὶ κυρίως γιὰ τὶς φροντίδες τους κατὰ τὴν χρονοβόρα διαδικασία ἀπαλλοτρίωσης τόσο τοῦ ἀπὸ μακροῦ ἐγκαταλελειμμένου χωραφιοῦ ἐντὸς τοῦ ὁποίου βρίσκεται ὁ πύργος ὅσον καὶ τῶν παρὰκειμένων, μισοερειπωμένων νεωτέρων κτισμάτων.

Ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὶς ἐργασίες στὸν πύργο ἦταν ἡ συμβολὴ τῶν φυλάκων Ἀρχαιοτήτων Μανόλη Δεσποτίδη καὶ Σίμου Γιαννακοῦ, οἱ ὁποῖοι συνεργάστηκαν ἐν ἀγαστῇ συμπνοίᾳ ἕως τὸ 1992 γιὰ τὴν προστασία τοῦ μνημείου ἀπὸ τὰ καταστρεπτικὰ αὐτοφυή.

Από το 1993 έως σήμερα ιδιαίτερος σημαντική είναι η πολύπλευρη συμβολή του Σίμου Γιαννακού: χάρις στην σκληρή εργασία του, καί, κυρίως χάρις στον πρακτικό και έφευρετικό του νοῦ, ἐπιλύθηκαν πάμπολλα τεχνικά προβλήματα.

Σκληρά ἐργάστηκαν καὶ οἱ μαθητές μου, ὑποψήφιοι διδάκτορες Γεώργιος Ί. Γαβαλᾶς (1993-1996) καὶ Βάσω Π. Δημητρίου (1994-2002).

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια εἶναι ἔργο τῶν φίλων ἀρχιτεκτόνων Γιούλης Ἀναστασιάδου (1993-1996), καὶ κυρίως τοῦ Γεωργίου Ἀντωνίου, μόνιμου συνεργάτη ἀπὸ τὸ 1993. Ὅρισμένα σχέδια τοῦ μνημείου, τοῦ χώρου καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἔγιναν ἀπὸ τὸν Ί. Διαμαντόπουλο, σχεδιαστὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Οἱ χάρτες εἶναι ἔργο τῆς μαθήτριάς μου Κατερίνας Μπούρα, ὑποψ. διδάκτορος. Γιὰ τὴν συντήρηση τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἐργάστηκαν οἱ Σεραφεῖμ Κορώσης καὶ Δημήτρης Σελίμης.

Οἱ περισσότερες «ἀνασκαφικὲς» φωτογραφίες τοῦ χώρου καὶ τοῦ μνημείου ἔγιναν ἀπὸ τὴν ὑπογραφόμενη· μερικὲς ὀφείλονται στὴν φωτογράφο Ἑλένη Μπαρδάνη, στοὺς ἀρχαιολόγους Γ. Ί. Γαβαλᾶ καὶ Β. Π. Δημητρίου, καθὼς καὶ στὸν ἀρχιτέκτονα Γ. Π. Ἀντωνίου. Ὅλες οἱ φωτογραφίες τῶν εὐρημάτων ἔγιναν ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Ἑμ. Δεσποτίδη. Ἡ ὀρθοφωτογράφιση καὶ ἡ ἀεροφωτογράφιση πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ ὁμάδα εἰδικῶν μὲ τὴν εὐθύνη τοῦ Γεωργίου Ν. Μακρῆ, Ἀγρ. Τοπογράφου Μηχανικοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου.

Δὲν ἦταν λιγότερο σημαντικὴ ἡ βοήθεια τοῦ ἀρχιεργάτη, Γεωργίου Δ. Γαβαλᾶ, καθὼς καὶ τῶν ἐργατῶν Μ. Κωβαίου, Νικήτα Γ. Γιαννακού, Γεωργίου Νικ. Γιαννακού, Στέλιου Θεολογίτη, Παρασκευᾶ Μ. Γιαννακού, Θεοδώρου Βεκρῆ, Μάρκου Κωβαίου, Γεωργίου Ρούσσου, Ἀθανασίου Δεσποτίδη, Μάρκου Ἀ. Δεσποτίδη, τότε φοιτητῇ καὶ σήμερα πτυχιούχου Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης καὶ ὑποψηφίου διδάκτορος, Ἰωάν. Οἰκονομίδη, Νικ. Δεσποτίδη καὶ Ἰωάν. Δεσποτίδη, καθὼς καὶ τοῦ Γεωργίου Α. Βλαβιανοῦ, φύλακα Ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὸ 1996.

Σὰν ξεκινήσαμε τὸν ἀγῶνα γιὰ «τὴν ἀνακάλυψη τοῦ θησαυροῦ στὸν πύργο» μᾶς συμπαραστάθηκαν παντοιοτρόπως ἡ Μαρία Πατηνιώτη-Ρούσσου, ὁ Γ. Ρούσσος, ἡ Εὐαγγελία καὶ ὁ Δ. Πατηνιώτης, μόνιμοι κάτοικοι στὴν Ἀγία Τριάδα, τὰ «παιδιὰ τοῦ πύργου», ὁ Παρασκευᾶς καὶ τὸ Βαγγελιὸ Γ. Ρούσσου καὶ ὁ Εὐάγ. Δ. Πατηνιώτης, μαθητῆς τοῦ Δημοτικοῦ, καθὼς καὶ οἱ Κατωμερίτες Νικόλαος Μενδρινός, τότε Πρόεδρος τῆς Κοινότητος Ἀρκεσίνης, Εὐάγγελος Μενδρινός, Πρόεδρος τοῦ Πολιτιστικοῦ Συλλόγου Ἀρκεσίνης, Σταμάτης Σίμος καὶ Σταῦρος Σίμος. Ἡ Μαρία Πατηνιώτη-Ρούσσου συνεχίζει ἔως σήμερα, πάντα μὲ τὴν ἴδια φιλόφρονη προθυμία νὰ ἐξυπηρετεῖ ἐργαζόμενους καὶ ἐπισκέπτες.

Γιὰ τὴν ταύτιση παλαιῶν τοπωνυμίων, ἀνθρωπωνυμίων, οἰκωνυμίων καὶ ἁγιωνυμίων κλπ., καθὼς καὶ γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ ἀρχαίων ὑλικῶν μαρτυριῶν, πολλὰ ὀφείλω καὶ στὴν Μάννα μου, τὸ Μαργιὸ τοῦ Καπετὰν Νικόλα τοῦ Γιωργαλᾶ (1903-2002), γιὰτι

οί γλαφυρές διηγήσεις της δὲν ἦταν μόνον ἐλκυστικές, ἀλλὰ γεμᾶτες πολυσήμαντες πληροφορίες.

Ἡ Βάσω Δημητρίου ἕως τὸ 2002, μεταξὺ ἄλλων, συγκέντρωσε φωτογραφίες καὶ σχέδια, κατέγραψε τὰ χαρακτηριστικὰ εὐρήματα καὶ συνέταξε ὀρισμένα λήμματα τοῦ Καταλόγου κινητῶν εὐρημάτων. Γιὰ τὴν σύνταξη τῶν λημμάτων συνεργάστηκαν οἱ μαθητές μου Βασιλικὴ Παππᾶ, Δημήτρης Κοκκῶνης, Παῦλος Τριανταφυλλίδης καὶ Γεώργιος Γαβαλᾶς, καθὼς καὶ ἡ κυρία Χριστίνα Ε. Μητσοπούλου, ὑποψηφία διδάκτωρ, καὶ ἡ φίλη Ἡὼς Τσούρτη, ἐπιμελήτρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου.

Τὴν ὑστάτην ὥραν, σχεδὸν ἐπὶ τοῦ πιεστηρίου, χάρις στὴν δωρεὰ πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν τοῦ Ἰδρύματος Δεκόζη-Βούρου, ταῖς πρεσβείαις τοῦ φίλου τῆς Ἀμοργοῦ Εὐθύμιου Χριστοδούλου, κατέστη δυνατὴ ἡ ἔρευνα τῶν Ἀρχαιολογικῶν Καταλοίπων τοῦ Ἐμ. Ἰωαννίδου Ἀμοργίνου. Ἔτσι, μὲ τὴν βοήθεια τῆς ὑπεύθυνης τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῆς πάντα ἐξυπηρετικῆς Ἰωάννας Νίνου, καθὼς καὶ μὲ τὴν τεχνικῆς φύσεως συμβολὴ τῆς Κατερίνας Μπούρα, ἐνσωματώθηκαν στὸν παρόντα τόμο ὀλίγα σχέδια, καθὼς καὶ ὀρισμένες, ἄγνωστες πληροφορίες.

Ἡ Διονυσία Ροσγοβᾶ μετέγραψε μὲ περισσὴ φροντίδα τὰ δακτυλόγραφά μου καὶ τὰ διορθωμένα δοκίμια. Ὁ μαθητής μου Δημήτρης Βλαχᾶκος, ὑποψήφιος διδάκτωρ, συνέβαλε στὴν συγκέντρωση καὶ στὸν τελικὸ ἔλεγχο ὀρισμένων φωτογραφιῶν καὶ σχεδίων, μᾶς προφύλαξε ἀπὸ ὀρισμένες ἀβλεψίες καὶ ἔκαμε εὐάριθμες χρήσιμες παρατηρήσεις.

Ἡ μετάφραση τῆς περίληψης στὰ ἀγγλικά ἔγινε ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρα Ντούμα.

Ἡ ἔκδοση εἶναι καρπὸς ἀμέτρητων ὥρῶν στενῆς καὶ γόνιμης συνεργασίας μὲ τὴν Ἐλευθερία Κονδυλάκη, Ἐπιμελήτρια τῶν Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, καὶ τὴν ἐκδότῃ Λούση Μπρατζιώτῃ· στὴν μακρόχρονη, ἐγνωσμένου κύρους ἐμπειρία τους, καθὼς καὶ στὸ προσωπικὸ τους ἐνδιαφέρον ὀφείλεται ἡ μορφή τοῦ βιβλίου.

Τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας μοῦ ἔκαμε τὴν τιμὴ νὰ συμπεριλάβει καὶ τὸν δεῦτερο τόμο τῶν ἐρευνῶν στὴν Ἀμοργὸ στὴν σειρὰ τῶν Δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας.

Σὲ ὅλους ἀνεξαιρέτως ἐκφράζω ἐγκάρδιες εὐχαριστίες.

Ξεχωριστὰ ὅμως θέλω νὰ εὐχαριστήσω τὸν Ἀκαδημαϊκὸ Βασίλειο Πετράχο, Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἑταιρείας, γιατί, ἀπὸ τὰ φοιτητικὰ μου κιόλας χρόνια μοῦ δίδαξε τὴν ἔμπρακτῃ ἀγάπῃ γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ τὸν σεβασμὸ τοῦ πολὺπαθου τόπου μας, ἐνῶ μὲ τὸ ἔργο του ἔδειξε πῶς «ἡ ἔρευνα εἶναι μακρὸ ταξίδι, χωρὶς τελειωμό».

ΛΙΛΑ Ι. ΜΑΡΑΓΚΟΥ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

1. Περιοδικὰ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	<i>Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν</i>
AE	<i>Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
AnnLiv	<i>Annals of Archaeology and Anthropology</i> (University of Liverpool)
AntW	<i>Antike Welt</i>
Ἀριάδνη	<i>Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης</i>
ASAtene	<i>Annuario della Scuola Archeologica di Atene</i>
AZ	<i>Archäologische Zeitung</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
BdArte	<i>Bollettino d'Arte</i>
Bjb	<i>Bonnerjahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Rheinischen Amtes für Bodendenkmalpflege im Landschaftsverband Rheinland und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande</i>
BSA	<i>The Annual of the British School at Athens</i>
Bull.Épigr.	<i>Bulletin Épigraphique</i>
Chiron	<i>Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Archäologischen Instituts (München)</i>
ClassRev	<i>Classical Review</i>
CRAI	<i>Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions</i>
Δωδώνη	<i>Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων</i>
EEKM	<i>Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν</i>
Eirene	<i>Studia Graeca et Latina</i>
Geogr. Journ.	<i>The Geographical Journal</i>
Hermes	<i>Zeitschrift für klassische Philologie</i>
Hesperia	<i>The Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
IstMitt	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Istanbul</i>
JdI	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
JFA	<i>Journal of Field Archaeology</i>
JMA	<i>Journal of Mediterranean Archaeology</i>
JourSav	<i>Journal des Savants</i>
LCM	<i>Liverpool Classical Monthly</i>
MusHelv	<i>Museum Helveticum</i>
ÖJh	<i>Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien</i>

OJA	<i>Oxford Journal of Archaeology</i>
ΠΑΑ	Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
ΠΑΕ	Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
RA	<i>Revue Archéologique</i>
REA	<i>Revue des études anciennes</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
Rev.Hist.	<i>Revue Historique</i>
RPhil	<i>Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes</i>
Topoi	<i>Topoi: Orient - Occident</i>

2. Σειρές, Λεξικά, Πρακτικά Συνεδρίων, Συμποσίων κλπ.

CVA	<i>Corpus Vasorum Antiquorum</i>
DOA Paris	<i>Dossiers d'Archéologie, Paris</i>
EAA	<i>Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale</i>
ἘπΣυνἙλλΚερ	Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
Kl. Pauly	<i>Der Kleine Pauly Lexikon der Antike</i> , 1-5 (1979)
Neue Pauly	<i>Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike</i>
RE	<i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
Syll ³	<i>Sylloge Inscriptionum Graecarum</i> I-IV, ³ 1915
TMO	<i>Travaux de la Maison de l'Orient, Séminaire de Recherche sous la direction de Marie Claire Cauvin</i>

3. Βιβλιογραφία

Amuretti 1986	Marie-Claire Amuretti, <i>Le pain et l'huile dans la Grèce antique, De l'ariare au moulin</i> , <i>Ann. Lit. de l'Université de Besançon</i> , Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, τόμος 67, 1986.
Amuretti 1993	Marie-Claire Amuretti, <i>Oil and Wine Production in Mediterranean Area</i> , <i>BCH</i> , Suppl. XXVI, 1993.
Ἀρχαῖες ἀγροικίες 2003	Π. Ἀδάμ-Βελένη, Ἐ. Πουλάκη, Κ. Τζαναβάρη (ἐπιμ. ἐκδ.), <i>Ἀρχαῖες ἀγροικίες σὲ σύγχρονους δρόμους. Κεντρικὴ Μακεδονία</i> (Ἀθήνα 2003, ἔκδοση ΥΠΠΟ, ΤΑΠΑ).
Bent 1885	J. T. Bent, <i>The Cyclades, or Life among the Insular Greeks</i> (London 1885: Longmans, Green), καὶ <i>Aegean Islands: The Cyclades, or Life among the Insular Greeks</i> (Chicago: Argonaut Inc., ² 1965).
Bogaert 1968	R. Bogaert, <i>Banques et banquiers dans les cités grecques</i> (Leyden 1968).

- Βογιατζίδης 1918 I. K. Βογιατζίδης, *Ἀμοργός. Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τῆς νήσου* (Ἀθῆναι 1918).
- Bon 1930 A. Bon, Les ruines antiques dans l'île de Thasos et en particulier les tours Helléniques, *BCH* 54, 1930, 147-194.
- Boussac-Rougemont 1983 M.Fr. Boussac et G. Rougemont, Observations sur le territoire des cités d'Amorgos, *στὸ* Les Cyclades 1983, 115-119.
- Brunet 1988 M. Brunet, *Chorai grecques antiques: les exemples de Thasos et de Délos* (Διδ. Διατρ. Πανεπιστήμιο Rennes 1988).
- Brunet 1990 M. Brunet, Contribution à l'histoire rurale de Délos aux époques classique et hellénistique, *BCH* 114, 1990, 669-682.
- Brunet 1992 M. Brunet, Campagnes de la Grèce antique. Les dangers du prisme athénien, *Topoi* 2, 1992, 33-51.
- Brunet-Rougemont 1998 M. Brunet et G. Rougemont, Les contrats agraires dans la Grèce antique, Bilan historiographique illustré par quatre exemples, *στὸ* M. Brunet, G. Rougemont, D. Rousset, *Histoire et sociétés rurales* 9, 1998, 222-230.
- Burford 1977 A. Burford, The Family Farm in Greece, *Geogr. Journ.* 73, 1977, 162-175.
- Dawkins-Wace 1906 R. M. Dawkins - A. B. Wace, Notes from the Sporades, Astypalaea, Telos, Nisyros, Leros, *BSA* 1905/1906, 151-174.
- Debord 1994 P. Debord, Le vocabulaire des ouvrages de défense, occurrences littéraires et épigraphiques confrontées aux realia archéologiques, *REA* 96, 1994, 53-61.
- De Sousa 1999 Ph. De Sousa, *Piracy in the Graeco-Roman World* (Cambridge 1999).
- Doukellis et Mendoni 1994 P. N. Doukellis et L. G. Mendoni (ἐπιμ. ἐκδ.), *Structures rurales et sociétés antiques. Actes du colloque de Corfou (14-16 mai 1992)*, Centre de Recherche d'Histoire Ancienne 126 (Annales littéraires de l'Université de Besançon, 508) (Paris 1994).
- Dufková-Pečírka 1970 M. Dufková and J. Pečírka, Excavations of Farms and Farmhouses in the Chora of Chersonesos in the Crimea, *Eirene* 8, 1970, 123-174.
- Étienne 1990 R. Étienne, *Ténos II. Ténos et les Cyclades du milieu du IVe siècle av. J.C. au milieu du IIIe siècle ap. J.C.* (Paris 1990) 24 κέ.
- Finley 1973 M. I. Finley, *Problèmes de la terre en Grèce ancienne* (École Pratique des Hautes Études-Sorbonne, Sixième Section: Sciences Économiques et Sociales, Centre de Recherches Historiques, Civilisation et Société 33, 1973).
- Finley 1985 M. I. Finley, *Studies in Land and Credit in Ancient Athens, 500-200 BC. The Horos-Inscriptions* (1985).
- Gauthier 1972 Ph. Gauthier, *Symbola: Les étrangers et la justice dans les cités grecques* (Nancy 1972) 325-327, 331-337.
- Gauthier 1980 Ph. Gauthier, Études sur des inscriptions d'Amorgos, *BCH* 104, 1980, 199-217.
- Haselberger 1972 L. Haselberger, Der Pyrgos Chimarru auf Naxos, *AA* 1972, 431-437.
- Haselberger 1978 L. Haselberger, Befestigte Turmgehöfte im Hellenismus, *στὸ* *Wohnungsbau im Altertum, Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung* 3, 1978, 147-151.
- Haselberger 1978, 1 L. Haselberger, Der Palaeopyrgos von Naoussa auf Paros, *AA* 1978, 245-375.
- Haselberger 1979 L. Haselberger, Dächer griechischer Wehrtürme, *AM* 94, 1979, 93-115, πίν. 29-36.

- Hennig 1999 D. Hennig, Rechtliche und wirtschaftliche Aspekte στο Hoepfner 1999, 587-600.
- Hoepfner 1999 W. Hoepfner et al. (ἐπιμ. ἐκδ.), *Geschichte des Wohnens, 5000 v. Chr.-500 n. Chr. Vorgeschichte-Frühgeschichte-Antike* Bd. 1 (DVA Stuttgart 1999).
- Hunt 1947 D.W.S. Hunt, Feudal Survivals in Ionia, *JHS* 67, 1947, 68-76.
- IJG 1891-1904 R. Dareste, B. Haussoulier, Th. Reinach, *Recueil des Inscriptions juridiques grecques* 1-2 (Paris 1891-1904).
- Isager and Skydsgaard 1992 S. Isager καὶ J. E. Skydsgaard, *Ancient Greek Agriculture: An Introduction* (London 1992).
- Ἰωαννίδης 1852 Ἐμμ. Ἰωαννίδης, Ἀμοργῖνος, Ἀμοργός, *Νέα Πανδώρα* III, 1852-1853, 157-159.
- Jameson 1987 M. Jameson, Agriculture and Greek Inscriptions: Rhamnous and Amorgos, στο *Πρακτικά τοῦ Η' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς* 1982 (1987) II, 291-292.
- Kent 1948 J. H. Kent, The Temple Estates of Delos, Rheneia and Mykonos, *Hesperia* 17, 1948, 243-299 (ἀνατύπωση Amsterdam 1968).
- Keos 1991 J.F. Cherry, J.L. Davis, and E. Matzourani, Landscape Archaeology As Long Term History Northern Keos in the Cycladic Islands, *Mon. Archaeologica* 16, Institute of Archaeology, Univ. of California, Los Angeles (1991).
- Kirsten-Philippson IV E. Kirsten - A. Philippson, *Die griechischen Landschaften. Das Ägäische Meer und seine Inseln*, IV (Frankfurt 1959) 148-156.
- Konecny 1994 A. Konecny, Militärisches Formengut-Zivile Nutzung: Die lykischen Türme, *REA* 96, 1994, 315-326.
- Konecny 1997 A. Konecny, Hellenistische Turmgehöfte in Zentral- und Ostlykien, *Wiener Forschungen zur Archäologie*, Bd.2, Wien 1997.
- Κουμανούδη 1999 Μαρίνα Κουμανούδη, Γιὰ ἓνα κομμάτι γῆς. Ἡ διαμάχη Σανούδων-Γκίτζη γιὰ τὸ νησί τῆς Ἀμοργοῦ (14ος αἰ.), *Θησαυρίσματα* 29, 1999, 67 κέ.
- Koutsoukou-Kanellopoulos 1990 A. Koutsoukou - Chr. Kanellopoulos, Towers from North-West Andros, *BSA* 85, 1990, 155-174, εἰκ. 1-10, πλν. 21-23.
- Lawrence 1979 A. W. Lawrence, *Greek Aims in Fortification* (1979).
- Leriche 1994 P. Leriche, L'étude archéologique des fortifications urbaines grecques, στο *Fortifications et défense du territoire en Asie Mineure occidentale et méridionale*, *REA* 96, 1994, 9-27.
- Les Cyclades 1983 *Les Cyclades, Matériaux pour une étude de géographie historique*, Cl. et G. Rougemont, ἐπιμ. ἐκδ., CNRS (Dijon 1983).
- Les Cyclades 1993 G. Rougemont-R. Dalongeville, M.-Fr. Boussac, G. Charpentier, D. Kokkonis, L. Marangou, P. Veillat, *Recherches à Amorgos. Le Site et le Rempart d'Arkésinè*, *Recherches dans les Cyclades, Resultats des Travaux de la RCP* 583 (Coll. De la Maison de l'Orient Méditerranéen No 23, Ser. Arch. 13, 1993).
- Lohmann 1992 H. Lohmann, Agriculture and Country Life in Classical Attica, στο Wells 1992, 29-57.
- Lohmann 1993 H. Lohmann, *Atene-Forschungen zu Siedlungs- und Wirtschaftsstruktur des klassischen Attika* (Köln 1993).

- Lohmann 1995 H. Lohmann, Ἀγρόκτημα με πύργο κλασικῆς ἐποχῆς στὴν περιοχὴ Θυμάρι Παλαιᾶς Φωκαίας, *AAA* 22, 1989 (1995) 189-196.
- Maier 1960 Fr. G. Maier, *Griechische Mauerbauinschriften* (1960), I-II.
- Marangou 1982 L. Marangou, Reliefkeramik aus Amorgos, στὸ *Praestant interna*. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθ. U. Hausmann (Τυβίγγη 1982), 190-198, πίν. 40-41.
- Marangou 1984 L. Marangou, Evidence for the Early Cycladic Period on Amorgos, στὸ J. Lesley Fitton (ἐπιμ. ἐκδ.), *Cycladica, Studies in Memory of N.P. Goulandris* (London 1984, *Proceedings of the Seventh British Museum Classical Colloquium 1983*).
- Μαραγκοῦ 1986 Λ. Μαραγκοῦ, Πλαστικὴ τῶν Ἀρχαϊκῶν καὶ Κλασσικῶν χρόνων στὴν Ἀμοργό, στὸ *Archaische und klassische Plastik. Akten des internationalen Kolloquiums vom 22.-25. April 1985 in Athen* (H. Kyrieleis, ἐπιμ. ἐκδ., DAI 1986), 119-128, πίν. 49-56.
- Μαραγκοῦ 1990 Λ. Μαραγκοῦ, Κυκλαδικὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Μινώα Ἀμοργοῦ, *AE* 1990 (ἐκδ. 1992), 159-176.
- Marangou 1994 L. Marangou, Amorgos and Egypt in Hellenistic and Roman Periods: old and new evidence, στὸ *Tranquilitas, Mélanges en l'honneur de Tran tam Tinh* (Collection «Hier pour aujourd'hui», Canada, Québec 1994), 371-381.
- Μαραγκοῦ 1994 Λ. Μαραγκοῦ, Νέες Μαρτυρίες γιὰ τὸν Κυκλαδικὸ πολιτισμὸ στὴν Ἀμοργό, Φηγός, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Σ. Δάκαρη (Ἰωάννινα 1994) 467-488.
- Marangou 1995 L. Marangou, *EAA*, Suppl. Sec. 1971-1994, I (ἐκδ. 1995), 195-198, λ. *Amorgo*.
- Μαραγκοῦ 1998 Λ. Μαραγκοῦ, Σχέσεις Ἀμοργοῦ καὶ Σίφνου: ἀνάγλυφη κεραμικὴ, *Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνoῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου, Σίφνος 1998* (ἐκδ. Ἑταιρείας Σιφναϊκῶν Μελετῶν, Ἀθήνα 2000) 401-420, εἰκ. 1-6.
- Μαραγκοῦ 2000 Λ. Μαραγκοῦ, Ὁ Πύργος στὸ Χωριό-Ἀγία Τριάδα Ἀρκεσίνης Ἀμοργοῦ (Ἀθήνα 2000) 1-14, εἰκ. 1-14.
- Marangou 2001 L. Marangou, Les «maisons à tour» d'Amorgos: Observations préliminaires, στὸ *ECHO 1, Recherches récentes sur le monde hellénistique, Actes du colloque en l'honneur de Pierre Ducrey* (ἐπιμ. ἐκδ. Regula Frei-Stolba et Christine Gex, Bern 2001) 231-246.
- Μαραγκοῦ 2002 Λ. Ἰ. Μαραγκοῦ, Ἀμοργός I: Ἡ Μινώα. Ἡ πόλις, ὁ λιμὴν καὶ ἡ μείζων περιφέρεια (Ἀθήνα 2002).
- Μαραγκοῦ, Ἀμοργιακὰ Λ. Μαραγκοῦ, Ἀμοργιακὰ ὑπὸ Ἑμμανουὴλ Ἰωαννίδου Ἀμοργίνου (1823-1904) (προσεχῶς)
- Marksteiner 1994 Th. Marksteiner, Befestigte Siedlungen Lykiens in vorrömischer Zeit, *REA* 96, 1994, 299-314.
- McNicoll and Winnikoff 1983 A. McNicoll and Tamara Winnikoff, A Hellenistic Fortress in Lykia - The Isian Tower?, *AJA* 87, 1983, 311-323.
- Μελετήματα 1998 Λ. Γ. Μενδώνη - Ἀ. Ἰ. Μαζαράκης-Αἰνιάν (ἐπιμ. ἐκδ.), *Κέα-Κύθνος: Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία, Μελετήματα* 27 (Ἀθήνα 1998).
- Μενδώνη 1998 Λ. Γ. Μενδώνη, Οἱ πύργοι τῆς Κέας: Προσθῆκες καὶ ἐπισημάνσεις, στὸ Λ. Γ. Μενδώνη - Ἀ. Ἰ. Μαζαράκης-Αἰνιάν (ἐπιμ. ἐκδ.), *Κέα-Κύθνος: Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία, Μελετήματα* 27 (Ἀθήνα 1998) 276-285, εἰκ. 1-47.

- Μενδώνη 1998(α) Λ. Μενδώνη, Αρχαίοι πύργοι στις Κυκλάδες, στὸ *Κυκλάδες, ἱστορία καὶ τοπικὲς ἱστορίες: ἀπὸ τὸ φυσικὸ περιβάλλον στὸ ἱστορικὸ τοπίο* (Σεμινάριο, Σύρος 1995), Μενδώνη - Ν. Μάργαρης (ἐπιμ., ἐκδ., Ἀθήνα 1998) 471-483 (μὲ ἐπιλεγμένη βιβλιογραφία).
- Μηλιαράκης 1884 Α. Μηλιαράκης, *Περιγραφικὰ Ὑπομνήματα τῶν Κυκλάδων Νήσων*. Ἀμοργός. ¹1884 (Ἀθῆναι), ²1928 (Σικάγο), καὶ Ἀμοργιανὰ. ³1995 (Ἀθήνα), περιοδικὴ ἔκδοσις τοῦ Συνδέσμου τῶν Ἀμοργίνων· παραπέμπω στὴν 2η ἔκδοσις τοῦ 1928.
- Migeotte 1984 L. Migeotte, *L'Emprunt Public dans les cités grecques. Recueil des documents et analyse critique* (Québec-Paris 1984).
- Morris 2001 Sarah Morris, The Towers of Ancient Leukas, Results of a Topographic Survey, 1991-1992, *Hesperia* 79, 2001, 285-347.
- Μπακαλάκης 1987 Γ. Μπακαλάκης, Ἀπὸ τὰ νοτιο-ανατολικά κράσπεδα τῆς Πάρου, Ἀμητός, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μ. Ἀνδρόνικο (Θεσσαλονίκη 1987) 527-550.
- Müller-Wiener 1967 G. Kleiner-P. Hommel-W. Müller-Wiener, *Panionion und Melie*, 23. *Ergh. IstMitt* (Berlin 1967).
- Munn 1983 M. H. Munn, *Studies on the Territorial Defenses of Fourth-Century Athens* (Διδ. Διατρ. Pennsylvania 1983).
- Νίγδελης 1990 Π. Μ. Νίγδελης, *Πολίτευμα καὶ Κοινωνία τῶν πόλεων τῶν Κυκλάδων κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ καὶ Αὐτοκρατορικὴ Ἐποχὴ* (Θεσσαλονίκη 1990).
- Nowicka 1975 M. Nowicka, *Les maisons à tours dans le monde grec* (1975).
- Ober 1985 J. Ober, *Fortress Attica. Defense of the Athenian Land Frontier 404-322 B.C.* (*Mnemosyne Suppl.* 1985).
- Ober 1987 J. Ober, Early Artillery Towers: Messenia, Boeotia, Attica, Megarid, *AJA* 91, 1987, 569-604.
- Ὁρλάνδος 1960 Α. Κ. Ὁρλάνδος, *Τὰ Ὑλικά Δομῆς τῶν Αρχαίων Ἑλλήνων* (1959-1960).
- Ormerod 1924 H. A. Ormerod, Towers in the Greek Islands, *AnnLiv* XI (11:1), 1924, 31-36.
- Ormerod ²1978 H. A. Ormerod, *Piracy in the Ancient World. An Essay on Mediterranean History* (Liverpool University Press, ²1978).
- Osborne 1985, a R. Osborne, *Demos, the discovery of Classical Attica* (1985).
- Osborne 1985, b R. Osborne, Buildings and Residence on the Land in Classical and Hellenistic Greece: The Contribution of Epigraphy, *BSA* 80, 1985, 119-128.
- Osborne 1986 R. Osborne, Island Towers: The Case of Thasos, *BSA* 81, 1986, 167-188.
- Osborne 1987 R. Osborne, *Classical Landscape with Figures: The Ancient Greek City and its Countryside* (London 1987).
- Osborne 1988 R. Osborne, Social and Economic Implications of the Leasing of Land and Property in Classical and Hellenistic Greece, *Chiron* 18, 1988, 279-323.
- Osborne 1992, a R. Osborne, Les Fortifications Rurales, στὸ *DOAParis* 172, 1992, 42-51.
- Osborne 1992, b R. Osborne, Is it a Farm? The Definition of Agricultural Sites and Settlements in Ancient Greece, στὸ Wells 1992, 21-25.
- Osborne 1996 R. Osborne, Classical Landscape Revisited, *Topoi* 6, 1996, 49-64.

- Παπαγεωργιάδου 1990 Χαρ. Παπαγεωργιάδου, Ἡ ὀργάνωση τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου στὴν Ποιήεσσα τῆς Κέας κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ περίοδο, ΠΟΙΚΙΛΑ (Μελετήματα), ΚΕΡΑ, τ. 10, 1990, 309-320.
- Papageorgiadou-Banis 1999 Char. Papageorgiadou-Banis, L'organisation de l'espace rural à Kéos pendant la période hellénistique d'après le modèle de Poiessa, στὸ *Territoire des cités grecques, Actes de la Table Ronde Internationale*, BCH Suppl. 34, 1999, 159-166.
- Pečirka 1973 J. Pečirka, Homestead Farms in Classical and Hellenistic Hellas, στὸ Finley 1973, 113-147.
- Philippson 1901 A. Philippson, Beiträge zur Kenntnis der griechischen Inselwelt, *Ergh. Petermann's Mitteilungen*, 1901, 98-105.
- Πολίτης 1905 Νικ. Πολίτης, Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Παραδόσεις Α' καὶ Β' (Ἀθῆναι 1905, ²1965).
- Pritchett 1956 W. K. Pritchett, The Attic Stelai. Part II, *Hesperia* 25, 1956, 178-318.
- Radt 1970 W. Radt, Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos unter besonderer Berücksichtigung der archaischen Epoche, *IstMitt Beih.* 3, 1970, 181-189.
- Ross I, 1840 L. Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres* I (1840) 172-181 (= ²*Inselreisen* I. Teil, *Klassiker der Archäologie*, Stuttgart 1912) 148-155.
- Ross II, 1843 L. Ross, *Inselreisen* II (1843) 43 χέ. (= II. Teil, *Klassiker der Archäologie*, Halle a.S. ²1913) 34 χέ.
- Rostovtzeff 1941 M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World* (1941).
- Rougemont 1990 G. Rougemont, Géographie historique des Cyclades. L'homme et le milieu dans l'Archipel, *JournSav* 1990, 199-220.
- Rougemont 1991 G. Rougemont, Complémentarité entre les différentes parties du territoire dans les cités grecques de l'Antiquité classique, στὸ Cl. Cauvin, *Rites et rythmes agraires*, TMO 20, 1991, 127-134.
- Rougemont 1998 βλ. Brunet-Rougemont 1998.
- Roy 1998 C. Roy, Demosthenes 55 as Evidence for Isolated Farmhouses in Classical Attica, *LCM* 13: 4, 1988, 57-59.
- Ruschenbuch 1985 E. Ruschenbuch, Modell Amorgos, στὸ *Aux origines de l'Hellénisme. La Crète et la Grèce. Hommage à H. van Effenterre* (Paris 1985) 265-271.
- Saprykin 1994 S. J. Saprykin, *Ancient Farms and Land-Plots on the Khora of Khersonesos Taurike: Research in the Herakleian Peninsula, 1974-1990* (Amsterdam 1994).
- Scranton 1941 R. L. Scranton, *Greek Walls* (1941).
- Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990 Εὐα Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ἀνασκαφές Νάξου. Οἱ ἀνάγλυφοι πίθοι (Ἀθῆνα 1990).
- Σημαντώνη-Μπουρνιά 1998 Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Πίθοι τῶν ἱστορικῶν χρόνων μὲ ἐγχάρακτη γραμμικὴ διακόσμηση ἀπὸ τὴν ΝΑ Κέα, στὸ *Μελετήματα* 1998, 487-510.
- Σίμος 1962 Λ. Σίμος, *Ἱστορίαι-Θρύλοι-Παραδόσεις τῆς Ἀμοργοῦ* (Ἔκδ. τοῦ Σχολικοῦ Συνεταιρισμοῦ Ἀρχεσίνης Ἀμοργοῦ, 1962) 5-7.
- Spencer 1994 N. Spencer, Towers and Enclosures of Lesbian Masonry in Lesbos: Rural Investment in the *Chora* of Archaic *Poleis*, στὸ Doukellis et Mendoni 1994, 207-213.

- Tod 1962 M. N. Tod, *A Selection of Greek Historical Inscriptions* (1962, II).
- Weil 1876 R. Weil, Von den griechischen Inseln, *AM* 1, 1876, 331, 335-336, 343-345.
- Wells 1992 Berit Wells (ἐπιμ. ἐκδ.), *Agriculture in Ancient Greece. Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16-17 May, 1990* (Stockholm 1992).
- Winter 1966 F. E. Winter, Notes on Military Architecture in the Termessos Region, *AJA* 70, 1966, 1-137.
- Winter 1971 F. E. Winter, *Greek Fortifications* (1971).
- Winter 1994 F. E. Winter, Problems of Tradition and Innovation in Greek Fortifications in Asia Minor, late fifth to third century B.C., *REA* 96, 1994, 29-52.
- Young 1956 J. H. Young, Studies in South Attica: Country Estates at Sounion, *Hesperia* XXV, 1956, 122-146.
- Young 1956 a J. H. Young, Ancient Towers on Siphnos, *AJA* 60, 1956, 51-55.

Βραχυγραφίες

ΑΣΑ	Ἀρχαιολογική Συλλογή Ἀμοργοῦ
ΕΑΜ	Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
ΕΜ	Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο
ΕΠΚΑ	Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων
ΜΣ	Μουσεῖο Σύρου
Περ.	Περιφέρεια
ΣΕΙ	Συλλογή Ἑμμανουήλ Ἰωαννίδου
ΥΠΑΙ	Ὑπουργεῖον Αἰγαίου
ΥΠΠΟ	Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ
Ύψμ.	Ύψόμετρο

* Μὲ ἀστερίσκο δηλώνεται στοὺς ὑποτίτλους τῶν εἰκόνων ὅτι τὸ ἀντικείμενο βρίσκεται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἀμοργοῦ.

Κωδικοὶ εὐρημάτων:

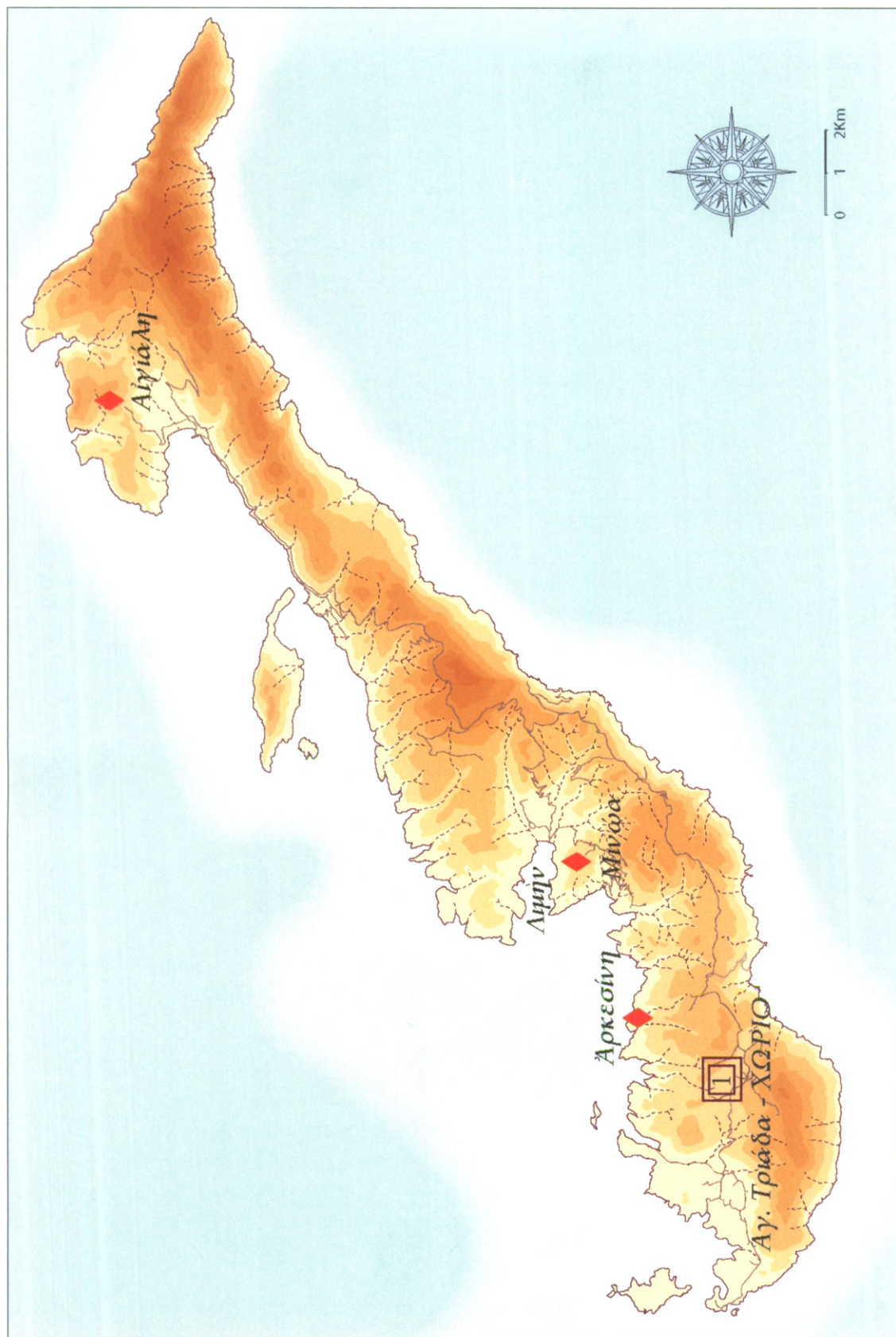
ΠΑΤ	Π(ύργος) Ἀ(γίας) Τ(ριάδος) 95 = 1995-'99 = 1999	Πα	π(ήλινο) ἀ(μφορεὺς)
Λ	λίθινο	παβ	π(ήλινο) αβ (ἄβαφο)
Λα	ἀ(ρχιτεκτονικὸ)	παπ	π(ήλινος) ἀ(νάγλυφος) π(ίθος)
Λγ	γ(λυπτὸ)	παρχ	π(ήλινο) ἀ(ρχιτεκτονικὸ)
Λδ	δ(ιάφορα)	πγ	π(ήλινο) γ(εωμετρικὸ)
Μ	Μετάλλινο	πδ	π(ήλινα) δ(ιάφορα)
Μμ	μ(ολύβδινο)	πεβ	π(ήλινο) εβ(ἐρυθροβαφές)
Μσ	σ(ιδερένιο)	πεμ	π(ήλινο) εμ(ἐρυθρόμορφο)
Μχ	χ(άλκινο)	πεφ	π(ήλινο) εφ(ἐφυαλωμένον)
Ν	Νόμισμα	πλ	π(ήλινος) λ(ύχνος)
Νχ	Νόμισμα χ(άλκινο)	πμ	π(ήλινο) μ(εγαρικὸ)
Οψ	Ὅψ(ιανὸς)	πμβ	π(ήλινο) μβ(μελαμβαφές)
Π	πήλινο	πμμ	π(ήλινο) μ(ελανόμορφο)
		Υ	Ύ(αλος)

ΜΕΡΟΣ Α

Ο ΠΥΡΓΟΣ ‘ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ’
ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ ΑΡΚΕΣΙΝΗΣ

I

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ
(1843-2002)

Είχ. 1. Χάρτης τής Αμοργού με τις αρχαίες πόλεις, τὸν Λιμένα καὶ τὸν πύργο στὸ Χωριό-Αγία Τριάδα Ἀρκεσίνης (ὕπὸ Κατ. Μπούρα).

Ludwig Ross (Λουδοβίκος Ῥόσς) 1841 [= 1843]

Ὁ πολυθρύλητος Πύργος τοῦ Βασίλη στὸ Χωριὸ στὴν Κάτω Μεριά¹, ἔγινε γνωστὸς στὴν διεθνή βιβλιογραφία ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο Ῥόσς² τὸ 1843³. Στὸ δευτερο⁴ ταξίδι του στὴν Ἀμοργὸ τὸ 1841, ὁ Λ. Ῥόσς, ὁ ἐλληνιστῆς κλασσικὸς φιλόλογος, Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ νεοσύστατου ἐλληνικοῦ Κράτους καὶ πρῶτος καθηγητῆς τῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἐπισκέφθηκε τὸ μνημεῖο «δίπλα ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Τριάδας, κοντὰ ὅς τὸ Χωριό», καί, στὴν ἐπιστολὴ του ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1843⁵, τὸ χαρακτήρισε ὡς ἓνα ἐκ τῶν ἐλληνικῶν παρατηρητηρίων (= einer von jenen hellenischen Wartthürmen)⁶. Μολονότι ὁ σοφὸς Ῥόσσιος⁷, ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσαν οἱ ὁμότεχνοί του, δὲν ἀναφέρεται

1. Σίμος 1962, 5-7. Γιὰ τὴν Κάτω Μεριά βλ. Μηλιαράκης 1884, 11, 50. Βογιατζίδης 1918, 96. Κουμανούδη 1999, 67, σημ. 86. Μαραγκοῦ 2002, 50 σημ. 172.

2. Γιὰ τὸν L. Ross (1806-1859) βλ. ἐνδεικτικὰ W. Seidl, *Bayern in Griechenland. Die Geburt des griechischen Nationalstaats und die Regierung König Ottos* (München 1965, ²1981) καὶ στὰ ἐλληνικά: Β. Ζάιντλ, *Βαυαροὶ στὴν Ἑλλάδα. Ἡ γένεση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους καὶ τὸ καθεστὼς τοῦ Ὁθωνά* (μετ. Δημ. Ἡλιόπουλου, ἐπιμ. Κ. Π. Δεμερτζή, Ἀθήνα 1984) 125, 150, 167, 210, 221, 224 εἰκ. 50, 225, 285 καὶ κυρίως 330 (σύντομο βιογραφικὸ σημείωμα).

3. Ross II, 1843, 37-39 (= 43-45).

4. Γιὰ τὴν πρώτη ἐπίσκεψή του τὸ 1837 βλ. Ross I, 1837, 149 κέ.

5. Ὅπως σημειώνει, Ross II, 1843, 36-37 [= 43-44], ἀκολούθησαν τὸν παλιὸ μουλαρόδρομο ποὺ συνδέει τὴν Χώρα μὲ τὴν Κάτω Μεριά, στάθηκαν στὸν Ἀγ. Γιώργη τὸν Βαλσαμίτη, καὶ «ἀπὸ κεῖ, καβάλλα σὲ ζῶα [= hinreitend], περὶνώντας τίς ράχες κακοτράχαλων, ἀπότομων καὶ ψηλῶν βουνῶν, κυρίως στὴν νοτιοανατολική [προφανῶς ἐννοεῖ τὴν νοτιοδυτικὴ] ἄκρια τοῦ νησιοῦ, μετὰ ἀπὸ δυὸ καὶ πλέον ὥρες, ἔφτασαν σ' ἓναν ἀρκετὰ εὐρύχωρο κάμφο, ποὺ διατρέχει τὸ

νησί ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ ἀπὸ ἓνα παλιὸ χωριὸ τὸ ὁποῖον φέρει ἀκόμα τὸ ὄνομα ὅς τὸ Χωριό. Σχεδὸν στὸ μέσον αὐτοῦ τοῦ κάμπου, πλάι ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγ. Τριάδας, βρίσκεται ἓνα ἐκ τῶν ἐλληνικῶν παρατηρητηρίων, περὶ τῶν ὁποίων ἔχω ἤδη συχνὰ συζητήσει» (ἀναφέρεται στὰ συγγενή, μεμονωμένα ὄχυρά στίς Κυκλάδες: βλ. Ross I, 1837, 36, 113 κέ., 125, καὶ Ross II, 1843, 37 κέ.): [= Von hier (ἀπὸ τὸν Βαλσαμίτη) erreichten wir, über den Rücken rauer Berge und meistens an dem sehr hohen und schroffen südöstlichen Rande der Insel hinreitend, in etwas mehr als zwei Stunden eine ziemlich geräumige Ebene, die von Ost nach West die Insel durchschneidet und von einem früher hier gestandenen Dorfe noch den Namen ὅς τὸ Χωριό führt. Ziemlich in der Mitte derselben liegt, bei einer Capelle der h. Trias, einer von jenen hellenischen Wartthürmen, über die ich sie in diesen Briefen schon so oft zu unterhalten gehabt habe].

6. Βλ. παραπ. σημ. 5.

7. Βλ. ἐνδεικτικὰ ἐπιστολὴ τοῦ προέδρου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τὸ 1851 πρὸς τὸν Βοΐκιον (Α. Boeck): Β. Πετράκου, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων τῆς 1837-1987* (Ἀθῆναι 1987) 235-236.

στις τοπικές, έως και πρόσφατα ζωντανές ιστορίες και παραμυθικές διηγήσεις⁸ για «τούς τρείς αρχαίους πύργους τοῦ Χωριοῦ, τοῦ Βασίλη στὴν Ἀγίαν Τριάδα⁹, τοῦ Γιαννούλη¹⁰ καὶ τὸ Πυργί¹¹», τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα πύργος¹² καὶ πύργι(ον)¹³, τὸ εὐγλωττο τοπωνύμιο ὅς τὸ Χωριό¹⁴, καθὼς καὶ ἡ γειτνίαση¹⁵ μετὰ τὴν ἀρχαία πόλη τῆς Ἀρκεσίνης¹⁶ (εἰκ. 1), ἀσφαλῶς τὸν ὁδήγησαν στὴν ἐπίσκεψή τοῦ μνημείου.

Στὸν Ῥόδς ὀφείλομε τὴν πρώτη μετὰ τὴν Ἀρχαιότητα εἰκόνα¹⁷ τοῦ τότε ἐντυπωσιακὰ σωζόμενου¹⁸ πύργου (εἰκ. 2), τὴν πρώτη καὶ μοναδική ἕως σήμερα γνωστή περιγραφή¹⁹, τὸ πρῶτο σκαρίφημα τῆς κάτοψης (εἰκ. 3), τὸν διαφορισμὸ τῶν

8. Σίμος 1962, 5 κέ. Γιὰ τὸν συσχετισμὸ τῆς κτίσεως ἀρχαίων πύργων μετὰ βασιλόπουλα καὶ βασιλοπούλες βλ. Πολίτη 1905, Α' 88-94, Β' 773-774.

9. Αὐτόθι 5 κέ.

10. Βλ. παρακ. σ. 214 κέ.

11. Βλ. παρακ. σ. 220 κέ.

12. Γιὰ τὶς σημασίες τῆς λέξεως πύργος στὴν ἀρχαία γραμματεία βλ. Liddell καὶ Scott, λ. πύργος· γιὰ τὶς ἀναφορὲς στοὺς παπύρους βλ. F. Preisigke, Die Begriffe ΠΥΡΓΟΣ und ΣΤΕΓΗ bei der Hausanlage, *Hermes* 54, 1919, 423-432· γιὰ τὴν ἐτυμολογία βλ. Hunt 1947, 71-72. Γιὰ τὸν συσχετισμὸ τῶν γραπτῶν μαρτυριῶν μετὰ τὰ σωζόμενα μνημεῖα βλ. Young 1956, 131 κέ., Nowicka 1975, 10 σημ. 9. Munn 1983, 30 κέ., μετὰ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Μενδώνη 1998, 277 σημ. 7-16· βλ. ἐπίσης τελευταῖα M.-Chr. Hellmann, *Recherches sur le vocabulaire de l'architecture grecque* (1992), λ. πύργος. Γιὰ τοὺς συγγενεῖς, συχνὰ ταυτόσημους, ὄρους φυλάκιον ἢ φυλακεῖον καὶ φρουκτώριον βλ. Γ. Α. Πίκουλας, Πύργοι: Δίκτυο, χρήση, ἀπορίες καὶ ἐρωτήματα. Προσέγγιση μετὰ τὰ δεδομένα τῆς Ἀργολίδος, Ἀρκαδίας, Λακωνίας, *HOPOS* 8-9, 1990-1991, 247-257, καὶ τοῦ ἰδίου, Ὁδικὸ Δίκτυο καὶ Ἄμυνα. Ἀπὸ τὴν Κόρινθο στὸ Ἄργος καὶ τὴν Ἀρκαδία, *HOPOS* 1995, 27-28. Μολοντί ἡ ὁμηρικὴ λέξις πύργος εἶναι πολυσήμαντη, τὴν χρησιμοποιῶ ὡς τὸν ἐπικρατέστερο ἀπὸ τοὺς εὐάριθμους ὄρους ποὺ ἀπαντῶνται στὴν διεθνή βιβλιογραφία γιὰ τυπολογικὰ συγγενῆ μνημεῖα: βλ. Μαραγκοῦ 2002, 48 σημ. 168.

13. Βλ. παρακ. σ. 220 σημ. 685.

14. Γιὰ τὴν ἀρχαία σημασία τῆς λέξεως χωρίον βλ. παρακ. σ. 176 σημ. 501, 504· γιὰ τὸ τοπωνύμιο *Στὸ Χωριό* βλ. Ross II, 1843, 37-39 (ὅτὸ *Χωριό*) (43 κέ.), Μηλιαράκης 1884, 11-12, Philippson 1901, 101 σημ. 2. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, παρὰ τὴν πρόσφατη ἐπίσημη μετονομασία ὅλης τῆς περιοχῆς σὲ *Κοινότητα Ἀρκεσίνης*, τὸ τοπωνύμιο *Χωριό* χρησιμοποιεῖται ἕως σήμερα ἀπὸ τοὺς μόνιμους κατοίκους τοῦ νησιοῦ γιὰ νὰ δηλώσει τὸν παρόδιο οἰκισμὸ πλησίον τοῦ ὁμώνυμου εὐφορου κάμπου τῆς *Κάτω Μεριᾶς*: πρβ. H. Eberhard-Kipper, *Kykladen-Inseln der Ägäis* (1978) 456: «τοῦ Χωριοῦ».

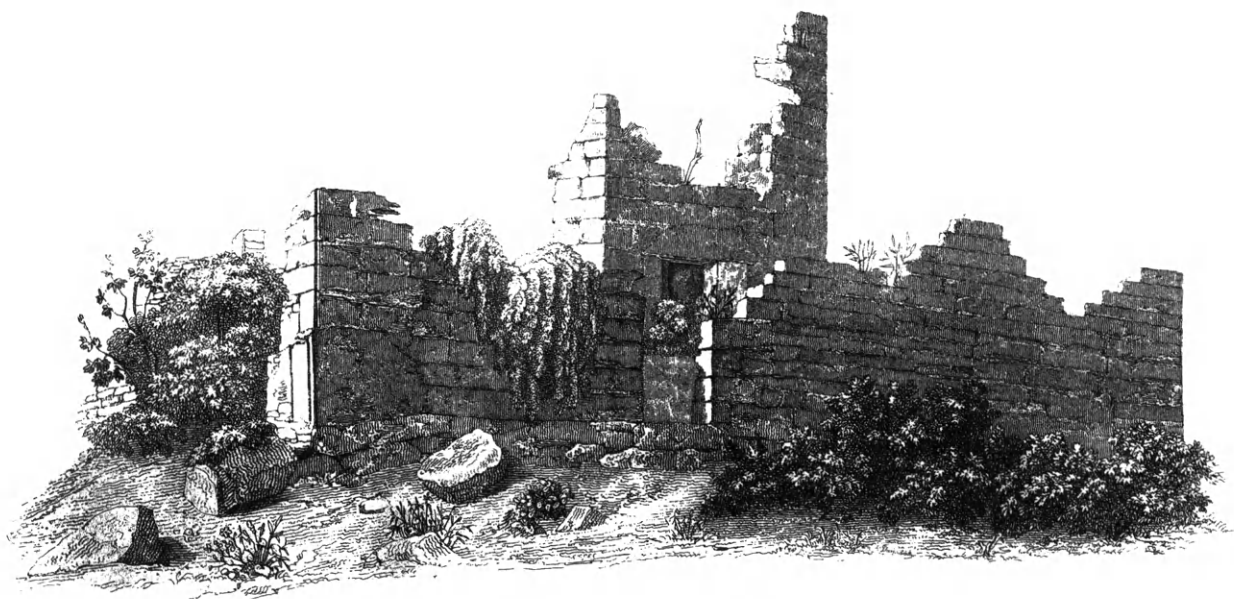
15. Γιὰ τὴν θέση βλ. καὶ τὸ σκαρίφημα τοῦ χάρτη στὸν Ross II, 1843, σ. 5 (= 52).

16. Γιὰ τὴν Ἀρκεσίνη βλ. *IG XII 7* (1908) *Introductio VII-IX* κέ. (μετὰ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία). Boussac-Rougemont 1983, 115 κέ. Marangou 1995, στ. 198, λ. *Amorgo* καὶ G. Rougemont, R. Dalongeville, M.-Fr. Boussac, G. Charpentier, D. Kokkonis, L. Marangou, P. Veillat, *Recherches à Amorgos, Résultats des travaux de la RCP 583* (1994) 97-122. Μαραγκοῦ 2002, 41 κέ. καὶ παρακ. σ. 201 κέ.

17. Ross II, 1843, ἔναντι τίτλου καὶ Μαραγκοῦ 2002, 50 εἰκ. 64.

18. Ὅπως τονίζει (Ross II, 1843, 37 [= 43]), χάρις στὴν «διατήρηση ὁλόκληρης τῆς αὐλῆς, ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ τυπολογικὰ συγγενῆ μνημεῖα ποὺ σώζονται σὲ ἄλλα νησιά»: [= der sich von seinesgleichen vorzüglich dadurch auszeichnet, daß der ganze Burghof noch wohl erhalten ist].

19. Αὐτόθι 37: «Τὸ πάχος τῶν τοίχων κυμαίνεται μεταξὺ 0.70 καὶ 1.05 μ.· τὸ ὕλινδ δομῆς

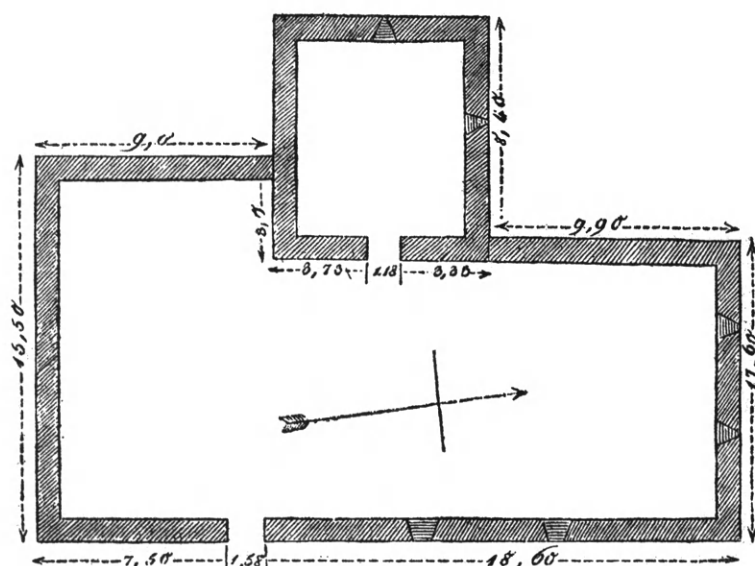

Hellenische Burg auf Amorgos

Εἰκ. 2. Ὁ πύργος στὸ Χωριό, ὅπως τὸν εἶδε τὸ 1843 ὁ Λ. Ρόσς.

εἶναι γαλαζόχρωμος μαρμαρόλιθος· οἱ λίθοι τῶν κατωτέρων δόμων εἶναι ἐν μέρει πολὺ μεγάλοι, μήκους ἕξ ἕως ὀκτὼ πόδια καὶ ὕψους γύρω στὰ ὀκτὼ πόδια. Στὸς ἀνώτερους δόμους οἱ λίθοι εἶναι λεπτότεροι. Τὸ ἔδαφος εἶναι ἐπικλινές στὰ ἀνατολικά, γι' αὐτὸ καὶ ἡ αὐλὴ εἶναι χαμηλότερα ἀπὸ τὸν πύργο. Ὁ τοῖχος τῆς αὐλῆς σώζεται κατὰ τόπους ἕως εἴκοσι πόδια, ὁ πύργος στὴν βορειοανατολική γωνία εἶναι ὑψηλότερος ἀπὸ τριάντα πόδια. Περισσότερο κατεστραμμένος εἶναι ὁ τοῖχος στὸ νότιο καὶ στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα. Ὅλοι οἱ τοῖχοι εἶχαν «πολεμίστρες», ἐσωτερικὰ ὕψους 1.30 μ. καὶ πλάτους 0.90 μ., καὶ ἐξωτερικὰ ὕψ. 0.60 μ. καὶ ἄνοιγμα 0.085 μ.· στὸν τοῖχο τῆς αὐλῆς στὰ ἀνατολικά ὑπάρχουν ἐπίσης παράθυρα μεγαλύτερα, πλάτους («ἄνοιγματος») 1.20 μ. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου εἶναι ὅλο γεμάτο μὲ πεσμένες πλίνθους καὶ ὅλη ἡ αὐλὴ καλύπτεται μὲ πυκνοὺς θαμνοειδεῖς σκί- νους, κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους πιθανῶς ὑπάρχει

δεξαμενὴ» [= Die Mauern haben zwischen 0.70 und 1.05 Meter Dicke; das Material ist blauer Marmorschiefer; die Steine der untern Lagen sind zum Theil sehr mächtig, sechs bis acht Fuß lang und gegen drei Fuß hoch. Nach Oben werden die Schichten dünner. Das Terrain senkt sich nach Osten, so daß der *Burghof* niedriger liegt als der *Thurm*. Die Mauer des *Hofes* ist zum Theil noch bis zu zwanzig, der *Thurm* an der Nordostecke mehr als dreißig Fuß hoch. Am meisten zerstört ist die Mauer gegen Süden und Südwesten. Alle Mauern hatten Schießscharten, die inwendig 1.03 Meter Höhe und 0.90 Weite, auswendig 0.60 Höhe und 0.085 Öffnung haben; in der Mauer des *Burghofes* sind gegen Osten auch größere Fenster von 1.20 Meter Weite. Das Innere des Thurmes ist ganz mit herabgestürzten Quadern gefüllt, und der *Burghof* mit dichtem *Lentiscus*gestrüpp überwachsen, unter dem sich wahrscheinlich eine Cisterne birgt].

Είχ. 3. Σκαρίφημα τῆς κάτοψης τοῦ πύργου ὑπὸ Λ. Ρόσς (1843).

ἀρχαίων ὄρων αὐλή²⁰ (= Burghof ἢ Hof) καὶ πύργος (= Thurm, Turm), καθὼς καὶ σημαντικὲς παρατηρήσεις γιὰ ζητήματα χρονολόγησης καὶ προσορισμοῦ²¹ τοῦ μνημείου. Ἐκτοτε, τόσον οἱ πολύτιμες πληροφορίες του γιὰ τὸ μνημεῖο ὅσον καὶ τὸ σκαρίφημα τῆς κάτοψης, μολονότι ἐλλιπές²², ἐπαναλαμβάνονται σὲ ὅλες τὶς σχετικὲς ἐπιστημονικὲς θεωρητικὲς μελέτες²³.

20. Κατὰ τὸν Ross, ὁ.π. 44, αὐλή (= Burghof), ὀνομάζεται ὁ εὐρύς χώρος Α, Β καὶ Δ τοῦ ὑπερυψωμένου κτίσματος, τὸ ὁποῖον ὀνομάζει πύργον. Ἀνάλογη διαφοροποίηση ἀπαντᾶται καὶ στὸν Bent 1885, 500, «inside the courtyard is the tower itself-square...» γιὰ τὸν ἀρχαῖο ὄρο αὐλή βλ. F. Preisigke, ἔ.ἀ. (σημ. 12), 423, 425. Βλ. ἐπίσης Scranton 1941, 194 court and tower. Young 1956, 138 κέ. Haselberger 1978, 1, 366, 370. Osborne

1985 b, 121 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

21. Ross I, 1837, 36, 113 κέ., 125 καὶ Ross II 1843, 45-47. Προβ. καὶ Haselberger 1978, 364 σημ. 59.

22. Βλ. παρακ. σ. 11 σημ. 52 καὶ εἰχ. 5, 9-11.

23. Ἐνδεικτικὰ βλ. Young 1956, 139, εἰχ. 7, Pečirca 1973, 124 εἰχ. 1 καὶ Nowicka 1975, 47 εἰχ. 12 ἀριθμ. 3.

Ἐμμανουὴλ Ἰωαννίδης (1852, 1857)

Στὴν ἑλληνόγλωσση βιβλιογραφία τὸ μνημεῖο ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1853 ἀπὸ τὸν Ἐμ. Ἰωαννίδη, Ἀμοργῖνο (1823-1906)²⁴, ὁ ὁποῖος περιέγραψε σύντομα τὴν κατάσταση διατήρησής του καὶ σημείωσε ὅτι ἐτοιμάζει καὶ μακρὰν συγγραφὴν διὰ τὸ ἐρείπιον τοῦτο²⁵. Μολονότι ἡ ἐξαγγελθεῖσα συγγραφὴ δὲν δημοσιεύτηκε ποτέ, ὁ σοφὸς ἐρευνητής, παθιασμένος ἐραστὴς τῆς ἱστορίας τῆς γενέθλιας γῆς, καταγράφοντας συστηματικὰ ὅλες τὶς μαρτυρίες γιὰ τὴν μονογραφία Ἀμοργιακά²⁶, μελέτησε λεπτομερῶς καὶ τὸν πύργο κατὰ τὴν θέσιν Ἀμοργοῦ Χωριό. Τοῦτο πιστοποιεῖ ὁ ἄγνωστος τοπογραφικὸς πίναξ (εἰκ. 4), ποὺ φυλάσσεται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μὲ τὰ ὀλίγα, διὰ θαυματουργικοῦ τρόπου, διασωθέντα²⁷ κατάλοιπά του. Ὁ πολυτάλαντος²⁸ ἑλληνοδιδάσκαλος, ὅπως σημειώνει στὸν ὑπότιτλο τοῦ τοπογραφικοῦ πίνακος, κατὰ Αὐγουστον τοῦ 1857, κατεμέτρησε

24. Μαραγκοῦ 2002, 96-97 σημ. 271-277 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία, εἰκ. 103· βλ. ἐπίσης G. Deschamps, *La Grèce d'Aujourd'hui* (1892, 1930) 220-222.

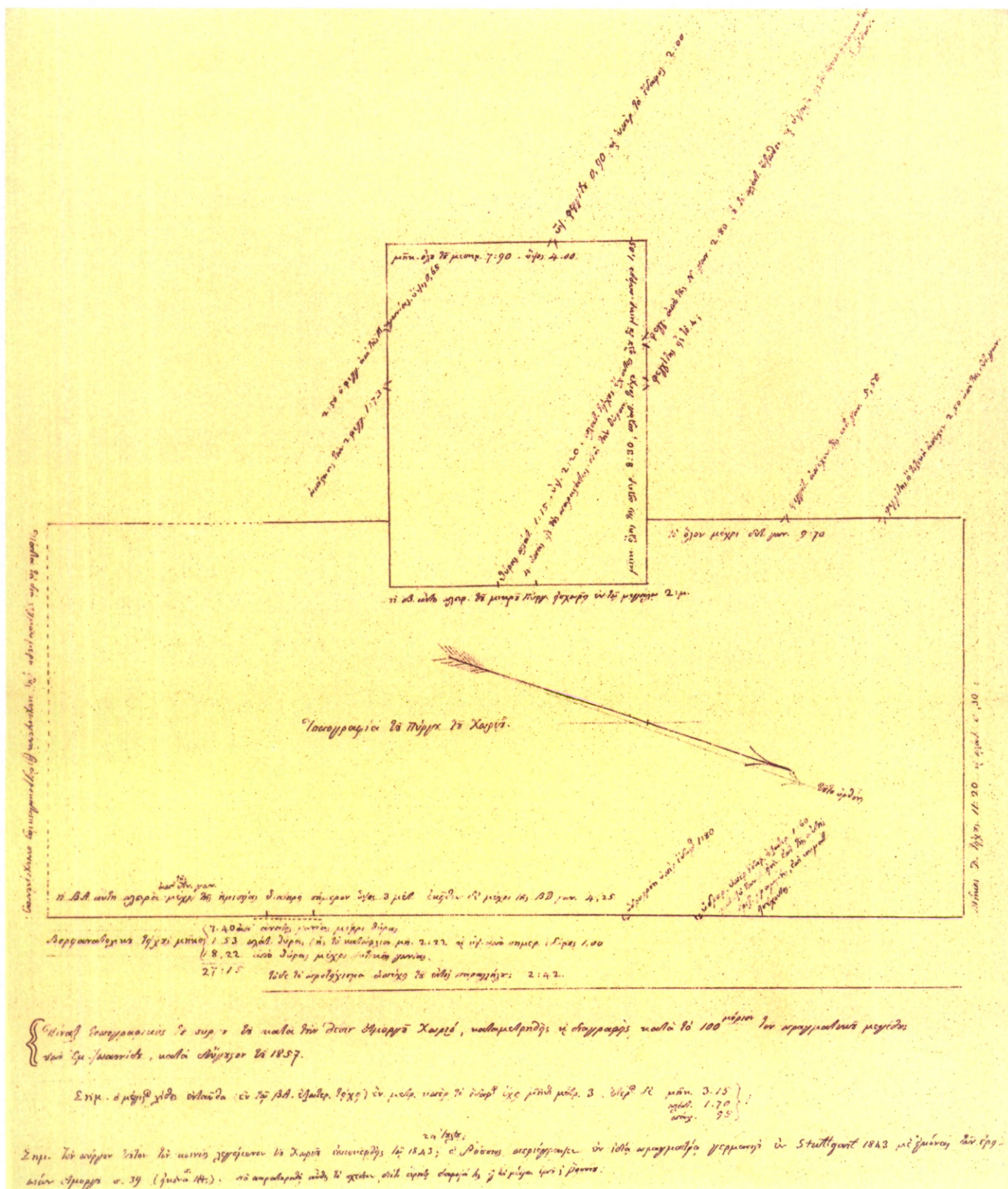
25. Ἰωαννίδης 1852, 158: «...ὕπαρχουσι πολλοῦ ἀρχαίων οἰκοδομῶν ἐρείπια, ὧν ἐπισημότερα οἱ λεγόμενοι Πύργος τοῦ Χωριοῦ ..., ἡ βορειοδυτικὴ γωνία, διὰ τῆς ἀκριβοῦς τῶν ἀκρογωνιαίων λίθων συναρμογῆς, διατηρεῖται εἰσέτι θαυμασίως, καὶ τοι μονωθεῖσα πρὸ αἰώνων, κατακρημνισθεισῶν τῶν μετ' αὐτῆς συνελθόντων καὶ ταύτην ἀπαρτιζουσῶν πλευρῶν, ὧν μόνη ἡ βόρειος σώζεται μίαν μόνην ὀργυιὰν ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, ὅπου καὶ πρόσκαιον διάζωμα τῆς μεγάλης καὶ παραλληλογράμμου αὐτῆς οἰκοδομῆς διατηρεῖται, ἔχον ἕξ ἢ ἑπτὰ ὀχετοὺς [sc. ὕδρορροές] τεχνηέντως εἰργασμένους· διὰ μακρᾶς συγγραφῆς θέλομεν ἀποδείξει ἄλλοτε ὅτι τὸ ἐρείπιον τοῦτο ἦτο ποτὲ τὸ Λινουργεῖον τῆς Κολοφῶνος» [sc. Κολοφάνας].

26. Ὁ G. Deschamps, ὁ.π. (σημ. 24), 221-222, γράφει πῶς «ἔμαθε ὅτι [ὁ Ἰωαννίδης] ἐτοιμάζει ἓνα μεγάλο ἔργο γιὰ τὴν Ἀμοργὸ καὶ πῶς ἕξ τόμοι ἦταν ἐτοιμοὶ γιὰ τὸ τυπογραφεῖο» [= J'ai appris qu'il préparait un grand ouvrage sur Amorgos: six tomes étaient prêts pour l'imprimerie], καὶ συνεχίζει εἰρωνικά «ἕξ τόμοι εἶναι πολλοὶ γιὰ μερικὰ τετραγωνικὰ χιλιόμετρα» [= six tomes, c'est beaucoup pour quelques kilomètres carrés...]. βλ. Ἀ. Γ. Πετσετάκη, ΕΜΜΑ-

ΝΟΥΗΛ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ (1823-1904), ΕΕΚΜ Β', 1962, 20: «...ἀσχολεῖται εἰς τὰς δυσμὰς τοῦ βίου του περὶ τὸ τηλύγετον πνευματικὸν τέκνον, τὴν ἀποπεράτωσιν δηλονότι τετρατόμου συγγραφῆς, ἣν ἐπιγράφει Ἀμοργιακά...». βλ. ἐπίσης Μαραγκοῦ 2002, 97 (ἀναφέρεται ὡς Ἀμοργιάς, ἐπεὶδὴ αὐτὸν τὸν τίτλο χρησιμοποιοῦν καὶ ἕως σήμερα οἱ Ἀμοργιανοὶ γιὰ νὰ δηλώσουν «τὸ χαμένο βιβλίον τοῦ Ἰωαννίδου»).

27. Τὰ ἐναπομείναντα χειρόγραφα τοῦ Ἰωαννίδου σώθηκαν χάρις στὸν αἰείμνηστο Λ. Πολίτη, ὁ ὁποῖος τὰ βρῆκε στὸ Μοναστηράκι καὶ φρόντισε νὰ ἀγοραστοῦν, τὰ μὲν Λαογραφικὰ ἀπὸ τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, τὰ δὲ ἀρχαιολογικοῦ περιεχομένου ἀπὸ τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν: Λ. Μαραγκοῦ, ΠΑΕ 1985, 199-200 καὶ Μαραγκοῦ 2002, 96-97, σημ. 271, 274. Βλ. προσεχῶς Λ. Μαραγκοῦ, Ἀμοργιακά Ἐμμανουὴλ Ἰωαννίδου Ἀμοργίνου (1823-1904). Γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν Λαογραφικῶν Συλλογῶν βλ. Στ. Δ. Ἡμελλο, Λαογραφικὴ ἀποστολὴ εἰς Ἀμοργόν, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου ΙΕ'-ΙΣΤ', 1962-1964, 34 σημ. 2.

28. Ἀπὸ τὸ βιογραφικὸ του (Α. Γ. Πετσετάκης, ὁ.π. σημ. 26), 10, μαθαίνομε, ὅτι «δὲν περὶ ῥιζετο μόνον εἰς τὴν ἀκρόασιν τῶν Πανεπιστημιακῶν παραδόσεων [τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς], ἀλλ' ἐγγράφει φοιτητῆς τοῦ Β. Πολυτεχνείου παρηκολούθει μαθήματα Ἀρχαίας Καλλιτεχνίας, Κοσμηματογραφίας καὶ Γραφικῆς».

Εἰκ. 4. «Πίναξ τοπογραφικὸς τοῦ πύργου κατὰ τὴν θέσιν Ἀμοργοῦ Χωριό, καταμετρηθῆς καὶ διαγραφῆς κατὰ τὸ 100^{μόριον} τοῦ πραγματικοῦ μεγέθους, ὑπὸ Ἐμ. Ἰωαννίδου, κατὰ Αὐγουστον τοῦ 1857».

τὸν πύργον, τὸν διέγραψε κατὰ τὸ 100^{μόριον} τοῦ πραγματικοῦ μεγέθους καὶ τὸν ἀπέδωσε γραμμικὰ σὲ κλ. 1:100. Τὶς λεπτομερεῖς μετρήσεις συμπληρώνουν σύντομες, καλλιγραφημένες ἐν τῇ ὥρᾳ, ἐπεξηγηματικὲς σημειώσεις²⁹. Οἱ ὀλιγόλογες παρατηρήσεις καὶ σημειώσεις ποὺ περιλαμβάνονται στὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα τοῦ πύργου βοηθοῦν στὴν περιγραφή καὶ κυρίως στὴν ἀνασύνθεση τῆς εἰκόνας τοῦ μνημείου κατὰ τὸ 1857. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ὅτι ὄχι μόνον κατέγραψε τὶς διαστάσεις τῆς θύρας³⁰ τοῦ μικροῦ πύργου [sc. τοῦ κυρίως πύργου], ἀλλὰ πρῶτος σημείωσε καὶ 4 ὁπὰς εἰς τοὺς παραστάτας διὰ τὴν θύραν³¹. Λεπτομερῶς ἀναφέρεται καὶ στὶς ὑδρορρόες³², καθὼς καὶ στοὺς φεγγίτες τοῦ μικροῦ πύργου³³ καὶ τοῦ μεγάλου πύργου³⁴ [sc. τῆς αὐλῆς], σημειώνοντας τὸ ὕψος ἀπὸ τὸ ἔδαφος καὶ τὶς ἀποστάσεις, τόσον μεταξὺ τους ὅσον καὶ ἀπὸ τὶς γωνίες. Στὸ διάγραμμα, ἐν εἶδει ὑπομνήματος προσθέτει, ὅτι πάντα τὰ διὰ στιγμῶν μέρη εἶναι κεχωσμένα εἰς ἀγροκατοικίας συνεχομένους [δηλαδὴ ὁλόκληρος ὁ Ν. τοῖχος, τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ Δ. τοίχου καὶ ἡ θυρίδα τῆς αὐλῆς]. Τὸ σχῆμα τῆς κάτοψης τοῦ μνημείου (εἰκ. 4) δὲν διαφέρει ἀπὸ τὸ σκαρίφημα τοῦ Ῥόσς (εἰκ. 3), τὴν δημοσίευση τοῦ ὁποίου γνωρίζει³⁵, καὶ μάλιστα σημειώνει: «Νὰ παρατηρηθῇ αὐθις τὸ σχέδιον, διότι εὐρηται διαφορὰ τὶς εἰς τὰ μέτρα ἐμοῦ καὶ Ῥόσσίου»³⁶.

Πιστεύω, ὅτι, ἀσφαλῶς ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα σχέδια τοῦ μνημείου, ὅπως π.χ. τῶν ὄψεων τῶν τοίχων, κατατομές, κλπ. Ἄλλωστε, τὴν σχεδιαστικὴ ἱκανότητα τοῦ Ἰωαννίδου διαπιστώνομε στὰ διασωθέντα ἀρχαιολογικά του κατάλοιπα³⁷, ὅπου, ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ καταγραφόμενα –οἰκοδομικὰ λείψανα ἢ μέλη, γλυπτὰ, ἀνάγλυφα, ἐπιγραφές, ἀγγεῖα, κοσμήματα, μικροαντικείμενα–, ἀποδίδονται μὲ λεπτο-

29. Στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας φυλάσσεται καὶ 2ο φύλλο τοῦ τοπογραφικοῦ πίνακος μὲ λεπτομερέστερες σημειώσεις, τὸ πρὸ τῆς τελικῆς μεταγραφῆς δοκίμιον.

30. «Θύρας πλάτ. 1.15, ὕψ. 2.20».

31. Γιὰ τὴν σημασία τους γιὰ τὸ σύστημα ἀσφάλισης τῆς θύρας βλ. παρακ. σ. 169 σημ. 462.

32. Στὸν ΒΑ. [= Α.] τοῖχο, Β ἀπὸ τὴν πυλίδα: «ὑδρορρόη ὑπὲρ ἔδαφος 1:80», καὶ «ὑδρορρ. ὑπὲρ ἔδαφ. ἔξωτ. 1:60 (ἀλλά)* μεταξὺ τῶν ἐπὶ τῆς αὐτῆς ὀριζ. γραμμῆς ἐπὶ κυματίου εἰσέχοντος» [*τὰ ἐντὸς παρενθέσεως ἀναγράφονται στὸ 2ο φύλλο, βλ. παραπ. σημ. 29].

33. Στὸν Β. τοῖχο σημειώνει δύο, στὸν Δ. ἓναν, καὶ στὸν Ν. δύο· γιὰ τὸν φεγγίτη χρησιμοποιοῦ καὶ τὸν ἀρχαῖο ὄρο τοξικὴ (θυρίς).

34. Στὸν Δ. τοῖχο, δύο: «φεγγίτης ἢ τοξικὴ ἀπέχον 2.50 ἀπὸ τῆς δυτ. γωνίας καὶ φεγγίτ. τῆς δυτ. γωνίας 5.50».

35. «Σημ. Τὸν Πύργον τοῦτον τὸν κοινῶς λεγόμενον τοῦ Χωριοῦ ἐπεσκεφθῆς τῷ 1843; 24 Ἰουλίου, ὁ Ῥόσσιος [= Ῥόσς] περιέγραψεν ἐν ἰδίᾳ πραγματείᾳ γερμανιστὶ ἐν Stuttgart 1843 μὲ εἰκόνας τῶν ἐρειπίων Ἀμοργοῦ σ. 39 (εἰκόνα σ. 44)» [Ἡ ἔκδοσις εἶναι τοῦ 1843, ἡ ἐπίσκεψις ὁμῶς ἔγινε τὸ 1841: βλ. παραπ. σ. 3].

36. Μεταγράφοντας σὲ σμίκρυνση τὸ σκαρίφημα τοῦ Ῥόσς (II, 1847, 44) μὲ τὶς διαστάσεις σὲ μέτρα σημειώνει: «ὡς ὧδε ἡ εἰκὼν, ἣν νομίζω κατὰ τι ἐσφαλμένην κατὰ τὰ μέτρα».

37. Βλ. προσεχῶς Μαραγκοῦ, Ἀμοργιακά.

μερῇ καὶ ἀκριβῆ σχέδια καὶ ὑπομνηματίζονται μὲ ὀλιγόλογες σημειώσεις, ὅπως τοπωνυμικὲς³⁸ ἐνδείξεις, παρατηρήσεις γιὰ τὴν χρονολόγηση, τὸν χαρακτήρα, τὴν τεχνοτροπία, καθὼς καὶ βιβλιογραφία³⁹. Πιστεύω ἐπίσης ὅτι στὶς σημειώσεις του γιὰ τὸν πύργο, ὁ παντοδαῆς ἐρευνητής, «ὁ σοφὸς ἐπαρχιώτης» ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσε ὁ G. Deschamps⁴⁰, θὰ ἀναφερόταν καὶ στὰ νεώτερα κτίσματα⁴¹ καὶ προσκτίσματα, τὰς συνεχομένους ἀγροικίας, στὸ παρακείμενο ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Τριάδος, στὰ ἔως σήμερα κατὰ χώραν σωζόμενα δυσμετακίνητα ἀντικείμενα, ὅπως ὁ λύχνος καὶ ὁ κύλινδρος ἐλαιοτριβείου⁴², κ.ἄ.

Ἀντώνιος Μηλιαράκης (1884)

Μετὰ ἀπὸ τὴν πρώτη δημοσίευση⁴³ τοῦ μνημείου ἀπὸ τὸν Ῥόσ (1843), σημαντική συμβολὴ στὶς γνώσεις μας ὄχι μόνον γιὰ τὸν πύργο 'σ τὸ Χωριό, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους πύργους⁴⁴ τῆς Ἀμοργοῦ, ἀποτελεῖ ἡ ἔκδοση τῆς μονογραφίας τοῦ Ἀ. Μηλιαράκη τὸ 1884. Ὁ σοφὸς ἐρευνητής τῶν Κυκλάδων⁴⁵ δὲν ἀρκεῖται στὴν μεταγραφὴ γνωστῶν⁴⁶ στοιχείων ἢ στὴν ἀκριτὴ καταγραφὴ νέων πληροφοριῶν, ἀλλὰ, μετὰ ἀπὸ αὐτοψία⁴⁷, περιγράφει ἐπακριβῶς τὸν τόπο, τὸν «αὐλῶνα»⁴⁸ στὸ

38. Βλ. παρακ. σ. 191, 193.

39. Στὰ χειρόγραφα τοῦ Ἰωαννίδου σώζονται σελίδες ὀλόκληρες ἀπὸ τὴν ἔως τότε περὶ Ἀμοργοῦ γνωστὴ, κυρίως ξενόγλωσση βιβλιογραφία· διαπιστώνομε ἔτσι, ὄχι μόνον τὴν πολυμάθειά του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἔγνοια τοῦ πρωτοπόρου ἐρευνητῆ γιὰ ἐπιστημονικὴ ἐντιμότητα, γιὰ «τὸ ἀκραιφνὲς τῶν πηγῶν ἐξ ὧν ἠρύσθη γνώσεις», ὅπως ἔγραφε τὸ 1885 ὁ συγκαιρινός του Ἰωάν. Βελουδὸς σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν E. Legrand: βλ. *Bibliographie Hellénique*, XVII, V, σ. XXV, καὶ Γ. Γ. Λαδᾶ καὶ Ἀθ. Δ. Χατζηδήμου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα. Προσθήκες, Διορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν Émile Legrand, Louis Petit καὶ Hubert Pernot* (Ἀθήνα 1964), σ. στ' σημ. 1.

40. Ὁ.π. (σημ. 24), 222.

41. Βλ. παρακ. σ. 141 κέ.

42. βλ. παρακ. σ. 145 κέ.

43. Σύντομη μνεία στοὺς C. Bursian, *Geographie von Griechenland* (1868-1872), τόμ. II, 516 σημ. 2 καὶ Weil 1876, 335: «Den am besten erhaltenen unter ihnen, den von Ἀ. Τριάς (bei στὸ Χωριό) auf der Hochebene ...».

44. Γιὰ τὴν συμβολὴ του στὴν ἔρευνα τῶν πύργων τῆς Ἀμοργοῦ, βλ. παρακ. σ. 191.

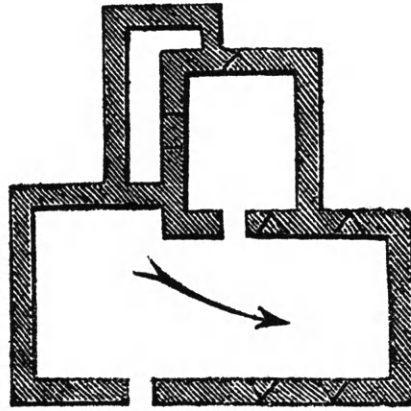
45. Ἐνδεικτικὰ βλ. Ἀ. Μηλιαράκη, *Κυκλαδικὰ* (Ἀθήναι 1874, Τύποις Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας). Τοῦ ἰδίου, *ὑπομνήματα Περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων νήσων κατὰ μέρος. Ἄνδρος, Κέως* (Ἀθήναι 1880, Τυπογραφεῖον Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας).

46. Ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὶς ρητὲς ἀναφορὲς στὶς ἔρευνες τοῦ Ῥόσ (Μηλιαράκης 1884, 45, 77) γνωρίζει τόσο τὶς δημοσιεύσεις του ὅσον καὶ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία (βλ. αὐτόθι Προσθήκη Δ' καὶ Η', 91-92).

47. Αὐτόθι 45: «τὸ ἐφ' ἡμῖν περιηγηθέντες τὴν νήσον δὲν ἐνεργήσαμεν ἀνασκαφάς· δὲν εἴχομεν πρὸς τοῦτο οὔτε ἄδειαν, οὔτε χρόνον, οὔδὲ χρῆμα· οὐχ ἤττον τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ἐφείλχυσαν οὐκ ὀλίγον τὴν προσοχὴν ἡμῶν, διότι ἐν πάσῃ τοπογραφικῇ περιγραφῇ οἰοῦντο τμήματος τῆς Ἑλλάδος, ἀπαραίτητος εἶναι καὶ ἡ περιγραφὴ τουλάχιστον τῶν θέσεων...».

48. Γιὰ τὴν ἀρχαία σημασίαν τῆς λέξεως αὐλῶν, βλ. παρακ. σ. 174 σημ. 497.

Χωριδ' καὶ στὴν Ἀγία Τριάδα⁴⁹, «βεβαίως ἀνήκοντα εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀρχαίας Ἀρκεσίνης⁵⁰», καὶ δημοσιεύει νέο, συμπληρωμένο σχέδιο-σκαρίφημα⁵¹ κάτοψης τοῦ μνημείου (εἰκ. 5), τὸ ὁποῖον, ὅπως ἀπεδείχθη⁵², εἶναι ἀπολύτως ἀκριβές.

Εἰκ. 5. Σκαρίφημα τῆς κάτοψης τοῦ πύργου ὑπὸ Ἀ. Μηλιαράκη (1884).

Οἱ μεταγενέστερες, σύντομες μνηῖες τῶν J. Th. Bent τὸ 1885⁵³ καὶ A. Philippson⁵⁴ τὸ 1901, οὐσιαστικὰ δὲν προσθέτουν νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν γνώση τοῦ μνημείου.

49. Αὐτόθι 11-12: «Ὁ αὐλὼν οὗτος, ὃν διέρχονται οἱ μεταβαίνοντες εἰς Κολοφάναν ἐκ τῆς πόλεως Ἀμοργοῦ, εἶνε ὁ μᾶλλον κατάφυτος τῶν λοιπῶν καὶ καλλιεργημένος. Ἐνταῦθα ὑπάρχουσι καὶ πολλὰ γεωργῶν κατοικίαι· εὐρίσκονται δ' ἐν αὐτῷ καὶ ἀρχαῖοι τάφοι, καὶ ἐρείπια κοινῶν οἰκημάτων, δεξαμεναί, κατηρειπωμένα ἐλαιοτριβεῖα καὶ ἄλλα ἔχνη παλαιῶν οἰκήσεων... Ἐνταῦθα ἐπὶ ὑψώματος καλουμένου Βέλται* ἢ Ἀγία Τριάς, κεῖται ὁ μέγιστος τῶν τῆς νήσου ὀχυρωτικῶν ἀρχαῖος πύργος, καθὼς καὶ ἕτεροι μικρότεροι,οἵτινες ἦσαν βεβαίως καταφύγια ἐν ὥρᾳ κινδύνου». [* Τὸ παντελῶς ἀμάρτυρον τοπωνύμιον Βέλται δὲν σώζεται].

50. Αὐτόθι 50: «Ἐν τῷ αὐλῶνι τούτῳ ὑπάρχουσιν ἔχνη ἀρχαίων οἰκήσεων καὶ ἐπὶ λόφου ἵσταται πύργος τετράγωνος ἀρχαῖος, ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ μόνον μνημεῖον τῆς ἀρχαιότητος, ὅπερ σώζεται ὀρθιον ἐν τῇ νήσῳ.....».

51. Μηλιαράκης 1884, 50 (εἰκ.).

52. Βλ. παρακ. σ. 39 σημ. 102.

53. Bent 1885, 499-500: «... the celebrated watch-tower of Amorgos, which is one of the best

specimens of Hellenic art preserved. It is situated in the center of a fertile valley, and is known by the name of 'sto Chorio' ('to the place')»· ἀναφέρεται στὴν τοπικὴ διήγηση «as is usual with towers, there is a legend attached», στὸ ὕλικό «all built of the blue granite of the island» (σχετικὰ βλ. Μαραγκοῦ 2002, 282 σημ. 628) καὶ στὸν τρόπο δομῆς «...the lower courses of theses stones in it are larger than the higher ones...», στὰ αὐτοφυή, μαστιχοφόρους σχίνους καὶ θάμνους «The wall is highly picturesque, with wild mastic and other shrubs growing on it...», καθὼς καὶ στὴν αὐλὴ καὶ στὸν κυρίως πύργο «inside the courtyard is the tower itself—square, and in parts is still thirty feet high— and the walls of it have several loopholes for shooting out of, about three or four feet high... To the west is a window... it is impossible to form any idea of what the interior was like, for it is a mass of stones and rubbish fallen from above».

54. Philippson 1901, 101 σημ. 2 καὶ 102, σημ. 3.

R. M. Dawkins - A. B. Wace (1906)

Για πρώτη φορά τὸ 1906 ἀπεικονίζονται φωτογραφικὰ ἀπὸ τοὺς Dawkins καὶ Wace⁵⁵ δύο ὄψεις τοῦ μνημείου: ὁ ἀνατολικὸς θυραῖος τοῖχος τοῦ κυρίως πύργου (εἰκ. 6), καὶ ἡ βόρεια πλευρὰ (εἰκ. 7). Ἡ σύγκριση τῶν δύο φωτογραφιῶν τοῦ 1905 μὲ τὸ πρὸ ἐξήντα δύο ἐτῶν ἐκπονηθὲν σχέδιο τοῦ Ῥόσς (εἰκ. 2) ἐμφαίνει τὶς φθορὰς τοῦ μνημείου, τὴν κατάρρευση μεγάλων λιθοπλίνθων –προφανῶς ἀπὸ σεισμοῦ– ἰδιαιτέρως στὸν κυρίως πύργο, στὴν δυτικὴ πλευρὰ καὶ στὴν ΒΑ. γωνία.

Εἰκ. 6. Ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ νότια πλευρὰ τοῦ κυρίως πύργου τὸ 1905.

Εἰκ. 7. Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ κυρίως πύργου καὶ τῆς αὐλῆς τὸ 1905.

55. Dawkins-Wace 1905/1906, 157-158, σημ. 9. εἰκ. 4-5: «the Aghia Triada on Amorgos is the best square example. Since no special study has yet been made of these towers it is impossible to dogmatize about them. The views expressed by Ross (σημ. 11 = Ross I, 1841, 132) still hold the field. They are found as a rule in the fertile parts of the island at a considerable (σ. 158) distance

from a town; he therefore supposed that they served as temporary refuges for the population of those districts in case of a sudden raid – the tower would shelter the men, and the court the flocks. Some, however, such as this one at Astypalaea, were perhaps intended rather as forts to ward off an attack, than as refuges».

1908-1956

Τὸ 1908, στὸν ἑλληνόγλωσσο χάρτη στὸ *Corpus*⁵⁶ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἀμοργοῦ, ὁ πύργος ὡς τὸ *Χωριό* σημειώνεται ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς καλύτερα σωζόμενους τοῦ νησιοῦ. Ἐκτοτε, τὸ μνημεῖο ἀναφέρεται συνήθως σὲ ὑποσημειώσεις, σὲ διάφορες μελέτες ἱστορικοῦ καὶ ἀρχαιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος⁵⁷.

J.H. Young (1956)

Στὴν πρωτοποριακὴ μελέτη τοῦ J.H. Young⁵⁸ τὸ 1956, γιὰ τυπολογικὰ συγγενεῖς ὀχυρὲς ἀγροικίες στὴν Ἀττική, ἀναπαράγεται μόνον τὸ πρῶτο, ἑλλιπές, ὅπως ἀπεδείχθη⁵⁹, σκαρίφημα τῆς κάτοψης τοῦ μνημείου ποὺ δημοσίευσε τὸ 1843 ὁ Ῥόσς. Μολονότι ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1970⁶⁰ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν ἐστράφη πρὸς τὴν συστηματικὴ ἐξέταση αὐτονόμων, μεμονωμένων ὀχυρῶν ἢ «ὀχυρωμένων ἀγροικιῶν» καὶ στὶς Κυκλάδες⁶¹, ὁ ὑπέρκαλος⁶² πύργος στὸ *Χωριό*, ἐκτὸς ἀπὸ σύντομες ἀναφορές⁶³, οὐσιαστικὰ ἦταν γνωστὸς στὴν ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία⁶⁴ μόνον ἀπὸ τὴν περιγραφὴ καὶ τὰ σχέδια τοῦ Ῥόσς καὶ τὶς δύο παλαιὲς φωτογραφίες τοῦ 1905-1906.

56. IG XII 7, τὰ τοπωνύμια *Ρίχτι*, *Τερλάκι* καὶ *Στὸ Χωριό*, ἀποδίδονται στὰ ἑλληνικὰ ὅπως γράφονται στὸν χάρτη τοῦ Μηλιαράκη 1884, πίν. 1.

57. Βογιατζίδης 1918, 98. Ormerod 1924, 31 καὶ 36 σημ. 2. Ormerod 1978, 42 σημ. 1 καὶ 49 σημ. 1. Möbius 1925, 42 σημ. 3. Bon 1930, 183 σημ. 5-6. Scranton 1941, 167. Ὀρλάνδος 1960, 218-219 σημ. 2.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ μοναδικὸς Ἕλληνα ἀρχαιολόγος ποὺ ἐπισκέφθηκε τὸ μνημεῖο τὸ 1951 εἶναι ὁ ἀείμνηστος Νικ. Κοντολέων· ὅπως διαπιστώνομε ἀπὸ τὶς χειρόγραφες σημειώσεις του, τὶς ὁποῖες, ἢ ἐρατεινὴ του σύντροφος Εὐρυδίκη, ἐμπιστεύτηκε στὸν ἄξιο μαθητὴ τοῦ Ἀγγελο Ματθαίου, ὁ ἀξέχαστος δάσκαλος, τότε Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων, ὅχι μόνον ἔκαμε πρόχειρο σκαρίφημα τοῦ πύργου ἀλλὰ ἀναφέρει γιὰ πρώτη καὶ τελευταία φορά τὸ ὀρθὸ τοπωνύμιον *Λαγκάδι*, καὶ σημειώνει πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ ἤδη γνωστά (βλ. παρακ. σ. 89 σημ. 228) καὶ ἄγνωστα μνημεῖα στὴν γύρω περιοχὴ (βλ. παρακ. σ. 80 σημ. 228). Εὐχαριστῶ ἀπὸ καρδιᾶς τὸν ἐκλεκτὸ φίλο Ἀγγελο Ματθαίου γιὰ τὶς πληροφορίες.

58. Young 1956, 139, εἰκ. 7· ἐκτὸς ἀπὸ τὸ

σκαρίφημα τοῦ Ross II, 1843, 47, μνημονεύονται (σ. 140) καὶ οἱ πληροφορίες του γιὰ λείψανα ἐλαιοτριβείου, κ.ἄ.

59. Βλ. παρακ. σ. 39 σημ. 102.

60. Haselberger 1972, 431 σημ. 6· βλ. ἐπίσης Pečirka 1973, 124 εἰκ. 1, 3, καὶ Nowicka 1975, 47 εἰκ. 12 ἀρ. 3, σ. 54-55, σημ. 152.

61. Haselberger αὐτόθι· βλ. ἐπίσης παρακ. σ. 18 σημ. 69.

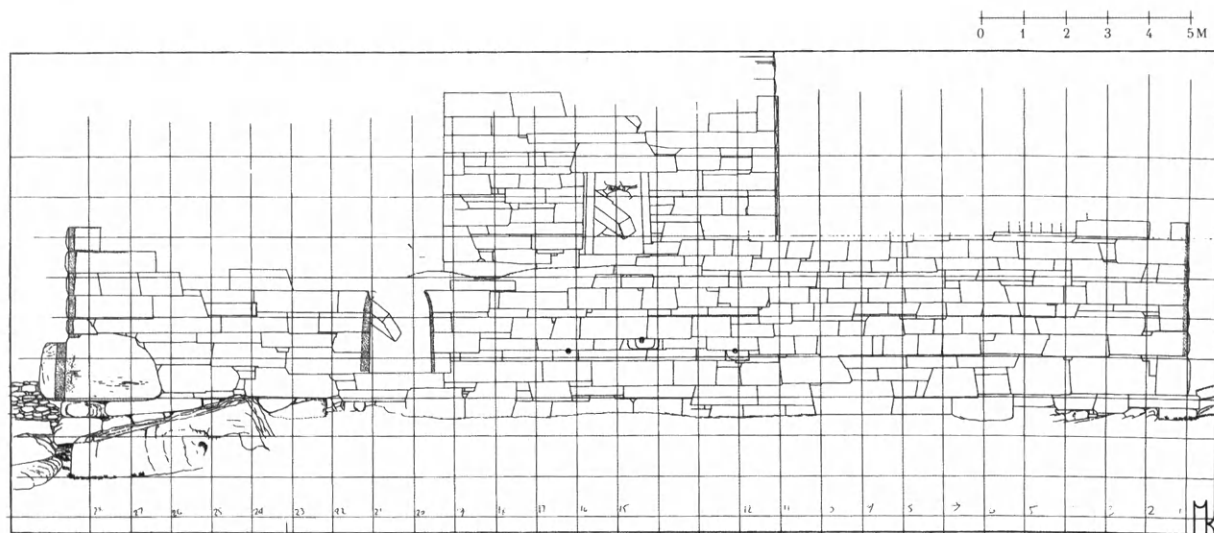
62. Γιὰ τὸ ἐπίθετο καὶ τὴν χρῆση του βλ. Γ. Μπακαλάκη, Πύργος ὑπέρκαλος, στὸ *Προσφορά εἰς Στίλπ. Κυριακίδη* (Θεσσαλονίκη 1953) καὶ ἀνατύπωση στὸ *Οἶνος Ἰσμαρικός*, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν Καθηγητὴ Γ. Μπακαλάκη, τ. Α' (Θεσσαλονίκη 1990) 499-507.

63. W. Radt, Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos unter besonderer Berücksichtigung der archaischen Epoche, *IstMit Beih.* 3, 1970, 187 σημ. 20· Haselberger 1972, 431 σημ. 6. Οἱ Pečirka 1973, 124 εἰκ. 1, 3 καὶ Nowicka 1975, 47 εἰκ. 12 ἀριθμ. 3, σ. 54-55 σημ. 152-157, ἀναπαράγουν τὸ σκαρίφημα τοῦ Ῥόσς· ἡ δημοσίευση τοῦ Α. Μηλιαράκη 1884, ἑλληνόγλωσση γάρ!, ἀγνοεῖται παντελῶς στὴν διεθνή βιβλιογραφία.

64. Ἀναφορές, ὅπως Α. Μαραγκοῦ, Ἡ Ἱστο-

Μ. Κορρές (1974)

Τὸ 1973, με ὁδηγὸ τὸν Μανόλη Δεσποτίδη⁶⁵, τὸν πρῶτο καὶ τότε μοναδικὸ φύλακα τῶν Ἀρχαιοτήτων «πάσης Ἀμοργοῦ καὶ νήσων», ἐπισκεφθήκαμε τὸν πύργο τοῦ Βασίλη με τὸν ἀρχιτέκτονα Μανόλη Κορρέ. Ἐκτὸς τῶν δυσκολιῶν, ὅχι μόνον μετάβασης καὶ διαμονῆς στὴν ἀπομακρυσμένη περιοχὴ τοῦ Χωριοῦ, δυσχερέστατη ἦταν καὶ ἡ πρόσβαση στὸ μνημεῖο λόγῳ τοῦ δάσους τῶν αὐτοφυῶν θάμνων, κυρίως σχίνων⁶⁶. Ὁ Μ. Κορρές, παρὰ τὶς ἀπερίγραπτες δυσκολίες, τὸ 1974, με τὴν βοήθεια τοῦ Δημητρίου Κορρέ, ἀποτύπωσε τὸ μνημεῖο (εἰκ. 8-9), σχεδίασε καὶ τὰ παρακείμενα⁶⁷ ἀρχαῖα καὶ νεώτερα, μισοερειπωμένα κτίσματα στὴν βορειοανατολικὴ πλευρὰ (εἰκ. 10), καὶ ἔκαμε τὴν πρώτη σχεδιαστικὴ πρόταση ἀποκατάστασης⁶⁸ (εἰκ. 11).

Εἰκ. 8. Ὅψη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ κυρίως πύργου ὑπὸ Μ. Κορρέ (1974).

ρία τῆς Ἀμοργοῦ ἀπὸ τὰ Μνημεῖα της, *Πρακτικά τοῦ Α' Παναμοργιανοῦ Συνεδρίου* (ἔκδ. τοῦ Συνδέσμου τῶν Ἀμοργίνων, Ἀθήνα 1975) 137 κέ. L. Marangou, Amorgos, στὸ *Die griechischen Inseln* (ἔκδ. Evi Melas, Du Mont Verlag, 1973, 1989) 170, καὶ H. Eberhard-Kipper, *Kykladen-Inseln der Ägäis* (1978) 456, δὲν ἔχουν ἐπισημονικὲς ἀξιιώσεις.

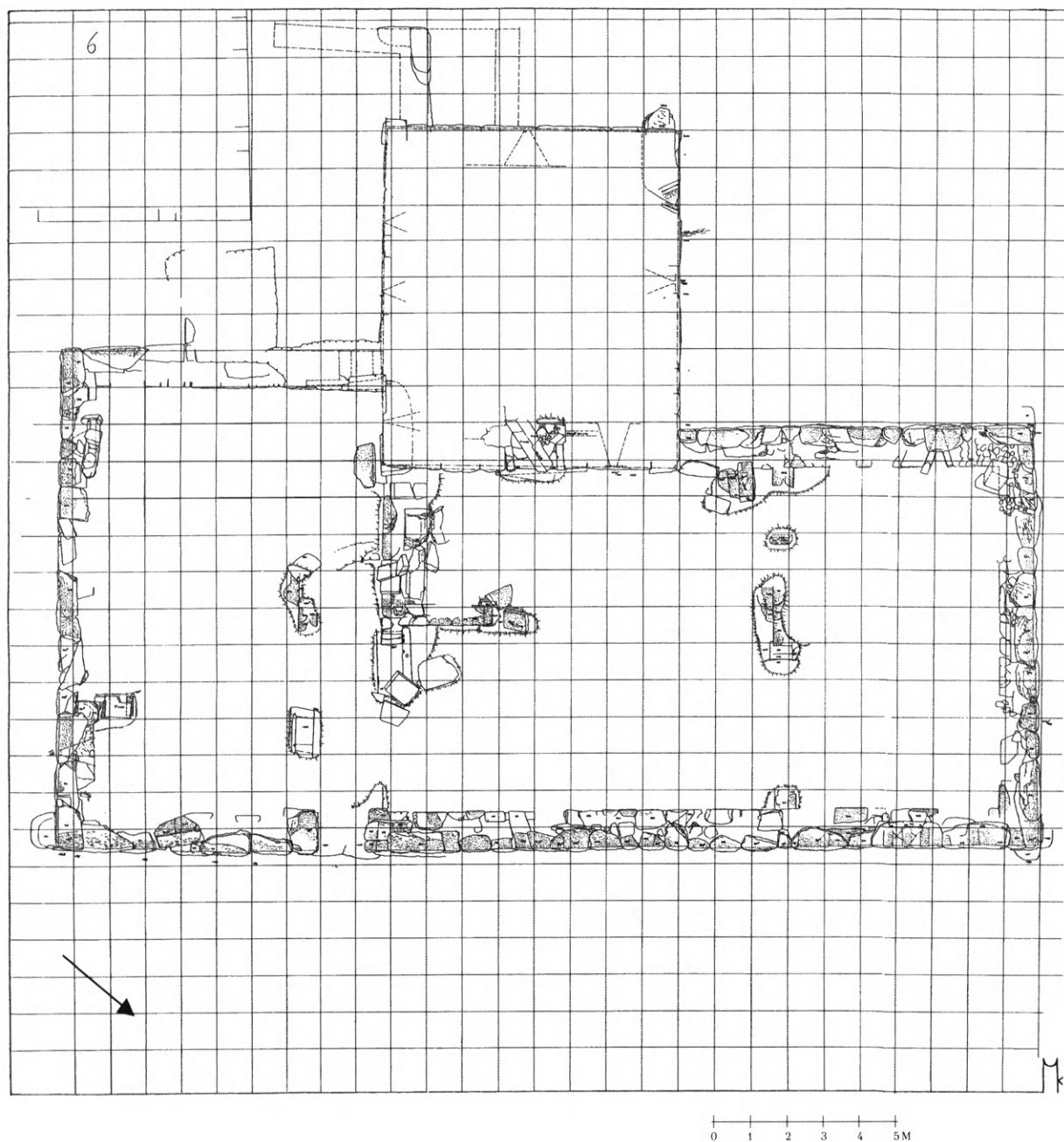
65. Γιὰ τὶς περιηγήσεις με σκοπὸ τὴν καταγραφή τῶν γνωστῶν στὴν βιβλιογραφία μνημείων καὶ ἀρχαίων θέσεων τῆς Ἀμοργοῦ βλ. Λ. Μαραγκοῦ, Κομματί ἀρχαίου ἀγάλματος στὴν Ἀμοργό, *Στῆλη, Τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέον-*

τος (Ἀθήνα 1979) 413 κέ., καὶ τελευταῖα Μα-ραγκοῦ 2002, 111, σημ. 320.

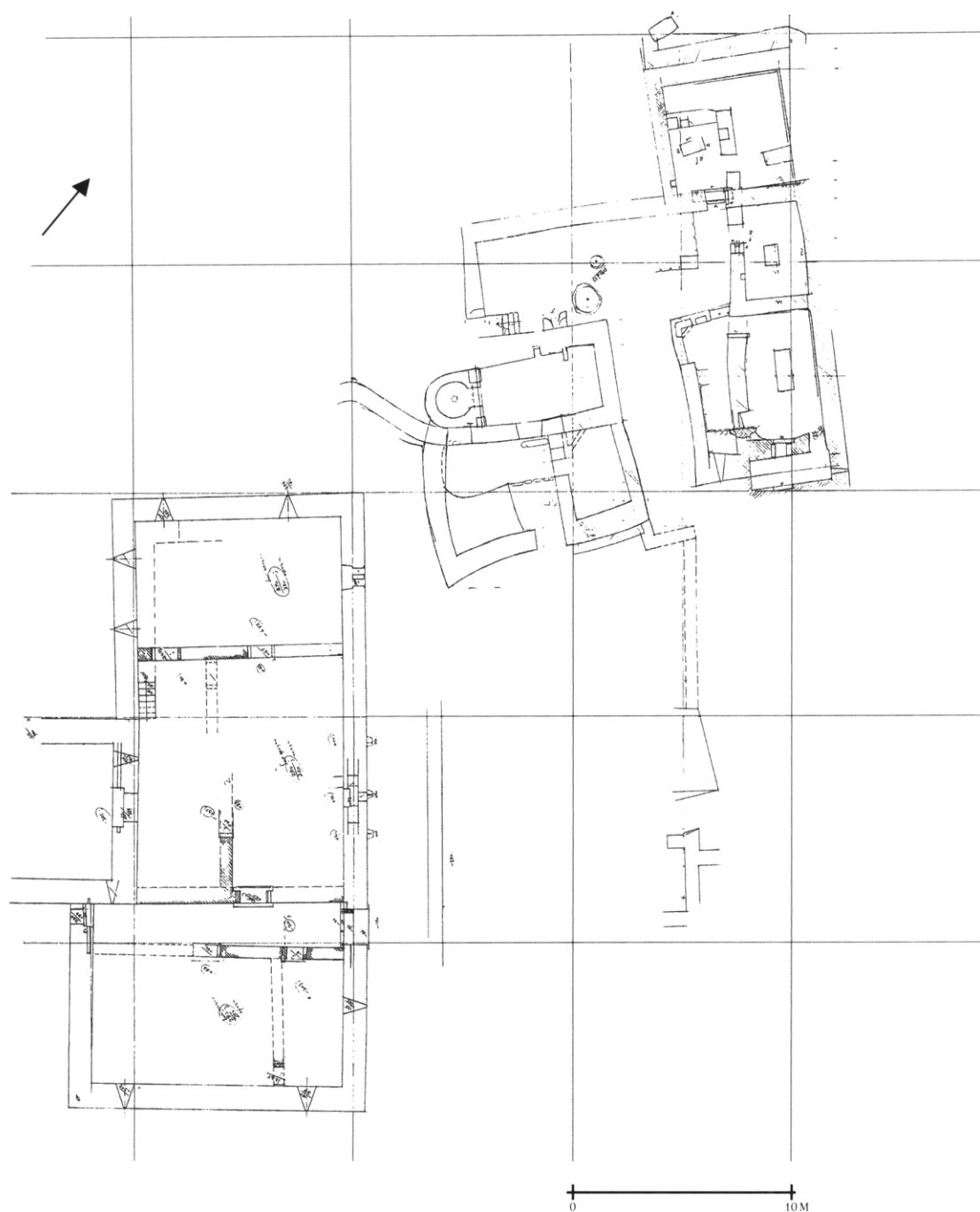
66. Βλ. παραπ. σ. 5 σημ. 19 καὶ Haselberger 1978, 366 εἰκ. 18.

67. Πρβ. τὴν περιγραφή τοῦ Ῥόσος: Ross II 1843, 38 (= 44): «Die den Thurm umgebenden verlassenen Häuser, aus rohen Mörtel auf einander geschichteten Steinen, dürften auch wohl zum grösseren Theile unmittelbar aus dem Alterthume stammen, ...».

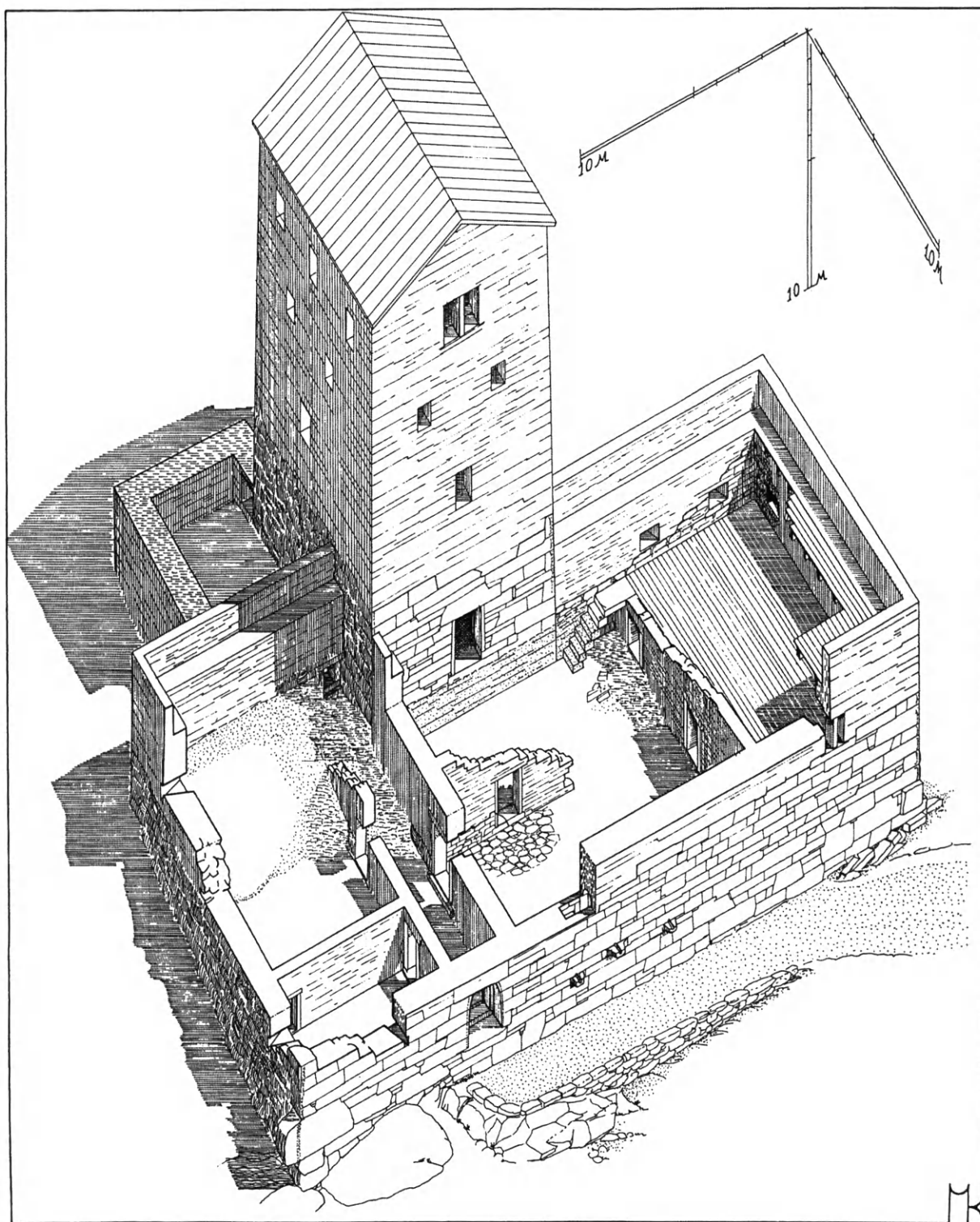
68. Μαραγκοῦ 2000, εἰκ. 3, καὶ Μ. Κορρές, *Νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Ἀρχιτεκτονικὴ* (Ἀθήνα 2003) 47 εἰκ. 1.

Εἰκ. 9. Κάτοψη τοῦ πύργου ὑπὸ Μ. Κορρέ (1974).

Είχ. 10. Κάτοψη του πύργου και των ΒΑ παρακειμένων κτισμάτων υπό Μ. Κορρέ (1974).

Εἰκ. 11. Σχεδιαστική πρόταση ἀποκατάστασης τοῦ μνημείου ὑπὸ Μ. Κορρέ (1974).

L. Haselberger (1978)

Στὴν δεκαετία τοῦ 1970, οἱ ἔρευνες καὶ οἱ δημοσιεύσεις τοῦ L. Haselberger⁶⁹, τοῦ κατ' ἐξοχὴν εἰδικοῦ μελετητοῦ τῶν πύργων τῶν Κυκλάδων, συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ στὴν ἐπανεξέταση τοῦ θέματος τῶν μεμονωμένων ὀχυρῶν· χάρις στὴν δημοσίευση δύο λαμπρῶν φωτογραφιῶν τοῦ μνημείου⁷⁰ (εἰκ. 12), τὸ 1978 ἔγινε γνωστὴ γιὰ πρώτη φορὰ λεπτομερῶς καὶ ἡ θύρα⁷¹ (εἰκ. 13) τοῦ ὑπερυψωμένου οἰκοδομήματος, τοῦ κυρίως πύργου⁷².

Εἰκ. 12. Γενικὴ ἄποψη τοῦ μνημείου ἀπὸ ΝΑ (1973).

69. Βλ. παραπ. σ. 13 σημ. 60· βλ. ἐπίσης Haselberger 1978, 147 σημ. 2 καὶ κυρίως τοῦ ἰδίου, *Befestigte Turmgehöfte im Hellenismus auf Kykladeninseln Naxos, Andros und Kea* (ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Πολυτεχνεῖο τοῦ Μονάχου, Technische Universität, München 1978).

70. Haselberger 1978, 1, σ. 366, εἰκ. 18.

71. Αὐτόθι 362 σημ. 54, σ. 363, εἰκ. 16.

72. Μὲ τὸν συμβατικὸ ὄρο κυρίως πύργος δηλώνεται στὸ ἐξῆς τὸ ὑπερυψωμένο κτίσμα ποὺ βρίσκεται στὴν δυτικὴ πλευρά. Πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεως δὲν χρησιμοποιοῦ τὴν ἀρχαία λέξη τύρσις, μὲ τὴν ὁποίαν συνήθως χαρακτηρίζεται στίς γραπτὲς πηγὲς τὸ ἐν ὕψει οἰκοδόμημα: Ἡσύχιος, λ. τύρρις, ὡς συνώνυμο τῶν λέξεων προμαχῶν, πύργος, ἑπαλξίς κλπ.: σχετικὰ βλ. Λεξικὸ Hofmann (ἐκδ. Von Oldenburg, Μόναχο 1950, ἑλλην. μετάφρ. Α. Παπανικολάου, 1974) λ. τύρσις σελ. 453: τὸ ἐν ὕψει οἰκοδόμημα. Πρβ. καὶ Ξενοφῶντος, Κύρου Ἀνάβασις Ζ',

Η', 12-13: ...πυργομαχοῦντες δὲ ἐπεὶ οὐκ ἐδύναντο λαβεῖν τὴν τύρσιν —ύψηλὴ γὰρ ἦν καὶ μεγάλη καὶ προμαχεῶνας καὶ ἄνδρας πολλοὺς καὶ μαχίμους ἔχουσα— διορύττειν ἐπεχείρησαν τὸν πύργον... Βλ. ἐπίσης Hunt 1947, 72-73 σημ. 34-41. Ἡ λέξη τύρσις μαρτυρεῖται καὶ ἐπιγραφικὰ στὴν Ἀμοργό: IG XII 7, 115.4· βλ. καὶ L. Polak, *Mnemosyne* XV, 1887, 246. M. Rostovzeff, *Economic Policy of Pergamene Kings*, στὸ *Anatolian Studies, Presented to Sir William Ramsay* (1923) 374 σημ. 1 (μὲ βιβλιογραφία). Nowicka 1975, 10-11, σημ. 10 καὶ A.W. Lawrence 1979, 193: «An inscription of the second or first century found on Amorgos refers to a tyrsis which may conceivably be identical with a little castle...»: βλ. παρακ. σ. 19 σημ. 73· ἡ ἀναφερόμενη στὴν σελ. 446 ἐπιγραφὴ ὡς «IG.i.2 (7).115.4» εἶναι ἡ γνωστὴ ἐπιτάφια στήλη IG XII 7, 115, 4. Ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. καὶ Munn 1983, 32 σημ. 68: «A τύρσις on Amorgos mentioned in IG XII 7, 115,

Εἰκ. 13. Ἡ θύρα τοῦ κυρίως πύργου (1973).

Ὁ A.W. Lawrence⁷³, τὸ 1979 στὴν γνωστὴ μονογραφία γιὰ τὶς ἐλληνικὲς ὀχυρώσεις, μολονότι δὲν κατονομάζει τὸ μνημεῖο, ἀπὸ τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφὴ καὶ τὶς διαστάσεις, συνάγεται ὅτι ἀσφαλῶς ἀναφέρεται στὸν πύργο τοῦ Χωριοῦ.

line 4, of the second or first centuries B.C.»· βλ. ἐπίσης P. Debord, *Le vocabulaire des ouvrages de défense, occurrences littéraires et épigraphiques confrontées aux realia archéologiques*, *REA* 96, 1994, 56 κέ· βλ. ἐπίσης Μαραγκοῦ 2002, 52 σημ. 178 καὶ παρακ. σ. 106 σημ. 247.

73. Lawrence 1979, 193: «...a little castle, still in fair condition, near the middle (sic) of the island. The almost square tower contained about 50 sq.m of floor-space on each storey and probably was residential. The whole of one flank

and the greater part of the other project at right angles from a lower courses, but smaller above, compose its walls, which vary from 70 cm to 1.05 m in thickness. Two broad windows are preserved on one side in the court; slits in both court and tower are mostly over a metre high and splay within to 90 cm, but one is of abnormal shape, 60 cm high and 85 cm wide externally»· [πρβ. τὴν περιγραφὴ τοῦ Ὑόσς (παραπ. σ. 4 σημ. 18)].

M.-Fr. Boussac -G. Rougemont (1983)

Τὸ 1982⁷⁴, ἡ M.-Fr. Boussac καὶ ὁ G. Rougemont, μετὰ ἀπὸ τὶς κοινὲς ἐξερευνητικὲς μας περιοδεῖες, στὴν ἀνακοίνωσή τους *Παρατηρήσεις γιὰ τὴν χώρα τῆς Ἀμοργοῦ*, ἀναφέρθηκαν συνοπτικὰ στὰ σχετικὰ μὲ τοὺς πύργους θεωρητικὰ θέματα καὶ ἀπεικόνισαν⁷⁵ τὸν θυραῖο ἀνατολικὸ τοῖχο, καθὼς καὶ τὸν βόρειο τοῦ κυρίως πύργου (εἰκ. 14). ἔτσι, τὸ σύνολο τῶν φωτογραφικῶν ἀπεικονίσεων τοῦ μνημείου ἔφτασε στὸν ἀριθμὸ πέντε.

Ἐκτοτε, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σύντομες μνηεῖς τῶν Munn⁷⁶ (1983), καὶ Rougemont⁷⁷ (1990), καθὼς καὶ τὴν ἀπεικόνιση τῆς ἀνατολικῆς ὄψης τοῦ κυρίως πύργου τὸ 1995 στὴν ἰταλικὴ *Ἑγκυκλοπαίδεια τῆς Ἀρχαίας Τέχνης*⁷⁸, τὸ μνημεῖο δὲν ἀναφέρεται σὲ καμία ἀπὸ τὶς εὐάριθμες ἐπιστημονικὲς μελέτες⁷⁹ ποὺ ἐξεδόθησαν ἕως τὸ 2001.

Εἰκ. 14. Ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ κυρίως πύργου (1982).

74. Boussac-Rougemont 1983, 115-119· οἱ ἀπόψεις τους γιὰ τὸ ζήτημα τῶν χρήσεων «τῶν πύργων μὲ αὐλὴ» οὐσιαστικὰ συμπίπτουν μὲ τοῦ L. Haselberger, ὅπως παρατήρησε τότε ὁ V. Lambrinoudakis (βλ. αὐτόθι σ. 119): «Vos conclusions sur les tours d'Amorgos rejoignent celles de L. Haselberger, qui voit dans les tours des Cyclades des fermes fortifiées».

75. Boussac-Rougemont 1983, 116 εἰκ. 4 (ἐξαιρετικὴ φωτογραφία ἀπὸ BA).

76. Munn 1983, 32 σημ. 68 σ. 72-73· βλ. καὶ παραπ. σ. 4 σημ. 12.

77. Rougemont 1990, 207 σημ. 22.

78. Marangou 1995, 198 εἰκ. 241.

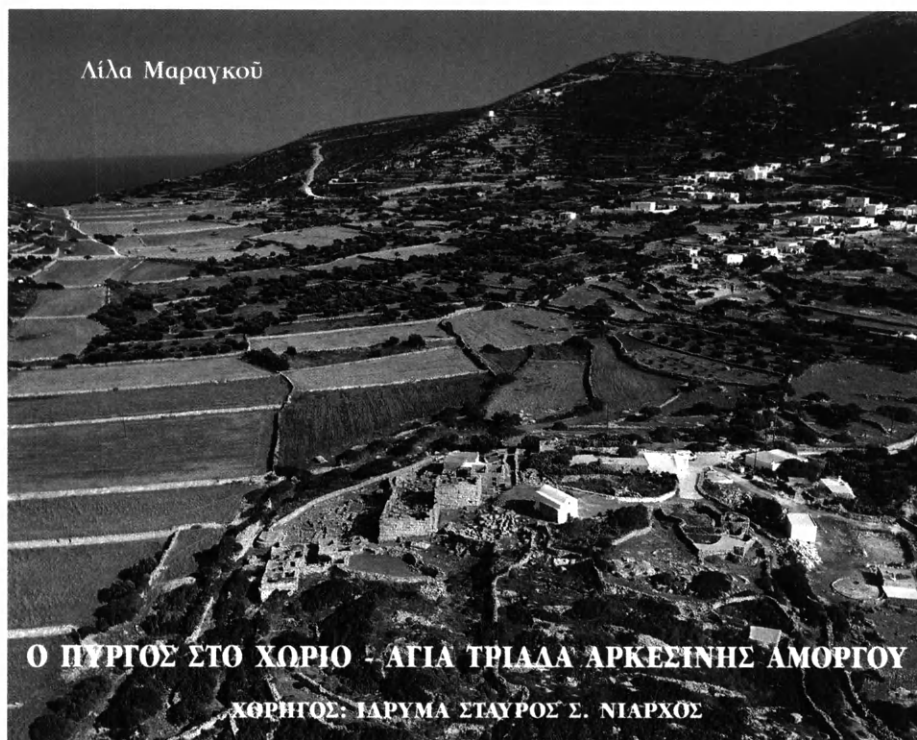
79. Βλ. ἐνδεικτικὰ Étienne 1990, 30 σημ. 75 καὶ Keos 1991. Ἀκόμα καὶ στὴν σχετικὰ πρόσφατη μελέτη γιὰ τοὺς πύργους τῆς Κέας, Μενδώνη 1998, σ. 275, 277 σημ. 17, 278 σημ. 20 καὶ 24, ἡ μνηεῖα τοῦ πύργου στὸ Χωριό, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων πύργων τῆς Ἀμοργοῦ, περιορίζεται μόνον στὴν βιβλιογραφικὴ ἀναφορὰ τοῦ ἄρθρου τῶν Boussac-Rougemont, *Les Cyclades* 1983.

Α. Μαραγκοῦ (1993-2002)

Στὴν ξενόγλωσση ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία, στὰ *Πρακτικά* τοῦ διεθνοῦς ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (ἔκδοση τοῦ 2001), ποὺ διοργανώθηκε τὸ 1999 στὴν Λωζάννη πρὸς τιμὴν τοῦ καθ. P. Ducey⁸⁰, δημοσιεύτηκαν γιὰ πρώτη φορὰ ὀκτὼ φωτογραφίες τοῦ μνημείου, πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τοὺς πρόσφατους καθαρισμούς, καθὼς καὶ σύνοψη τῶν ἐργασιῶν ἀπὸ τὸ 1993 ἕως τὸ 1998.

Τὸ ἔντυπο ποὺ κυκλοφορήθηκε τὸ 2000⁸¹ πρὸς ἐνημέρωσιν τῶν πολυάριθμων ἐπισκεπτῶν, μολοντί πλούσια εἰκονογραφημένο καὶ μὲ σύντομο κείμενο, ἀλλὰ χωρὶς βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση, ἀσφαλῶς δὲν ἔχει ἐπιστημονικὲς ἀξιώσεις.

Στὴν ἐλληνόγλωσση ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία γιὰ πρώτη φορὰ τὸ μνημεῖο παρουσιάζεται ἐν συντομίᾳ στὴν ἔκδοση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας⁸² τοῦ 2002, μὲ ἐννέα εἰκόνες, τὶς παλαιότερες βιβλιογραφικὲς μνεῖες, καθὼς καὶ συνοπτικὴ ἀναφορὰ στὶς ἐργασίες ποὺ διεξήχθησαν ἀπὸ τὸ 1993 ἕως τὸ 1999.

80. Marangou 2001, 231 κέ., κυρίως 234-235, εἰκ. 2-3 12-19.

81. Μαραγκοῦ 2000, εἰκ. 1-16 καὶ L. Marangou, *The Tower at Horio-Aghia Triada Arkesinis on Amorgos* (Athens 2002). Ἡ ἔκδοση καὶ τῶν δύο

ἐντύπων πραγματοποιήθηκε χάρις στὴν χορηγία τοῦ Ἰδρύματος «ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΝΙΑΡΧΟΣ».

82. Μαραγκοῦ 2002, 50-57 σημ. 169 καὶ 173-179, εἰκ. 64-72.

II

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ (1993-2002)

1983-1992

Από τὸ 1983, πάντα μὲ τὴν ἔγκριση τῆς ΚΒ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων, προσπαθοῦσαμε κάθε καλοκαίρι, μόνον μὲ τὴν ἐθελοντική ἐργασία τῶν φυλάκων Μ. Δεσποτίδη καὶ Σ. Γιαννακοῦ νὰ ἐλευθερώσωμε τὴν πρόσβαση⁸³ στὸ μνημεῖο (εἰκ. 12, 15, 16), καθὼς καὶ τοὺς τεράστιους κρεμάμενους λίθους ἀπὸ τὸν καταστρεπτικὸ ἐναγκαλισμὸ τῶν αὐτοφυῶν θάμνων (εἰκ. 16, 17, 18).

Τὸ 1991 καὶ τὸ 1992, μὲ τοὺς Γεώργιο Δ. Γαβαλᾶ καὶ Νικήτα Γεωργ. Γιαννακό, ὠρομίσιους ἐργάτες τῆς ΚΒ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, οἱ προσπάθειες καθαρισμοῦ ἀπέβλεψαν στὴν ἀνακοπὴ τῆς αὔξεσης τῆς δασώδους βλάστησης⁸⁴ καὶ στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ μνημείου, στὴν αὐλή⁸⁵.

Εἰκ. 15. Τμῆμα τοῦ θυράιου Α. τοῖχου τοῦ μνημείου καὶ τοῦ πρὸ αὐτοῦ χώρου (1983).

83. Ἡ ὀδικὴ σύνδεση τῆς περιφέρειας τῆς Κάτω Μεριᾶς μὲ τὴν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ, τὴν Χώρα, καὶ μὲ τὸ λιμάνι τῶν Καταπόλων, διευκόλυνε κάπως, παρὰ τὴν ἔλλειψη μεταφορικοῦ μέσου, τὴν μετάβασή μας στὸ Χωριό.

84. Τὸ 1978 ἢ Η. Eberhard-Kipper, ὁ.π.

(σημ. 64), τονίζει πὼς «ἐξ αἰτίας τῆς πυκνῆς βλάστησης ὁ πύργος δὲν εἶναι παντοῦ προσπελάσιμος» [= wegen dichter Überwachung durch hohes Gestrüpp ist der Pyrgos nicht in allen Teilen zugänglich].

85. Βλ. παραπ. σ. 5 σημ. 19.

Εἰκ. 16. Γενικὴ ἄποψη τοῦ μνημείου καὶ τοῦ πρὸς Ἀ χώρου (1993).

Εἰκ. 17. Τὸ μνημεῖο καὶ μερικὴ ἄποψη τῶν νεωτέρων χτισμάτων (1981).

Εἰκ. 18. Λεπτομέρεια τοῦ Α. θυραίου τοίχου στὸ Β. τμήμα (1993).

1993

Χάρης στὸ κονδύλιο (1.500.000 δρχ.) τοῦ Ὑπουργείου Αἰγαίου, ἄρχισαν μὲ τὴν συναίνεση τῆς Σ. Α. Κωβαίου, κατόχου τοῦ ἐγκαταλελειμμένου χωραφιοῦ ἐντὸς τοῦ ὁποίου βρίσκεται τὸ μνημεῖο, καὶ μὲ τὴν ἄδεια τῆς ΚΒ' ΕΠΚΑ, οἱ πρῶτες, ὀλιγόημερες συστηματικὲς ἐργασίες⁸⁶ ἀποψίλωσης καὶ καθαρισμοῦ:

Χῶρος Α' τοῦ μνημείου καὶ αὐλὴ

Μετὰ ἀπὸ τὴν δημιουργία στενοῦ διαδρόμου γιὰ τὴν πρόσβαση στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο, στὴν αὐλὴ, ἄρχισε ἡ κοπὴ τῶν θάμνων ποὺ εἶχαν κυριολεκτικὰ καλύψει ὅλους τοὺς πεσμένους λίθους. Κατὰ τὴν ἀποψίλωση, ἀπὸ τὸ πάχος καὶ τὴν διακλάδωση τῶν βαθύτατα ριζωμένων σχίνων, ἐπιβεβαιώθηκε ἡ πληροφορία τοῦ Ῥὸς γιὰ τὴν μακρόχρονη παρουσία τους, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1841⁸⁷.

86. Οἱ ἐργασίες ἐξ ἀρχῆς ἐντάχθηκαν σὲ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (ἀριθμ. 327), τὸ ὁποῖον, ἔκτοτε, ἕως καὶ τὸ 2002, χρηματοδοτήθηκε ἀποκλειστικὰ καὶ μό-

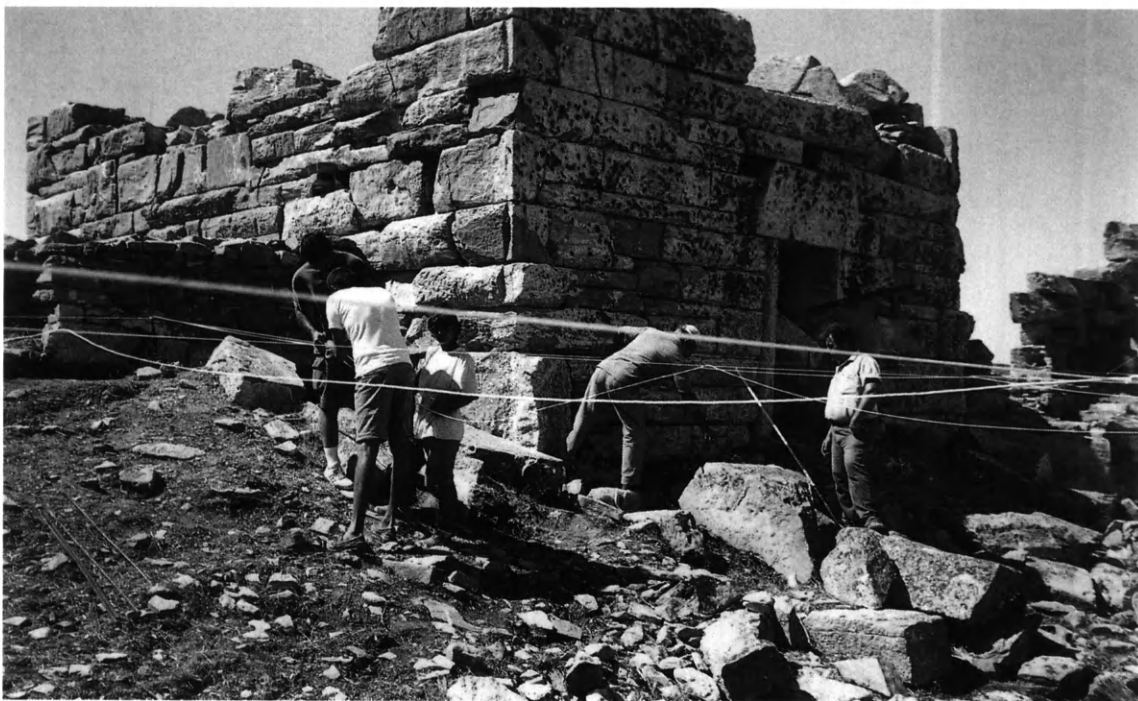
νον ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Αἰγαίου, Διεύθυνση Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ.

87. Βλ. παραπ. σ. 5 σημ. 19.

1994

Αύλη

Συνεχίστηκαν οί έργασίες καθαρισμοῦ ἐκτὸς καὶ ἐντὸς τοῦ μνημείου, κυρίως ἡ ἀποψίλωση, ἡ κοπή τῶν αὐτοφυῶν· ὅπου ἦταν δυνατόν, προχωρήσαμε σὲ προσεκτικὸ ξερρίζωμα τῶν θάμνων, ἀνάμεσα καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς πεσμένους λίθους, καθὼς καὶ σὲ περισυλλογὴ κινητῶν εὐρημάτων⁸⁸. Παράλληλα προσπαθήσαμε νὰ ἀποκόψουμε τὰ αὐτοφυῆ ποὺ εἶναι ριζωμένα στοὺς ἄρμους τῶν λίθων στοὺς τοίχους τῆς αὐλῆς Ἀ., Ν. καὶ Β. Μὲ τὴν συνεργασία τοῦ Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ, ἐπὶ συμβάσει ἀρχαιολόγου στὴν ΚΒ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων, τῶν ἀρχιτεκτόνων Παναγιώτας Ἀναστασιάδου καὶ Γ. Ἀντωνίου, καὶ μὲ τὴν πολύτιμη βοήθεια τῶν Σ. Γιαννακοῦ καὶ Γ. Δ. Γαβαλᾶ, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποψίλωση, παρὰ τὶς ἄπειρες τεχνικὲς δυσκολίες, τοποθετήσαμε ἐναέριο κἀνναβο τετραγώνων (3x3 μ.) στὸν χῶρο τῆς αὐλῆς (εἰκ. 19-20) καὶ ὁλοκληρώσαμε τὴν χωροστάθμιση (εἰκ. 21-22).

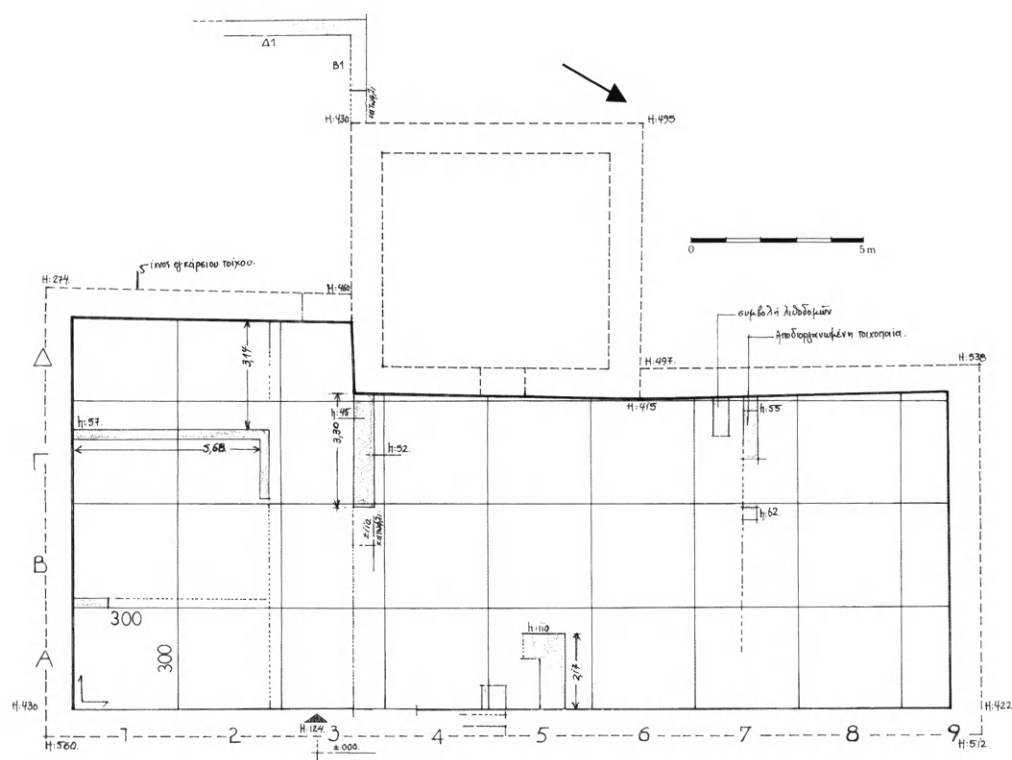
Εἰκ. 19. Μερικὴ ἄποψη τῆς αὐλῆς κατὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἐναερίου κἀννάβου.

88. Τὰ ὀλίγα κινητὰ εὐρήματα, ὅστρακα κυρίως ἀπὸ ἄβαφα χρηστικά σκεύη διαφόρων ἐποχῶν, ποὺ περισυλλέξαμε κατὰ τὶς δύο πρῶτες περιόδους ἀποψίλωσης καὶ καθαρισμῶν (1993-1994), ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ μνημείου, βρί-

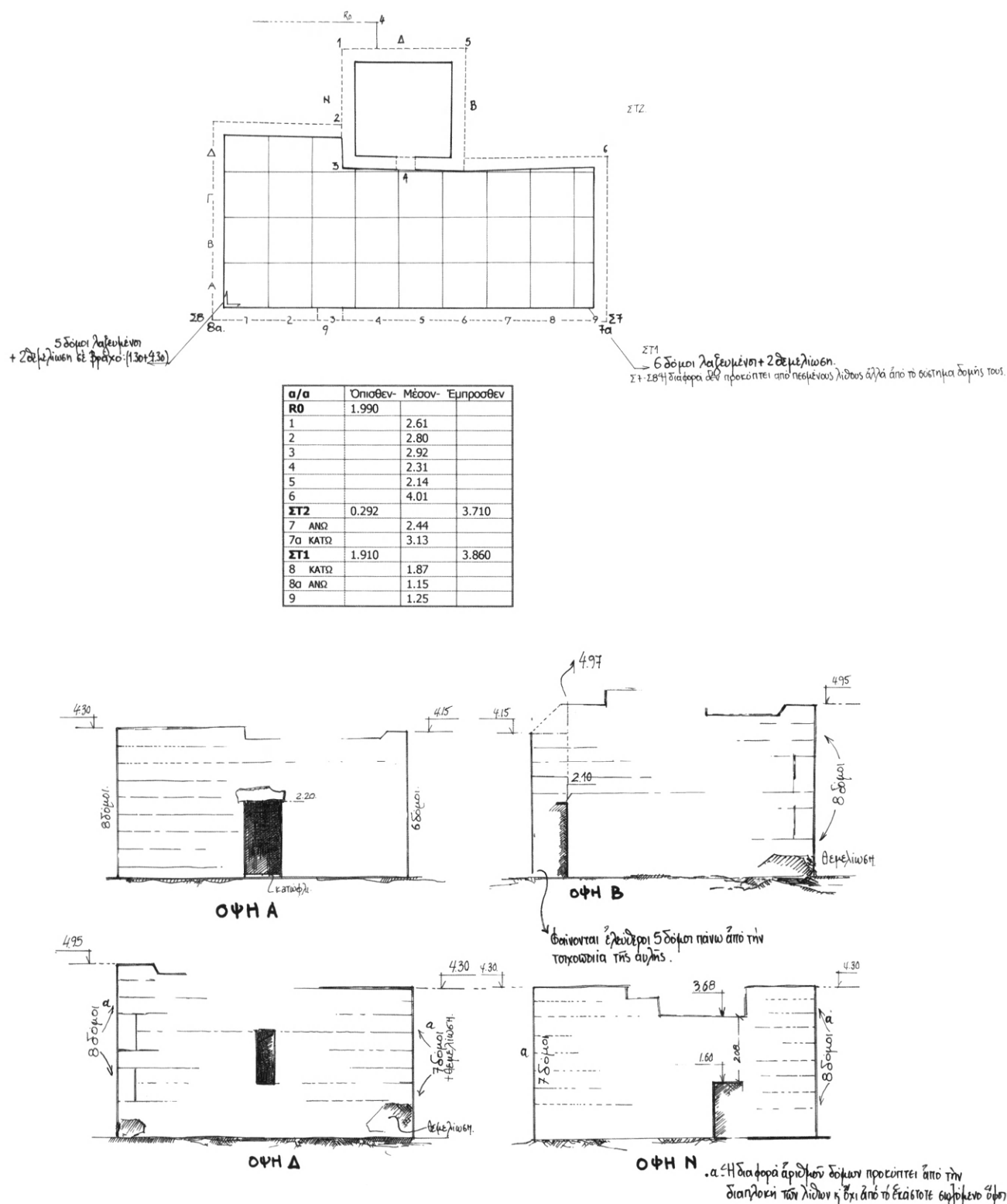
σκονται ἀποθηκευμένα μὲ ἔνδειξη ΠΑΤ '93 καὶ ΠΑΤ '94. Ἡ συστηματικὴ καταλογογράφηση κινητῶν εὐρημάτων οὐσιαστικὰ ἄρχισε μετὰ ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀποψίλωσης τὸ 1995: βλ. παραχ. σ. 47 σημ. 113.

Είχ. 20. Μερική άποψη τής αϋλῆς με τὰ τετράγωνα τοῦ έναερίου καννάβου.

Είχ. 21. Αϋλή: Τὰ τετράγωνα τοῦ καννάβου ὑπὸ Π. Ἀναστασιάδου.

Είχ. 22. Χωροστάθμιση τῆς αὐλῆς ὑπὸ Π. Ἀναστασιάδου.

1995

Αύλη: Προστασία καὶ συντήρηση πλευρικῶν τοίχων

Γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1995 ἐλήφθη οὐσιαστικὴ μέριμνα γιὰ τὴν προστασία τῶν λίθων ἀπὸ τὴν προϊούσα ἢ ἐπερχόμενη θραύση, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν βλαπτικὴ ἐπενέργεια τῶν θάμνων, βαθειὰ ριζωμένων μέσα στοὺς ἄρμους τῶν λίθων⁸⁹, κυρίως στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς αὐλῆς (εἰκ. 18). Σύμφωνα μετὰ τὶς ὑποδείξεις τοῦ Νίκου Ν. Μπελογιάννη⁹⁰, Διευθυντοῦ τοῦ Ἰνστιτούτου Λίθου τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, ἐχρησιμοποιήθησαν μετὰ φειδῶ τὰ κατάλληλα φυτοφάρμακα, μὴ βλαπτικὰ γιὰ τοὺς λίθους. Συγχρόνως, ὁ συντηρητὴς Ἀ. Παπαϊωάννου στερῶσε ὀρισμένους ἐτοιμόρροπους λίθους καὶ προετοίμασε ἄλλους γιὰ τὴν συγκόλλησι προσφάτως ἀποκοπέντων τμημάτων (εἰκ. 23).

Εἰκ. 23. Τὸ Β. τμήμα τοῦ Α. τοίχου τῆς αὐλῆς, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν αὐτοφυῶν.

89. Πρβ. ἐπίσης Bent 1885, 499: «...the wall... with wild mastic and other shrubs growing on it».

90. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὶς πολύτιμες συμβουλές κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μου στὸ μνημεῖο τὸν Ἰούλιο τοῦ 1995.

Άποξήλωση χωραφότοιχων καὶ νεωτέρων κτισμάτων

Παράλληλα, συνεχίστηκαν οἱ ἐκτὸς τοῦ πύργου ἐργασίες γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του ἀπὸ τοὺς νεώτερους χωραφότοιχους⁹¹ καὶ τὶς προχειροκτισμένες ἀγροτικές κατασκευές ποὺ τὸν περιέβαλαν καὶ παρεμπόδιζαν ὅχι μόνον τὴν ὀπτική ἐπαφή, ἀλλὰ καθιστοῦσαν ἐξαιρετικὰ δύσκολη καί, σὲ ὁρισμένα σημεία, σχεδὸν ἀδύνατη τὴν πρόσβαση στὸ μνημεῖο.

Στὴν ΒΑ. γωνία τοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς, μετὰ ἀπὸ τὴν φωτογραφικὴ τεκμηρίωση (εἰκ. 24-25), διαλύσαμε τοὺς μισογκρεμισμένους διαχωριστικούς χωραφότοιχους⁹², ποὺ ἦταν κτισμένοι σύρριζα στὸ μνημεῖο καὶ τὸ καθιστοῦσαν ἀπροσπέλαστο, καθὼς καὶ τοὺς ὑψηλοὺς λιθοσωροὺς ποὺ εἶχαν σχηματιστεῖ ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν παρακειμένων ξηρότοιχων.

Στὴν νότια πλευρὰ τοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς, μολονότι οἱ στέγες τῶν προχειροκτισμένων, ἀπὸ μακροῦ ἐγκαταλελειμμένων ἀγροτικῶν κατασκευῶν (ἀποθηκῶν, σταύλων κλπ.)⁹³, εἶχαν καταρρεύσει, παρέμεναν οἱ ξηρότοιχοι⁹⁴, κτισμένοι μὲ δουλεμένους λίθους ἀπὸ τὸ μνημεῖο, σύρριζα στὴν ἐξωτερικὴ παρειά (εἰκ. 26-27) τοῦ ἀρχαίου τοίχου τῆς αὐλῆς, καὶ χρησίμευαν ἕως καὶ τὸ 1994 ὡς χοιροστάσιο (εἰκ. 28-29), ὡς κοτέτσια ἢ σταῦλοι προβάτων.

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐν μέρει διάλυση τῶν τοίχων καὶ τὴν διακριτικὴ διαλογὴ οἰκοδομικῶν μελῶν καὶ κατεργασμένων λίθων, ἀποκαλύφθηκε πλήρως τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νότιου τοίχου ὡς τὴν θεμελίωση τῆς ΝΑ. γωνίας (εἰκ. 30-31).

Ἀντιθέτως, στὸ δυτικὸ τμήμα, δὲν προχωρήσαμε στὴν διάλυση ὅλων τῶν ἐρείπιων (εἰκ. 27) ἐπειδὴ ἀποκαλύφθηκαν δύο ὀρθογώνιες κτιστὲς κατασκευές⁹⁵, φροντισμένης τοιχοποιίας (εἰκ. 27, 32-33), μὲ κονίαμα καὶ ἐπίχρισμα στὸν ἐσωτερικὸ χώρο. Παρόμοιες κατασκευές χρησίμευαν ἕως πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια γιὰ τὴν ἀποθήκευση δημητριακῶν· στὴν τοπικὴ γλώσσα ὀνομάζονται «ρ(γ)ιά» ἢ «ρειά»,

91. Ὁ χωραφότοιχος διακρίνεται μόνον στὴν παλιὰ φωτογραφία (1905) τῆς ΒΔ. γωνίας (εἰκ. 7).

92. Βλ. παρακ. σ. 61 σημ. 173.

93. Πρβ. τὰ ἀναφερόμενα τὸ 1857 ἀπὸ τὸν Ἰωαννίδη, παραπ. σ. 8 σημ. 25· βλ. καὶ Bent 1885, 499: «Δυστυχῶς ὑπάρχουν πολλοὶ σταῦλοι κτισμένοι σύρριζα στὸν πύργο καὶ μᾶς ἐμπόδισαν νὰ δοῦμε λεπτομερῶς τὴν τοιχοδομία τῆς ἐξωτερικῆς ὀψης» [= ...unfortunately there are a lot of cattle-sheds built up against the tower, which

prevented us from seeing the extend of its outworks].

94. Ἐνδεικτικὰ σημειῶνω τὶς διαστάσεις τῶν δύο τοιχαρίων ποὺ διαλύσαμε: (α): 3.30 μ.×1.80 μ. καὶ ὕψ. 2.40 μ. καὶ (β) 2 μ.×1.85 μ. καὶ ὕψ. 2.30 μ. Ἀπὸ τὴν διάλυση τοῦ τοιχαρίου (β) προῆλθαν σημαντικὰ τμήματα εὐμεγέθων λιθοπλίνθων, πιθανῶς ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τῆς αὐλῆς.

95. Καὶ οἱ δύο εἶναι κτισμένες σύρριζα στὸν νότιο τοῖχο τοῦ περιβόλου τῆς αὐλῆς, καὶ ἔχουν βάθος 1.02 μ.

ἐκ παραφθορᾶς τοῦ βυζαντινοῦ ὀνόματος ὥρεϊα⁹⁶. Μολονότι πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τῶν ὥρειων, θεωρῶ ὅτι ἡ διατήρησή τους εἶναι ἐπιβεβλημένη, γιατί ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς ἱστορίας τοῦ μνημείου καὶ ἀψευδεῖς μάρτυρες τῆς συνέχισις τῆς ζωῆς του⁹⁷. Γιὰ νὰ προστατεύσομε ὅμως τὸν ἀρχαῖο, νότιο τοῖχο τῆς αὐλῆς ἀπὸ τὸ βάρος τῶν μισογκρεμισμένων τοιχαρίων καὶ νὰ ἐλευθερώσομε τὴν ΝΔ. γωνία τοῦ μνημείου διαλύσαμε τὰ περισσότερα νεώτερα, ἐτοιμόρροπα προσκτίσματα.

Εἰκ. 24. Ἀποψη τοῦ χώρου στὴν ΒΑ. γωνία τῆς αὐλῆς πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ.

96. Γιὰ τὸ ὄνομα καὶ τὴν σημασία τῆς λέξεως ὥρειον ἀπὸ τὸ *horreum*: ἀποθήκη σίτου, βλ. Στ. Κουμανούδη, *Λεξικὸν Λατινοελληνικὸν* λ. *horrea, horreum*, κλπ. Γιὰ ἀποθήκες σιτηρῶν, ζητήματα ὁρολογίας κλπ. βλ. Amuretti, 1986, 72 σημ. 61 (μὲ βιβλιογραφία)· βλ. ἐπίσης Ἰ. Παπάγ-

γελο, *Ὁ σίτος στὴν μεσαιωνικὴ Χαλκιδική, στό «Ὁ ἄρτος ἡμῶν»*. Ἀπὸ τὸ σιτάρι στό ψωμί» (ἔκδ. ΕΤΒΑ, Ἀθήνα 1994) 94 σημ. 43-44, σ. 95 σημ. 51, μὲ βιβλιογραφία.

97. Μηλιαράκης 1884, 50· βλ. καὶ παρακ. σ. 67.

Εἰκ. 25. Λεπτομέρεια τοῦ χώρου στὴν ΒΑ. γωνία τῆς αὐλῆς.

Εἰκ. 26. Μερικὴ ἀποψη τῆς Ν. πλευρᾶς τοῦ μνημείου (Ν. τοῖχος τῆς αὐλῆς).

Εἰκ. 27. Κτιστὲς κατασκευὲς σύρριζα στὸν Ν. τοῖχο τῆς ἀὐλῆς.

Εἰκ. 28-29. Πρόχειρο χοιροστάσιο στὴν Ν. πλευρὰ τοῦ Ν. τοίχου τῆς ἀὐλῆς (1993).

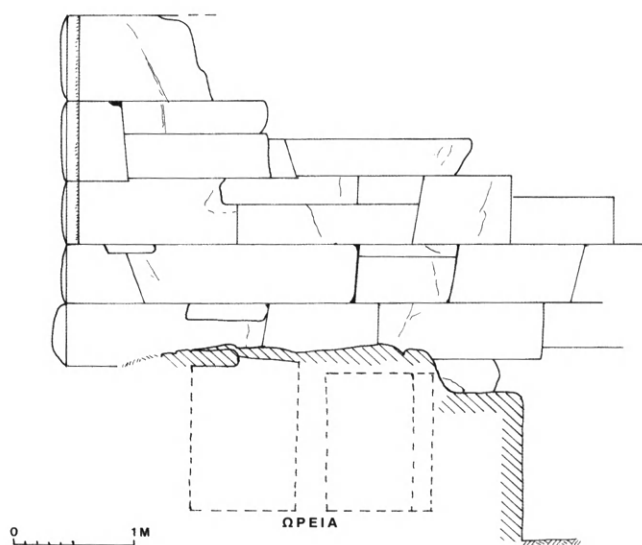
Είκ. 30. ΝΑ. γωνία τοῦ Ἀ. τοίχου τῆς αὐλῆς πρὶν ἀπὸ τὴν διάλυση τοῦ χωραφότοιχου.

Είκ. 31. ΝΑ. γωνία τοῦ Ἀ. τοίχου τῆς αὐλῆς μετὰ ἀπὸ τὴν διάλυση τοῦ χωραφότοιχου.

Είκ. 32. Τὰ ὠρεῖα στὴν ΝΔ. γωνία τῆς αὐλῆς μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

Είκ. 33. Ὁ νότιος τοῖχος τῆς αὐλῆς καὶ τὰ ὠρεῖα.

Στήν δυτική πλευρά του μνημείου, κατά μήκος του νοτίου τμήματος του Δ. τοίχου της αὐλῆς καὶ νότια ἀπὸ τὸν Ν. τοῖχο τοῦ κυρίως πύργου, ὁ χώρος ἦταν ἀδιάβατος ἀπὸ τὰ κατακρημνίσματα καὶ τὴν αὐτοφυῆ βλάστηση (εἰκ. 34). Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποψίλωση, πρὸς προστασίαν τοῦ σωζόμενου ἀρχαίου τμήματος τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐλῆς ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ὑπερκειμένων χωμάτων καὶ λίθων, ἀφαιρέσαμε τὸ νεώτερο, κακοκτισμένο τοιχάριο (εἰκ. 34, 38).

Κατὰ τὸν χρονοβόρο καὶ δαπανηρὸ καθαρισμὸ τοῦ χώρου, κάτω ἀπὸ τὰ μπάζα καὶ τὰ χαλάσματα⁹⁸, σύρριζα στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐλῆς, ἀποκαλύφθηκαν λείψανα φούρνου (εἰκ. 35-36) νεωτέρων χρόνων, κτισμένου μὲ πυρότουβλα καὶ κατεργασμένους λίθους ἀπὸ τὸ μνημεῖο. Στὸν χώρο δυτικὰ ἀπὸ τὸν Δ. τοῖχο τοῦ κυρίως πύργου, μετὰ ἀπὸ τὴν πλήρη διάλυση τοῦ ἐρειπωμένου ἀχεργιών⁹⁹ (εἰκ. 37-40), ποὺ ἦταν κτισμένος σύρριζα στὸν ἀρχαῖο τοῖχο, ἀποκαλύ-

Εἰκ. 34. Μερικὴ ἀποψη τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐλῆς μὲ τὴν θυρίδα καὶ τοῦ Ν. τοίχου τοῦ κυρίως πύργου πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ.

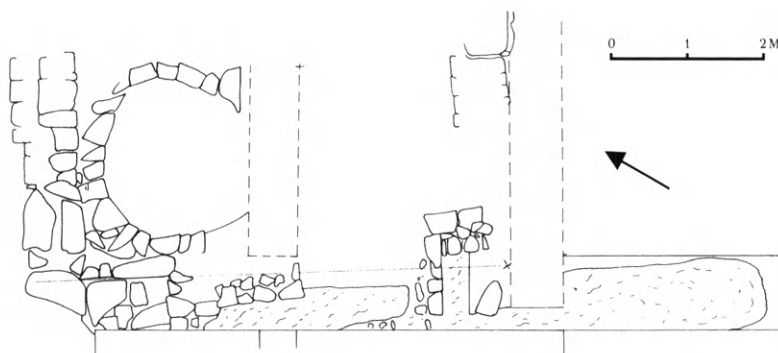
98. Ἐδῶ, σύμφωνα μὲ ἀσφαλεῖς πληροφορίες ἀπὸ τὶς διηγήσεις γηγραιῶν κατοίκων, «ὑπῆρχε ἐμπροστιάδα» [στὴν τοπικὴ γλῶσσα ἐμπροστιάδες ὀνομάζονται κυρίως οἱ ἐπίστεγοι δίοδοι, περάσματα στεγασμένα μὲ ξυλοδόκαρα, πλάκες καὶ δωματόχωμα, καθὼς καὶ χώροι δίπλα σὲ φούρνους γιὰ τὴν προετοιμασίαν τοῦ ζυμωτοῦ, τὸ ζύμωμα τοῦ ψωμοῦ]. Στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ κυρίως πύργου διακρίνονται οἱ ὀπές γιὰ τὴν στήριξη τῶν ξυλοδοκῶν τῆς στέγης κατὰλοιπα τῆς ὁποίας –κυρίως δωματόχωμα– βρέθηκαν κατὰ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ τοῦ χώρου.

99. Στὴν τοπικὴ γλῶσσα χρησιμοποιοῦνται ἀκόμα οἱ λέξεις ἀχερόσταυλος καὶ ἀχεργιώνας, παραφθορὰ τοῦ ἀρχαίου ἀχυρών (βλ. Kent 1948, 299-300, ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες)· στὴν φωτογραφία τοῦ 1973 (εἰκ. 37) εἰκονίζεται ἀκόμα σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση ἡ ἀποστροφή, ὁ ἀχυρόσταυλος (διαστ. 3.50x1.80 μ., πᾶχ. 0.60-0.70 μ. καὶ μεγ. σωζόμ. ὕψ. 2.40 μ. τῶν δύο πλευρικῶν τοίχων Β. καὶ Ν.)· τὴν ἀνατολικὴν τοῦ πλευρά (μήκ. 3.50 μ.) ἀποτελοῦσε ὁ ἀρχαῖος τοίχος τοῦ κυρίως πύργου. Στὶς εἰκ. 38 (φωτ. 1979), καὶ 39-40 (φωτ. 1995) ἀποτυπώνεται ἡ σταδιακὴ κατάρρευσή του.

φθηκαν σημαντικά αρχαία οικοδομικά λείψανα. Μολονότι δὲν ἔγινε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, εἶναι προφανές, ὅτι οἱ δύο ἀρχαῖοι τοῖχοι¹⁰⁰ (εἰκ. 41), ποὺ ἦταν ἐν μέρει ὄρατοὶ στὸν ἀχερόσταυλο, καθὼς καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς πρόχειρους νεώτερους τοίχους¹⁰¹, ἀποτελοῦν τμῆμα ἀρχαίου κτιστοῦ χώρου προσκολλημένου στὴν ΝΔ. γωνία τοῦ κυρίως πύργου (εἰκ. 42). Ἡ ἐν μέρει ἀποκάλυψη τῶν δύο ἀρχαίων τοίχων ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀκρίβεια τοῦ σκαριφήματος τῆς κάτοψης τοῦ μνημείου, ὅπως πρῶτος ἀπέδωσε τὸ 1884 ὁ Ἀ. Μηλιαράκης¹⁰² (εἰκ. 5) καὶ ἀποτύπωσε τὸ 1974 ὁ Μ. Κορρές (εἰκ. 9).

Εἰκ. 35. Ὁ νεώτερος φουῖρνος Δ τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐλῆς, Ν τοῦ Ν. τοίχου τοῦ κυρίως πύργου.

Εἰκ. 36. Ὁ φουῖρνος, κάτοψη.

100. Ὁ δεύτερος, μὲ φορὰ $B > N$, ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται κάτω ἀπὸ τὸν νεώτερο «χωροφότοιο»: βλ. παρακ. Ἔκθεση ἐργασιῶν κατὰ τὸ 1996, σ. 68-70.

101. Εὐδιάκριτος καὶ καλύτερος σωζόμενος (μῆκ. 2.60 μ., ὕψ. 1.80 μ.), ὁμοίας τοιχοποιίας μὲ τὸ μνημεῖο, εἶναι ὁ εὐρισκόμενος κάτω ἀπὸ

τὸν νότιο πλευρικὸ τοῖχο τοῦ ἀχυρῶνος (εἰκ. 39).

102. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς τοίχους ποὺ ἀποδίδονται στὸ σχέδιο τοῦ Μηλιαράκη (εἰκ. 5) ἀποκαλύφθηκαν μόνον οἱ δύο, ὁ Β1 καὶ Δ1, ἐνῶ ὁ τρίτος φαίνεται ὅτι βρίσκεται ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὸ νεώτερο, παράνομο κτίσμα τοῦ Λουδάρου (σ. 42 εἰκ. 42 καὶ σ. 70 εἰκ. 71-72).

Εἰκ. 37. Μερικὴ ἄποψη τῆς Β. καὶ Δ. πλευρᾶς τοῦ μνημείου μετὸν ἀχυρόσταυλο στὸν Δ. τοῖχο τοῦ κυρίως πύργου (1973).

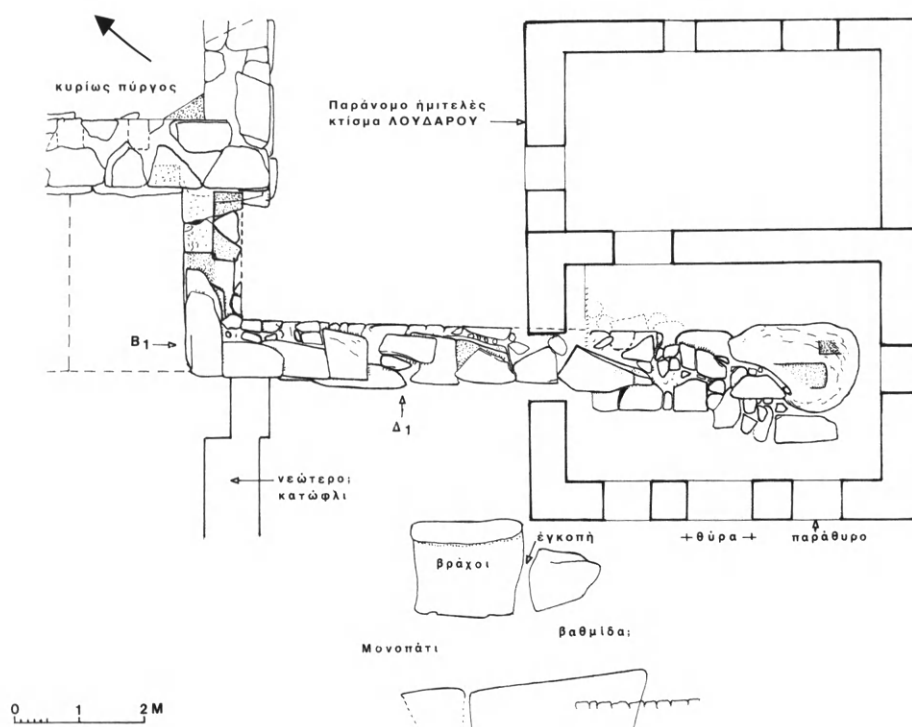
Εἰκ. 38. Ὁ ἀχυρόσταυλος στὸν Δ. τοῖχο τοῦ κυρίως πύργου (1979).

Εἰκ. 39-40. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κυρίως πύργου μετὸν ἀχυρόσταυλο πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ (1995).

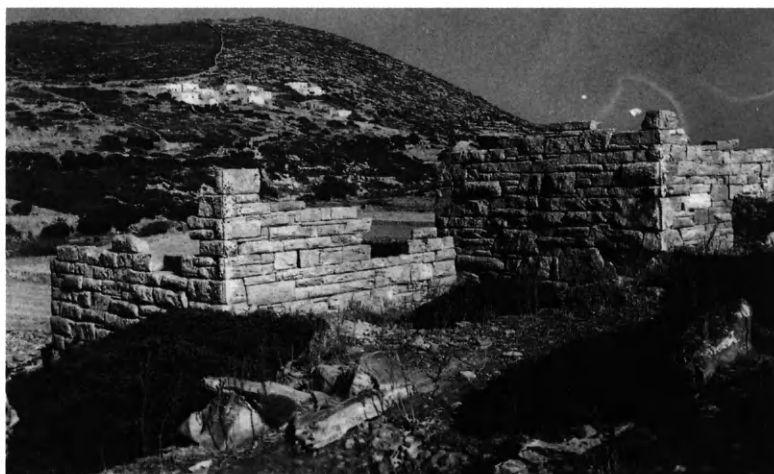
Εἰκ. 41. Οἱ ἀρχαῖοι τοῖχοι Β1 καὶ Δ1 δυτικὰ καὶ νοτιοδυτικὰ τοῦ κυρίως πύργου.

Εἰκ. 42. Κάτοψη τοῦ χώρου ΝΔ τοῦ κυρίως πύργου.

Ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς καὶ ἀποψίλωση ἔγιναν καὶ στὴν ἀδιάβατη ἀπὸ τὰ αὐτοφυή, κατωφερὴ πλευρὰ βορείως τοῦ τοίχου τοῦ κυρίως πύργου (εἰκ. 43), καθὼς καὶ κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς ἕως τὴν ΒΔ. γωνία¹⁰³ (εἰκ. 44).

Στὸν εὐρύτερο χώρο δυτικὰ ἀπὸ τὸ μνημεῖο, τὸν κυρίως πύργο καὶ τὸν Δ. τοῖχο τῆς αὐλῆς, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποψίλωση καὶ τοὺς ἐκτεταμένους καθαρισμούς, ἀποκαλύφθηκαν τὸ ἁλώνι, ἀνατολικά ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Τριάδος¹⁰⁴ (εἰκ. 45), καθὼς καὶ ἄλλα οἰκοδομικά¹⁰⁵ λείψανα μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ παλαιότερη ἀψίδα τοῦ ναΐσκου¹⁰⁶.

Εἰκ. 43. Μερικὴ ἄποψη τῆς ΒΔ. πλευρᾶς τοῦ μνημείου πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό (1994).

103. Διαλύσαμε τοὺς δύο προχειροκτισμένους τοίχους: στὴν ΒΔ. γωνία, ὅπου ὑπῆρχε στενὸ πέρασμα (ἐμπασὰ) μῆκ. 1.60 μ., πᾶχ. 0.80 μ. καὶ μέγ. ὕψ. 0.60 μ., καθὼς καὶ τὸν χωροφῶτοιο (μῆκ. 2.60 μ., πᾶχ. 0.65 καὶ ὕψ. 0.70 μ.) Β τοῦ βόρειου τοίχου τῆς αὐλῆς, ποὺ ἦταν κατασκευασμένος μὲ κατεργασμένους λίθους ἀπὸ τὸ μνημεῖο.

104. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἐκκλησάκι, ἕως τὸ 1995, ἦταν τελείως ἀποκομμένο ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ πύργου μὲ κακοκτισμένους, διαχωριστικούς χωροφῶτοιους: στὸ νότιο τμήμα (μῆκ. 6 μ., πᾶχ. 0.65 μ. καὶ ὕψ. 1 μ.), καθὼς καὶ δύο ὑψηλῶν (1.30 μ.) στὸν χώρο ΒΔ τοῦ ναΐσκου, μῆκ. 2.60 μ. καὶ 2.30 μ.

105. Ἀπὸ τὰ οἰκοδομικά λείψανα ποὺ ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται Β, Ἀ καὶ Ν τοῦ ναΐσκου, ἐνδεικτικὰ σημειῶνω τὰ κατάλοιπα κτιστῆς ὀρθογώνιας κατασκευῆς μὲ κατεργασμένους λίθους σύρριζα στὸν Ν. τοῖχο καὶ στὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ, ἐντὸς τῆς ὁποίας βρέθηκαν ἀν-

θρώπινα ὀστὰ καὶ τρία κρανία, προφανῶς ὀστεοφυλάκιο. Σημαντικὰ λείψανα τοῦ παλαιότερου, βορείου κλίτους τῆς ἐκκλησίας ἐντοπίστηκαν καὶ κατὰ μῆκος τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ σημερινοῦ ναΐσκου. Ἐπειδὴ οἱ ἔρευνες, λόγῳ ἐλλείψεως προσωπικοῦ, διεκόπησαν, δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν δυνατὴ ἡ χρονολόγησις τῶν νεοαποκαλυφθέντων κτιριακῶν λειψάνων.

106. Πρβ. Ross II, 1843, 39 (= 46): «Τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγ. Τριάδος, πίσω ἀπὸ τὸν Πύργο, εἶναι κτισμένο μέσα στὰ ἐρείπια ἐνὸς παλαιότερου οἰκοδομήματος, τοῦ ὁποίου οἱ τοῖχοι ἀπέληγαν σὲ καμάρα» [= Die Capelle der h. Trias, hinter der Burg, ist in die Ruinen eines älteren Gebäudes, dessen Mauern gewölbte Bogen haben, hineingebaut. Sie enthält einige schlechte jonische und dorische (tuscanische) Capitelle und einige andere Marmorstücke]· (σήμερα τὸ ἐκκλησάκι εἶναι παραμορφωμένο διότι ἔχει ὑποστεί σημαντικὲς ἀλλοιώσεις).

Είχ. 44. Μερική άποψη της ΒΔ. πλευράς τοῦ μνημείου μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

Είχ. 45. Τὸ ἀλώνι μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

Αύλη

Χρονοβόρες, δαπανηρές και επίπονες ήταν οι εργασίες καθαρισμού στον έσω-τερικό χώρο του μνημείου, στην αύλη, όπου, παρὰ την αποψίλωση του 1994, ή βλάστηση τὸ 1995 εἶχε σχεδὸν καλύψει τὸν ἐναέριο κάνναβο. Μετὰ ἀπὸ τὴν κοπή τῶν χόρτων καὶ τῶν θάμνων, καὶ σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις, τὸ προσεκτικὸ ξερρίζωμα τῶν βαθύτατα ριζωμένων σκίνων, μεταφέρθηκαν τὰ τετράγωνα τοῦ ἐναέριου καννάβου (εἰκ. 19-20) ἐπὶ τοῦ «ἐδάφους» (εἰκ. 46), στὸν ἀνώμαλο, ἐξαιρετικὰ δύσβατο χῶρο μὲ τοὺς πεσμένους λίθους, καὶ ἄρχισε ὁ συστηματικὸς καθαρισμὸς (εἰκ. 47-48) καὶ ἡ κατὰ τετράγωνο¹⁰⁷ περισυλλογὴ τῶν ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν ὀστράκων. Στὸ ΝΔ. τμήμα, τὰ χῶματα τῆς σχετικὰ μεγάλου (0.05-0.15 μ.) πάχους ἐπιφανειακῆς στρώσης ποὺ κάλυπτε ἐν μέρει τοὺς μεγάλους πεσμένους λίθους, ἦταν ἀνάμεικτα μὲ πάμπολλες πέτρες μικρῶν διαστάσεων, χαλίκια καὶ λιγοστὰ ἀντικείμενα διαφόρων ἐποχῶν¹⁰⁸ (εἰκ. 49).

Ἀπὸ τὸν συστηματικὸ ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ ὅλου τοῦ χώρου τῆς αὐλῆς καὶ τὴν σταδιακὴ ἀποκάλυψη τῶν δομικῶν στοιχείων, ὅπως τὸ μονόλιθο κατώφλι¹⁰⁹

Εἰκ. 46. Μερικὴ ἄποψη τῆς αὐλῆς μὲ τὸν κάνναβο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους.

107. Μολονότι ἡ διάρθρωση τῆς αὐλῆς κυρίως στὸ βόρειο τμήμα ἀποδίδεται στὸ σχέδιο τῆς κάτοψης τοῦ Μ. Κορρέ, γιὰ πρακτικούς λόγους, ἐπειδὴ δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀποσαφηνιστεῖ τὰ ὅρια τῶν χώρων, ὁ καθαρισμὸς πραγματοποιήθηκε βάσει τῶν τετραγώνων τοῦ καννάβου.

108. Τὰ περισσότερα ἀντικείμενα, κυρίως ὀστρακα ἄβαφων ἀγγείων, βρέθηκαν στὰ τετρ.

Γ1-Γ4 καὶ Δ1-Δ3: βλ. παρακ. σ. 47-49.

109. Τετρ. Β3, εἰκ. 63-64.

Είκ. 47. Μερική άποψη του ΝΔ. τμήματος της αὐλῆς μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

Είκ. 48. Αὐλή: τὰ νεοαποκαλυφθέντα διαχωριστικὰ τοιχάρια στὸ ΝΔ. τμήμα.

καὶ τὰ κατάλοιπα τῆς λιθίνης κλίμακος Β ἀπὸ τὴν θύρα τοῦ κυρίως πύργου, ἐπιβεβαιώθηκε πλήρως ἡ ἀκρίβεια τοῦ σχεδίου (εἰκ. 9), ποὺ ἔκαμε ὁ Μ. Κορρές τὸ 1974, πρὶν ἀπὸ τὴν κοπὴ τῶν θαμνοειδῶν, καὶ κατέστησαν πλήρως ὁρατὰ τὸ πάχος, καὶ κατὰ τόπους ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τῶν πλευρικῶν τοίχων, κυρίως τοῦ νοτίου¹¹⁰.

Τὴν εἰκόνα τῆς διάρθρωσης τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου στὸ ΝΔ. τμῆμα τῆς αὐλῆς συμπληρώνουν σημαντικὰ οἱ ἐν μέρει ἀποκαλυφθέντες διαχωριστικοὶ τοῖχοι¹¹¹ (εἰκ. 48). Πρὸς διευκόλυνσιν τῆς προγραμματισμένης σχεδιαστικῆς ἀποτύπωσης τῆς στρώσης ὅλων τῶν πεσμένων λίθων ἀριθμήθηκαν ἀπὸ τὸν Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ ὅλα τὰ οἰκοδομικὰ μέλη καὶ οἱ εὐμεγεθεῖς λίθοι. Μόνον οἱ μικροῦ μεγέθους λίθοι μετεφέρθησαν καὶ ἐτοποθετήθησαν προσωρινὰ στὸν χώρο ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Α. τοῖχο τοῦ μνημείου¹¹².

Κινητὰ εὐρήματα¹¹³

Ἐκτὸς ἀπὸ ὄστρακα πίθων, ἄβαφων καὶ ἀδιακόσμητων, στὰ χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα συγκαταλέγονται θραύσματα ὀψιδιανῶν¹¹⁴ (εἰκ. 49, 1-2), κομ-

110. Στὸ τετρ. Α2 ἀποκαλύφθηκε πλήρως ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ παραθύρου, ὁρατοῦ στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη.

111. Ὅπως στὸ ΝΔ. τμῆμα, ὁ ἐγκάρσιος μὲ φορά Β>Ν (τετρ. Γ1-Γ2) μήκ. 5.68 μ., πλ. 0.65 μ., ὁρατοῦ ὕψ. 0.57 μ. ποὺ σχηματίζει γωνία μὲ τὸν τοῖχο Α>Δ μήκ. 2 μ. καὶ πᾶχ. 0.65 μ.

112. Φέρουν τὴν ἐνδειξη: «ΠΑΤ '95: ἐπιφανειακὴ στρώση + ἀριθμὸς τοῦ τετραγώνου τοῦ καννάβου».

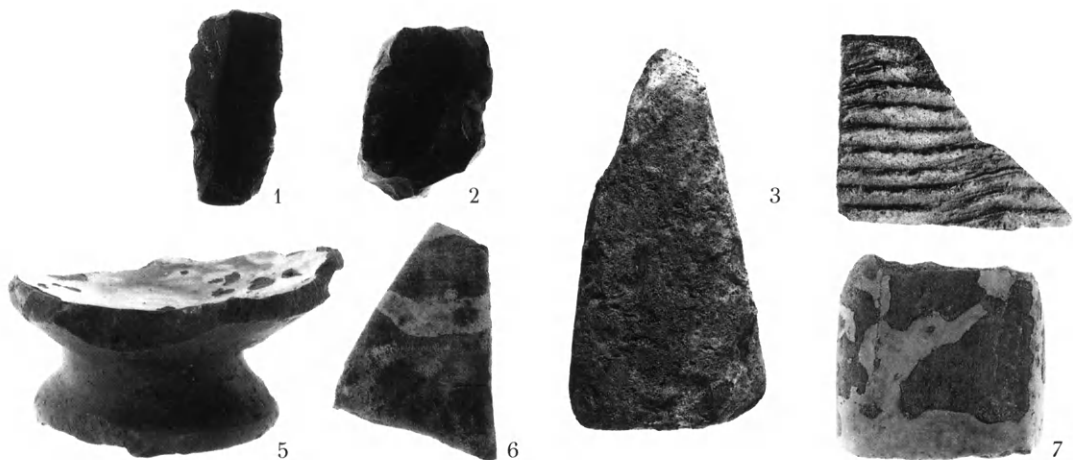
113. Πρβ. σημ. 88. Ὁ πρὸς δημοσίευσιν δειγματοληπτικὸς κατάλογος κινητῶν εὐρημάτων διαρθρώνεται κατὰ χώρους καὶ κατὰ χρονία εὔρεσης, ἀπὸ τὸ 1995 ἕως τὸ 1999. Μετὰ ἀπὸ τὸν αὐξοῦντα ἀριθμὸ τοῦ καταλόγου [1-344], ἀκολουθεῖ ἐντὸς παρενθέσεως ὁ ἀριθμὸς εὐρετηρίου καταγραφῆς [ΠΑΤ 95/... - ΠΑΤ 99/...]. Ἐκτὸς τῶν διαγνωστικῶν στοιχείων (ὕλικό, διαστάσεις σὲ μέτρα, ἡμερομηνία καὶ θέση εὔρεσης) καὶ τῆς σύντομης περιγραφῆς, γιὰ τὴν τεκμηρίωση τῆς χρονολόγησής ἀναφέρονται τυπολογικὰ παράλληλα καὶ ἐπιλεγμένη βιβλιογραφία. Τὰ ἀντικείμενα κατατάσσονται χρονολογικά, καθ' ὕλην (πηλός, μέταλλο, λίθος, ὕα-

λος, κλπ.), καὶ εἰδολογικά (ἀγγεῖα, λύχνοι, κλπ.). Στὸν κατάλογο καταγράφονται μόνον χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα· δὲν συμπεριλαμβάνονται ὀργανικὰ κατάλοιπα, ὅστ' αὐτῶν καὶ ἰχθύων, ὄστρεα, σπόροι, ξυλάνθρακες, τέφρα, ρίζες αὐτοφυῶν, κλπ., ἐπειδὴ δὲν ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ ἀκόμη οἱ ἀναλύσεις.

Στὴν παρούσα ἔκδοση ὁ πρῶτος ἀριθμὸς παραπέμπει στὸν πρὸς ἔκδοσιν περιγραφικὸν κατάλογο κινητῶν εὐρημάτων καὶ ἐντὸς παρενθέσεως σημειώνονται ὁ ἀριθμὸς εὐρετηρίου καταγραφῆς καὶ ἡ θέση εὔρεσης. Συνοπτικὰ ἀναφέρονται τὸ εἶδος, οἱ διαστάσεις, ἡ χρονολόγησις καί, ἐπιλεγμένη βιβλιογραφία, ὅπου ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἀπὸ τοὺς συντάκτες τοῦ καταλόγου. Ἡ ἀρίθμηση καὶ ἡ πρώτη καταγραφὴ ὅλων τῶν ἀντικειμένων ἔγιναν ἀπὸ τὴν Βασ. Δημητρίου καὶ ἀσχοῦμενους φοιτητὲς καὶ πτυχιούχους.

114. 55 (ΠΑΤ 95/Οψ 1, τετρ. Α8, στρώση 1, καθαρισμὸς ἀν. τοίχου). Ἀπότμημα λεπίδας, μήκ. 0.031 καὶ πλ. 0.015, καὶ 56 (ΠΑΤ 95/Οψ 2, τετρ. Α4, ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς): θραῦσμα πυρήνα, μήκ.: 0.026 καὶ πλ.: 0.019.

μάτι από το σῶμα ἐρυθροβαφοῦς σκυφιδίου¹¹⁵ καὶ πήλινο πυραμιδόσχημο ὑφαντικό βάρος¹¹⁶ (εἰκ. 49, 3) πρώιμων αὐτοκρατορικῶν χρόνων (1ος π.Χ.-1ος μ.Χ. αἰ.), ἀπότμημα ἀπὸ τοῦ σῶμα κλειστοῦ ἄγγειου, πιθανότατα ἀμφορέως, διακοσμημένου μὲ κυματοειδεῖς ἀνάγλυφες γραμμές, καμωμένες μὲ «κτένι»¹¹⁷, χρονολογούμενο στὸν 40-50 μ.Χ. αἰ. (εἰκ. 49, 4), θραῦσμα σκυφιδίου¹¹⁸ ἀπὸ γυαλὶ φουσητὸ χειροποίητο, ἄχρωμο μὲ ἐλαφρῶς πράσινους τόνους, ὄψιμων ρωμαϊκῶν χρόνων, 2ου-4ου μ.Χ. αἰ., θραῦσμα ἀπὸ τὴν δακτυλιόσχημη βάση καὶ τὸν ἐπίπεδο πυθμένα πινακίου¹¹⁹ 5ου-6ου αἰ. μ.Χ. (εἰκ. 49, 5), ὄστρακα ἀπὸ σκεύη μὲ ἐφυάλωση (εἰκ. 49, 6-7), βυζαντινῶν¹²⁰, μεταβυζαντινῶν¹²¹ καὶ νεωτέρων χρόνων.

Εἰκ. 49. Δείγματα κινητῶν εὐρημάτων διαφόρων ἐποχῶν ἀπὸ τὴν αὐλή.

115. 18 (ΠΑΤ 95/Πεβ 2, τετρ. Γ1, στρώση 1): ὕψ.: 0.022· βλ. προσεχῶς Β. Παππα, Ἐρυθροβαφῆς κεραμικὴ ἀπὸ τὸν πύργο στὸ Χωριὸ Ἁγία Τριάδα Ἀρκεσίνης Ἀμοργοῦ.

116. Τὰ λήμματα τοῦ καταλόγου γιὰ τὶς ἀγνύθες καὶ τὰ σφονδύλια ὀφείλονται στὸν Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ: 26 (ΠΑΤ 95/Πδ 1, κατὰ τὴν διάλυση τοῦ νεώτερου χωραφότοιχου ἐπὶ τοῦ Δ τοίχου τοῦ περιβόλου τῆς αὐλῆς): Ἀγνύθα μὲ ἐπίπεδη, σχεδὸν τετράγωνη βάση, καὶ γωνιώδεις ἀκμές. Λεῖπει ἢ ἄνω ἀπόληξη. Ἀποκεκρουμένα τμήματα τῶν ἀκμῶν καὶ τῆς βάσης· ὕψ.: 0.117, διαστ. βάσ.: 0.06×0.06, βάρ. 450 γρμ. Γιὰ τυπολογικὰ παράλληλα βλ. G. R. Davidson, *Corinth XII: The Minor Objects* (Princeton 1952) ἀρ. κατ. 1202-1204, σ. 171, πίν. 77· γιὰ τὴν χρονολόγησή βλ. αὐτόθι σ. 162.

117. 31 (ΠΑΤ 95/Παβ 1, τετρ. Γ5, στρώση 1): ὕψ.: 0.036, πλ.: 0.047, πάχ.: 0.01.

118. 51 (ΠΑΤ 95/Υ3, τετρ. Δ1, στρώση 1): ὕψ.: 0.013, διάμ. χεῖλους: 0.10.

119. 21 (ΠΑΤ 95/Πεβ 1, τετρ. Β1, στρώση 1): διάμ. βάσ.: 17, τύπου «Late Roman C ware».

120. 37 (ΠΑΤ 95/Πεφ 2, τετρ. Γ5, στρώση 1): θραῦσμα ἀπὸ τὴν δακτυλιόσχημη βάση (διάμ.: 0.10) καὶ τὸ σῶμα ἀνοιχτοῦ ἄγγειου μὲ ἴχνη κιτρινῆς ἐφυάλωσης ἐσωτερικά: πρβ. Σ. Ἰακωβίδης, *Γλᾶς I* (1989) 244-245 (12ος αἰ.).

121. 36 (ΠΑΤ 95/Πεφ 1, τετρ. Α4): θραῦσμα ἀπὸ τὴν ταινιωτὴ κάθετη λαβὴ κλειστοῦ ἄγγειου μὲ λευκὴ ἐφυάλωση, ὕψ.: 0.029, πάχ.: 0.07· 38 (ΠΑΤ 95/Πεφ 3): κομμάτι ἀπὸ τὴν σχεδὸν ἀκέραια δακτυλιόσχημη βάση (διάμ. 0.072) καὶ τὸ σῶμα ἀνοιχτοῦ ἄγγειου μὲ κιτρινοπράσινη ἐφυάλωση ἐσωτερικά, καὶ 44 (ΠΑΤ 95/Πεφ 9): θραῦσμα ἀπὸ τὸ σῶμα πινακίου μὲ κιτρινωπὴ ἐφυάλωση, πλ.: 0.04, μῆκ.: 0.045, πάχ.: 0.01.

Ἡ ἀνάμειξη τῶν κινητῶν εὐρημάτων διαφόρων ἐποχῶν ἐπιβεβαιώνει τὶς διηγήσεις τῶν γηραιότερων κατοίκων τῆς περιοχῆς γιὰ συνεχεῖς ἀναμοχλεύσεις τῶν λίθων στὴν αὐλὴ «πρὸς ἀναζήτησιν θησαυρῶν», ἀφοῦ, ὅπως εἶναι φυσικό, ὅχι μόνον οἱ διαστάσεις τοῦ μνημείου ἀλλὰ καὶ οἱ ζωντανές ἱστορίες¹²² ἐξῆπταν τὴν φαντασία γιὰ τὸν θησαυρὸ ποὺ ἕως τὸ 1993 πίστευαν πὼς ἠφύλαεν ὁ ἀράπης¹²³. Ἀλλὰ καὶ ἡ πληροφορία γιὰ τὴν χρῆση τῆς αὐλῆς ὡς κοπροδόχου, χώρου ἀπορριμμάτων παντὸς εἶδους, ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση στὸ νότιο τμήμα¹²⁴ συσσωρευμένων χωμάτων, κυρίως πατελιᾶς¹²⁵, ἀνάμεικτων μὲ φύκια, ἀσφαλῶς ἀπὸ τὶς στέγες τῶν νεωτέρων κτισμάτων, ποὺ ἦταν σύρριζα στὸν νότιο τοῖχο τῆς αὐλῆς (εἰκ. 26-27). Ἐνδιαφέρουσα ὅμως εἶναι καὶ ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς μαρτυρίας γιὰ ἐπιλεκτικὴ¹²⁶ λιθαγωγία στὴν αὐλὴ, τὴν ἀπομάκρυνση τῶν εὐμετακόμιστων λίθων, γιὰτὶ ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση, ὅτι, τουλάχιστον οἱ μεγάλων διαστάσεων λίθοι, δυσμετακίνητοι λόγῳ βάρους, βρίσκονται στὴν ἀρχικὴ θέση φυσικῆς πτώσεως. Ἀπὸ τὴν σταδιακὴ μετακίνηση τῶν σχεδιασμένων καὶ ἀριθμημένων λίθων, πιστεύω, ὅτι ἀσφαλῶς θὰ προκύψουν πληροφορίες γιὰ τὴν διάγνωση τῶν αἰτίων κατάρρευσης τῆς ἀνωδομῆς καὶ τῶν διαχωριστικῶν τοίχων τόσον στὴν αὐλὴ ὅσον καὶ στὸν κυρίως πύργο, καθὼς καὶ γιὰ τὴν χρονολογικὴ διάκριση ἐπιπέδων ζωῆς, χρήσης καὶ ἐγκατάλειψης τοῦ μνημείου.

122. Πρβ. παρακ. σημ. 123.

123. Πόσο ζωντανὴ ἦταν ἡ παλαιά, βαθειὰ ριζωμένη πίστη τῶν κατοίκων τῆς γύρω περιοχῆς γιὰ «τὸν ἀράπη τοῦ πύργου», τὸ διαπιστώσαμε τὸ 1993 στὰ πειράγματα τῶν ἐργατῶν καὶ κυρίως στὶς ἀντιδράσεις τῶν παιδιῶν τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου στὸ Χωριό (Ἀρκεσίνης), ὅταν, μετὰ ἀπὸ τὴν κοπὴ τῶν θάμνων καὶ τὸν καθαρισμό, φώναζαν: «Ἐλᾶτε νὰ δεῖτε! Μὴ φοβάστε, τὸν ἡσκοτώσαν τὸν ἀράπην οἱ Ἀρχαιολόγοι». Γιὰ διηγήσεις σχετικὲς μὲ «θησαυροὺς καὶ ἀράπηδες» βλ. Πολίτη 1905, Α' 240-249, Β' 1003-1013, 1036-1040.

124. Τετρ. Β1, στρώση πάχους 0.20-0.25 μ.

125. Πρόκειται γιὰ χῶμα ἰώδους χρώματος, «δωματοχῶμα», ποὺ χρησιμοποιοῦσαν ἄλλοτε ὡς στεγανωτικὸ ὑλικό: βλ. Μαραγκοῦ, ΠΑΕ 1986, 230 (σήμερα τὸ βλέπομε κάπου-κάπου σὲ στέγες παλαιῶν σταύλων).

126. «Ἡπαίρναν μόνον τὶς καλές, τὶς μορφωδουλεμένες πέτρες ποῦτον (ποὺ ἦταν) πεσμένες ὅξω, τὶς ἡφορτώναν σὲ μουλάρια καὶ τὶς ἡκτίζαν σὲ σπίτια καὶ σὲ σταύλους».

Έργασίες ἐκτὸς τοῦ μνημείου

Ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς παρεΐας τοῦ Ἀ. τοίχου τῆς αὐλῆς, κυρίως μετὰ ἀπὸ τὴν διάλυση τῶν προχειροκτισμένων μὲ κατεργασμένους λίθους βαθμίδων πρόσβασης (εἰκ. 50)¹²⁷, ἀποκαλύφθηκε τὸ ἐπίπεδο θεμελίωσης τοῦ θυραίου τοίχου ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο (εἰκ. 51) καὶ ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ἀκρίβεια τοῦ παραστατικοῦ σχεδίου τοῦ Μ. Κορρέ (εἰκ. 10). Ἡ θύρα¹²⁸, λόγῳ τοῦ ὕψους (1.25 μ.) ἀπὸ τὸ ἔδαφος, ἦταν προσιτὴ μὲ φορητὴ¹²⁹, κινητὴ κλίμακα, χωρὶς κτιστοὺς ἀναβασμούς.

Εἰκ. 50-51. Λεπτομέρεια τοῦ Ἀ. τοίχου κάτωθεν τῆς θύρας πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ καὶ μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

127. Διαστ. 2.30 μ.×3.50 μ. καὶ ὕψ. 1.20 μ.

128. Γιὰ τὴν θύρα βλ. παρακ. σ. 167 σημ. 460.

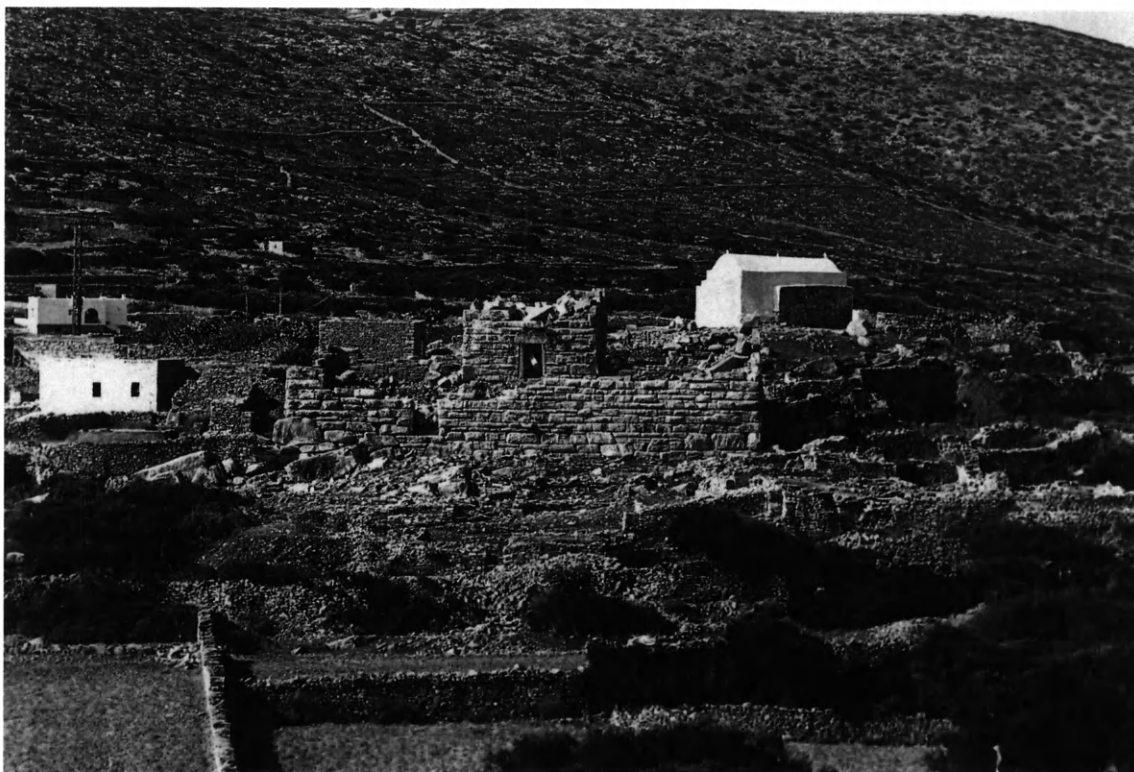
129. Ὁ Spencer 1994, 209 σημ. 15 στηριζόμενος σὲ παλαιότερες μνεῖες τοῦ μνημείου, ἐσφαλ-

μένα ἀναφέρει ὅτι ἡ θύρα ἦταν πάντοτε στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους «the doorway almost always to the ground floor». Σχετικὰ βλ. καὶ Konecny 1997, 52 κέ.

Χώρος ἀνατολικά τοῦ Α. τοίχου τῆς αὐλῆς

Μετά ἀπό τὴν ἀποψίλωση, τὴν κοπὴ τῶν πανύψηλων αὐτοφυῶν (μέγ. ὕψ. 1.80-2 μ.), καὶ τοὺς ἐπιφανειακοὺς καθαρισμούς, κυρίως τὴν διάλυση τοῦ μεγάλου λιθοσωροῦ (διαστ. 3.50 μ.×2.50 μ., ὕψ. 1.10-186 μ.), ὅχι μόνον ἄλλαξε τελείως ἡ εἰκόνα τοῦ χώρου μπροστὰ ἀπὸ τὸ μνημεῖο, ἀλλὰ ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται καὶ σημαντικὰ οἰκοδομικὰ λείψανα (εἰκ. 52-55).

Ἡ ἀκριβὴς μορφή¹³⁰, οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις καὶ ἡ χρῆση τῶν διαφόρων ἀρχιτεκτονικῶν χώρων¹³¹ (εἰκ. 55), πρὸς τὸ παρόν, πρὶν ἀπὸ τὴν διεξαγωγὴ συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διαγνωστοῦν μὲ βεβαιότητα. Ὡστόσο, ἀπὸ τὴν τοιχοδομία, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν μαρτυρία τῶν χρονολογήσιμων κινήτων εὐρημάτων, διαπιστώνεται ὅτι ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἀποκαλυφθέντα τοιχάρια ἀσφαλῶς εἶναι παλαιότερα τοῦ μνημείου.

Εἰκ. 52. Γενικὴ ἄποψη τοῦ μνημείου καὶ τοῦ πρὸς Α χώρου.

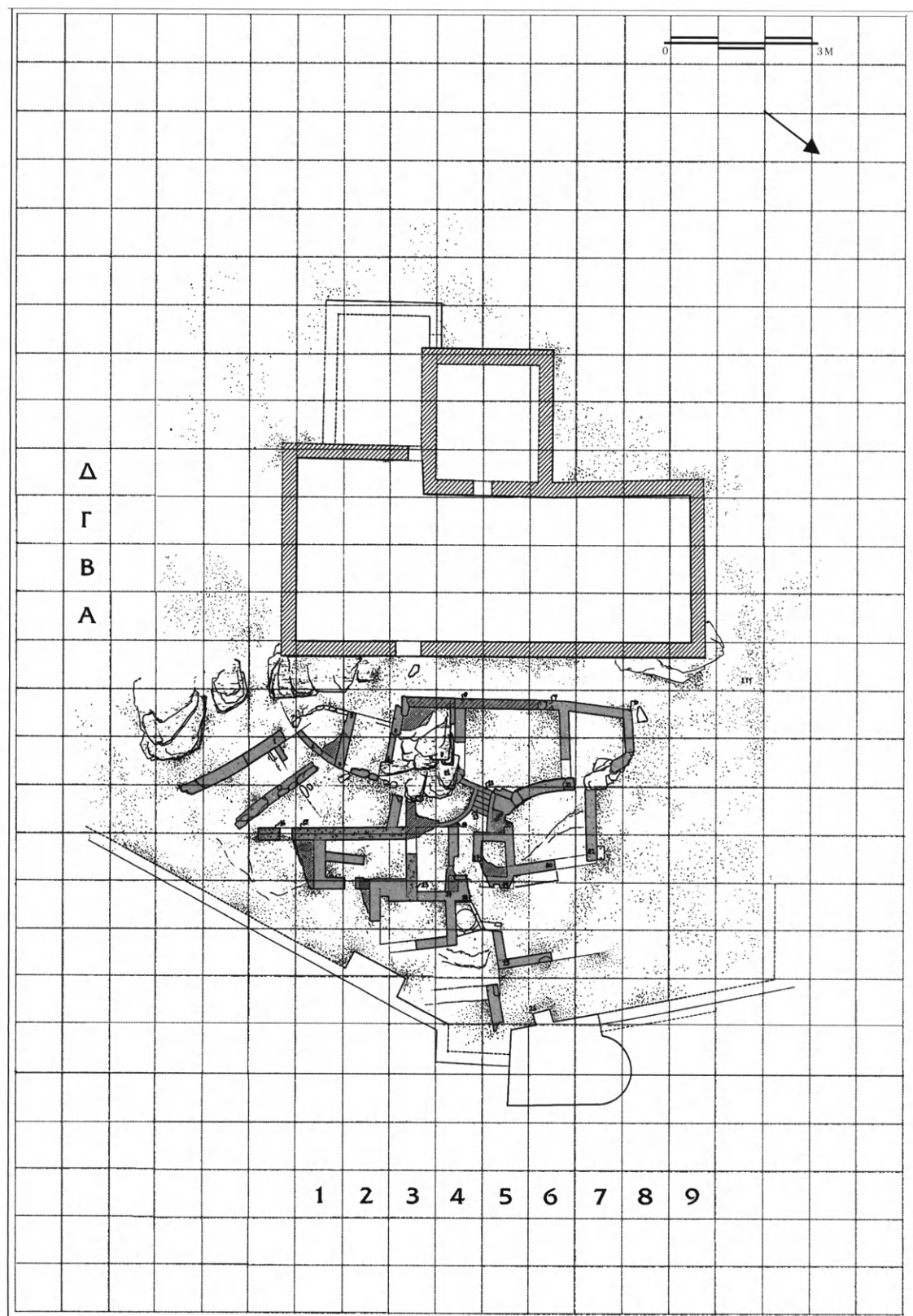
130. Ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸν χώρο Α2, ὅπου ἀποκαλύφθηκαν κτιστὲς βαθμίδες (εἰκ. 54), ἢ τῆς ἐπιστρωμένης μὲ πῆλινες πλάκες

«κτιστῆς κατασκευῆς» βορείως τοῦ χώρου Α8.

131. Οἱ ἀποκαλυπτόμενοι χώροι συμβατικὰ ὀνομάστηκαν Α1-Α11· βλ. παρακ. σ. 123 εἰκ. 139.

Εἰχ. 53-54. Απόψεις τοῦ χώρου Α' τῆς αὐλῆς μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

Εἰκ. 55. Κάτοψη τοῦ χώρου Α τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς.

Κινητὰ εὐρήματα

Ἡ προσεκτικὴ ἀποτίμηση¹³² τῶν πληροφοριῶν ποὺ παρέχουν τὰ πάμπολλα κινητὰ εὐρήματα¹³³, μολονότι, ὅλα, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, εἶναι ἐπιφανειακά, ἢ ἀστρωματογράφητα¹³⁴, συμβάλλει τουλάχιστον στὴν διαπίστωση τῆς χρήσης τοῦ χώρου σὲ διάφορες χρονικὲς περιόδους, ἀπὸ τοὺς Προϊστορικοὺς ἕως καὶ τοὺς Νεώτερους χρόνους. Ἐκτὸς ἀπὸ λιγοστὰ ὄστρακα χειροποίητων ἀγγείων καὶ θραύσματα πυρήνων καὶ λεπίδων ὀψιδιανοῦ¹³⁵ ποὺ ἀνάγονται στοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, πιθανῶς στὴν 3η π.Χ. χιλιετία, τὰ περισσότερα εὐρήματα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν 1η προχριστιανικὴ χιλιετία ἕως τοὺς Νεώτερους χρόνους. Ἀξιοσημείωτη ἀνάμεσα στὰ ἀναρίθμητα ὄστρακα ἀπὸ μεγάλα κλειστά, ἀδιακόσμητα, ἄβαφα ἀγγεῖα, ποὺ συγκεντρώθηκαν κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν κτισμάτων¹³⁶, εἶναι ἡ παρουσία θραυσμάτων ἀπὸ ἀνάγλυφους πίθους¹³⁷ ἢ ἀμφορεῖς (εἰκ. 56, 1-5), μὲ λιτὴ διακόσμηση, γραμμική¹³⁸ (εἰκ. 56, 3-4), ἢ φυτική¹³⁹ (εἰκ. 56, 5). Τὰ

132. Παρόλον ὅτι ἡ ἀξιοπιστία τῶν πληροφοριῶν ἀπὸ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα –κεραμική, κλπ.– ἔχει ἀμφισβητηθεῖ (F. Kolb, *Lykische Studien* 3, 1996, 4: «... Oberflächenkeramik häufig einen Siedlungsbefund weder präzise datiert noch gar über seine epochenspezifische Bedeutung Auskunft gibt»), τὰ συμπεράσματα ποὺ συνάγονται ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ κατάλοιπα εἶναι πολυσήμαντα: ἐνδεικτικὰ βλ. Keos 1991, 245 κέ. (βλ. καὶ τὴν βιβλιοκρισίαν τοῦ Ν. Εὐστρατίου, *Ἀρχαιολογία* 8, 1995, 339-344). Βλ. ἐπίσης Μενδώνη 1988, 282-283 καὶ Morris 2001, 308, 331-332.

133. Βλ. παραπ. σ. 47 σημ. 113.

134. Ὅπως ἐμφαίνεται ἀπὸ τὶς λεπτομερεῖς ἐνδείξεις ποὺ συνοδεύουν κάθε ἀντικείμενο, ἡ συλλογὴ ὅλων τῶν εὐρημάτων ἐγινε κατὰ στρώσεις, ἀκόμα καὶ ἐκεῖ, ὅπου, ἐμφανῶς ἐπρόκειτο γιὰ νεώτερες ἀποθέσεις, γιὰ χώματα διαταραγμένα ἢ γιὰ λίθους ἀναμοχλευμένους.

135. 58 (ΠΑΤ 95/Οψ 7, χώρος Α9, καθαρισμὸς τῶν πεσμένων λίθων): μῆκ.: 0.027, πλ.: 0.019, πᾶχ.: 0.012.

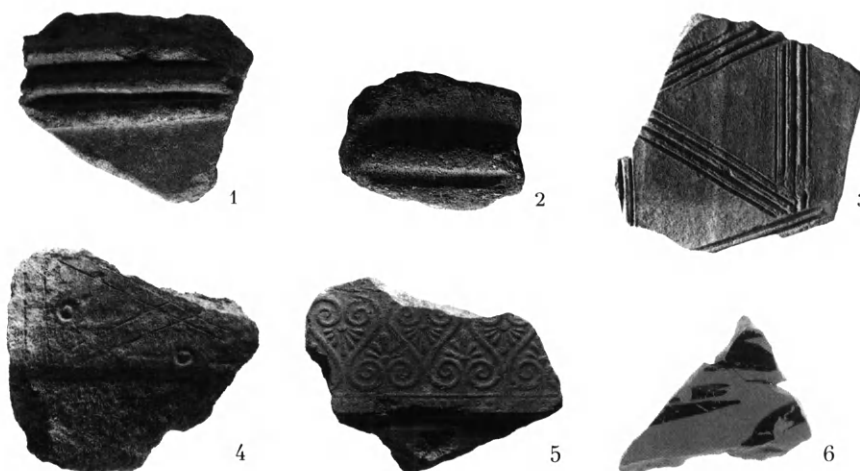
136. Πάμπολλα βρέθηκαν διάσπαρτα σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς χώρους, κυρίως ὅμως στοὺς Α7, Α8 καὶ Α9: ἐνδεικτικὰ βλ. ἀρ. κατ. 29-39.

137. Γιὰ τὸν ὅρο πίθος βλ. E. Boggess, *The development of the Attic pithos* (ἀδημοσίευτη διδακτ. διατριβή, Bryn Mawr College 1972), Appendix I, 211 κέ. Γενικὰ βλ. Σημαντώνη-Μπουρνιᾶ 1998, 500 κέ.

138. Ὅπως τὰ θραύσματα ἀπὸ τὸ σῶμα πίθων ὕστερων γεωμετρικῶν ἢ πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων ἀρ. κατ. 1-4: 1. (ΠΑΤ 95/Παπ 1, χώρος Α7, ἐπιφανειακό): μέγ. σωζ. ὕψ.: 0.101, μέγ. σωζ. μῆκ.: 0.111, καὶ πᾶχ.: 0.024· ἀνάγλυφη διακόσμηση τριῶν ὀριζοντίων παραλλήλων ταινιῶν (εἰκ. 56, 1). 2. (ΠΑΤ 95/Παπ 3, χώρος Α9, κλίμακα): μέγ. σωζ. μῆκ.: 0.085, μέγ. σωζ. πλ.: 0.065, πᾶχ.: 0.028· (εἰκ. 56, 2): ὀριζόντια ἀνάγλυφη ταινία. 3. (ΠΑΤ 95/Παπ 4, Β τοῦ χώρου Α8, κτιστὴ κατασκευή, στρώση Γ): μέγ. σωζ. ὕψος: 0.11, μέγ. σωζ. πλάτος: 0.099, μέγ. σωζ. πᾶχ.: 0.026· ἐπίθετη ταινία διακοσμημένη μὲ ἐγχάρακτες χιαστί τεμνόμενες γραμμὲς καὶ στὰ σωζόμενα τρίγωνα δύο ἔντυπα κομβία (εἰκ. 56, 3): γιὰ τυπολογικὰ παράλληλα ἀπὸ τὴν Ἀμοργὸ βλ. Marangou 1982, 191 κέ., εἰκ. 1.2 πίν. 41. Παρόμοια θραύσματα πίθων μὲ γραμμικὰ ἐγχάρακτα κοσμήματα, κατὰ τὸ λεγόμενο «σύστημα μετοπῶν καὶ τριγλύφων», βρέθηκαν καὶ στοὺς πύργους τῆς Σίφνου (Ι. Δραγάτσης, ΠΑΕ 1920, 155-157, «τὰ συνήθη ἐπὶ τῶν πιθοειδῶν μεγίστων ἀγγείων κοσμήματα»), καὶ τῆς Κέας (Keos 1991, 256 κέ. εἰκ. 11.13, καὶ τελευταῖα βλ. Σημαντώνη-Μπουρνιᾶ 1998, 487-510, εἰκ. σ. 513-515). 4. (ΠΑΤ 95/Παβ 13, Β ἀπὸ τὸν χώρο Α8, κτιστὴ κατασκευή): μῆκ.: 0.091, πλ.: 0.085, πᾶχ.: 0.02· τυπολογικὰ παράλληλα: Marangou 1982, 194 εἰκ. 6 καὶ Σημαντώνη-Μπουρνιᾶ 1998, 488 κέ.

139. Ἀρ. κατ. 5 (ΠΑΤ 95/Παπ 5, Β τοῦ χώ-

εὐρύτατα¹⁴⁰ διαδεδομένα εὐμεγέθη πήλινα σκεύη πολλαπλῆς χρήσεως¹⁴¹, με ἐπίθετες ἢ ἀνάγλυφες «ταινίες» ἢ ζώνες ἀπὸ καθαρότερο καὶ λεπτότερο πηλό¹⁴², χρονολογούμενα¹⁴³ κατὰ προσέγγισιν ἀπὸ τὸν ὄψιμο 8ο ἕως καὶ τὸν 6ο π.Χ. αἰ.¹⁴⁴, παρέχουν σοβαρὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν κατοίκηση στὸν χώρο, ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τῶν γεωμετρικῶν χρόνων ἢ ἀπὸ τὴν πρώιμη ἀρχαϊκὴ περίοδο, ἀρχὲς τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.

Εἰκ. 56. Δείγματα κινητῶν εὐρημάτων διαφόρων ἐποχῶν ἀπὸ τὸν χώρο Ἀ τῆς αὐλῆς.

ρου Α8, κτιστὴ κατασκευή, στρώση Γ): πάχ. τοιχ.: 0.022, σῶζ. πλ. ζώνης: 0.06· θραῦσμα ἀπὸ τὸ σῶμα με τμήμα τῆς διακοσμημένης με ἀνθέμια ἐπίθετης ζώνης, ἀπὸ καθαρότερο καὶ λεπτότερο πηλό, ἀρχαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 56, 5)· ἀναφέρεται καὶ εἰκονίζεται: Μαραγκοῦ 1998 (2002) 404 σημ. 58, 417 πίν. 3, β· γιὰ τυπολογικὰ παράλληλα βλ. αὐτόθι 403 σημ. 43, με τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

140. Βλ. παραπ. σημ. 138. Γιὰ τυπολογικὰ παράλληλα ἀπὸ τὴν Κύθνο βλ. Α. Mazarakis Ainian, The Kythnos Survey Project: A preliminary Report, στὸ *Μελετήματα* 1998, 375 σημ. 96-100, εἰκ. 59.

141. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κυριότερη χρήση τους γιὰ ἀποθήκευση ὑγρῶν καὶ στερεῶν, μαρτυροῦνται καὶ ἡ ἀναθηματικὴ καὶ ἡ ταφικὴ: βλ. Σημαντώνη-Μπουρνιᾶ 1990, 54 κέ. Γ. Μπακαλάκη, Ἀπὸ τὰ νοτιο-ανατολικά κράσπεδα τῆς Πάρου, *Ἀμνηστὸς*, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθη-

γητὴ Μ. Ἀνδρόνικο (Θεσσαλονίκη 1987) 547 σημ. 23-24, με τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Σημαντώνη-Μπουρνιᾶ 1998, 500 κέ.

142. Σχετικὰ βλ. Μαραγκοῦ 1998, 403 σημ. 48 με βιβλιογραφία.

143. Ἡ χρονολόγηση τῶν ἀνάγλυφων πίθων ἀπὸ τὶς Κυκλάδες στηρίζεται ἐν πολλοῖς σὲ ἀντιβολὴ τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων με καλύτερα χρονολογημένα τυπολογικὰ συγγενῆ ἔργα τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν ἢ ἀρχαϊκῶν χρόνων, ὅπως τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων ποὺ ἀποτελοῦν ἀκόμη τὰ ἀσφαλέστερα χρονολογημένα εἰδολογικὰ παράλληλα: L. H. Anderson, *Relief Pithoi from the Archaic Period of Greek Art* (Διδ. Διατριβή, Colorado 1975) 92 κέ. Marangou 1982, 196 σημ. 29 με βιβλιογραφία. Σημαντώνη-Μπουρνιᾶ 1998, 493 κέ.

144. Marangou 1982, 197 σημ. 41, καὶ Σημαντώνη-Μπουρνιᾶ 1998, 487-516, με τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

Για την συνέχιση τῆς κατοίκησης στὸν χώρο ἀνατολικά τοῦ μνημείου στοὺς ἀρχαίκοις καὶ κλασσικοὺς χρόνους μαρτυροῦν λιγοστὰ μικρὰ θραύσματα ἀγγείων ἀττικῶν ἐργαστηρίων, ἀπὸ κύλικα¹⁴⁵, ἀπὸ ἐρυθρόμορφο κρατήρα¹⁴⁶ (εἰκ. 56, 6) τοῦ ὅψιμου 5ου π.Χ. αἰ., καθὼς καὶ ἀπὸ μελαμβραφές ἀνοιχτοῦ σχήματος ἀγγεῖο¹⁴⁷ τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους (3ος-1ος π.Χ. αἰ.) ἐντάσσονται ὅστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μελαμβραφὴ καὶ τῆς κατηγορίας *Δυτικῆς κλιτύος*¹⁴⁸, διαφόρων ἐργαστηρίων καὶ σχημάτων –σχύφοι¹⁴⁹, πινάκια¹⁵⁰, κύλικες¹⁵¹–, θραύσματα ἀνάγλυφων, «μεγαρικῶν» σχύφων¹⁵² (εἰκ. 57, 1) καὶ λύχνων¹⁵³, πῆλινες ἀγνύθες¹⁵⁴, βάσεις¹⁵⁵ καὶ λαβές ἀμφορέων.

145. Ἀρ. κατ. 6 ΠΑΤ 95/Πμ 1, χώρος Α10, ἐπιφανειακὸς καθαρισμός· ὕψ. 0.018.

146. 7 (ΠΑΤ 95/Πεμ 1α-β, Α τοῦ τοίχου α, στὴν ρίζα τῆς σκινιάς): δύο συνανήκοντα καὶ συγκολλώμενα θραύσματα ἀπὸ τὸ χεῖλος, διακοσμημένο μὲ φύλλα δάφνης ἢ μυρτιάς· ὕψ.: 0.043, μῆκ.: 0.0595, πᾶχ.: 0.011.

147. 8 (ΠΑΤ 95/Πμβ, 6, χώρος Α3, ἐπιφανειακὸς καθαρισμός): ἀπὸ τὸ σῶμα ἀνοιχτοῦ ἀγγείου μὲ στιλπνὸ, ἐξίτηλο γάνωμα (ὅλα τὰ λήμματα τοῦ καταλόγου γιὰ τὴν μελαμβραφὴ κεραμικὴ ὀφείλονται στὴν κα Χρ. Μητσοπούλου).

148. Ἐνδεικτικὰ βλ. ἀρ. 12 (ΠΑΤ 95/Πμβ 11, Β τοῦ χώρου Α8, κτιστὴ κατασκευὴ - ἀποθέτης, στρώση Γ): ἀπὸ τὸ σῶμα λεπτοῦ ἀνοιχτοῦ ἀγγείου, σχύφου ἢ κανθάρου, μὲ λείψανα ἐπιθετῆς λευκόχρωμης διακόσμησης, 3ος αἰ. π.Χ.

149. Ἐπιλεκτικὰ βλ. ἀρ. κατ. 9 (ΠΑΤ 95/Πμβ 2, καθαρισμὸς Α τοῦ τοίχου α): ἀπὸ τὸ κατώτερο τμήμα βαθέος σχύφου ἢ κανθάρου μὲ μελανόφαιο γάνωμα, ὕψ.: 0.029, πᾶχ.: 0.07, ἀττικοῦ ἐργαστηρίου, ἄ ἡμισυ 3ου π.Χ., αἰ. 11 (ΠΑΤ 95/Πμβ 9, Β τοῦ Α8, κτιστὴ κατασκευὴ - ἀποθέτης, στρώση Α): ἀπὸ τὸ σῶμα, τὸ ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ τὴν γένεση τῆς λαβῆς σχύφου, 3ου π.Χ. αἰ.: διάμ. λαβῆς: 0.09, ὕψ.: 0.019.

150. 10 (ΠΑΤ 95/Πμβ 5, Ν ἀπὸ τὸν χώρο Α10, καθαρισμὸς Α τοῦ τοίχου α): θραῦσμα ἀπὸ τὴν δακτυλιόσχημὴ βάση καὶ τὸν πυθμένα, διάμ. βάσ. 0.07. 15 (ΠΑΤ 95/Πμβ 7, Ν ἀπὸ τὸν χώρο Α10 καθαρισμὸς Α τοῦ τοίχου α), 3ος-2ος π.Χ. αἰ. (πιθανότατα τὰ ἀρ. κατ. 10 καὶ 15 συνανήκουν).

151. 16 (ΠΑΤ 95/Πμβ 4, χώρος Α10. Ἐπιφανειακὸς καθαρισμός): θραῦσμα ἀπὸ τὸ σῶμα κύλικος, τύπου Κῶ-Κνίδου, ὕψ.: 0.027, πᾶχ.: 0.04, διάμ. καρινωτῆς τομῆς: 0.10.

152. 17 (ΠΑΤ 95/Πμ 1, μεταξὺ χώρων Α2-Α4, καθαρισμὸς ὀρίων τοίχων): ἰωνικὸ κυμάτιο καὶ λείψανα ζώνης ὀξυκόρυφων φύλλων, ὕψ.: 0.026, πᾶχος: 0.065. 2ος-1ος π.Χ. αἰ. (ὅλα τὰ λήμματα τοῦ καταλόγου γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἀνάγλυφη κεραμικὴ ὀφείλονται στὴν Βάσω Παππα).

153. 23 (ΠΑΤ 95/Πλ 1, Ν ἀπὸ τὸν χώρο Α10, καθαρισμὸς Α τοῦ τοίχου β): ἀπὸ τὴν μύξα τροχήλατος μὲ μελανό, στιλπνὸ, ἐξίτηλο γάνωμα, μῆκ.: 0.028, πᾶχ.: 0.013. 3ος-2ος π.Χ. αἰ. (τὰ λήμματα τοῦ καταλόγου γιὰ τοὺς λύχνους ὀφείλονται στὴν Βάσω Δημητρίου).

154. 27 (ΠΑΤ 95/Πδ 4, καθαρισμός, χώρος Α2): πυραμιδόσχημη, μὲ κυρτὴ ἀπόληξη καὶ σχεδὸν τετράγωνη βάση· ὕψ.: 0.053, διαστ. βάσ.: 0.028×0.029, διάμ. ὀπῆς: 0.005, βάρ.: 39 γρμ. Πιθανῶς πρῶμων ἐλληνιστικῶν χρόνων, 3ου π.Χ. αἰ. (Πρβ. G. R. Davidson - D. Burr Thompson, *Pnyx I: Small Objects from the Pnyx. Hesperia Supplement VII*, 1943, ἀρ. κατ. 52, εἰκ. 32, σελ. 84). Τυπολογικὰ ὅμοιο τὸ θραῦσμα ἀρ. κατ. 28 (ΠΑΤ 95/Πδ 3, Δ τοῦ χώρου Α9, κλίμακα), ὕψ.: 0.031, διαστ. βάσ.: 0.026×0.028, βάρ.: 25 γρμ. (τὰ λήμματα τοῦ καταλόγου γιὰ τὰ ὕφαντικὰ βάρη ὀφείλονται στὸν Γ. Ἰ. Γαβαλά).

155. 29 (ΠΑΤ 95/Παβ 4, χώρος Α2): θραῦσμα ἀπὸ τὸ κολουροκωνικὸ κομβίο ὀξυπύθμενου ἀμφορέως· ὕψ.: 0.055, διάμ. κομβίου: 0.068. Πρῶμων ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Στὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας καὶ στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες ἐντάσσονται ἀρκετὰ ἀντικείμενα ἀπὸ διάφορα ὕλικά, χρονολογούμενα ἀπὸ τὸν 1ο π.Χ. ἕως τὸν ὄψιμο 5ο μ.Χ. αἰ.: θραύσματα πήλινων ἐρυθροβαφῶν χρηστικῶν σκευῶν¹⁵⁶, ὅπως πινακίων¹⁵⁷, μεγάλων καὶ μικρῶν ἄβαφρων¹⁵⁸ ἀγγείων καὶ λύχνων¹⁵⁹ (εἰκ. 57, 2-3), κομματάκια γυάλινων¹⁶⁰ σκευῶν, καθὼς καὶ ἓνα χάλκινο ἐργαλεῖο (εἰκ. 57, 4)¹⁶¹.

Πολλὰ καὶ πολυσήμαντα εἶναι καὶ τὰ κομμάτια πήλινων σκευῶν μὲ τὴν χαρκτηριστικὴ ἐφυάλωση (εἰκ. 57, 5-8), τὸ γυαλιστερό χρωματιστὸ ἀλείφωμα τῆς βυζαντινῆς¹⁶² κεραμικῆς.

156. 19 (ΠΑΤ 95/Πεβ 3, Α τοῦ τοίχου α, στὴν ρίζα τῆς σκινιάς), πῶμα, διάμ. βάσ.: 0.07, πάχ.: 0.05· 1ος π.Χ.-1ος μ.Χ. αἰ. (τὰ λήμματα τοῦ καταλόγου γιὰ τὴν ἐρυθροβαφὴ κεραμικὴ ὀφείλονται στὴν Β. Παππᾶ).

157. 20 (ΠΑΤ 95/Πεβ 4, Α τοῦ τοίχου α, στὴν ρίζα τῆς σκινιάς), ἀπὸ τὴν δακτυλιόσχημη βάση καὶ τὸν πυθμένα, διάμ. βάσ.: 0.055, πάχ.: 0.04, 1ος π.Χ.-1ος μ.Χ. αἰ. 22 (ΠΑΤ 95/Πεβ 5, μετὰξὺ τῶν χώρων Α2-Α4, καθαρισμὸς ὁρίων τοίχων): ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ τοίχου, διάμ. χεῖλ.: 0.024, πάχ.: 0.009, τῆς κατηγορίας *Late Roman C ware*, 5ος-6ος αἰ. μ.Χ.

158. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ἀρ. κατ. 32 (ΠΑΤ 95/Παβ 3, μετὰξὺ τῶν χώρων Α2-Α9, κτιστὴ κλίμακα), 34 (ΠΑΤ 95/Παβ 7, χώρος Α5, ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς). Ἐνδεικτικὰ βλ. 31 (ΠΑΤ 95/Παβ 6, χώρος Α9, κατὰ τὴν ἀποκάλυψη τῶν βαθμίδων τῆς κτιστῆς κλίμακος): ἀπὸ τὸ σῶμα κλειστοῦ ἀγγείου, πιθανότατα ἀμφορέως, διακοσμημένου μὲ κυματοειδεῖς ἀνάγλυφες γραμμές, καμωμένες μὲ κτένι· ὕψ.: 0.03, πλ.: 0.035, πάχ.: 0.07· 4ος-5ος μ.Χ. αἰ. 33 (ΠΑΤ 95/Παβ 5, χώρος Α1, ἀνατολικὸ τμήμα, κάτω ἀπὸ τὸν σχῖνο). Θραῦσμα ἀπὸ τὸ σῶμα ἀνοικτοῦ ἀγγείου μὲ ἐγγάρακτο σταυρό, μῆκ.: 0.801, πλ.: 0.809, πάχ.: 0.101.

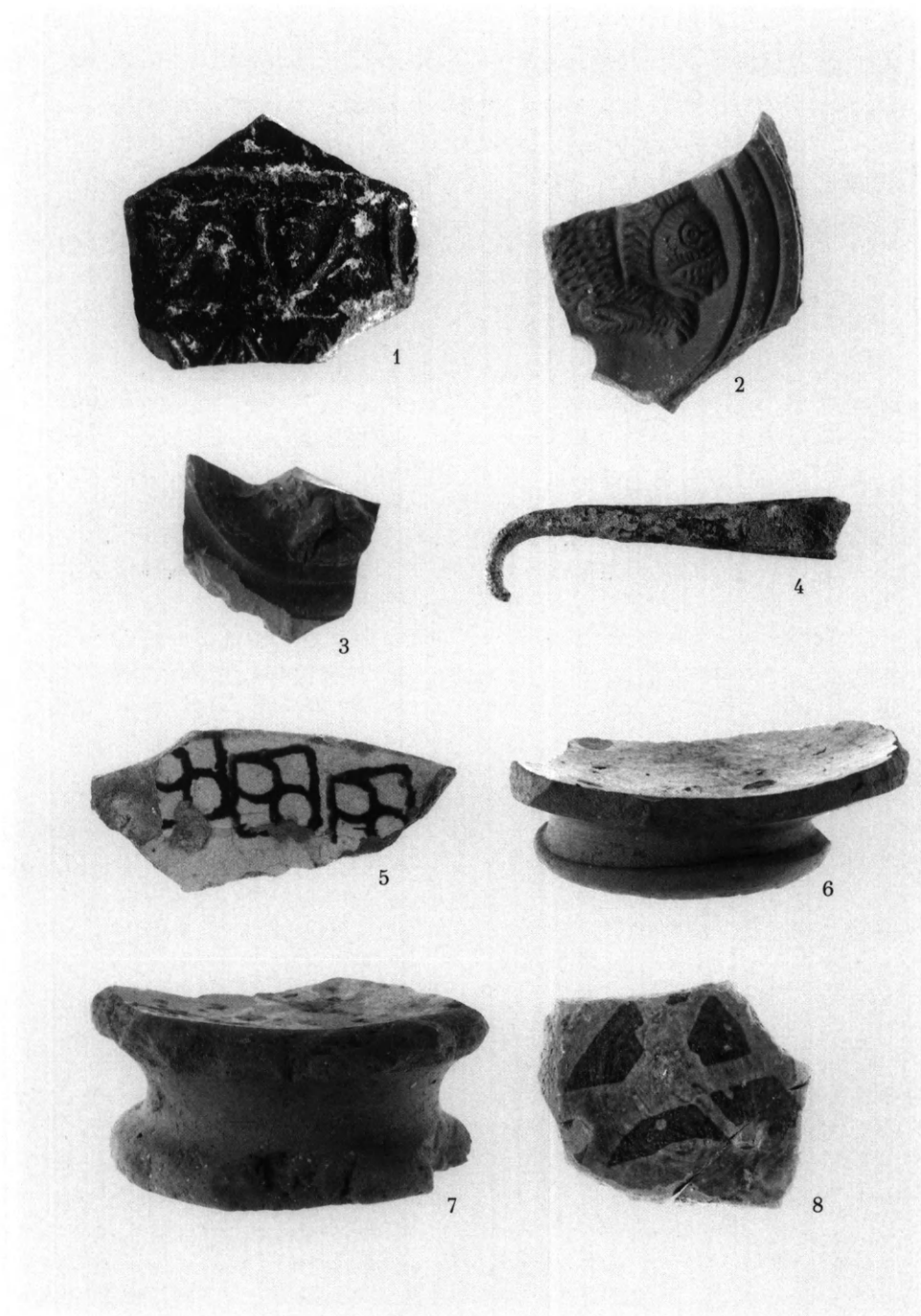
159. 24 (ΠΑΤ 95/Πλ 3, Α τοῦ τοίχου α, στὴν ρίζα τῆς σκινιάς): ἀπὸ τὸν δίσκο μὲ ἀνάγλυφη δυσδιάγνωστη παράσταση, μῆκ.: 0.036, πλ.: 0.029, πάχ.: 0.07, πιθανῶς 4ος μ.Χ. αἰ. 25 (ΠΑΤ 95/Πλ 2, διάλυση χωραφότοιχου ἐπάνω ἀπὸ τὴν κτιστὴ στέρνα): ἀπὸ τὸν δίσκο μὲ ἀνάγλυφο σχηματοποιημένο λιοντάρι καὶ λείψανα τῆς ὀπῆς (διαμ. 0.006) ἐγγύσεως ἐλαίου, διάμ. (ἐξωτ. αὐλάκωσης δίσκου): 0.06, πάχ. δίσκου: 0.04 (4ος μ.Χ. αἰ.:).

160. 49 (ΠΑΤ 95/Γ 5, κτιστὴ κατασκευή, συγκέντρωση ὁστράκων): ἀπὸ τὸ κεκλιμένο

τοίχωμα ἡμισφαιρικῆς ριπιδωτῆς φιάλης· γυαλὶ χυτὸ σὲ μήτρα ἀπὸ ἄχρωμη διαφανὴ ὑαλόμαζα μὲ ἐλαφρῶς πράσινους τόνους· ὕψ. 0.03, πάχ.: 0.003 1ος π.Χ.-1ος μ.Χ. αἰ. 52 (ΠΑΤ 95/Γ4, χώρος Α10, ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς): τὸ κατώτερο τμήμα τοιχώματος, πιθανῶς κωνικοῦ στελέχους ποτηριοῦ· γυαλὶ φουσητὸ χειροποίητο ἀπὸ διαφανὴ κυανοπράσινη ὑαλόμαζα, ὕψ.: 0.022, πάχ.: 0.03, ὕστερορρωμαϊκῶν-παλαιοχριστιανικῶν χρόνων. ("Ὅλα τὰ λήμματα τοῦ καταλόγου γιὰ τὰ γυάλινα ἀντικείμενα ὀφείλονται στὸν Παῦλο Τριανταφυλλίδη.)

161. 48 (ΠΑΤ 95/Μχ 2, χώρος Α3, ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς Β τοῦ τοίχου): μῆκ. 0.027, διατομή: 0.001.

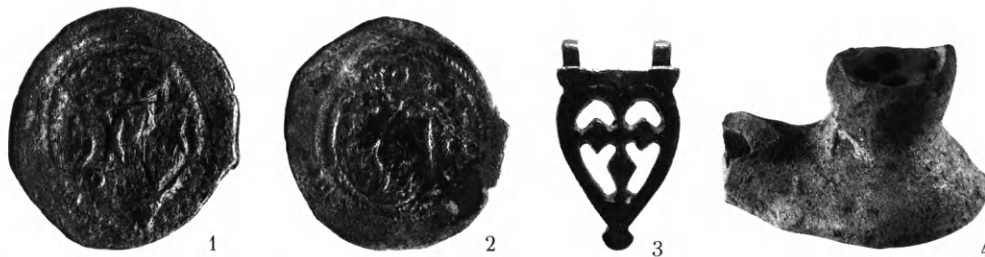
162. Ἐνδεικτικὰ: 39 (ΠΑΤ 95/Πεφ 4, ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς μετὰξὺ τῶν χώρων Α6-Α4 καὶ τῆς κτιστῆς στέρνας). Θραῦσμα πινακίου μὲ ὑπόλευκη ἐφυάλωση καὶ γραπτοὺς καστανόχρωμους ρόμβους μὲ φοιλιδωτὴ διακόσμηση στὸ ἐσωτερικόν. Μῆκ.: 0.09, πλ.: 0.039, πάχ.: 0.01 40 (ΠΑΤ 95/Πεφ 5, χώρος Α2): ἀπὸ τὴν δακτυλιόσχημη βάση καὶ τὸ σῶμα ἀνοικτοῦ ἀγγείου μὲ κιτρινωπὴ ἐφυάλωση στὸ ἐσωτερικόν, διάμ. βάσ.: 0.07, μῆκ.: 0.102, πλ.: 0.074 41 (ΠΑΤ 95/Πεφ 8, α, β, χώρος Α2, ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς): δύο συνανήκοντα καὶ συγκολλώμενα θραύσματα ἀπὸ τὴν δακτυλιόσχημη βάση καὶ τὸ σῶμα ἀνοικτοῦ σκεύους. Στὸ ἐσωτερικόν κιτρινωπὴ ἐφυάλωση καὶ διακόσμηση ἀνοικτοῦ καστανοῦ χρώματος. 42 (ΠΑΤ 95/Πεφ 6, χώρος Α2): θραῦσμα ἀπὸ τὸ σῶμα πινακίου μὲ πρασινοχρῶμη ἐφυάλωση, πλάτ.: 0.036, μῆκ.: 0.065, πάχ.: 0.01. 43 (ΠΑΤ 95/Πεφ 7, χώρος Α2): ἀπὸ τὴν σχεδὸν ἀκέραια δακτυλιόσχημη βάση καὶ τὸ σῶμα ἀνοικτοῦ σκεύους, μὲ κίτρινη καὶ πράσινη ἐφυάλωση, ἀπολεπισμένη στὸ ἐσωτερικόν· πλ.: 0.07, μῆκ.: 0.081, διάμ. βάσης: 0.08.

Είχ. 57. Κινητά εύρηματα διαφόρων ειδών και εποχών από τὸν χώρο Α τῆς αὐλῆς: 1. Θραύσμα ἀνάγλυφου «μεγαρικοῦ» σκύφου, ἐλληνιστικῶν χρόνων. 2-3. Θραύσματα λύχνων ὀψιμων ρωμαϊκῶν χρόνων. 4. Χάλκινο ἐργαλεῖο. 5-8. Ὅστρακα με ἐφυάλωση, βυζαντινῶν χρόνων.

Ένα πρώιμο βυζαντινό χάλκινο νόμισμα¹⁶³ (είκ. 58, 1-2) του Αυτοκράτορος Φωκά (602-608 μ.Χ.), μολονότι επιφανειακό εύρημα, έχει ξεχωριστή σημασία¹⁶⁴. Κατά την συντάκτη του λήμματος Ἡὼ Τσούρτη χρονολογείται στο 607-608 μ.Χ., καὶ τὸ ἔτος κοπῆς εἶναι τὸ 6ο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Φωκά.

Πρόσθετες μαρτυρίες γιὰ τὴν συνέχιση τῆς ζωῆς στὸν χώρο τοῦ μνημείου στὰ χρόνια τῆς Φραγκοκρατίας παρέχει ἓνα χάλκινο ἀκέραιο, διάτρητο τριγωνικὸ ἐξάρτημα, πιθανῶς ἀπὸ πόρπη ζώνης¹⁶⁵, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁποῖου ἐγγράφεται σταυρὸς τύπου Μάλτας (είκ. 58, 3). Ἐνδιαφέρον ὅμως παρουσιάζει καὶ ἡ ἀνέυρεση πήλινης «τούρκικης πίπας»¹⁶⁶ (είκ. 58, 4), πιθανῶς τοῦ 18ου αἰώνα.

Εἰκ. 58. Εὐρήματα ἀπὸ τὸν χώρο Α τῆς αὐλῆς.

163. 54 (ΠΑΤ 95/Νχ 1, Α τοῦ Α. τοῖχου τῆς αὐλῆς, στὸν ὀρθογώνιο χώρο Α3. Ἐπιφανειακό): διάμ.: 3.3, πάχ.: 0.2, βάρος: 10.49 γρμ. ἄξων: 12.00. «Φόλλις (40-νούμιο) Φωκά (602-608 μ.Χ.). Ἐμπροσθότυπος: κυκλοτερὴς ἐπιγραφή: ΔΝΦΟCΑS ΡΕRΑVС. Προτομή κατὰ μέτωπον τοῦ αὐτοκράτορος μὲ σταυροφόρο στέμμα καὶ ὑπατικά ἐνδύματα. Στὸ δεξιὸ κρατεῖ μάππα καὶ στὸ ἀριστερὸ σταυρό. Ὁπισθότυπος: XXXX. Ἐπάνω: ΑΝΝΟ. Στὸ ἔξωργο: ΚΥΖ. (= Νομισματοκοπεῖο: Κυζίκου). Ἐπισήμανση: Ἐπικεκομμένο σὲ φόλλι Μαυρικίου, νομισματοκοπεῖο Κωνσταντινουπόλεως, ἔτος κοπῆς: 2ο ἔτος βασιλείας τοῦ Μαυρικίου, χρον.: 583/83 μ.Χ. Τυπολογικὰ παράλληλα: Ρ. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, II, *Phocas to Theodosius III 602-717*, μέρος I, Phocas and Heraclius (602-641), Washington D.C. 1968, ἀρ. 73α, σ. 182 καὶ W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, μέρος II, *Von Justinian II. bis Phocas (565-510)*, *Einschließlich der Prägungen der Heraclius Revolte und mit Nachträgen zum 1. Band* (Wien 1975) ἀρ. 76, πίν. XI.

164. Γιὰ τὴν κυκλοφορία τῶν νομισμάτων στὰ ταραγμένα χρόνια τοῦ 7ου αἰ. βλ. Ἰ. Τουράτσογλου, Ἐν ὀστράκῳ θαλασσίῳ... Ὁ Θησαυρὸς τῆς Ἀρκεσίνης Ἀμοργοῦ, στὸ *Φῶς Κυκλαδικόν, Μνήμη Νικ. Ζαφειρόπουλου* (Ν. Σταμπολίδης, ἐπιμ. ἐκδ.), Ἰδρυμα Ν. Π. Γουλανδρῆ (Αθήνα 1999) 348-356, μὲ πλήρη βιβλιογραφία. Μαραγκοῦ 2002, 76-77.

165. 47 (ΠΑΤ 95/Μχ 1, μετὰξὺ τῶν χώρων Α2-Α9, ἐπιφανειακὸς καθαρισμός): Διαστ.: ὕψ.: 0.04, πλ.: 0.022, πάχ.: 0.004. Γιὰ βιβλιογραφία βλ. Ἑλένη Προκοπίου, Βυζαντινὲς πόρπες ἀπὸ τὴν Ἀμαθούντα καὶ τὴν Παλαιὰ Συλλογὴ τοῦ Κυπριακοῦ Μουσείου, στὸ Γ. Χατζησάβας (ἐπιμ. ἐκδ.), *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου, Ἡ Κύπρος καὶ τὸ Αἰγαῖο στὴν Ἀρχαιότητα*. Ἀπὸ τὴν Προϊστορικὴ περίοδο ὡς τὸν 7ο αἰῶνα μ.Χ. (Λευκωσία 1997) 333-342.

166. 45 (ΠΑΤ 95/Πδ 3, Α τοῦ Πύργου, μετὰξὺ τῶν τοίχων β καὶ γ): μῆκ.: 0.044 μ., ὕψ.: 0.027 μ.

Περιοδεΐες

Από τις περιοδεΐες¹⁶⁷ που πραγματοποιήσαμε τὸ 1995 με τὸν Γ. Ί. Γαβαλᾶ καὶ τὸν φύλακα Σ. Γιαννακὸ στὰ παρακείμενα, τὰ περισσότερα ἀκόμα καλλιεργούμενα χωράφια, καθὼς καὶ στὴν μείζονα περιφέρεια, ἀξιολογήθηκαν ἐπιστημονικὰ οἱ πληροφορίες τῶν μονίμων κατοίκων τῆς περιοχῆς, ἐπισημάνθηκαν ἄγνωστα οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ ἐντοπίστηκαν νέες θέσεις ἀρχαίας κατοίκησης¹⁶⁸. Τὰ διάσπαρτα στὰ χωράφια ὄστρακα, κυρίως ἀπὸ ἀνθεκτικὰ χρηστικά σκεύη, –ἀποθηκευτικοὶ πίθοι καὶ ἀμφορεῖς– χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν 3η π.Χ. χιλιετία (Πρωτοκυκλαδικὴ περίοδος) ἕως καὶ τοὺς Νεώτερους χρόνους, καὶ ἀποτελοῦν ἀσφαλὴ μαρτυρία γιὰ τὴν συνεχή, διαχρονικὴ χρῆση τῆς γύρω ἀπὸ τὸν Πύργο περιοχῆς, γιὰ κατοίκηση μόνιμη ἢ περιοδική. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ἓνα θραῦσμα ἀπὸ τὴν βάση μεγάλου, ἀνοικτοῦ σχήματος ἀγγείου¹⁶⁹ (κρατήρα;) με στυλινό, ἐξίτηλο γάνωμα, κλασσικῶν χρόνων.

167. Χρησιμοποιῶ ἐσκεμμένα τὸν ὅρο *περιοδεΐες*, ἀντὶ τοῦ *ἐπιφανειακῆ* (ἐς) *ἔρευνα* (ες), ἐπεὶδὴ τόσον ἡ ἀναζήτηση καὶ ὁ ἐντοπισμὸς ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων ὅσον καὶ ἡ διακριτικὴ περισυλλογὴ εὐμετακίνητων εὐρημάτων ἔγιναν μετὰ τὸν παλαιό, δοκιμασμένο τρόπο τῆς συστηματικῆς περιήγησης (πρβ. Μαραγκοῦ 1994, 467 κέ.) χωρὶς τὴν βοήθεια τῆς σύγχρονης τεχνολογίας καὶ τὴν ἀπαραίτητη πλέον συμμετοχὴ ἐιδικῶν (τοπογράφου, ἀρχιτέκτονος, φωτογράφου, γεωλόγου, κ.ἄ.), ὅπως στὰ εὐρέως διαδεδομένα ἐπιστημονικὰ (κατ' οὐσίαν διεπιστημονικὰ) προγράμματα ἐπιφανειακῶν ἐρευνῶν, γνωστὰ κυρίως μετὰ τὸν ὅρο *surveys*, ὅσημέραι καθιερούμενο καὶ στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ ὁρολογία: J. Bintliff, *The Cambridge/Bradford Boeotian expedition: the first four years*, *JFA* 12, 1985, 12-128, κυρίως 128· Keos 1991, 230 κέ. Mazarakis Ainian - Ἀλ. Γούναρης, *The Kythnos survey project* (πρόγραμ-

μα ἐπιφανειακῶν ἐρευνῶν στὴν ἀρχαία Κύθνο), *Μελετήματα* 1998, 363 κέ. Βλ. ἐπίσης S. Alcock, *Breaking up the Hellenistic World: Survey and Society*, στὸ I. Morris (ἐπιμ. ἐκδ.), *Classical Greece: Ancient Histories and Modern Archaeologies* (Cambridge 1994) 171-190 καὶ Morris 2001, 290 κέ.

168. Σημαντικὰ οἰκοδομικὰ καὶ ἄλλα λείψανα εἶναι ὁρατὰ στὰ χωράφια στὴν πλαγιά ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ὕψωμα τῆς Ἀγίας Τριάδος, κυρίως στὸν *Βασίλη* καὶ στὸν *Τεζέρη*· τὸ τοπωνύμιο *Βασίλης* ἀσφαλῶς σχετίζεται μετὰ τὸν γνωστὸ θρύλο γιὰ τὴν ἱδρυση τοῦ πύργου (βλ. παραπ. σ. 4 σημ. 8-9: «ὁ τόπος ποὺ σκοτώθηκε τὸ βασιλόπουλο πῆρε τὸ ὄνομα *Βασίλης*»). Προσεχῶς βλ. Α. Μαραγκοῦ - Γ. Ί. Γαβαλᾶς, *Νέες ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὴν χώρα τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Ἀρκεσίνης*.

169. Ἀρ. εὐρ. ΠΑΤ 95/Πμβ 1· βρέθηκε Β ἀπὸ τὸν Πύργο στὸν *Βασίλη*, στὸν δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ στὸ *Ραχίδι*.

1996

Τὸ 1996, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Ὑπουργείου Αἰγαίου, γιὰ πρώτη καὶ τελευταία φορά, τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ διέθεσε μικρὸ χρηματικὸ κονδύλιο «ἀπὸ τὸ Λόττο» γιὰ τὴν συνέχιση τῶν προγραμματισμένων ἐργασιῶν, τὸ ὁποῖον κατέθεσε στὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.

Μετὰ ἀπὸ τοὺς ἐκτεταμένους ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς στὸ μνημεῖο καὶ στὸν περιβάλλοντα χώρο ἀπὸ τὰ αὐτοφυή, κυρίως ἀσφοντῆλοι, σκίλλες καὶ βαθύρριζες σκινιές, ποὺ παρὰ τοὺς προσεκτικοὺς ψεκασμοὺς¹⁷⁰ μὲ κατάλληλα, μὴ βλαπτικὰ φάρμακα, θέριεψαν καὶ κάλυψαν τοὺς λίθους, οἱ ἐργασίες ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ πύργου προχώρησαν σημαντικά, παρὰ τὴν βασανιστικὴ ἔλλειψη ἐργατῶν καὶ στοιχειώδους ὑλικοτεχνικῆς ὑποδομῆς. Μὲ τὴν συνεργασία τοῦ Γ. Ἰ. Γαβαλά, ἐπὶ συμβάσει ἀρχαιολόγου στὴν ΚΒ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων, τῶν ἀρχιτεκτόνων Γ. Ἀντωνίου καὶ Π. Ἀναστασιάδου, τοῦ σχεδιαστοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Ἰ. Διαμαντόπουλου, τοῦ τοπογράφου τῆς ΚΒ' ΕΠΚΑ Ἰ. Παπαϊωάννου, τῆς φωτογράφου Ἑλ. Μπαρδάνη καὶ τοῦ συντηρητοῦ Ἀ. Παπαϊωάννου, πραγματοποιήθηκαν οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες:

Κυρίως πύργος

Ὁλοκληρώθηκαν ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Γ. Ἀντωνίου ἡ ἀρίθμηση¹⁷¹ καὶ ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῆς στρώσης ὄλων τῶν πεσμένων λίθων (εἰκ. 59-61) προκειμένου νὰ μεταφερθοῦν¹⁷² τὴν ἐπόμενη περίοδο, τὸ 1997, ἐκτὸς τοῦ μνημείου. Γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ἀριθμημένων λίθων ποὺ προβλέπεται νὰ μετακινηθοῦν ἀπὸ τὸν κυρίως πύργο, ἀποφιλώσαμε, διαλύσαμε τὸν ἄμορφο λιθοσωρὸ καὶ καθαρίσαμε τὸν χώρο Β>ΒΔ ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Τριάδος¹⁷³.

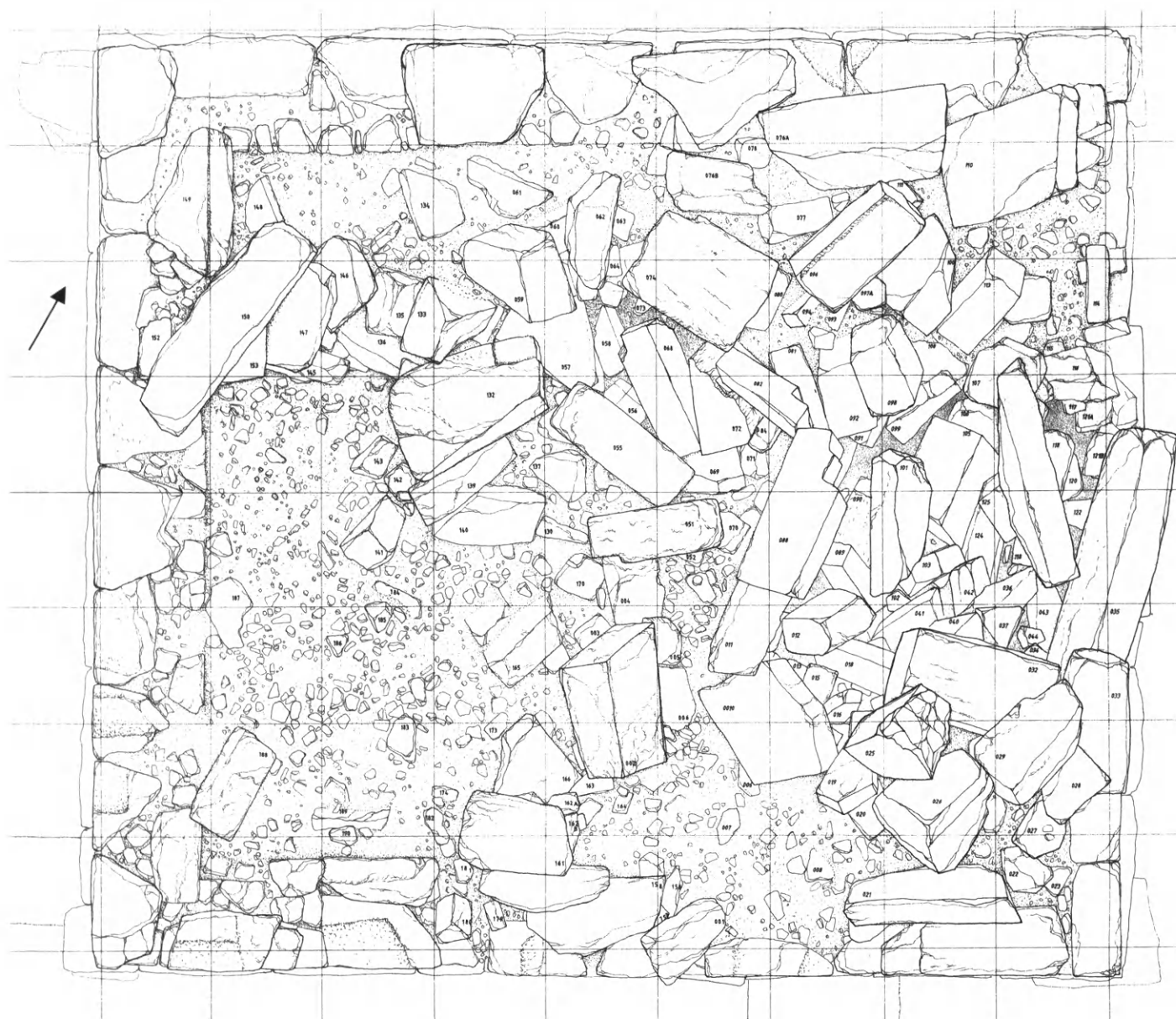
170. Οἱ ψεκασμοὶ ἔγιναν ἀπὸ τοὺς φύλακες Σ. Γιαννακὸ καὶ Γ. Βλαβιανό. Οἱ ἐργασίες ἀποφίλωσης καὶ καθαρισμοῦ πραγματοποιήθηκαν κατὰ τὸν μῆνα Ἰούνιο ἀπὸ τὸν φύλακα Γ. Βλαβιανὸ καὶ τοὺς Γ. Δ. Γαβαλά, Μ. Κωβαῖο καὶ Νικ. Γ. Γιαννακὸ, ὠρομίσιους ἐργάτες τῆς ΚΒ' ΕΠΚΑ.

171. Οἱ ἀριθμοὶ 1-190 ἐχαράχθησαν ἀπὸ τὸν φύλακα Ἀρχαιοτήτων Γ. Βλαβιανό, σύμφωνα μὲ τὶς ὁδηγίες τοῦ Γ. Ἀντωνίου, ὁ ὁποῖος φρόντισε γιὰ τὴν ἀγορὰ τῶν ἀπαραίτητων ἐργαλείων (μύτες, σβουράκι, τρυπάνια κτλ.). Τὴν παροχὴ ἡλεκτρικοῦ ρεύματος μὲ «μπαλαντέζα» χρωστοῦμε στὴν πάντα ἐξυπηρετικὴ «γειτόνισσα», τὴν μόνιμη κάτοικο στὸν Πύργο Μαρία Γ. Ρούσου.

172. Σὲ ὅλες τὶς αἰτήσεις μου πρὸς τὸ Ὑ-

πουργεῖο Πολιτισμοῦ ἀπὸ τὸ 1973 ἕως καὶ τὸ 1993, ἐπισημαίνω τὸν κίνδυνο καταρρεύσεως τῶν λίθων τοῦ μνημείου, ἰδιαιτέρως τοῦ κυρίως πύργου, καὶ τὴν ἐπείγουσα ἀνάγκη ἀμέσου ἐνάρξεως ἐργασιῶν γιὰ τὴν διάσωσή του.

173. Ὁλοκληρώθηκαν οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ διαμόρφωσης τοῦ χώρου Β καὶ ΒΔ ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι ποὺ ἄρχισαν τὸ 1995 (βλ. παραπ. σ. 43 σημ. 104). Πρὸς προστασίαν τοῦ μνημείου ἀπὸ τὰ αἰγοπρόβατα, ὁ πολὺπειρος μάστορος Θ. Βεκρῆς ἔκτισε κατὰ μῆκος τοῦ χαμηλοῦ ἀνδῆρου διαχωριστικὴ ξερολιθιά καὶ παγκάδα (θρανίο) μὲ τὶς ἀκατέργαστες πέτρες ποὺ συγκεντρώσαμε ἀπὸ τὸν λιθοσωρὸ ΒΔ τῆς αὐλῆς (βλ. παραπ. σ. 43 σημ. 103).

Είχ. 59. Κυρίως πύργος: κάτοψη της στρώσης τῶν πεσμένων λίθων ὑπὸ Γ. Ἀντωνίου.

0 1 M

Ἡ ἀναμόγλευση καὶ ἡ μεταφορὰ λίθων ἀπὸ τὸ ὑπερυψωμένο οἰκοδόμημα, τὸν κυρίως πύργο, φαίνεται ὅτι ἐν μέρει¹⁷⁴ ἀπετράπη, ὅχι μόνον ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ ἀράπη¹⁷⁵, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τεχνικῶν δυσκολιῶν. Γι' αὐτὸ καὶ πιστεύω ὅτι ἡ συνέχιση

174. Τὴν μεγαλύτερη καταστροφή στοὺς πεσμένους ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως πύργου λίθους προκάλεσε ἡ παράνομη κατασκευὴ τῆς οἰκίας Λουδάρου (βλ. παρακ. σ. 70 καὶ σημ. 190-192)· ἡ ἐγκαιρὴ διακοπὴ τῶν ἐργασιῶν τὸ

1951 ὀφείλεται στὶς ἐνέργειες τοῦ τότε Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων Νικ. Κοντολέοντος, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὸν πύργο τὸ 1951 (βλ. παραπ. σ. 13 σημ. 57).

175. Σίμος 1962, 6· βλ. καὶ παραπ. σ. 49 σημ. 123.

Εἰκ. 60-61. Κυρίως πύργος: μερική ἄποψη τῆς στρώσης τῶν πεσμένων λίθων.

τῆς ἔρευνας θὰ προσφέρει πρόσθετες πληροφορίες γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση βασικῶν θεμάτων, ὅπως εἶναι τὰ αἷτια καὶ οἱ χρόνοι τῆς κατάρρευσης. Καὶ ἐδῶ ὅμως, μόνον μὲ συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα σὲ βάθος ἢ ἐνδεχόμενη ἀνεύρεση κατὰ χώραν ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων, ἀδιατάρακτων, χρονολογικὰ κλειστῶν, μὲ χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα σὲ στρώσεις «σφραγισμένες» ἀπὸ τοὺς πεσμένους λίθους θὰ ἐπιτρέψει τὴν ἀκριβὴ χρονολόγηση τῆς κατάρρευσης.

Έργασίες συντήρησης: κυρίως πύργος - αὐλή

Συντηρήθηκαν, συγκολλήθηκαν ή στερεώθηκαν εὐάριθμοι θραυσμένοι ή έτοιμόρροποι λίθοι, ὅπως στήν έξωτερική παρειά τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως πύργου, στοῦ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς¹⁷⁶ (εἰκ. 62), στοῦ μονόλιθο κατώφλι¹⁷⁷ στήν αὐλή (εἰκ. 9, 63-64), στα νεοαποκαλυφθέντα διαχωριστικά τοιχάρια στήν αὐλή (εἰκ. 48)¹⁷⁸, καθὼς καὶ στα οἰκοδομικά λείψανα Δ καὶ ΝΔ τοῦ πύργου, καὶ ἄλλοῦ¹⁷⁹.

Μὲ πρόχειρη ξυλοκατασκευὴ στερεώθηκαν προσωρινὰ καὶ οἱ κρεμάμενοι λίθοι τῆς ἀνωδομῆς στήν πρόσοψη τῆς θύρας τοῦ κυρίως πύργου (εἰκ. 65).

Εἰκ. 62. Σύνδεση λίθων στὸν Α. τοῖχο τῆς αὐλῆς.

176. Στήν ἀρχική του θέση, στὸν 6ο δόμο, τοποθετήθηκε μὲ ράβδους τιτανίου ὁ ἀποκολληθεὶς λίθος τὸ 1995, ἀφοῦ συγκολλήθηκε μὲ συνδέσμους ἐπίσης ἀπὸ τιτάνιο.

177. Τετρ. Β3: Καθαρισμός, ξερρίζωμα τῆς σκινιᾶς, ἀνάταξη τῶν λίθων τοῦ τοίχου καὶ ἐπανατοποθέτηση τῆς πλάκας-παραστάδος τῆς θύρας.

178. Τετρ. Β2-Β3-Γ3.

179. Ἀναλυτικὰ βλ. «ΠΑΤ '96: Ἐκθεση ἐργασιῶν συντήρησης καὶ στερέωσης» ὑπὸ Ν. Μπελογιάννη καὶ Ἀ. Παπαϊωάννου, καθὼς καὶ ΠΑΤ '96: Ἡμερολόγια Ἐργασιῶν, ὑπὸ Λ. Μαργακοῦ καὶ Γ. Ἰ. Γαβαλά.

Εικ. 63-64. Αύλη: ανάταξη παραστάδος.

Είχ. 65. Ξυλοκατασκευή για την προσωρινή στήριξη των κρεμάμενων λίθων στην πρόσοψη του κυρίως πύργου.

Καθαρισμοί

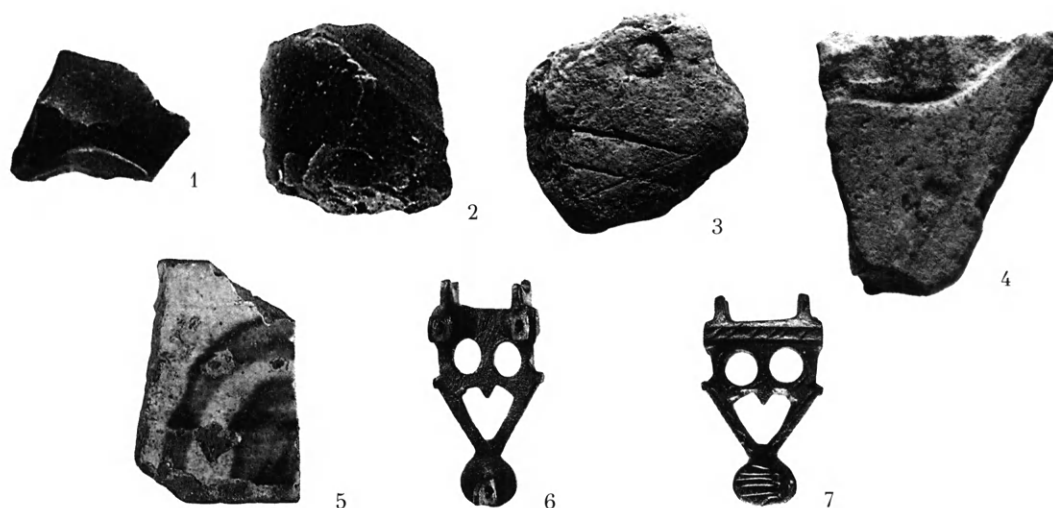
Παρά την έλλειψη έργων, πραγματοποιήθηκαν, μεταξύ άλλων¹⁸⁰, έκτεταμένοι καθαρισμοί για την αποκάλυψη των όριων των πεσμένων λίθων και για την στερέωση των νεοαποκαλυφθέντων τοιχαρίων. Άς σημειωθεί ότι οι εργασίες καθαρισμού στην αύλη δεν ήταν εύκολο έγχείρημα, δεδομένου ότι οι ρίζες των σχίνων έχουν εισχωρήσει όχι μόνον κάτω αλλά και μέσα στους μεγάλους λίθους και προκαλούν θραύση ή απολεπισμό της επιφάνειας, όπως π.χ. στην ΒΑ. γωνία (τετρ. Α9), όπου, ο χονδρός κορμός του θάμνου προκάλεσε την αποκοπή ολόκληρης «φλούδας» στην εξωτερική όψη του Α. τοίχου. Έκτεταμένοι καθαρισμοί κατά στρώσεις έγιναν κυρίως στα τετρ. Α2, Α3, Α4, Α5, Α9, Β3, Β4, Γ1, Γ2, Δ1, Δ2, Δ3, Δ4 (είχ. 21), ενώ παράλληλα συνεχίστηκαν ή αρίθμηση και η φωτογράφιση των νεοαποκαλυφθέντων λίθων καθώς και στερέωση των τοιχαρίων.

180. Από τις άχαρες, αλλά αναγκαίες εργασίες, ένδεικτικά αναφέρω την αντικατάσταση με χοντρά καλάμια των όξειδουμένων σιδερέ-

νιων πασσάλων που όριζαν τα τετράγωνα του καννάβου.

Κινητὰ εὐρήματα

Ἀνάμεσα στὰ λιγοστὰ κινητὰ εὐρήματα διαφόρων ἐποχῶν ἀπὸ τὴν αὐλή, ξεχωρίζουν δύο ἀπολεπίσματα ὀψιδιανοῦ¹⁸¹ (εἰκ. 66, 1-2), κομμάτι ἀπὸ τὸ σῶμα ἀνάγλυφου πίθου¹⁸² μὲ γραμμικὴ διακόσμηση, ἀρχαίων χρόνων (εἰκ. 66, 3), θραῦσμα κεράμου στρωτήρος μὲ δυσδιάγνωστο σφράγισμα¹⁸³ (εἰκ. 66, 4), μέρος ἀπὸ τὸ χεῖλος ἀνοικτοῦ ἀγγείου¹⁸⁴ μὲ λευκὴ ἀλοιφή, κιτρινωπὴ ἐφυάλωση καὶ πράσινα ἀκανόνιστα κοσμήματα, πιθανῶς ὕστεροβυζαντινῶν χρόνων (εἰκ. 66, 5), καθὼς καὶ μία ἀκέραιη κεφαλὴ χάλκινης πόρπης¹⁸⁵ ζωστήρος (εἰκ. 66, 6-7), δυτικοῦ τύπου.

Εἰκ. 66. Αὐλή: Δείγματα εὐρημάτων διαφόρων ἐποχῶν.

181. 108 (ΠΑΤ 96/Οψ 3α+β, Αὐλή, τετρ. Γ6, στρώση 2): α) μῆκ.: 0.015, πλ.: 0.011, πάχ.: 0.003. β) μῆκ.: 0.011, πλ.: 0.01, πάχ.: 0.02.

182. 64 (ΠΑΤ 96/Παπ 5, Αὐλή, Β. τοῖχος, ΒΑ. γωνία, ἐπιφανειακό, περισυλλογὴ Λ. Μαραγκοῦ): ὕψ.: 0.045, μῆκ.: 0.04, πάχ.: 0.018. Γιὰ τυπολογικὰ παράλληλα καὶ βιβλιογρ. βλ. ἀρ. κατ. 3, 4 (ὅ.π. σ. 54 σημ. 138).

183. 99 (ΠΑΤ 96/Παρχ 1, Αὐλή, τετρ. Β3. Στρώση 3): μῆκ.: 0.105, πλ.: 0.075, πάχ.: 0.029. Δια-

στάσεις σφραγίσματος, χορδὴ: 0.06. Γιὰ σφραγίσματα σὲ κεράμους βλ. R. Felsch, *Hesperia* 59, 1990, 301-323 (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία).

184. 103 (ΠΑΤ 96/Πεφ 4, Αὐλή, τετρ. Γ4, ἐπιφανειακό): ὕψ.: 0.054, μῆκ.: 0.038, πάχ.: 0.005-0.006.

185. 105 (ΠΑΤ 96/Μχ 1, Αὐλή, τετρ. Δ2. Στρώση 3, μεταξὺ τῶν λίθων): μῆκ.: 0.042, πλ.: 0.023 μ.: πρβ. παραπ. σ. 59 σημ. 165 εἰκ. 58.3.

Έργασίες εκτός του μνημείου:

ΝΔ του κυρίως πύργου

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῶν ἐφετινῶν ἐργασιῶν, ὁ Μ. Κορρές, κατὰ τὴν ὀλιγό-
ωρη ἐπίσκεψή του (5-9-1996) στὸ μνημεῖο, ἀνεγνώρισε μεταξὺ τῶν λίθων τοῦ ἐπὶ
τοῦ ἀρχαίου τοίχου (B1) νεώτερου τοιχαρίου, τριγωνικὸ λίθο, προερχόμενο ἀπὸ
τὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου τῆς αὐλῆς, τὸν ὁποῖον καὶ ἐπανατο-
ποθετήσαμε στὴν ἀρχικὴ του θέση.

Πρὸς ὀλοκλήρωσιν τῆς ἀποκάλυψης τῶν δύο ἀρχαίων τοίχων (εἰκ. 67-68), τὰ
ὅρια τῶν ὁποίων ἄρχισαν νὰ διαγράφονται τὸ 1995¹⁸⁶ (εἰκ. 41-42), συνεχίστηκαν
οἱ καθαρισμοὶ καὶ ἔγιναν διερευνητικὲς τομές. Ἔτσι, μετὰ ἀπὸ τὴν διάλυση τοῦ
νεώτερου τοιχαρίου, μεταξὺ ἄλλων, διεπιστώθη ὅτι ὁ ἀρχαῖος τοῖχος B1¹⁸⁷ σώζει
καὶ τὸ κατώφλι μὲ τὸν στροφέα τῆς θύρας (εἰκ. 69) καθὼς καὶ λείψανα ἀπὸ τὴν
ἀρχαία μολυβδοχόηση¹⁸⁸ (εἰκ. 70).

Εἰκ. 67. Μερικὴ ἄποψη τοῦ χώρου Δ καὶ ΝΔ τοῦ κυρίως πύργου.

186. Βλ. παραπ. σ. 25, 27 σημ. 84-87.

187. Οἱ διαστάσεις τῶν ἀποκαλυφθέντων τοίχων εἶναι: B1 (κατεύθυνση ἀπὸ A>Δ): μῆκ. 1.85 μ., μέγ. πᾶχ. 0.85 μ., μέγ. ὕψ. 1.30 μ. καὶ Δ1 (κατεύθυνση ἀπὸ B>N): μῆκ. 11 μ., πᾶχ. 0.85 μ., σωζ. ὕψ. 0.75 μ. Ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύ-
πωση ὀλοκληρώθηκε τὸ 1997 ἀπὸ τὸν Ἰ. Διαμαν-
τόπουλο (εἰκ. 42).

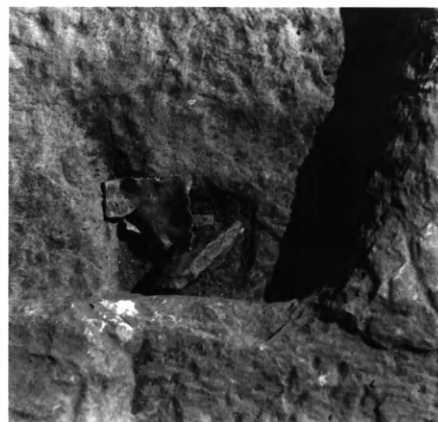
188. Ἀπὸ τὴν θέση εὑρεσης («τοῖχος B1, κα-
τώφλι, στροφέας θύρας») καὶ τὲς διαστάσεις
(μῆκ.: 0.048 μ., πλ.: 0.035 μ., πᾶχ.: 0.02 μ.) τοῦ
μολύβδινου ἐλάσματος ἀρ. 104 (ΠΑΤ 96/Μμ 1),
συνάγεται ὅτι ἀνήκε στὸν στροφέα τῆς θύρας.

Εἰκ. 68. Οἱ ἀρχαῖοι τοῖχοι Β1 καὶ Δ1, δυτικὰ καὶ νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸν κυρίως πύργο.

Εἰκ. 69. Τὸ κατώφλι μὲ τὸν στροφέα τῆς θύρας στὸν τοῖχο Β1.

Εἰκ. 70. Λεῖψανα ἀπὸ τὴν μολυβδο-
χόηση στὸν στροφέα.

Σημαντικές πληροφορίες προέκυψαν και από την διερευνητική τομή¹⁸⁹ πρὸς ἀποσαφήνισιν τῶν πρὸς Ν ὁρίων τοῦ τοίχου Δ1 ἐντὸς τῆς παρακείμενης ἡμιτελοῦς οἰκίας Λουδάρου¹⁹⁰ (εἰκ. 71-72), ἡ ὁποία εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου κτισμένη με λίθους ἀπὸ τὸν πύργο. Ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένες εὐμεγέθεις λιθοπλίνθους ποὺ ἔχουν χρησιμοποιοῦνται ἀτόφιες στὶς γωνίες, στὰ κατώφλια καὶ στοὺς λαμπάδες, γιὰ τὴν ἐν ξηρῷ κατασκευή, οἱ κτίστες κατακομμάτιασαν ἀναρίθμητους λίθους τοῦ μνημείου. Μολονότι ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα πετρόκτιστα σπίτια στὴν Ἀμοργό, ἀξιόλογο δείγμα λαϊκῆς μαστορικῆς τέχνης, ἡ κατεδάφισή του εἶναι ἐπιβεβλημένη, ὅχι μόνον γιὰτὶ ἀλλοιώνει σημαντικὰ τὴν εἰκόνα τοῦ μνημείου, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ, ὅπως διεπιστώθη ἀπὸ τὴν δοκιμαστικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα¹⁹¹, εἶναι θεμελιωμένο ἐπάνω σὲ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα. Μολονότι ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ὀλοκληρώθηκε¹⁹², συγκεντρώθηκαν ἀρκετὰ κινητὰ εὐρήματα¹⁹³ καὶ ἀποκαλύφθηκαν νέα σημαντικὰ οἰκοδομικὰ λείψανα· μεταξὺ ἄλλων, διεπιστώθη ὅτι ὁ τοῖχος Δ1, θεμελιωμένος ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο, συνεχίζεται πρὸς Ν καὶ σώζει κατὰ-λοιπα τοῦ κατωφλίου τῆς θύρας (εἰκ. 72).

Ἀπὸ τὴν διάλυση τοῦ νεώτερου διαχωριστικοῦ ξηρότοιχου καὶ τὶς διερευνητικὲς τομὲς Δ τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς, νοτίως τοῦ νεώτερου φούρνου (εἰκ. 35-36), καὶ ΝΑ τῆς ἡμιτελοῦς οἰκίας, ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται οἰκοδομικὰ λείψανα, ἡ ἀκριβὴς μορφή τῶν ὁποίων δὲν ἔχει ἀκόμη ἀπασαφηνιστεῖ, λόγῳ τῶν μετασκευῶν στὴν ἀρχαιότητα καὶ τῶν νεωτέρων κατασκευῶν, ποὺ ἀλλοίωσαν σημαντικὰ τὴν ἀρχικὴ εἰκόνα.

189. Τομή 96/Δ1/1: διαστ. (B>N): 5 μ.×1.30 μ. (A>Δ).

190. Βλ. παραπ. σ. 62 σημ. 174.

191. Διερευνητικὴ τομή 96/Δ1/1.

192. Παρόλον ὅτι τὰ ἀποκαλυπτόμενα ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα (βλ. παραπ. σ. 42 εἰκ. 42), καθὼς καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα παρέχουν σημαντικὲς πληροφορίες, ὁ κίνδυνος καταρρεῦ-

σεως τῶν τοίχων, οἱ ὁποῖοι ἐν μέρει εἶναι θεμελιωμένοι σὲ ἐξισωτικὸ γέμισμα ἀπὸ «μπάζα», χαλίκια καὶ ἀποπελεκήματα τῶν λίθων ποὺ «ἔσπαζαν γιὰ νὰ κτίσουν», ἐπέβαλε τὴν διακοπὴ τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας σὲ βάθος.

193. Βλ. παρακ. σ. 72-73 σημ. 196, 200, 201, 206, 208.

Εἰκ. 71. Οἱ τοῖχοι Β1 καὶ Δ1 (λήψη ἀπὸ Β.).

Εἰκ. 72. Ἡ προέκταση τοῦ τοίχου Δ1 στὴν παράνομη οἰκία Λουδάρου.

Κινητὰ εὐρήματα

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὶς δοκιμαστικές-διερευνητικές τομὲς καθαρισμοῦ πρὸς ἀποσαφήνισιν τῶν ὁρίων τῶν ἀρχαίων τοίχων¹⁹⁴ εἶναι θραύσματα πῆλινων ἀγγείων¹⁹⁵ καὶ λύχνων¹⁹⁶, χρονολογούμενα ἀπὸ τὴν Γεωμετρικὴ περίοδο ἕως καὶ τοὺς Νεώτερους χρόνους. Τὸ παλαιότερο θραῦσμα ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὴν ὀριζόντια κυλινδρική λαβὴ σκύφου¹⁹⁷ μὲ γραπτὴ διακόσμηση καστανέρυθρης ταινίας καὶ δύο ἐγχάρακτων λοξῶν παράλληλων γραμμῶν (εἰκ. 73, 1), ὑποδηλώνει τὴν χρῆση τοῦ χώρου γύρω ἀπὸ τὸ μνημεῖο, ἤδη ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους. Στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο ἀνάγονται εὐάριθμα θραύσματα ἀπὸ τὸ σῶμα ἀνάγλυφων πίθων μὲ ἐπίθετη ἢ γραμμικὴ διακόσμηση¹⁹⁸ (εἰκ. 73, 2-3), καθὼς καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ κωνικὸ πόδι κρατῆρος¹⁹⁹ μὲ στιλπνὸ μελανὸ γάνωμα, Ἀττικοῦ ἐργαστηρίου (εἰκ. 73, 4). Στοὺς ὕστερους κλασσικοὺς-πρώιμους ἐλληνιστικοὺς²⁰⁰ χρόνους, κυρίως στοὺς τρεῖς τελευταίους προχριστιανικοὺς αἰῶνες, ἀνήκουν ἀρκετὰ θραύσματα ἀπὸ ἐπιτραπέζια μελαμβαφὴ σκεύη (εἰκ. 73, 5-6), ὅπως σκύφοι²⁰¹, πινάκια μὲ διακόσμηση²⁰², κύλικες²⁰³, καὶ ἄλλα μὲ λεπτὰ τοιχώμα-

194. Ἐνδεικτικὰ σημειῶνω ὅτι ἡ τομὴ '96/N1 ἀπέβλεπε στὴν ἀποσαφήνιση τῶν πρὸς Ἀ ὁρίων τοῦ τοίχου Δ1, καθὼς καὶ τῆς σχέσης του μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς αὐλῆς τοῦ πύργου.

195. Ἀγγεῖα ἀρ. κατ. 67-98.

196. 84 (PAT 96/Πλ 2, ΝΔ τῆς Αὐλῆς, τομὴ '96 Δ1/1 (στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἡμιτελοῦς οἰκίας). Καθαρισμὸς ὡς τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀνώτερης ἐπιφάνειας τοῦ τοίχου): διάμ. βάσ.: 0.046, πάχ.: 0.025, ὕψ.: 0.027· ἀπὸ τὴν δισκοειδῆ βάση καὶ τὸν πυθμένα μελαμβανοῦς τροχήλατου λύχνου, ὕστερων κλασσικῶν - πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων.

197. 59 (PAT 96/Πγ 1, δυτικὰ τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐλῆς: διερευνητικὴ τομὴ '96 Δ1/1. Β. τμήμα, ἀφαίρεση χαλικερῶν χωμάτων κάτω ἀπὸ τὴν 'λιθόπλινθο' ἀρ. 1): διαστ.: διατομὴ λαβῆς: 0.01, πλ.: 0.038, ὕψ.: 0.018, πάχ.: 0.03.

198. 65 (PAT 96/Παπ 6, Δυτικὰ τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐλῆς, Β. προέκταση τομῆς N1, νοτίως τοῦ φούρνου): ὕψ.: 0.075, μῆκ.: 0.095, πάχ.: 0.024. Γιὰ τυπολογικὰ παράλληλα βλ. ἀρ. κατ. 3, 4, 60, 61, 64: (βλ. παραπ. σημ. 138). 66 (PAT 96/ Παπ 7, Δ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς, νοτίως τοῦ φούρνου: στρώση μὲ καστανέρυθρα χρώματα): ὕψ.: 0.037, μῆκ.: 0.041, πάχ.: 0.033· τυπολογικὰ παράλληλα: βλ. ἀρ. κατ. 1, 2 (βλ. παραπ. σημ. 138).

199. 67 (PAT 96/Πμβ 1, Δ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς: τοῖχος Δ1, καθαρισμὸς κατὰ μῆκος τῆς Δ. ὀψης): ὕψ.: 0.031, διάμ.: 0.11, μέγ. πάχ.: 0.013, ἐλάχ. πάχ.: 0.005.

200. 68 (PAT 96/Πμβ 4, δυτικὰ τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐλῆς, τομὴ '96 Δ1/1 (ἐντὸς τῆς ἡμιτελοῦς οἰκίας): Β. τμήμα, ἀφαίρεση χαλικερῶν χωμάτων κάτω ἀπὸ τὴν λιθόπλινθο 1): ὕψ.: 0.023, πάχ.: 0.004· ἀπὸ τὸ σῶμα μὲ λεπτὰ τοιχώματα καὶ στιλπνὸ, μελανὸ γάνωμα. Ἀττικοῦ ἐργαστηρίου, 4ος - 3ος π.Χ. αἱ.

201. 70 (PAT 96/Πμβ 5, Δ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς: τομὴ '96 Δ1/1 (στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἡμιτελοῦς οἰκίας), Β. τμήμα, ἀφαίρεση χαλικερῶν χωμάτων κάτω ἀπὸ τὴν λιθόπλινθο 1): διάμ. λαβῆς: 0.09, πάχ. τοιχώματος: 0.03· ἀπὸ τὸ χεῖλος, τὸ σῶμα καὶ τὴν ὀριζόντια πεταλόσχημη λαβὴ σκύφου μὲ στιλπνὸ, μελανὸ γάνωμα. Ἀττικοῦ ἐργαστηρίου.

202. 69 (PAT 96/Πμβ 8, Δ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς, τομὴ '96 Δ1/1. Καθαρισμὸς ἕως τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ ἀρχαίου τοίχου): ἀπὸ τὴν δακτυλιόσχημη βάση καὶ τὸν πυθμένα μὲ ἐντυπῆ ἀκιδωτὴ διακόσμηση καὶ στιλπνὸ μελανὸ γάνωμα. Ἀττικοῦ ἐργαστηρίου, 4ος - 3ος αἱ. π.Χ.

203. 77 (PAT 96/Πμβ 7, Δυτικὰ τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐλῆς, τομὴ '96 Δ1/1, ἀνατολικὸ τμήμα, κα-

τα²⁰⁴, διαφόρων ἐργαστηρίων, ἀττικῶν²⁰⁵, ροδιακῶν²⁰⁶ καὶ ἄλλων²⁰⁷, ὄστρακα ἀνάγλυφων, «μεγαρικῶν» σκύφων²⁰⁸ (εἰκ. 73, 7-8), καθὼς καὶ χρηστικῶν σκευῶν, λεκανίδων²⁰⁹ (εἰκ. 73, 9), χυτροειδῶν²¹⁰ (εἰκ. 73, 10-11), καὶ ἀποθηκευτικῶν, ὅπως λαβέες²¹¹ (εἰκ. 73, 12-13) καὶ βάσεις²¹² (εἰκ. 73, 14-15) ἀμφορέων. Ἐνα ἀπότμημα βάσης κλειστοῦ ἀγγείου, πιθανῶς μυροδοχείου²¹³ ἀπὸ διαφανή, ἄχρωμη φυσητὴ ὕαλο, καὶ λιγοστὰ θραύσματα ἀπὸ πήλινα χρηστικά ἀντικείμενα, πινάκια ἐρυθροβαφή²¹⁴ (εἰκ. 73, 16-18),

στανὰ χρώματα): ὕψ.: 0.033, πᾶχ.: 0.004· ἀπὸ τὸ σῶμα, τύπου «Κῶ-Κνίδου», Ἀνατολικοῦ ἐργαστηρίου, 2ος - 1ος π.Χ. αἰ.

204. 72 (ΠΑΤ 96/Πμβ 6, Δυτικά τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐλῆς, τομὴ 96 Δ1/1 – ἐντὸς τῆς ἡμιτελοῦς οἰκίας: Καθαρισμὸς Δ τοῦ τοίχου Δ1): ἀπὸ τὸν λαϊμὸ κλειστοῦ ἀγγείου, πᾶχ.: 0.04, 3ος π.Χ. αἰ. 71 (ΠΑΤ 96/Πμβ 11, Δυτικά τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐλῆς, Ν τοῦ φούρνου. Καστανέρυθρα χρώματα): ἀπὸ τὸ σῶμα ἀνοικτοῦ λεπτοῦ (πᾶχ. 0.006) ἀγγείου μὲ στιλπνὸ, ἐξίτηλο γάνωμα, Ἀττικοῦ ἐργαστηρίου, 3ος π.Χ. αἰ.

205. Βλ. σημ. 179-181, 184.

206. 73 (ΠΑΤ 96/Πμβ 3, Δ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς, τομὴ 96 Δ1/1 στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἡμιτελοῦς οἰκίας: καθαρισμὸς γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀνώτερης ἐπιφάνειας τοῦ ἀρχαίου τοίχου): ὕψ.: 0.03, διάμ. χεῖλους: 0.09, πᾶχ.: 0.004· ἀπὸ τὸ σῶμα ἄωτου σκύφου μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος.

207. 75 (ΠΑΤ 96/Πμβ 10, Δυτικά τοῦ Πύργου, τοῖχος Β1, διάλυση νεώτερου κτιστοῦ τμήματος): ὕψ. δακτυλίου: 0.06, διάμ. βάσ.: 0.07, πᾶχ.: 0.011· ἀπὸ τὴν δακτυλιόσχημη βάση, τὸν πυθμένα καὶ τὸ σῶμα κύλικος τύπου «Κῶ-Κνίδου», 2ος - 1ος π.Χ. αἰ. Πρβ. καὶ ἀρ. κατ. 77, 152, 179: (βλ. παραπ. σημ. 133).

208. 79 (ΠΑΤ 96/Πμ 1, Δυτικά τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐλῆς, τοῖχος Δ1, καθαρισμὸς κατὰ μῆκος τῆς Δ. ὀψης): ὕψ. 0.033, πλ.: 0.041, πᾶχ.: 0.005 καὶ 80 (ΠΑΤ 96/Πμ 2, Δυτικά τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐλῆς, τομὴ 96 Δ1/1 (ἐντὸς τῆς ἡμιτελοῦς οἰκίας) Β. τμήμα, ἀφαίρεση χαλικερῶν χωμάτων κάτω ἀπὸ τὴν λιθοπλινθο 1): ὕψ.: 0.032, πλ.: 0.028, πᾶχ.: 0.004, ἀπὸ τὸ χεῖλος μὲ διακόσμησι ἰωνικοῦ κυματίου.

209. 92 (ΠΑΤ 96/Παβ 2, τομὴ 96 Δ1/1. Ν. προέκταση Α τοῦ τοίχου Δ1 Στρώση 1): ὕψ.: 0.041, διάμ. χεῖλους: 0.125, πᾶχ. τοιχωμάτων: 0.008, ἀπὸ τὸ χεῖλος, καὶ 95 (ΠΑΤ 96/Παβ 9, Δυτικά τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐλῆς, Ν τοῦ φούρνου, καστανέρυθρα χρώματα, στρώση 2): ἀπὸ τὸ ἔξω νεῦον χεῖλος, μὲ ἀβαθὴ ἀυλάκωση.

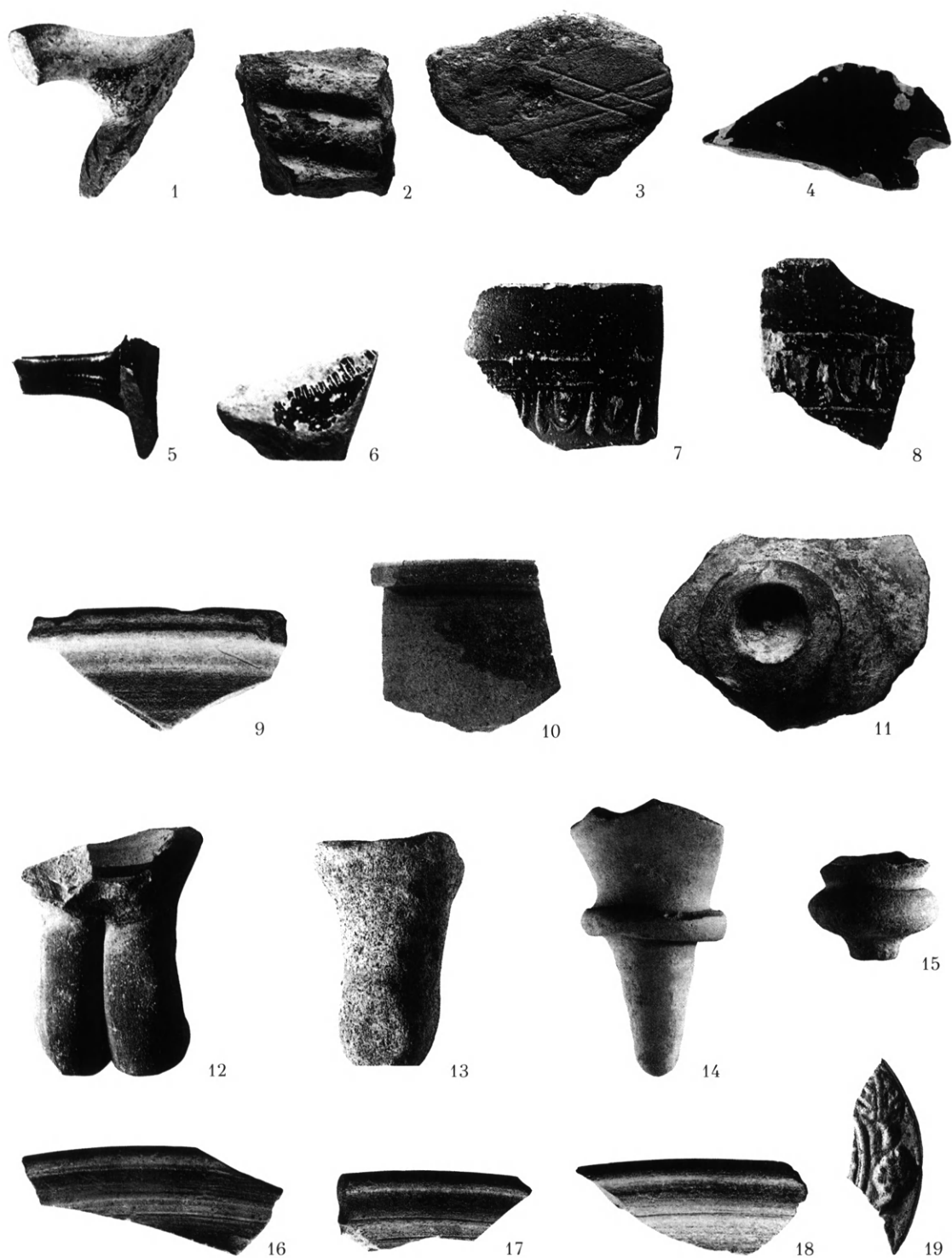
210. 93 καὶ 94 (ΠΑΤ 96/Παβ 7 καὶ Παβ 8, Δυτικά τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐλῆς, Ν τοῦ φούρνου: στρώση μὲ καστανέρυθρα χρώματα, στρώση 2): Παβ 7: ὕψ.: 0.032, διάμ. κομβίου: 0.046, πᾶχ.: 0.007· ἀπὸ πῶμα μὲ κομβιόσχημη λαβή, καὶ Παβ 8: ὕψ.: 0.048, διάμ. χεῖλους: 0.085, πᾶχ.: 0.005· ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα. Γιὰ τὰ χυτροειδῆ σκεύη, βλ. Γ. Α. Ζάχο, Μαγειρικά σκεύη ἀπὸ τὴν Κέα, Ὀνοματολογία-Τυπολογία-Ἐξέλιξη-Χρονολόγηση, στὸ Μελετήματα 1998, 517-537.

211. 89 (ΠΑΤ 96/Πα 4, ΝΑ τῆς «κυλίδας», τομὴ 96/Ν1, στρώση 1): διατομὴ λαβῶν: 0.023, πλ.: 0.051: διπλὴ κυλινδρική λαβὴ καὶ 90 (ΠΑΤ 96/Πα 5, Δ τοῦ Πύργου, τοῖχος Β1: Διάλυση νεώτερου κτιστοῦ τμήματος): διατομὴ λαβῆς: 0.03, πλ.: 0.031.

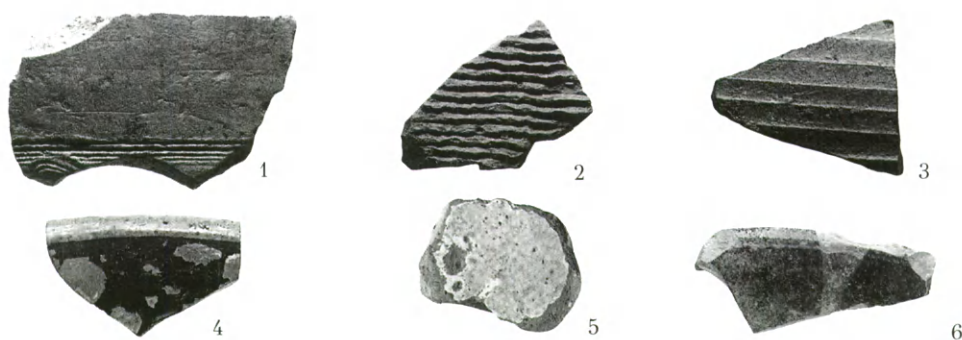
212. 87 (ΠΑΤ 96/Πα 2, Δ τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐλῆς, τοῖχος Δ1: καθαρισμὸς κατὰ μῆκος τῆς Δ. ὀψης): ὕψ.: 0.042, διάμ. κομβίου: 0.05· βάση ὀξυπύθμενου ἀμφορέως καὶ 88 (ΠΑΤ 96/Πα 3, Δ τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐλῆς, τοῖχος Δ1. Καθαρισμὸς κατὰ μῆκος τῆς Δ. ὀψης): ὕψ.: 0.12, διάμ. δακτυλίου: 0.065· πλαστικός δακτύλιος καὶ κωνικὸ ἔξαρχμα, Κνιδιακοῦ τύπου.

213. 111 (ΠΑΤ 96/Γ 2, Δ τοῦ Δ. τοίχου τῆς Αὐλῆς, Ν τοῦ φούρνου, στρώση 3), ὕψ.: 0.028, πλ.: 0.012, πᾶχ.: 0.003.

214. 81 (ΠΑΤ 96/Πεβ 1, Δυτικά τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐλῆς, Β. προέκταση τομῆς Ν1, νοτίως τοῦ

Είχ. 73. 1-19. Δείγματα κινητών εύρημάτων διαφόρων εποχών.

Εἰκ. 74. Χρηστικά σκεύη ρωμαϊκῶν, βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων.

λύχνους²¹⁵ (εἰκ. 73, 19), καὶ ἄλλα σκεύη καθημερινῆς χρήσης, χρονολογοῦνται στὴν ρωμαιοκρατία²¹⁶ (εἰκ. 74, 1-3), καὶ στοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους²¹⁷ (εἰκ. 74, 4-6).

ΒΔ τοῦ κυρίως πύργου καὶ τῆς αὐλῆς

Ἀπὸ τὴν συνέχιση τῶν καθαρισμῶν μετὰ ἀπὸ τὴν κοπὴ τῶν αὐτοφυῶν στὴν ἐξωτερικὴ Δ. πλευρὰ τῆς αὐλῆς (εἰκ. 43-44) καὶ ΒΔ τοῦ κυρίως πύργου προέκυψαν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὸν τρόπο θεμελίωσης τοῦ μνημείου στὸν φυσικὸ βράχο: στὴν ΒΔ. γωνία ἀπεκαλύφθη πλήρως ἡ ἐλαφρῶς προεξέχουσα γωνιαία λιθόπλινθος (εἰκ. 75), καὶ διεπιστώθη ἡ ὑπαρξὴ πατούρας (πλ. 0.10 μ.) κατὰ μῆκος τοῦ Β. τοίχου τῆς αὐλῆς, στὸ ἀνατολικὸ τμήμα (εἰκ. 76).

φούρνου): ὕψ.: 0.027, πλ.: 0.052, πάχ.: 0.008· ἀπὸ τὸ πεπλατυσμένο ἔξω νεῦον χεῖλος· πιθανῶς συνανήκει μὲ τὰ ἀρ. 82 (ΠΑΤ 96/Πεβ 2) καὶ 83 (ΠΑΤ 96/Πεβ 3).

215. 85 (ΠΑΤ 96/Πλ 1, ΝΔ τῆς Αὐλῆς, τομὴ 96/Ν1, στρώση 1): διάμ.: 0.04, πάχ.: 0.004· ἀπὸ τὸν δίσκο μὲ ἀνάγλυφο βότρυ· γιὰ τὸ σχῆμα τοῦ λύχνου καὶ τὴν διακόσμηση: πρβ. *Agora VII*, ἀρ. κατ. 1544, 1552, πίν. 28 (2ος - 3ος μ.Χ. αἰ.).

216. 96 (ΠΑΤ 96/Παβ 10, Δ τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐλῆς, Ν τοῦ φούρνου, καστανέρυθρα χρώματα, στρώση 2): ὕψ.: 0.08, πλ.: 0.125, πάχ.: 0.018· ἀπὸ τὸ σῶμα κλειστοῦ ἀποθηκευτικοῦ ἀγγείου μὲ ἐγγράρακτη διακόσμηση καμωμένη μὲ κτένι. Διακόσμηση μὲ κτένι φέρουν καὶ τὰ ἀρ. 97 καὶ 98 (ΠΑΤ 96/Παβ 12 καὶ 13, Δ τοῦ Δ. τοίχου Αὐλῆς, Ν τοῦ φούρνου. Ἀφαίρεση μπάζων): Παβ

12: ὕψ.: 0.041, πλ.: 0.051, πάχ.: 0.006, Παβ 13: ὕψ.: 0.043, πλ.: 0.053, πάχ.: 0.006.

217. 100 (ΠΑΤ 96/Πεφ 1, ΝΔ τῆς Αὐλῆς, τομὴ 96/Ν1, στρώση 1): ὕψ.: 0.038, πλ.: 0.058, πάχ.: 0.006-0.008, διάμ. χεῖλους: 0.105 ἀπὸ τὸ σῶμα πινακίου μὲ ἀλείφωμα πράσινο. 101 (ΠΑΤ 96/Πεφ 2, Δ τοῦ Δυτικοῦ τοίχου τῆς Αὐλῆς. Βόρεια προέκταση τομῆς Ν1, Ν. τοῦ φούρνου): ὕψ.: 0.025, διάμ. βάσης: 0.037, πάχ. τοιχώματος: 0.008· ἀπὸ τὴν δακτυλιόσχημη βάση καὶ τὸν πυθμένα πινακίου μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ κίτρινη ἐφυάλωση καὶ 102 (ΠΑΤ 96/Πεφ 3, τομὴ κατὰ μῆκος τῆς Δυτικῆς ὀψης τοῦ Δ. τοίχου τοῦ πύργου): ὕψ.: 0.034, πλ.: 0.075, πάχ.: 0.004-0.008 διάμ. χεῖλους: 0.115· ἀπὸ τὸ ἔξω νεῦον γωνιώδες χεῖλος πινακίου μὲ ἀλείφωμα λευκὸ καὶ ἐφυάλωση πράσινη.

Εἰκ. 75. Ἡ βόρεια καὶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κυρίως πύργου.

Εἰκ. 76. Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ Δ. τοίχου τῆς ἀλλῆς.

Ἀνατολικά τοῦ θυραίου τοίχου τῆς αὐλῆς

Περιορισμένης ἐκτάσεως ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ καὶ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν ἀποκαλυφθέντων οἰκοδομικῶν λειψάνων ἀπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα Π. Ἀναστασιάδου πραγματοποιήθηκαν καὶ στὸν χώρο ἀνατολικά ἀπὸ τὸν θυραῖο τοῖχο τῆς αὐλῆς (εἰκ. 55).

Τοπογραφικὸ

Ἐφέτος, ὁ τοπογράφος τῆς ΚΒ' ΕΠΚΑ κ. Ἰ. Παπαϊωάννου, μὲ τὴν βοήθεια τῆς Μαρίας Γ. Ρούσσου καὶ τοῦ φύλακα Γ. Βλαβιανοῦ, ἄρχισε τὴν τοπογραφικὴν²¹⁸ ἀποτύπωση τοῦ μνημείου καὶ τοῦ περιβάλλοντος χώρου, τῶν ἐρειπωμένων οἰκιῶν καὶ σταύλων, καθὼς καὶ τῶν ὁμόρων ἀγρῶν.

Διαμόρφωση τοῦ περιβάλλοντος χώρου

Χρονοβόρες καὶ δαπανηρὲς ἦταν καὶ οἱ ἐργασίες τακτοποίησης τῶν μικρῶν λίθων ποὺ μεταφέρονται πάντα μὲ τὰ χέρια –μὲ ζιμπίλι– ἀπὸ τὴν αὐλὴν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διάσωση πληροφοριῶν, ὅπως ἡ ἀκριβὴς ἔνδειξη προέλευσης, ἡ φροντισμένη τοποθέτηση τῶν λίθων κατὰ τετράγωνα, ἢ τὸ προσωρινό «κτίσιμο»²¹⁹, ἀσφαλῶς συμβάλλουν καὶ στὴν γενικότερη εἰκόνα τοῦ χώρου γύρω ἀπὸ τὸ μνημεῖο.

218. Ἡ ἐκπόνηση τοῦ τοπογραφικοῦ σχεδίου ἀπέβλεπε καὶ στὴν συμπλήρωση τῶν ἀπαραίτητων παραστατικῶν γιὰ τὴν ἀπαλλοτρίωση ὅχι μόνον τοῦ ἐγκαταλελειμμένου χωραφιοῦ τῆς Σ. Ἀ. Κωβαίου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου βρίσκονται ὁ πύργος καὶ τὰ πρὸς Ἀ νεοαποκαλυφθέντα οἰκοδο-

μικὰ λείψανα, ἀλλὰ καὶ τῶν παρακειμένων ἀγρῶν μὲ τὰ νεώτερα, μισοερειπωμένα κτίσματα.

219. Στὸν σεβάσμιο Θ. Βεκρῆ, πιστὸ ἐργάτη τῶν ἀνασκαφῶν Ἀμοργοῦ ἀπὸ τὸ 1979 ἕως σήμερα, ὀφείλεται τὸ προσεκτικὸ, μερακλίδικο κτίσιμο.

Περιοδεῖες στὴν μείζονα περιοχή

ΒΔ τοῦ πύργου: χωράφι τῆς Ἀγίας Τριάδας

Ἀπὸ τὶς περιοδεῖες γιὰ τὴν ἐκπόνηση τοῦ τοπογραφικοῦ σχεδίου προέκυψαν νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν κατοίκηση στὴν γύρω περιοχή. Ἐνδεικτικὰ σημειώνω ὅτι ΒΔ τοῦ πύργου, στὸν ἀγρὸ τῆς Ἀγίας Τριάδας, ἰδιοκτησίας Κ. Πάσσαρη, ἐνετόπισα ἀρχαῖα λαξεύματα στὸν φυσικὸ βράχο, καθὼς καὶ ἄλλα οἰκοδομικὰ λείψανα, καὶ περισυνέλεξα στὸν λιθοσωρὸ δίπλα ἀπὸ τὸ ἁλώνι, καμωμένο ἐξ ὀλοκλήρου μὲ ἀρχαίους κατεργασμένους λίθους, πάμπολλα ὄστρακα ἄβαφων χρηστικῶν σκευῶν καὶ εὐάριθμα θραύσματα πίθων μὲ γραμμικὴ διακόσμηση σὲ ἐπίθετη ταινία²²⁰ (εἰκ. 77, 1-2), ἐνσφράγιστη λαβὴ ἀμφορέως²²¹ (εἰκ. 77, 3), ἀπολέπισμα²²² καὶ θραῦσμα φολίδας ὀψιδιανοῦ μὲ καυλὸ ἐνθέσεως βέλους ἢ ἐργαλείου²²³ (εἰκ. 77, 4), κ.ἄ.

Εἰκ. 77. Δείγματα ἐπιφανειακῶν εὐρημάτων: 1-2. Θραύσματα ἀνάγλυφων πίθων μὲ γραμμικὴ διακόσμηση. 3. Ἐνσφράγιστη λαβὴ ἀμφορέως. 4. Ὀψιδιανός.

Πολυσήμενη μαρτυρία ἀποτελοῦν καὶ τὰ μαρμάρινα θραύσματα, οἰκοδομικὰ μέλη, βάσεις, στῆλες κλπ. ποὺ εἶναι διάσπαρτα, μετασκευασμένα ἢ ἐντοιχισμένα στοὺς παρακείμενους σταύλους, ΒΔ τοῦ ναῖσκου (εἰκ. 78).

220. 60 (ΠΑΤ 96/Πα 1): μῆκ.: 0.072, πλ.: 0.062, πᾶχ.: 0.026· γιὰ τυπολογικὰ παρόμοια: βλ. παραπ. ἄρ. 3 καὶ 4 σημ. 138. 61 (ΠΑΤ 96/Πα 2): μῆκ.: 0.07, πλ.: 0.052, πᾶχ.: 0.018, ὕψ. ταινίας: 0.048· τυπολογικὰ παρόμοια: βλ. παραπ. ἄρ. 3, 4.

221. 86 (ΠΑΤ 96/Πα 1): σφράγισμα καρδιό-

σχημο, μονόγραμμα ΙΔ· διαστ.: διατομὴ λαβῆς: 0.023, πλ.: 0.049.

222. 107 (ΠΑΤ 96/Οψ 2): μῆκ.: 0.016, πλ.: 0.01, πᾶχ.: 0.02.

223. 106 (ΠΑΤ 96/Οψ 1): μῆκ.: 0.033, πλ.: 0.021, πᾶχ.: 0.06.

Είκ. 78. Οικοδομικά μέλη έντοιχισμένα και μετασκευασμένα σέ γοῦρνες στὸν σταῦλο ΒΔ τοῦ ναΐσκου τῆς Ἀγίας Τριάδας.

Μυρίζοντας - Χαλεπᾶ - Λαγκάδα

Γιὰ τὴν ἐξερεύνηση τῆς ἀρχαιολογικᾶ παντελῶς ἄγνωστης περιοχῆς στὴν μείζονα περιφέρεια ΒΔ τοῦ πύργου, δὲν περιοριστήκαμε μόνον στὸν ἐντοπισμὸ ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν ὑλικῶν μαρτυριῶν, οἰκοδομικῶν λειψάνων, ἢ στὴν περισυλλογὴ ὀστράκων, ὀψιανῶν κλπ., ἀλλὰ, προσπαθήσαμε νὰ συγκεντρώσουμε πληροφορίες ἀπὸ τὶς διηγήσεις τῶν ὀλίγων μονίμων κατοίκων. Ἔτσι, προκειμένου νὰ ἐλέγξουμε τὴν ἀξιοπιστία τῆς πληροφορίας τῆς Μαρίας Πατηνιώτη-Ρούσου²²⁴ γιὰ «ἓνα ὠραῖο καράβι σ' ἓναν βράχο, κάτω ἀπὸ μία φεῖδα²²⁵», ποὺ ἔβλεπε «ὅταν

224. Ἡ πληροφορία προέκυψε ἀπὸ τὶς ἐπίμονες, συχνὰ κουραστικὲς ἐρωτήσεις μου, «ἂν ἔχει ἀκουστὰ γιὰ ἀρχαῖα στὸ βουνὸ Λαγκάδα καὶ στὰ Χαλεπᾶ».

225. Ἕνα εἶδος ἀγριοκυπάρισσου, ἡμιέδρου,

γνωστοῦ στὶς Κυκλάδες καὶ ἰδιαίτερως στὴν ἄδεντρη Ἀμοργό· γιὰ τὴν μακραίωνη ἀντοχὴ του γιὰ τὴν κατασκευὴ πλοίων καθὼς καὶ ὡς οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ, στὶς στέγες· σχετικὰ βλ. Μηλιαράκη 1884, 9, καὶ Μαραγκοῦ 2002, 365.

ἤβροσκε», ἐπισκεφθήκαμε²²⁶ τὸν βραχὺδὴ βοσκότοπο στὸν βουνόλοφο Λαγκάδα: ἀφοῦ περάσαμε ἀπὸ τὸν Μυρίζοντα²²⁷, φθάσαμε στὸν Καλάρη, ἐπάνω ἀπὸ τὴν Λαγκάδα²²⁸, κοντὰ στὴ θέση (τὰ) Χαλεπᾶ²²⁹, σὲ ἀπόσταση χιλίων περίπου μέτρων ΒΔ ἀπὸ τὸν πύργο. Μετὰ ἀπὸ σύντομη ἀλλὰ ἐπισταμένη ἀναζήτηση, ἡ Μαρία Πατηνιώτη, χάρις στὴν ἐξαιρετικὴ μνήμη τῶν παιδικῶν της βιωμάτων, σχετικὰ γρήγορα, ἀναγνώρισε τὴν «πλάκα μὲ τὸ καράβι» (εἰκ. 79-80-81).

Μεγάλῃ ἦταν ἡ ἐκπληξή μας, ὅταν διαπιστώσαμε, πὼς ἐπρόκειτο γιὰ βραχογράφημα ἀρχαῖο: δύο πολὺκωπα πλοῖα²³⁰ μὲ σταυρόσχημο ἰστό (κατάρτι) καὶ ἰστίον (πανί), στρογγυλεμένη πρύμνη καὶ δύο πηδάλια²³¹ σὲ σχῆμα μεγάλου κουπιοῦ καὶ πρῶρα ποὺ θυμίζει κεφάλι θαλάσσιου κήτους. Στὸ καλὺτερον σωζόμενο ἰχθύπρωρο πλοῖο, ἡ πρῶρα ἀπολήγει σὲ ἔμβολο ὀξύ (μυτερό) καὶ φέρει δύο ἐγγήρακτους κύκλους ποὺ μᾶς φέρνουν στὸν νοῦ τοὺς πολλαπλὰ μαρτυρημένους πρωραῖους ὀφθαλμούς²³². Οἱ λεπτομέρειες ποὺ ἀπέδωσε μὲ τὸ καλέμι ὁ «χαράκτης» προδίδουν βαθειὰ γνώση τῆς ναυπηγικῆς τέχνης.

226. Ἡ πρώτη ἐπίσκεψις ἀναγνώρισης ἔγινε στὶς 24-9-96 μὲ τὸν Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ μὲ ὁδηγὸ τὴν Μ. Ρούσσου.

227. Καὶ ἐδῶ τὸ τοπωνύμιον συνδέεται μὲ τοὺς θρύλους γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ πύργου τοῦ Βασιλῆ: Σίμος 1962, 6: «τὸ μέρος μυρίζει καὶ σήμερον ἀκόμη σάν βασιλικός. Γιὰ νὰ νιώσεις ὅμως αὐτὴν τὴν μυρωδιὰ ἅμα περνᾷς ἀπὸ 'κεῖ, πρέπει νὰ μὴν τὴν σκέπτεσαι τούτῃ τὴν ἱστορίαν». Ἀκόμη λέγεται, «πὼς μιὰ πέτρα μὲ αὐλάκια, ποὺ βρίσκεται σ' ἐκεῖνο τὸ μέρος, αὐλακώθηκε ἀπὸ τὸ αἷμα τοῦ βασιλόπουλου ποὺ ἔτρεξε ἀπάνω της».

228. Στὶς χειρόγραφες, σύντομες σημειώσεις τοῦ Νικ. Κοντολέοντος (βλ. παραπ. σ. 13 σημ. 57), ἀπὸ τὴν περιοδείαν τοῦ 1951 στὴν Κάτω Μεριά, στὴν περιοχὴ τοῦ Πύργου, ἀναφέρει: «χάραγμα τριήρους ἐπὶ βράχου 100 μ. ΒΔ τῆς Ἀγ. Τριάδος. Μῆκος Τριήρους 80 ἐκ. (θέση Λαγκάδα)»· μολοντί στὸ πρόχειρον σκαρίφημα ἀποδίδεται μόνον τὸ ἓνα πλοῖο, καί, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς, γράφει 100 μ., ἀντὶ 1000 μ., χάρις στὸ τοπωνύμιον, στὴν μορφή καὶ στὶς διαστάσεις τῆς τριήρους ταύτισα μὲ βεβαιότητα τὸ βραχογράφημα μὲ τὰ πλοῖα.

229. Μηλιαράκης 1884, 25. Ἡ ἀκτὴ βόρεια ἀπὸ τὴν θέση Τὰ Χαλεπᾶ εἶναι γνωστὴ στοὺς

παλιούς ναυτικούς ὡς «κακοπέρατη γιὰ τὰ καΐκια».

230. Διαστ.: μῆκ. 0.82 μ. καὶ ὕψ. 0.54 μ. Καὶ στὰ δύο πλοῖα διακρίνονται 18 διάχωρα («παραπετά») γιὰ τοὺς κωπηλάτες· στὸ κατώτερον δηλώνονται μὲ διπλὲς λοξὲς γραμμὲς 30-32 κουπιά (τριαντακόντορος), ἐνῶ στὸ ἐπάνω μόνον 18, ὅσα καὶ τὰ διάχωρα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεκινοῦν τὰ κουπιά.

231. Καὶ τὰ δύο πηδάλια εἶναι στὴν ἴδια πλευρά. «Τὸ ἓνα πηδάλιον νοεῖται στὴν ἀριστερή, ὑπὴνευμη πλευρά, μέσα στὴν θάλασσα δηλ. σταβέντο πλευρὰ τοῦ σκάφους, ἐνῶ τὸ ἄλλο, στὴν δεξιὰ καὶ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀνασηκωμένο στὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας»: Αἰκ. Κώστογλου-Δεσποῖνη, Παράσταση πλοίου σὲ ἀρχαῖο ἔλασμα ἀπὸ τὴν Σίνδο, *Τρόσις* II, 1987, 135-139 (ὁρολογία, βιβλιογραφία). Βλ. ἐπίσης Μ. J.-René Jannot, *Les navires étrusques, instruments d'une thalassocratie?*, CRAI 1995, 743-778 (μὲ πλούσια βιβλιογραφία).

232. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλλη, *Ὀφθαλμὸς κατέαγεν, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 18, 1979, 413-419· Κώστογλου-Δεσποῖνη, ὁ.π. 136 σημ. 11.

Είκ. 79. Άποψη τής θέσης με τὸ βραχογράφημα τῶν πλοίων.

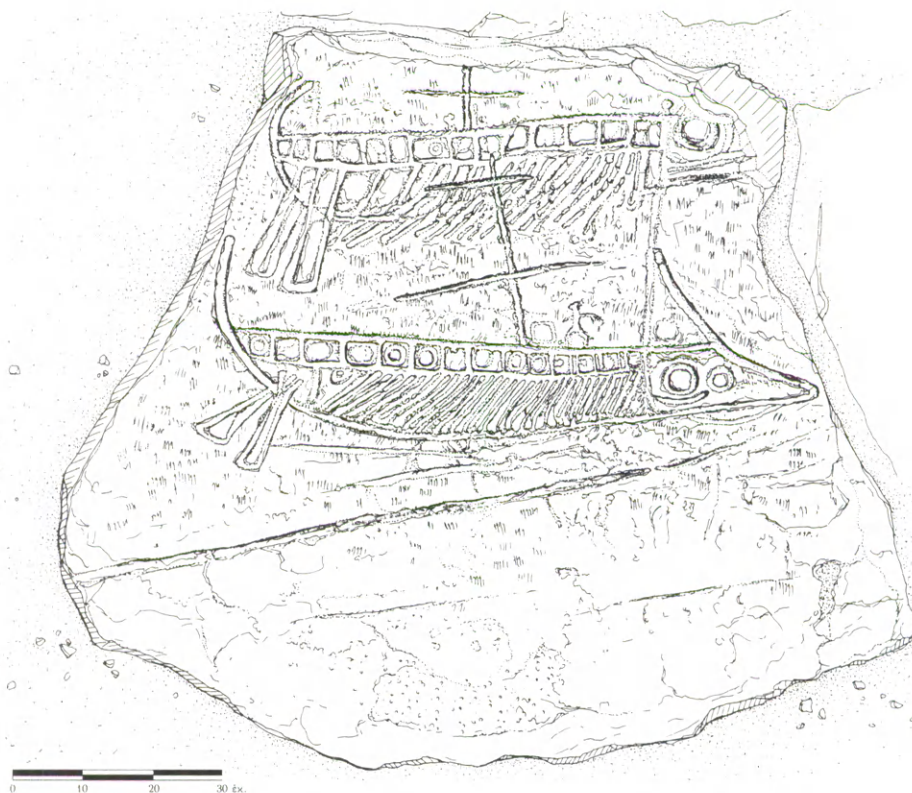
Άσφαλῶς δὲν πρόκειται γιὰ πρωτόγονο, ἀδέξιο ἢ ἀπλὸ χάραγμα χάριν παι-
δειᾶς· οὔτε καὶ γιὰ συμβατική, ἀπλοϊκή, ἀντιφυσιοκρατική ἀπεικόνιση πλοίων. Ἡ
δεξιότης στὸ σκάλισμα τοῦ σκληροῦ δολομιτικοῦ ἀσβεστόλιθου προδίδει τε-
χνική ἐμπειρία, ἐνῶ ἡ σωστὴ δομὴ, τὸ κτίσιμο τῶν πλοίων, ποὺ μοιάζουν σὰν νὰ
βρίσκονται ἀκόμα στὸν ταρσανᾶ, μαρτυρεῖ τέχνη ἐμπειροῦ ναυδόμου, καραβο-
μαραγκοῦ. Οἱ παραλείψεις ὁρισμένων τεχνικῶν λεπτομερειῶν ὅπως π.χ. τὰ σκοινιὰ
γιὰ τὴν στερέωση τοῦ ἱστίου στὸ ξάρτι, καὶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης ἐπὶ μέρους στοι-
χείων, μολονότι κατανητὸς λόγῳ τοῦ σκληροῦ ριζιμοῦ βράχου, δυσχεραίνουν τὴν
τυπολογικὴ σύγκριση καὶ τὴν τεχνοτροπικὴ ἀντιβολὴ γιὰ τὴν προβληματικὴ χρο-
νολογικὴ ἔνταξη²³³ τοῦ βραχογραφήματος. Δυσχερέστερη ὅμως, ἂν μὴ τελείως ἀδύ-
νατη, εἶναι καὶ ἡ διάγνωση τῶν θυμικῶν κινήτρων ποὺ ὑπαγόρευσαν τὴν ἔγγλυ-
φη παράσταση τῶν πλοίων στὸν βαθειὰ ριζωμένο βράχο, ἂν δηλαδὴ σχετίζονται
μὲ τὴν προσωπικὴ του ζωὴ ἢ μὲ κάποιο ἱστορικὸ γεγονὸς. Παράτολμη θὰ ἦταν καὶ
ἡ σύνδεση τοῦ βραχογραφήματος μὲ τὶς δραστηριότητες στὸ παρακείμενο ἀρχαῖο
λατομεῖο δολομιτικοῦ ἀσβεστόλιθου, ποὺ ἐντοπίσαμε ἀναζητώντας «τὸν βράχο
μὲ τὸ ὠραῖο καράβι».

233. Ἀπὸ τὴν εἰκονογραφικὴ σύγκριση μὲ
ἀσφαλέστερα χρονολογημένες παραστάσεις
ἐντάσσεται κατὰ προσέγγισιν στοὺς ὄψιμους

ἀρχαίκοις χρόνους· βλ. προσεχῶς Παραστά-
σεις πλοίων στὴν Ἀμοργό.

Είχ. 80. Τὸ βραχογράφημα μετὰ τὰ πλοῖα.

Είχ. 81. Τὸ βραχογράφημα μετὰ τὰ πλοῖα (σχ. Γ. Ἀντωνίου 1996).

1997

Τὸ 1997 μετὰ ἀπὸ συστηματικὴ προετοιμασία²³⁴ ἄρχισαν οἱ ἐργασίες καὶ στὸ ὑπερυψωμένο οἰκοδόμημα, στὸν κυρίως πύργο. Ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴν τεκμηρίωση, φωτογραφικὴ καὶ σχεδιαστικὴ, τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὶς ἐπικίνδυνες καὶ δαπανηρὲς ἐργασίες μετακίνησης καὶ μεταφορᾶς τῶν τεραστίων λίθων εἶναι ἐντυπωσιακά, ὅχι μόνον γιὰ τὴν προβλεπόμενη ἀπὸ τὸν χρηματοδότη, τὸ Ὑπουργεῖο Αἰγαίου, «ἀνάδειξη τοῦ μνημείου», ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερος σημαντικὰ γιὰ τὴν προστασία καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη, κυρίως γιὰ τὴν ἀνασύνθεση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ πολυωρόφου οἰκοδομήματος.

Οἱ ἀπερίγραπτες δυσκολίες πρόσβασης στὸ μνημεῖο²³⁵ τοῦ γερανοῦ (εἰκ. 82-83) ξεπεράστηκαν χάρις στὴν συμβολὴ τοῦ πολυτάλαντου Σ. Γιαννακοῦ.

Ἡ προεργασία γιὰ τὴν μετακίνηση (εἰκ. 84-85), τὴν ἀσφαλὴ μεταφορὰ ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸν ὥρο τοῦ ὑπερυψωμένου οἰκοδομήματος (μέγ. σωζ. ὕψ. 4.97 μ.), καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐναπόθεση²³⁶ τῶν ἀριθμημένων λίθων (εἰκ. 88-90), ἔγινε βάσει τοῦ σχεδίου τοῦ ἀρχιτέκτονος Γ. Ἀντωνίου, τῆς κάτοψης τῆς στρώσης τῶν πεσμένων λίθων (εἰκ. 59) καὶ τῶν τετραγώνων²³⁷ τοῦ ἐναερίου καννάβου (εἰκ. 86-87), μὲ τὶς ὁδηγίες καὶ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τῶν Σ. Γιαννακοῦ καὶ Μιχ. Μπανάβου, χειριστοῦ τοῦ γερανοῦ, καὶ μὲ τὴν συνεργασία τῶν ἀρχαιολόγων Βασ. Δημητρίου καὶ Βασ. Παππᾶ, Δρ Φιλ., τῆς ἀρχιτέκτονος Παν. Ἀναστασιάδου, τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Κέντρου Λίθου Ν. Μπελογιάννη, τῶν εἰδικευμένων ἐργατῶν Γ.Δ. Γαβαλᾶ, Γ. Μ. Γιαννακοῦ, Μ. Κωβαίου, Γ. Ρούσσου, τοῦ συντηρητοῦ Ἀ. Παπαϊωάννου, τοῦ φύλακα Γ. Βλαβιανοῦ, καὶ τοῦ ἐργάτου ἀνασκαφῆς Ν. Γ. Γιαννακοῦ.

234. Βλ. παραπ. σ. 61 σημ. 171. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ τὸ 1995 μὲ τοὺς Γ. Ἀντωνίου καὶ Γ. Ἀναστασιάδου καὶ μὲ τὸν Σ. Γιαννακό, συζητήθηκαν διάφορες λύσεις γιὰ τὸν τρόπο ἀσφαλοῦς μετακίνησης καὶ μεταφορᾶς τῶν τεραστίων λίθων· μολονότι εἶχε προχωρήσει τὸ σχέδιο (βλ. Ἡμερολόγιο Ἐργασιῶν ΠΑΤ '96) γιὰ τὴν τοποθέτηση σιδηροκατασκευῆς (μονοράγι), ἐκρίθη ὡς συμφερότερη καὶ ὀρθότερη ἡ χρῆση ἀνυψωτικοῦ γερανοῦ μὲ προεκτεινόμενο βραχίονα.

235. Γιὰ τὴν διέλευση τοῦ τεράστιου μηχανήματος ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς στενοὺς χωματόδρομους διαλύθηκαν καὶ ξαναχτίστηκαν ὀριζόμενοι χωραφότοιχοι· ἐν συνεχείᾳ, γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ μηχανήματος στὸ μνημεῖο «μπαζώθηκε» προσωρινὰ τὸ ἄλωνι, ΝΑ ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγ. Τριάδος, Δ ἀπὸ τὸν κυρίως πύργο. Στὶς πολυήμερες δαπανηρὲς προπαρασκευα-

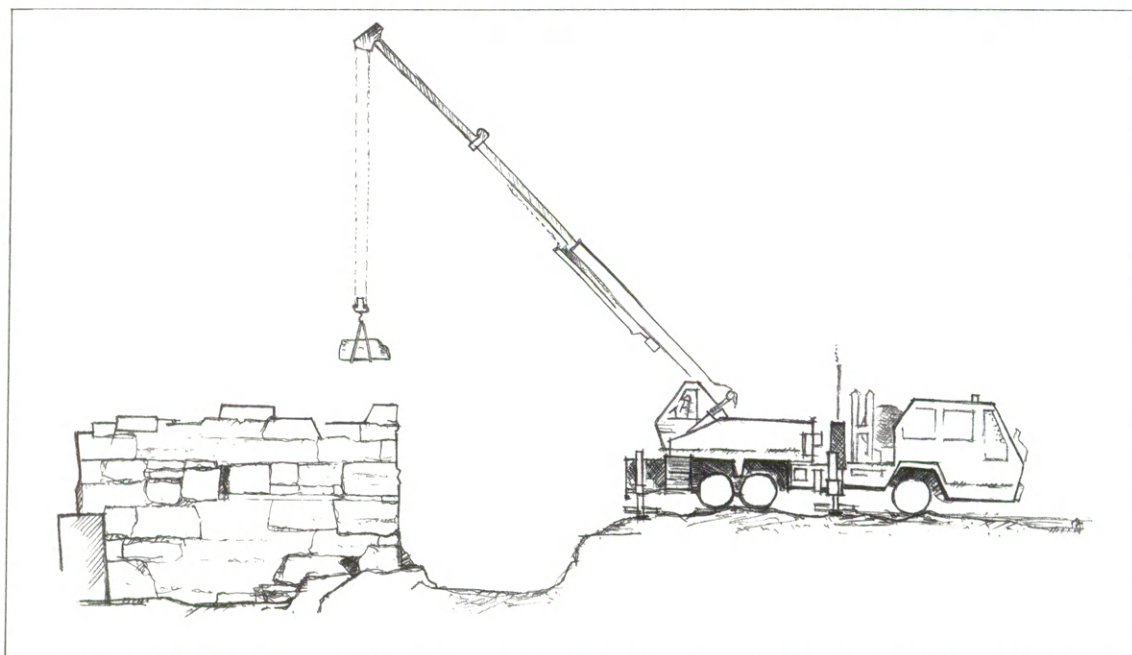
στικὲς ἐργασίες, ἐκτὸς τῶν ἐργατῶν τῆς ΚΒ' ΕΠΚΑ, συνέβαλαν ὁ Πρόεδρος τῆς Κοινότητος Ἀρχεσίνης Νικ. Νομικὸς καὶ ὁ Πρόεδρος τοῦ Πολιτιστικοῦ Συλλόγου Ἀρχεσίνης Ε. Μενδρινός. Σὲ ὅλους ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες.

236. Οἱ ἀριθμημένοι μεγάλων διαστάσεων λίθοι τοποθετήθηκαν πρόχειρα ἐπάνω σὲ λατάκια (εἰκ. 88-90) γιὰ νὰ προστατευθοῦν ἀπὸ τὴν ὕγρασία τοῦ ἐδάφους.

237. Ἐκτὸς τῆς Β. Δημητρίου, σημαντικὴ ἦταν ἡ βοήθεια τοῦ Georg Schaaff, φοιτητοῦ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Freiburg im Breisgau, στὸ στάδιο τῆς συστηματικῆς προεργασίας (φωτοαντιγραφικὴ μεγέθυνση καὶ χρωματικὴ δῆλωση κάθε τετραγώνου τοῦ καννάβου ἀπὸ τὸ σχέδιο τῆς κάτοψης μὲ τοὺς ἀριθμημένους λίθους, ἐγχρωμὴ διαγράμμιση κάθε λίθου κλπ.) (εἰκ. 86-87).

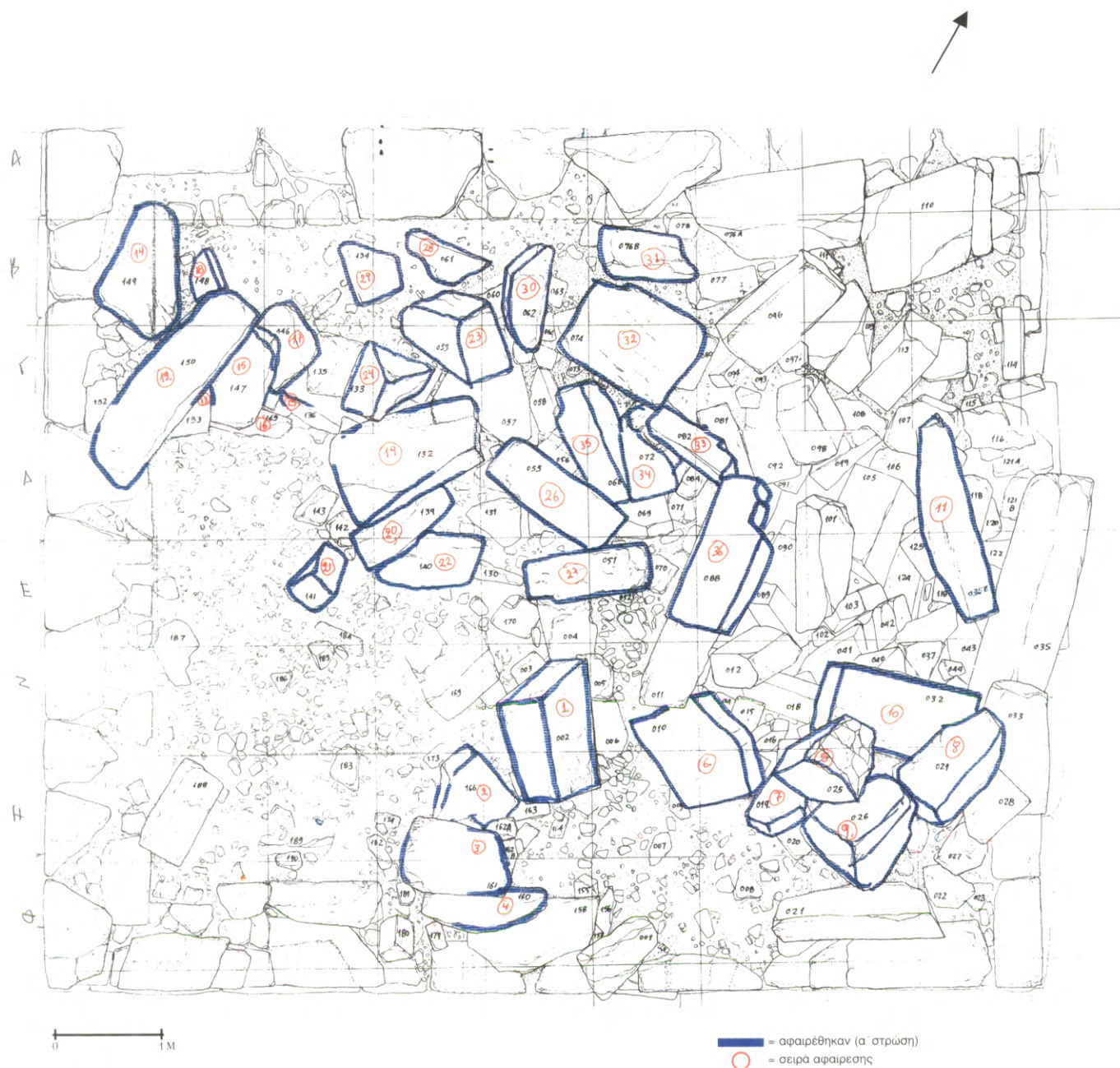
Εἰχ. 82. Ὁ ἀνυψωτικός γερανὸς μὲ τὸν προεκτεινόμενο βραχίονα στερεωμένος στὸ ἀλωνάκι, Ἀ ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι.

Εἰχ. 83. Ὁ γερανὸς καὶ τὸ μνημεῖο (σχίτσο Π. Ἀναστασιάδου).

Εἰκ. 84-85. Προετοιμασία για τὴν μετακίνηση τῶν λίθων ἀπὸ τὸν κυρίως πύργο.

Εἰκ. 86. Κάτοψη τοῦ κυρίως πύργου μετὰ τὰ τετράγωνα τοῦ καννάβου καὶ τοὺς ἀριθμημένους λίθους.

Είχ. 87. Τμήμα από το σχέδιο κάτοψης του κυρίως πύργου με τὰ τετράγωνα του καννάβου και τοὺς ἀριθμημένους λίθους κατὰ σειρά ἀφαίρεσης.

Είχ. 88. Μεταφερθέντες λίθοι τοποθετημένοι ἐπάνω σὲ λατάκια.

Είχ. 89. Λίθοι τοποθετημένοι στὸν χώρο ΒΑ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγ. Τριάδος.

Είχ. 90. Ἀποψη τοῦ χώρου ΝΔ ἀπὸ τὸν πύργο μὲ λίθους ἀπὸ τὸν κυρίως πύργο καὶ τὴν αὐλή.

Κυρίως πύργος (τύρσις)

Μετά από την αφαίρεση²³⁸ κατά στρώσεις²³⁹, τετρακοσίων πενήντα (450) λίθων²⁴⁰, συνολικού βάρους όγδόντα (80) τόννων, καθώς και είκοσι πέντε (25) περιπίου τόννων απολεπισμάτων και χαλίκιων²⁴¹, ήλθαν στο φως, έκτος από τις έσω-τελικές παρειές των τριών πλευρικών τοίχων, Δ., Ν. και Β. (μέγ. όρατοϋ ύψ. 1.05 μ.) (είκ. 91-101) και τοϋ θυραίου στην ανατολική πλευρά (είκ. 103-106), νέα οικόδομικά στοιχεία, ιδιαιτέρως σημαντικά για την αποκατάσταση τής αρχιτεκτονικής μορφής²⁴² τοϋ έσωτερικού χώρου:

Στόν Δυτικό τοίχο, πέντε (5) δοκοθήκες²⁴³ και ένα διαμπερές άνοιγμα, 'παράθυρο', τριγωνικής διατομής (είκ. 91-94).

Στόν Βόρειο τοίχο αποκαλύφθηκαν έν μέρει δύο ανοίγματα: ένα 'τυφλό' (κόγχη-έρμάριο;) και ένα διαμπερές (είκ. 95-97).

Στήν Νότια πλευρά (είκ. 98-101), έκτος από δύο διαμπερή ανοίγματα τριγωνικής διατομής ('παράθυρα'), στην νοτιοδυτική γωνία, αποκαλύφθηκε έν μέρει ή άνω απόληξη έπιμελημένης λιθοκτιστής κατασκευής ('έρμάριο;').

238. Οί έργασίες μετακίνησης των λίθων διήρκεσαν από 30-9 έως 9-10-97. Άποφασιστικής σημασίας ήταν ή συνεργασία τοϋ έμπειρου και έξαιρετικά προσεκτικού χειριστή τοϋ μηχανήματος Μ. Μπανάβου με όλους άνεξαιρέτως τοϋς εργάτες και κυρίως με τόν επί κεφαλής τοϋ αϋτοσχέδιου συνεργείου Σ. Γιαννακό και με τοϋς ολίγους Άμοργιανούς εργάτες, ποϋ συνεχώς φρόντιζαν να μήν «πληγωθοϋν οί πέτρες».

239. Για την αφαίρεση τής έπιφανειακής στρώσης , ακολουθήσαμε τὸ ύπάρχον σχέδιο τοϋ Γ. Άντωνίου· οί λίθοι τής υποκείμενης στρώσης , πρίν να μετακινηθοϋν, άριθμήθηκαν και σχεδιάστηκαν από την Βάσω Δημητρίου. Σκαρίφημα τής κάτοψης τής στρώσης έκαμε ό Γ. Διαμαντόπουλος. Τὸ άκριβές όμως σχέδιο τής κάτοψης τής στρώσης (είκ. 102) οφείλεται στόν Γ. Άντωνίου.

240. Στόν κατάλογο των λίθων ποϋ μετακινήθηκαν και τοποθετήθηκαν έκτος τοϋ μνημείου

(είκ. 88-90), στο Τεχνικό Δελτίο καταγραφής οικόδομικών μελὼν σημειώνονται ό αϋξων άριθμός, τὸ τετράγωνο τοϋ καννάβου, οί διαστάσεις, ή κατάσταση διατήρησης και τὸ βάρος κάθε λίθου.

241. Οί μικροϋ μεγέθους λίθοι, χαλίγια και απολεπίσματα, μετεφέρθησαν με την βοήθεια τοϋ γερανοϋ σέ ζιμπίλι ή καρότσι και τοποθετήθηκαν επίσης κατά τετράγωνα προελεύσεως (είκ. 90).

242. Στήν παρούσα σύντομη έκθεση τής πορείας των έργων άπλως καταγράφονται τὰ νέα στοιχεία· ή έπιστημονική μελέτη και ή δημοσίευση των αποτελεσμάτων θα πραγματοποιηθοϋν με την συνεργασία ειδικών, μετά από την ολοκλήρωση τής έρευνας.

243. Πρβ. τīs δοκοθήκες στο άρχαίο Όρραον τής Ηπείρου, οίκία 4: Hoepfner 1999, 534, είκ.· για δοκίδες βλ. Haselberger 1979, 106-108.

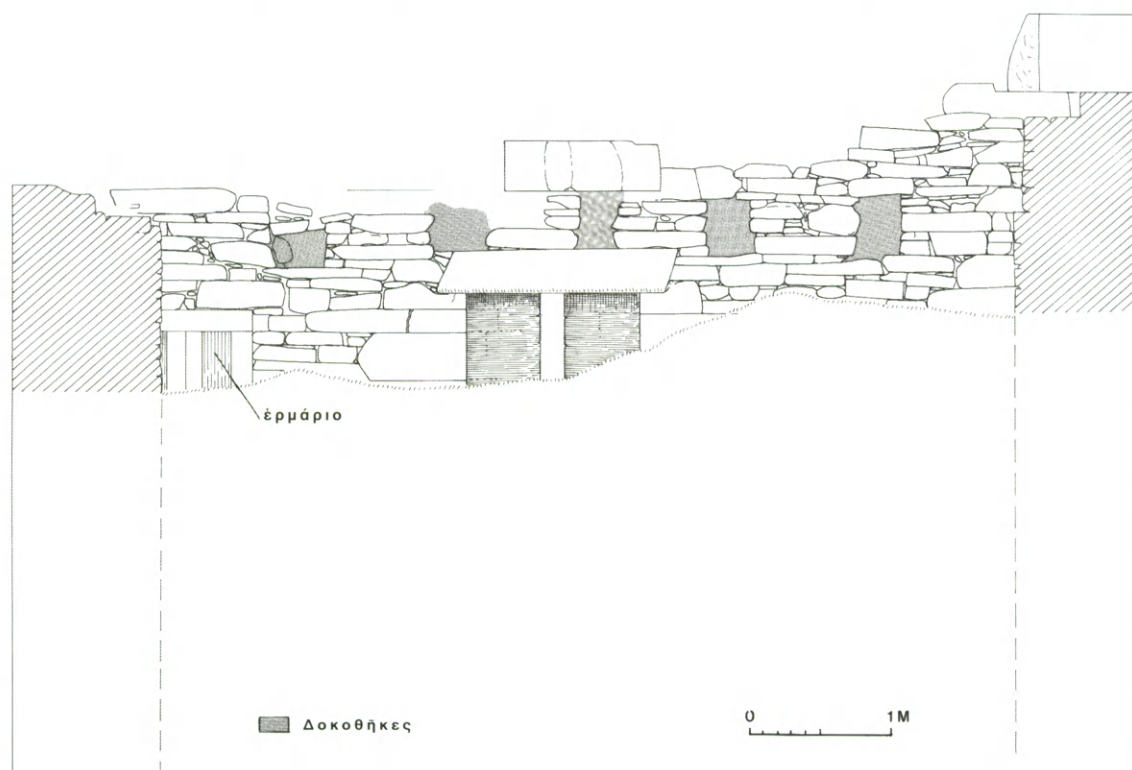
Είλ. 91. Κυρίως πύργος: ή έσωτερική παρειά τών τοίχων Δ. και Β.

Είλ. 92. Κυρίως πύργος: μερική άποψη της έσωτερικής παρειάς του Δ. τοίχου.

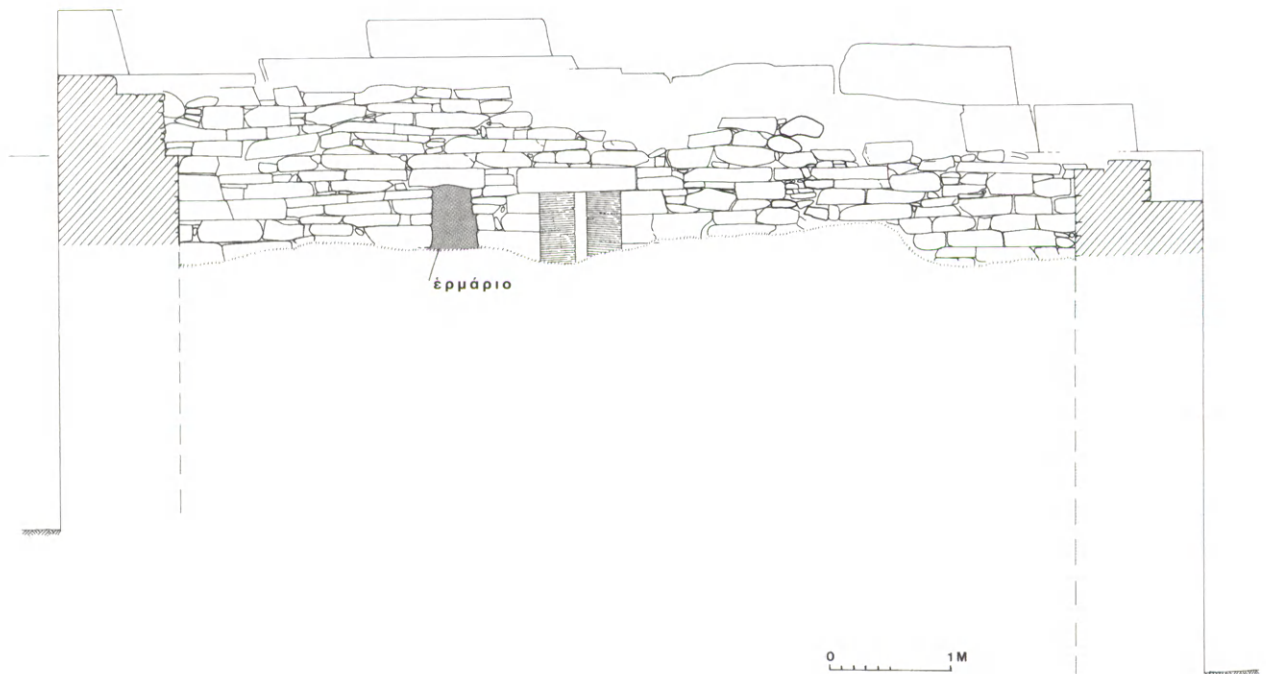
Εἰκ. 93. Κυρίως πύργος: λεπτομέρεια τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ Δ. τοίχου.

Εἰκ. 94. Κυρίως πύργος: ὄψη τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ Δ. τοίχου.

Είχ. 95. Κυρίως πύργος: μερικὴ ἄποψη τῆς ἐσωτερικῆς παρειάς τοῦ Β. τοίχου.

Είχ. 96. Κυρίως πύργος: ὅψη τῆς ἐσωτερικῆς παρειάς τοῦ Β. τοίχου.

Εἰκ. 97. Κυρίως πύργος: μερικὴ ἄποψη τῆς ἐσωτερικῆς παρεϊᾶς τοῦ Β. τοίχου.

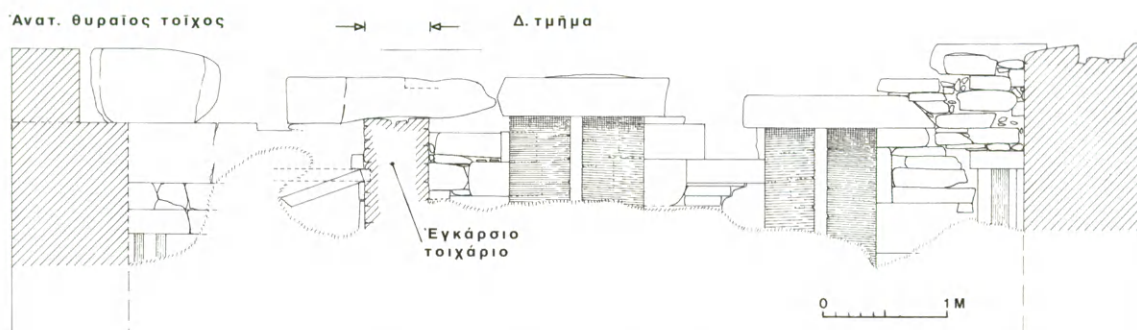
Εἰκ. 98. Κυρίως πύργος: Τὸ νότιο τμήμα καὶ ἡ ἐσωτερικὴ παρεϊὰ τοῦ Ν. τοίχου.

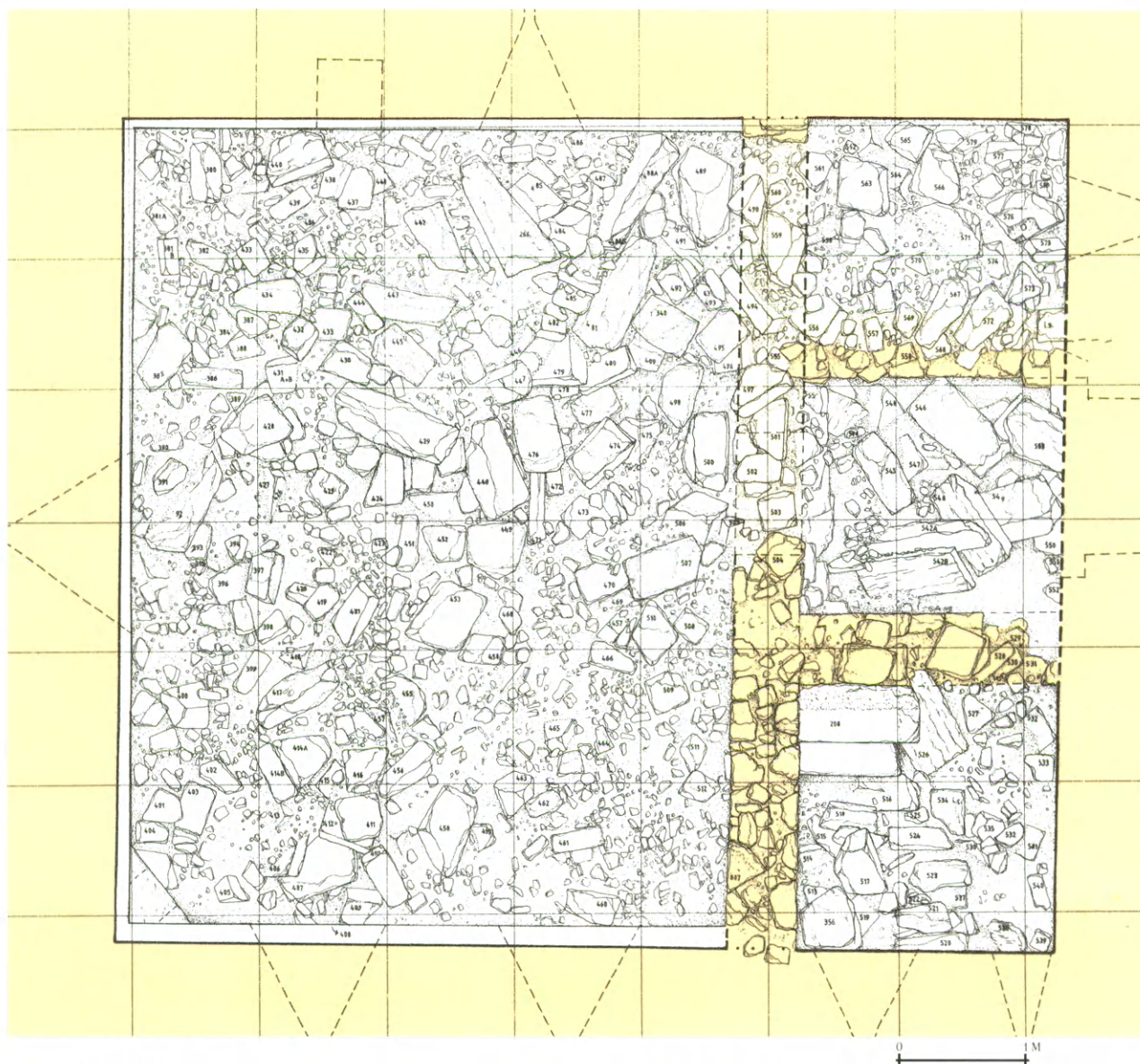
Είχ. 99. Κυρίως πύργος: λεπτομέρεια τῆς ΝΔ. γωνίας.

Είχ. 100. Κυρίως πύργος: μερική ἄποψη τοῦ Δ. καὶ τοῦ Ν. τοίχου.

Εἰκ. 101. Κυρίως πύργος: ὄψη τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖδς τοῦ Ν. τοίχου.

Εἰκ. 102. Κυρίως πύργος: κάτοψη τῶν πεσμένων λίθων (στρώση $\triangle 3$) καὶ τῶν νεοσαποκαλυφθέντων τοίχων (σχ. Γ. Ἀντωνίου).

Στην Ανατολική πλευρά, σε μικρή απόσταση από τον θυραίο τοίχο αποκαλύφθηκαν τρείς από τις ανώτερες βαθμίδες της κλίμακος (πλ. 0.94 μ.) (είκ. 102, 106-107), που οδηγεί στον πρώτο ὄροφο του κυρίως πύργου. Στο ανατολικό τμήμα αποκαλύφθηκαν τρείς τοίχοι (είκ. 102), ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο (ἀριθμ. 1 καὶ 2) στὸ νότιο, καὶ ὁ τρίτος (ἀριθμ. 3) στὸ βόρειο τμήμα:

Ὁ τοίχος ἀριθμ. 1 (ὄρατοῦ μήκ. 2.05 μ., πάχ. 0.55 μ.), ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ εἶναι παράλληλος πρὸς τὸν ἀνατολικὸ θυραίο τοίχο (είκ. 102, 106). Μολονότι ὁ χώρος εἶναι ἀκόμα ἀδιερεύνητος λόγω τῶν πεσμένων λίθων, σύμφωνα μὲ τις ὑπάρχουσες ἐνδείξεις, φαίνεται, ὅτι συνεχίζεται καὶ στὸ βόρειο τμήμα (συνολικοῦ μήκ. 6.90 μ.).

Ὁ δεύτερος τοίχος, ἀριθμ. 2 (μήκ. 2 μ.), μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ἀ πρὸς Δ, εἶναι κάθετος στὸν θυραίο καὶ βρίσκεται δυτικὰ ἀπὸ τὴν νότια παραστάδα τῆς θύρας (είκ. 104-105). Στὴν δυτικὴ του ἀπόληξη σώζονται κατὰ χώραν τρείς βαθμίδες τῆς κλίμακος (διαστάσεις κλιμακοστασίου, διαστ. 2x2 μ.), που οδηγεί στὸν πρώτο ὄροφο τοῦ οἰκοδομήματος (είκ. 106-107, 110).

Ὁ τρίτος τοίχος, ἀριθμ. 3 (ὄρατοῦ μήκ. 2.05 μ., πάχ. 0.55 μ.) ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Ἀ πρὸς Δ, βρίσκεται στὸ βόρειο τμήμα, εἶναι κάθετος στὸν θυραίο, ἀνατολικὸ τοίχο καὶ παράλληλος πρὸς τὸν ἀριθμ. 2 (είκ. 108, 109, 111).

Εἰκ. 103. Τὸ ΝΑ. τμήμα τοῦ κυρίως πύργου.

Είκ. 104. Κυρίως πύργος: μερική άποψη του χώρου Δ από τόν Α. θυραίο τοίχο.

Είκ. 105. Κυρίως πύργος: λεπτομέρεια του χώρου Δ από τόν Α. θυραίο τοίχο.

Εἰκ. 106. Κυρίως πύργος: μερική ἄποψη τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖας τοῦ Ἀ. θυραίου τοίχου, τῆς κλίμακος καὶ τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου 1.

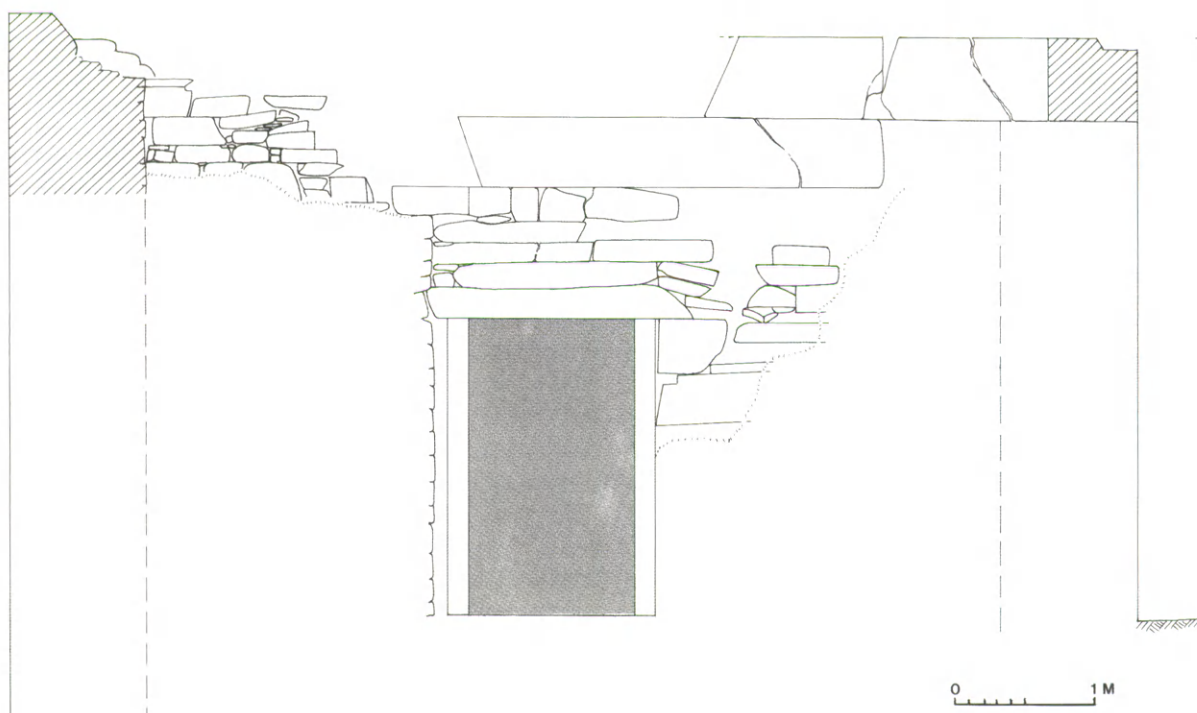
Εἰκ. 107. Κυρίως πύργος: λεπτομέρεια τῶν βαθμίδων τῆς κλίμακος.

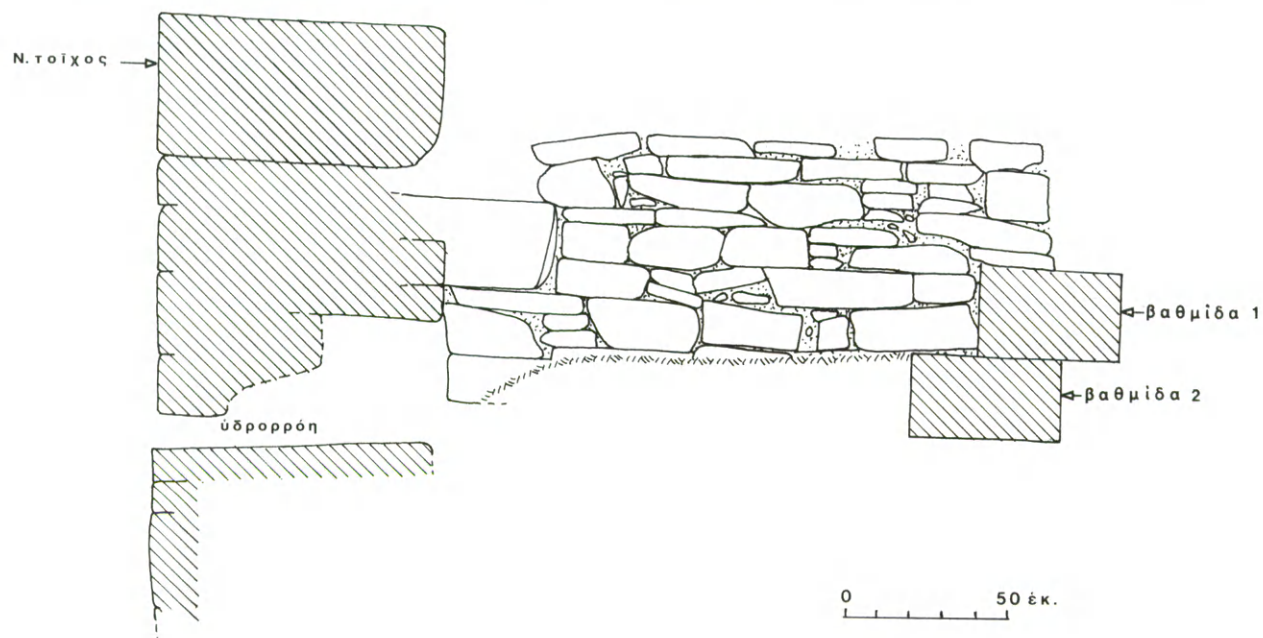
Εἰκ. 108. Κυρίως πύργος: λεπτομέρεια τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου ΒΔ τῆς θύρας: ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τῆς θύρας καὶ ἡ ὄψη τοῦ τοίχου 3.

Είχ. 109. Κυρίως πύργος: ή ΒΔ. γωνία, ή ανώτερη επιφάνεια του τοίχου 3 και ή άνωδομή της θύρας.

Είχ. 110. Κυρίως πύργος: όψη της έσωτερικής παρειάς του Α. θυραίου τοίχου.

Εἰκ. 111. Κυρίως πύργος: ἐγκάρσιος τοῖχος δυτικά τοῦ Α. θυραίου τοίχου.

Εἰκ. 112. Κυρίως πύργος: ἡ Β. παραστάδα πρὸς τῆς μετακινήσεως τῶν λίθων.

Εἰκ. 113. Κυρίως πύργος: λεπτομέρεια τῆς Β. παραστάδος τῆς θύρας καὶ τοῦ τοίχου 3.

Στερεώσεις και ανατάξεις λίθων

Κυρίως πύργος

Με την βοήθεια του προεκτεινόμενου βραχίονος του ανυψωτικού μηχανήματος και χάρις στον πρακτικό νοῦ τοῦ Σ. Γιαννακοῦ καὶ τὴν σκληρὴ ἐργασία τῶν ὀλίγων ἐργατῶν στερεώθηκαν ἢ ἐπανατοποθετήθηκαν στὴν ἀρχικὴ τοὺς θέσῃ ἀρκετοὶ μετατοπισμένοι ἢ κρεμάμενοι λίθοι: Στὸν ἀνατολικὸ θυραῖο τοῖχο, μετακινήθηκαν (εἰκ. 114) καὶ τοποθετήθηκαν στὴν θέσῃ τοὺς ὀρισμένοι θραυσμένοι καὶ αἰσθητὰ μετατοπισμένοι λίθοι ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀνώφλιο τῆς θύρας (εἰκ. 115): στὸ Β. τμήμα τοῦ θυραίου τοῖχου διαλύθηκε τὸ προχειροκτισμένο ἐτοιμόρροπο τοιχάριο.

Εἰκ. 114. Ὁ θυραῖος τοῖχος πρὶν ἀπὸ τὴν μετατόπιση καὶ τὴν στερέωση τῶν λίθων τῆς ἀνωδομῆς.

Μετὰ ἀπὸ τὴν στερέωση²⁴⁴ τῶν ὑπερκειμένων τοῦ ἀνωφλίου μεγάλων λίθων, ἀφαιρέθηκε ἡ πρόχειρη ξυλοκατασκευὴ τοῦ 1996 καὶ τοποθετήθηκαν προσωρινὰ σιδηροσωλήνας καὶ θύρα ἀπὸ σανίδες (εἰκ. 115).

244. Πρέπει νὰ τονίσω ὅτι ὅλα τὰ μικρὰ θραύσματα λίθων καὶ οἱ σφῆνες ποὺ χρησιμοποιήθη-

καν γιὰ νὰ στερεωθοῦν προσωρινὰ οἱ ἀνώτεροι εὐμεγέθεις λίθοι φέρουν ἔνδειξη '97'.

Μετατοπίστηκαν επίσης και στερεώθηκαν πρόχειρα²⁴⁵ όρισμένοι μεγάλων διαστάσεων λίθοι στους πλευρικούς τοίχους, Βόρειο, Ανατολικό και Νότιο (είκ. 116-119).

Είκ. 115. Κυρίως πύργος: πρόχειρη στήριξη του άνωφλίου της θύρας μετὰ ἀπὸ τὴν μετατόπιση καὶ τὴν στερέωση τῶν λίθων.

Είκ. 116. Κυρίως πύργος: μερικὴ ἀποψη τῶν πλευρικῶν τοίχων Β. καὶ Α. μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν προσωρινὴ στερέωση τῶν λίθων.

Οἱ ἐργασίες μετακίνησης τῶν λίθων ἀπὸ τὸν κυρίως πύργο, στερέωσης ἢ ἀνάταξης τῶν οἰκοδομικῶν μελῶν, διεκόπησαν προσωρινά, ὄχι μόνον γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους, ἀλλὰ κυρίως γιὰ ἐπιστημονικούς, ἐπειδὴ θεωρῶ ἀπαραίτητη τὴν συνεχὴ παρουσία εἰδικῶν, ἀρχιτέκτονος, μηχανικοῦ, καθὼς καὶ ἔμπειρων τεχνιτῶν καὶ συντηρητῶν.

245. Προβ. σημ. 244.

Είχ. 117. Κυρίως πύργος. Μερική άποψη της έσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ Β. τοίχου.

Είχ. 118. Μερική άποψη τοῦ Α. τοίχου μετὰ τὴν προσωρινή στερέωση τῶν λίθων.

Είχ. 119. Μερική άποψη τοῦ Ν. τοίχου μετὰ τὴν προσωρινή στερέωση τῶν λίθων.

Αύλη

Με τὴν βοήθεια τοῦ γερανοῦ μετακινήθηκαν καὶ ἀπὸ τὸ ΝΔ. τμήμα τῆς αὐλῆς, ἀπὸ τὴν ΒΔ. γωνία (εἰκ. 120), πέντε λίθοι μεγάλων διαστάσεων καὶ συνολικοῦ βάρους 2.150 χλγρ. καθὼς καὶ ἑνδεκα ἀπὸ τὴν Νοτιοδυτικὴ γωνία.

Ἐν συνεχείᾳ, μὲ τὴν συνεργασία τῶν ἀρχαιολόγων Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ καὶ Β. Δημητρίου, ἔγινε συστηματικὸς ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς τοῦ χώρου καὶ ἀκολούθησε διακριτικὴ συλλογὴ κινητῶν εὕρημάτων²⁴⁶.

Εἰκ. 120. Αὐλή: τὸ ΝΔ. τμήμα μετὰ ἀπὸ τὴν μεταφορὰ τῶν λιθοπλίνθων καὶ τοὺς καθαρισμούς.

246. Βλ. παρακ. σ. 108 σημ. 259-260.

Κινητὰ εὐρήματα

Κυρίως πύργος (τύρσις)

Ἀνάμεσα στοὺς πεσμένους λίθους καὶ στὰ ἀναρίθμητα χαλίγια, προφανῶς ἀπολεπίσματα ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν πτώση τῶν λίθων καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ἀποσάθρωση λόγῳ τῆς ὑγρασίας, βρέθηκαν εἴκοσι τέσσερα²⁴⁷ θραύσματα ἀγγείων, πήλινων²⁴⁸ καὶ ὑαλίνων²⁴⁹, διαφόρων ἐποχῶν: τὰ παλαιότερα, ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφὴ χρηστικά σκεύη ἀττικοῦ ἐργαστηρίου, πινάκιο²⁵⁰ (εἰκ. 121, 1) καὶ σκύφο²⁵¹ (εἰκ. 121, 2), χρονολογοῦνται ἀσφαλῶς στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, ἐνῶ τὰ νεώτερα, θραύσματα ἀπὸ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα μὲ λευκὸ ἀλείφωμα καὶ πράσινη ἐφυάλωση²⁵² (εἰκ. 121, 12-14), πιθανῶς ἀνάγονται στὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο. Στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους ἀνήκουν καὶ θραύσματα τριῶν μικρῶν ἀγγείων, σκύφων²⁵³ (εἰκ. 121, 3 καὶ 4) καὶ οἰνοχόης²⁵⁴ (εἰκ. 121, 5), καθὼς εὐάριθμα ὄστρακα καὶ ἀπὸ χρηστικά, ἄβαφα σκεύη, ἀμφορεῖς (εἰκ. 121, 6, 9), μὲ βάση ὀξυπύθ-

247. Ἀρ. κατ. 112-135· στὶς ἐνδείξεις ἀναγράφεται *τύρσις*, ὅχι μόνον γιὰ λόγους συντομίας, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ θεωρῶ ὅτι ὁ ὅρος ἀποδίδει τὸ ἐν ὕψει οἰκοδόμημα: βλ. παραπ. σ. 18 σημ. 72.

248. Ἀρ. κατ. 112-127.

249. 128 (ΠΑΤ 97/Υ 1, τετρ. Δ, Ε, Ζ / 4, 5, 6). Καθαρισμὸς κεντρικοῦ τμήματος πύργου (στὴν εὐθεία πρὸς Δ ἀνωφλίου). 129 (ΠΑΤ 97/Υ 2, τετρ. Α, Β / 3, 4, ἀποκάλυψη ἐσωτερικῆς παρεῖας Βόρειου τοίχου). 130 (ΠΑΤ 97/Υ 3, τετρ. Β, Γ, Δ / 1, 2, ἀποκάλυψη ἐσωτερικῆς ὀψης Δυτικοῦ τοίχου). 131. (ΠΑΤ 97/Υ 4, τετρ. Α, Β / 4, 5, ἀποκάλυψη ἐσωτερικῆς παρεῖας Β. τοίχου. Ἀποκάλυψη ἀνοίγματος). 132 (ΠΑΤ 97/Υ 5, μεταξὺ τῶν λίθων 224.2 καὶ 342.2). 133 (ΠΑΤ 97/Υ 6, μεταξὺ τῶν λίθων 224.2 καὶ 342.2). 134 (ΠΑΤ 97/Υ 7, ΝΑ. γωνία. Ἀφαίρεση μπάζων κάτω ἀπὸ τὴν 2η στρώση λίθων, Α ἐγκάρσιου τοίχου) καὶ 135. (ΠΑΤ 97/Υ 8, ἀφαίρεση 2ης στρώσης λίθων πρὸς Δ ἀνωφλίου).

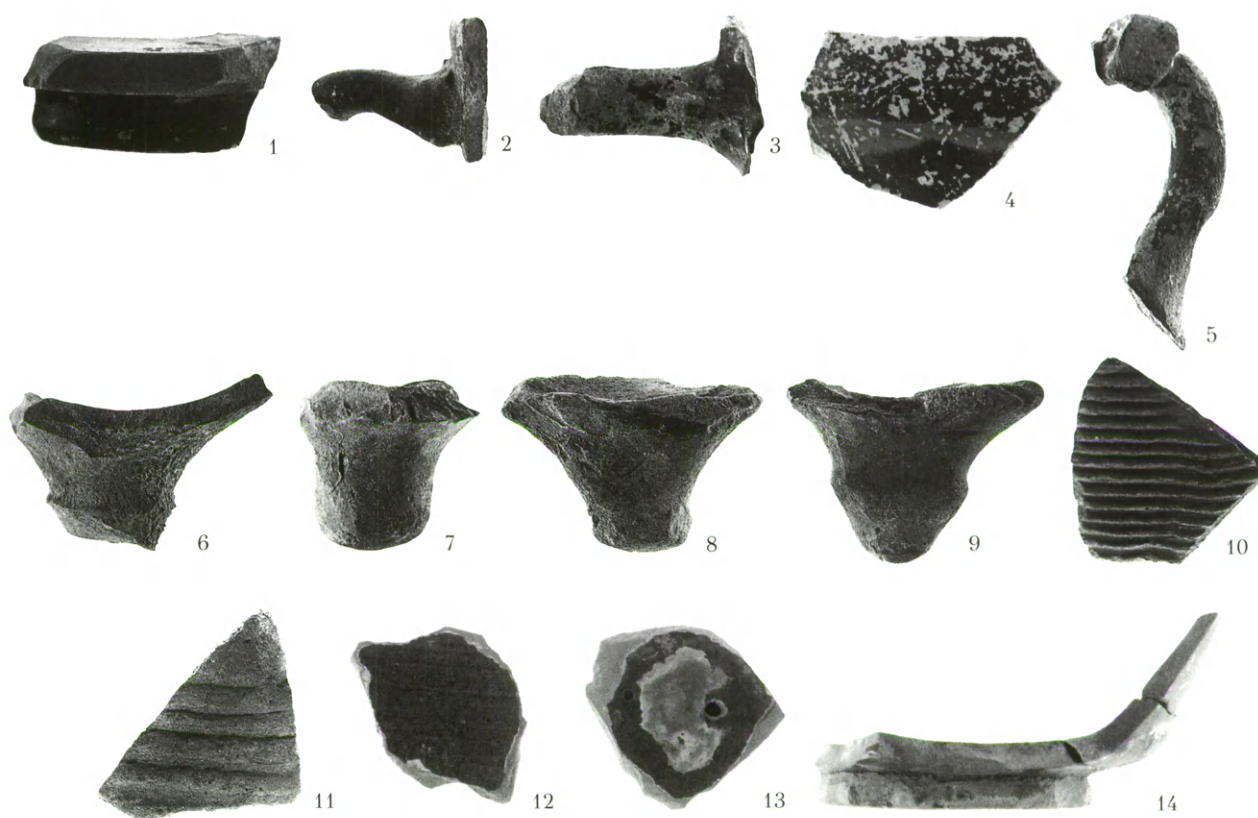
250. 112 (ΠΑΤ 97/Πμβ 3, ΒΔ. γωνία, κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἀπολεπισμάτων, στὴν εὐθεία τοῦ λίθου 136Α): ὕψ. δακτυλίου: 0.08, διάμ.: 0.08, πάχ. πυθμ.: 0.003· ἀπὸ τὴν δακτυλιόσχημη βάση καὶ τὸν πυθμένα, μὲ γάνωμα στιλπνὸ, ἀνεξίτηλο, 3ος π.Χ. αἰ.

251. 113 (ΠΑΤ 97/Πμβ 4, τετρ. Δ, Ε, Ζ / 6, 7, 8, 9): πάχ. λαβῆς: 0.009· ἀπὸ τὸ ἐλαφρῶς ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ τὴν ὀριζόντια, πεταλόσχημη λαβή, μὲ στιλπνὸ, ἐξίτηλο γάνωμα.

252. Ὅλα βρέθηκαν κατὰ τὸν καθαρισμὸ στὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς τύρσιδος (στὴν ἴδια εὐθεία πρὸς Δ ἀνωφλίου, τετρ. Β, Γ, Δ, Ε, Ζ / 4, 5, 6): 125 (ΠΑΤ 97/Πεφ 1α-δ): ὕψ.: 0.051, διάμ. βάσ.: 0.079, πάχ. τοιχ.: 0.005· τέσσερα συνανήκοντα καὶ συγκολλώμενα θραύσματα ἀπὸ τὴν δακτυλιόσχημη βάση καὶ τὸ σῶμα πιθανῶς σκύφου, μὲ ἐφυάλωση κατὰ τόπους ἀπολεπισμένη. 126 (ΠΑΤ 97/Πεφ 4): μῆκ.: 0.035, πλ.: 0.036, πάχ.: 0.005, καὶ 127 (ΠΑΤ 97/Πεφ 5): μῆκ.: 0.03, πλ.: 0.029, πάχ.: 0.004.

253. 114 (ΠΑΤ 97/Πμβ 6, ΝΑ. γωνία, τετρ. Ζ, Η, Θ / 7, 8, 9, Α τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου): διάμ.: 0.09, πάχ.: 0.003· ἀπὸ τὸ χεῖλος, τὸ σῶμα καὶ τὴν ἄνω γένεση κάθετης ταινιωτῆς λαβῆς, 3ος - 2ος π.Χ. αἰ. 116 (ΠΑΤ 97/Πμβ 7, ἀποκάλυψη 2ης στρώσης λίθων, τετρ. Η4): πάχ.: 0.003· ἀπὸ τὸ σῶμα μὲ λεπτὰ τοιχώματα.

254. 115 (ΠΑΤ 97/Πμβ 5, ΝΑ. γωνία, τετρ. Ζ, Η, Θ / 7, 8, 9, Α τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου): ὕψ.: 0.05, πάχ.: 0.007· ἀπὸ τὴν κάθετη, ταινιωτὴ λαβὴ μὲ πλαστικὸ δακτύλιο (πάχ. 0.01).

Εἰκ. 121. Κυρίως πύργος. Θραύσματα πηλίνων σκευῶν διαφόρων ἐποχῶν.

μενη κομβιόσχημη²⁵⁵ ἢ μαστοειδῆ²⁵⁶. Στους ὀψιμους ρωμαϊκοὺς χρόνους πιθανῶς ἀνάγονται δύο θραύσματα κλειστῶν ἀγγείων ποὺ φέρουν διακόσμηση καμωμένη μὲ κτένι²⁵⁷ (εἰκ. 121, 10-11).

255. 117 (ΠΑΤ 97/Πα 2, τετρ. Α, β/ 3, 4: ἀπο-
κάλυψη ἐσωτερικῆς παρειᾶς Β. τοίχου): ὕψ.:
0.06, πᾶχ. τοίχ.: 0.008-0.012, διάμ. κομβίου:
0.036. 118 (ΠΑΤ 97/Πα 3, ΝΑ. γωνία. Ἀφαίρεση
μπάζων κάτω ἀπὸ τὴν 2η στρώση λίθων, Ἀ ἐγ-
κάρσιου τοίχου): ὕψ.: 0.051, πᾶχ. τοίχ.: 0.012,
διάμ. κομβίου: 0.03· στὴν βάση τοῦ κομβίου
ἐγχάρακτη γραμμή. 119 (ΠΑΤ 97/Πα 4, ΝΔ. γω-
νία, μέσα στὴν κόγχη): ὕψ.: 0.037, πᾶχ. τοίχ.:
0.02, διάμ. κομβίου: 0.024.

256. 120 (ΠΑΤ 97/Πα 5, καθαρισμὸς μπάζων

μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς 2ης στρώσης λίθων:
στὴν εὐθεία Δ τοῦ ἀνωφλίου, Δ ἐγκάρσιου τοί-
χου): ὕψ.: 0.054, πᾶχ. τοίχ.: 0.012, διάμ. κομ-
βίου: 0.038.

257. 122 (ΠΑΤ 97/Παβ 3, τετρ. Δ, Ε, Ζ / 4, 5,
6. Καθαρισμὸς κεντρικοῦ τμήματος πύργου, στὴν
εὐθεία πρὸς Δ τοῦ ἀνωφλίου): ὕψ.: 0.07, πλ.:
0.059, πᾶχ.: 0.012 καὶ 123 (ΠΑΤ 97/Παβ 6,
Ἀφαίρεση τῆς 2ης στρώσης λίθων κατὰ μῆκος Νό-
τιου τοίχου, Δ ἐγκαρσίου τοίχου ἕως τὴν Νοτιοδυ-
τικὴ γωνία): ὕψ.: 0.059, πλ.: 0.052, πᾶχ.: 0.012.

Αὐλή, ΝΔ. τμήμα

Κατὰ τὸν καθαρισμὸ²⁵⁸ τῶν πεσμένων λίθων βρέθηκαν ὀλίγα ὄστρακα ἄβαφον ἀγγείων, καθὼς καὶ δύο θραύσματα πήλινων ἐπιτραπέζιων σκευῶν, ἐλληνιστικῶν χρόνων: τὸ παλαιότερο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν πυθμένα πινακίου²⁵⁹ με ἀκιδωτὴ διακόσμηση καὶ ὑψηλὴ δακτυλιόσχημη βάση (εἰκ. 122, 1), σώζει στιλπνὸ, ἐξίτηλο γάνωμα, εἶναι προϊόν Ἀττικοῦ ἐργαστηρίου καὶ χρονολογεῖται στὸν ὄψιμο 4ο ἢ στὸν πρῶιμο 3ο π.Χ. αἰ. Τὸ νεώτερο, ὄστρακο ἀπὸ τὸ σῶμα ἀνάγλυφου σκύφου²⁶⁰, «μεγαρικοῦ» (εἰκ. 122, 2), ἔχει διακόσμηση ἰωνικοῦ κυματίου καὶ ἐντάσσεται στὸν 2ο π.Χ. αἰ.

Εἰκ. 122. Αὐλή, ΝΔ. τμήμα: ὄστρακα ἀγγείων ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Ἔργασίες ἐκτὸς τοῦ μνημείου

Ἀπὸ τὶς ἐργασίες διαμόρφωσης καὶ τοὺς καθαρισμοὺς συγκεντρώθηκαν ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν, ὅπως ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα πίθου με ἐγχάρακτη διακόσμηση σὲ ἀνάγλυφη ταινία²⁶¹ (εἰκ. 123, 1), θραύσματα μελαμβαφῶν σκύφων²⁶² (εἰκ. 123, 2-3) καὶ ἐνσφράγιστη λαβή²⁶³ ἀμφορέως (εἰκ. 123, 4) ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἐρυθροβαφοὺς πινακίου ρωμαϊκῶν χρόνων²⁶⁴, καθὼς καὶ ἀπότμημα πήλινου ἀντικειμένου με διαμπερὴ χοανοειδῆ ὀπὴ πιθανῶς κεραμικοῦ τροχοῦ²⁶⁵.

258. Βλ. παραπ. σ. 105.

259. 136 (ΠΑΤ 97/Πμβ 9, τετρ. Δ3, στρώση 2): ὕψ. δακτ.: 0.014, διάμ.: 0.10.

260. 137 (ΠΑΤ 97/Πμ 1, τετρ. Δ3, στρώση 3): ὕψ.: 0.033, διάμ. χεῖλ.: 0.09, πᾶχ.: 0.06, ὕψ. ἀνώτερης ζώνης: 0.012.

261. 138 (ΠΑΤ 97/Παπ 1, κατὰ τὴν διάλυση τῆς ξερολιθιάς Ν τῆς ἐκκλησίας, γιὰ τὴν διάνοιξη τοῦ δρόμου): μῆκ.: 0.129, πλ.: 0.142, πᾶχ. τοιχ.: 0.021, πᾶχ. χεῖλους (με τὴν ταινία): 0.028.

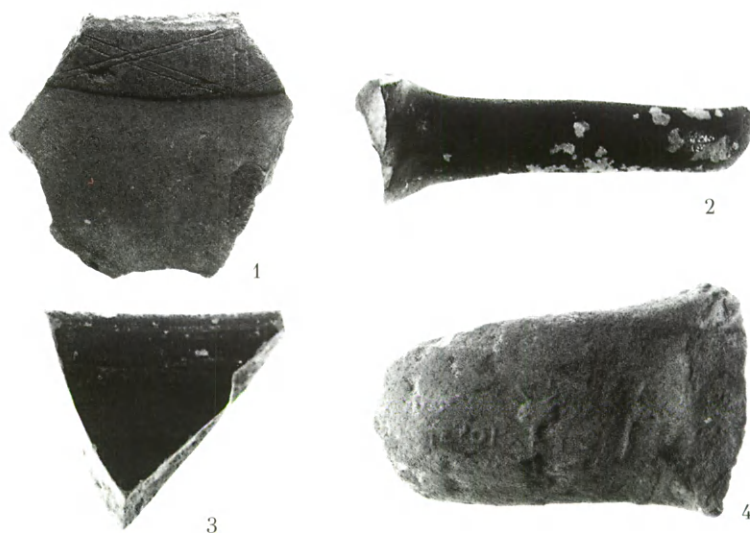
262. 139 καὶ 140 (ΠΑΤ 97/Πμβ 1, 2, καθαρι-

σμὸς ἀσβεστόλακκου, Δ οἰκίας ἀνασκαφῆς).

263. 142 (ΠΑΤ 97/Πα 1, Δ ἀπὸ τὴν οἰκία τῆς ἀνασκαφῆς, στὴν δεξαμενὴ): μῆκ.: 0.083, πλ.: 0.044, πᾶχ.: 0.025, σφράγισμα ὀρθογώνιο (διαστ. 0.045x0.019), καὶ ἐπιγραφή ΙΕΡΟΚΛ[ΕΟΥΣ].

264. 141 (ΠΑΤ 97/Πεβ 1, καθαρισμὸς ἀσβεστόλακκου, Δ οἰκίας ἀνασκαφῆς): ὕψ.: 0.016, πᾶχ. τοιχ.: 0.007, διάμ. βάσ.: 0.06.

265. 143 (ΠΑΤ 97/Πδ 1, Ν ἀπὸ τὸν Ν. τοῖχο τῆς αὐλῆς, καθαρισμὸς τῶν ρειῶν): μῆκ.: 0.184-0.189, πᾶχ.: 0.043, διάμ. ὀπῆς: 0.019.

Εἰκ. 123. 1. Ὅστρακο ἀνάγλυφου πίθου ἀρχαϊκῶν χρόνων. 2-3. Θραύσματα μελαμβαφῶν σκύφων. 4. Ἐνσφράγιστη λαβὴ ἀμφορέως, ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Διαμόρφωση τοῦ περιβάλλοντος χώρου

Μετὰ ἀπὸ τὴν χρονοβόρα διάλυση τῶν μισογκρεμισμένων τοίχων Ν τοῦ νοτίου τοίχου τῆς αὐλῆς, καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν λίθων ἀπὸ τὸ μνημεῖο ἔγιναν προσπάθειες διαμόρφωσης τοῦ χώρου, καθὼς καὶ ἀξιοποίησης²⁶⁶ τῶν ὑπαρχόντων μισοερειπωμένων κτισμάτων: ἐπισκευάστηκε ὁ ἀπὸ μακροῦ ἐγκαταλελειμμένος οἰκίσκος (εἰκ. 124-125) ἰδιοκτησίας Σταύρου Νομικοῦ, ἐξοπλίστηκε πρόχειρα μὲ δωρεές²⁶⁷, γιὰ τὶς στοιχειώδεις ἀνάγκες τοῦ ἐρευνητικοῦ καὶ τεχνικοῦ προσωπικοῦ καὶ ἐνοικιάστηκε ὡς οἰκία ἀνασκαφῆς. Δημιουργήσαμε ἐπίσης μία μικρὴ ἀποθήκη γιὰ τὴν φύλαξη τῶν ἐργαλείων καὶ τῶν εὐρημάτων, εἰδικὸ χῶρο γιὰ πλῆθος ὀστράκων, καὶ κατασκευάσαμε στὴν αὐλὴ ἀποχωρητήριον.

266. Μὲ τὴν οἰκονομικὴ συμπαράσταση τοῦ Ν. Νομικοῦ, Προέδρου τῆς Κοινότητος Ἀρχεσίνης, καὶ τοῦ Ε. Μενδρινοῦ, Προέδρου τοῦ Πολιτιστικοῦ Συλλόγου Ἀρχεσίνης, μὲ τὴν συνεργασία τῶν φυλάκων Σ. Γιαννακοῦ καὶ Γ. Βλαβιανοῦ, τοῦ παλαιοῦ ἐργάτη καὶ ἔμπειρου κτίστη Θ. Βεκρῆ, τοῦ ἐργάτη Ἰ. Δεσποτίδη, καὶ μὲ τὴν βοήθεια τῶν μονίμων κατοίκων τοῦ Πύργου Μα-

ρίας Πατηνιώτη-Ρούσσου, Γ. Ρούσσου, Εὐαγγελίας Δ. Πατηνιώτη καὶ Δημ. Πατηνιώτη.

267. Εὐαγγελίας Δ. Πατηνιώτη, Μαρίας Ἰ. Μαραγκοῦ, Λίλας Ἰ. Μαραγκοῦ, Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ, Ἐριφύλης Κανίνια καὶ Νικολάου Ζαρίφη εἰς μνήμην Μαίρης Κοντογιάννη, καθὼς καὶ τοῦ Ν. Γαβαλᾶ ἀπὸ τὴν Γιάλη.

Ειχ. 124-125. Οικία της ανασκαφής, αποθήκη, εργαστήριο.

1998

Αύλη: Καθαρισμός ΝΔ. τμήματος, ανάταξη Δ. τοίχου και Δ. θυρίδος

Κατὰ τὸ 1998, μὲ τὴν βοήθεια τῶν ἀρχαιολόγων Βασ. Π. Δημητρίου καὶ Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ καὶ τοῦ φύλακα Σ. Γ. Γιαννακοῦ συνεχίστηκαν οἱ ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ καὶ οἱ ἐργασίες ἀρχιτεκτονικῆς ἀποτύπωσης, στερέωσης, διαμόρφωσης τοῦ περιβάλλοντος χώρου· παράλληλα ὁλοκληρώθηκε τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο.

Ὁλοκληρώθηκαν ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων Δ τοῦ πύργου²⁶⁸ (εἰκ. 126), στὴν ἐξωτερικὴ αὐλὴ (εἰκ. 127) καὶ ἡ γραφικὴ ἀποκατάσταση τῆς θυρίδος (εἰκ. 128).

Στὴν αὐλὴ καθαρίστηκε προσεκτικὰ τὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα²⁶⁹ (εἰκ. 120), προκειμένου νὰ σχεδιασθοῦν λεπτομερῶς οἱ πεσμένοι λίθοι (εἰκ. 126) ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1997, καθὼς καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς (εἰκ. 129).

Στὸ τετρ. Δ3²⁷⁰ καθαρίστηκε τὸ τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς, ἐπάνω ἀπὸ τὴν θυρίδα²⁷¹ ποὺ κατέρρευσε τὸν χειμῶνα τοῦ 1997 (εἰκ. 130-131)· οἱ ἐτοιμόρροποι λίθοι (εἰκ. 131), σχεδιάστηκαν λεπτομερῶς (εἰκ. 132-133) ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Γ. Ἀντωνίου, καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψή του στερεώθηκαν καὶ ἐπανατοποθετήθηκαν στὴν ἀρχικὴ τους θέση (εἰκ. 134). Ἡ ἀνάταξη τοῦ καταρρέυσαντος ἀρχαίου τμήματος τοῦ τοίχου πραγματοποιήθηκε βάσει τῶν παλαιῶν λεπτομερῶν σχεδίων τοῦ ἀρχιτέκτονος Μ. Κορρέ, ἐνῶ, τὴν πλήρη ἔλλειψη ὑλικοτεχνικῆς ὑποδομῆς, ὅπως ἀνυψωτικὸ μηχανήμα, κλπ., ἀντικατέστησαν ὁ πρακτικὸς νοῦς τοῦ Σ. Γιαννακοῦ καὶ ἡ οὐσιαστικὴ βοήθεια τῶν «χεροδύναμων» ἐργατῶν Γ. Δ. Γαβαλᾶ, Σ. Θεολογίτη, Ἀθ. Δεσποτίδη καὶ Γ. Ρούσσου.

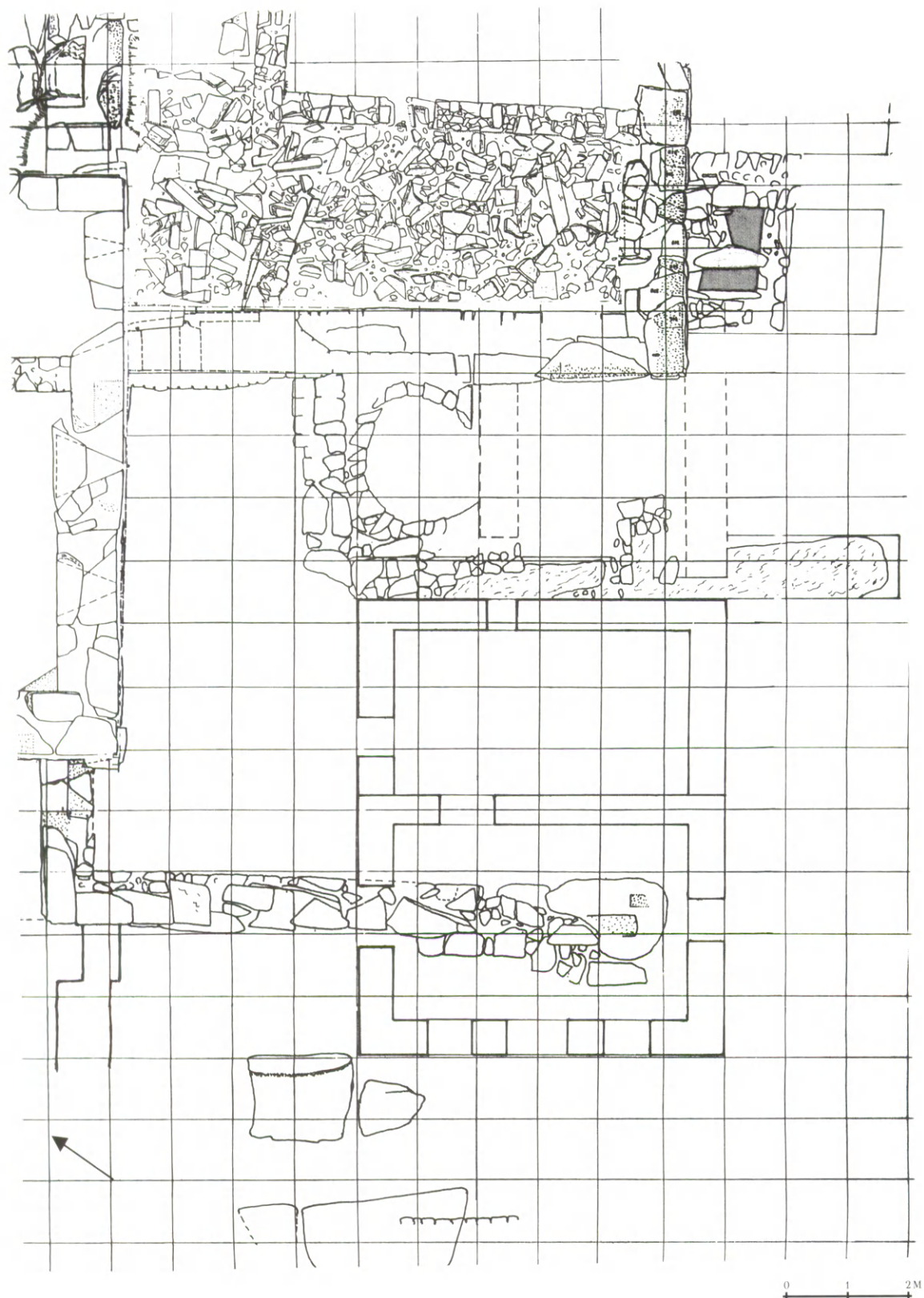
268. Βλ. παραπ. σ. 38-39, 42 (εἰκ. 42).

269. Τετράγωνα Α3 / Β3, Α4 / Β4 καὶ Δ / 1, Δ / 2, Δ / 3 (εἰκ. 126).

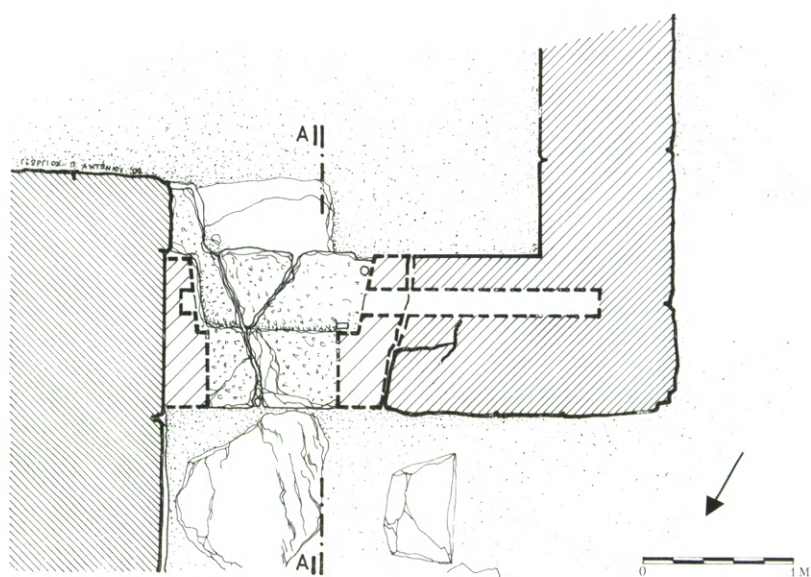
270. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ βρέθηκαν λιγοστὰ ὀστρακα ἀπὸ ἄβαφα ἀγγεῖα καὶ θραῦσμα πινακίου μὲ πράσινη ἐφυάλωση: 277 (ΠΑΤ 98/Πεφ 4): ὕψ.: 0.028, πᾶχ. τοιχ.: 0.008, διάμ. βάσ.: 0.07.

271. Ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ ἄνοιγμα στενὸ [πλ. 0.62 μ. (ἐξωτερικὰ) καὶ 0.64 (ἐσωτερικὰ) καὶ χαμηλὸ ὕψος (1.01 μ.)] μεταχειρίζομαι τὸν

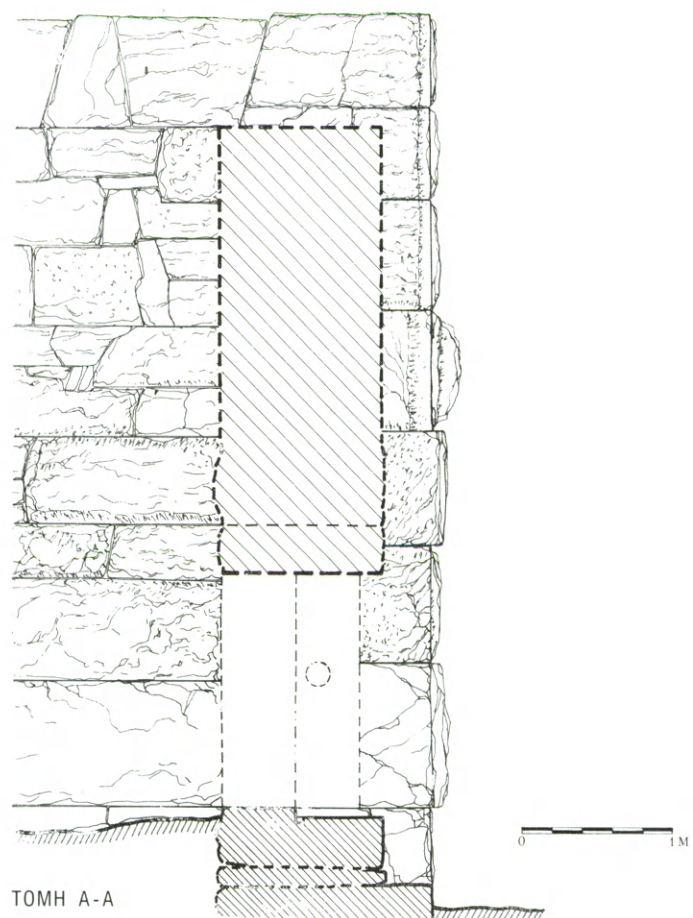
ὄρο θυρίς μὲ τὴν ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένη σημασία του: Maier 1960, II, 83, λ. θυρίς· οἱ διαστάσεις, τὸ χαμηλὸ ὕψος, καὶ κυρίως ἡ ἀπουσία λειψάνων στερέωσης φύλλου θύρας, ὁδηγοῦν στὴν σύγκριση μὲ ἀνοιγματα (Schlupfloch), ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸν πύργο στὸ Σμόβολο τῆς Τήνου: Maier 1960, I, 164 (διαστ. ἀνοιγματος 0.80 × 1.20 μ.). Γιὰ θυρίδες βλ. γενικὰ Haselberger 1979, 100 (θυρίδες κατάρρακτοι).

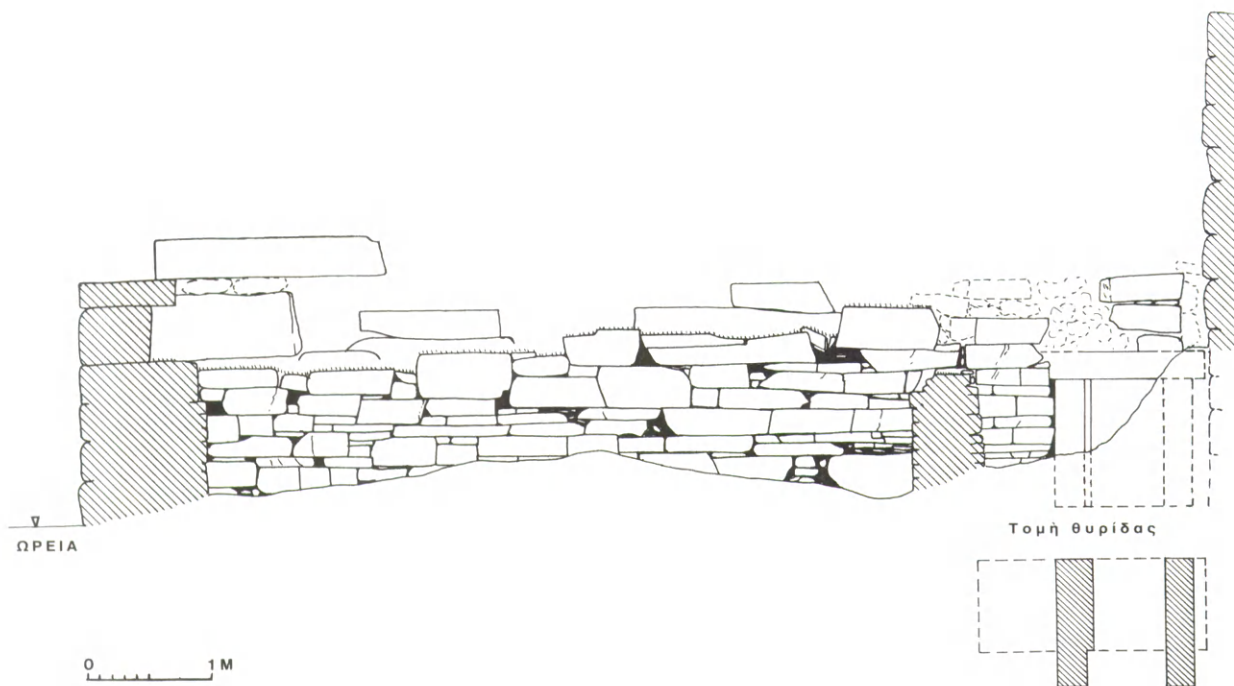
Εἰχ. 126. Κάτοψη τοῦ ΝΔ. τμήματος τῆς αὐλῆς καὶ τῶν ἐκτὸς τοῦ πύργου οἰκοδομικῶν λειψάνων.

Εἰκ. 127. Κάτοψη τῆς θυρίδος στὸ Δ. τμήμα τῆς ἐξωτερικῆς αὐλῆς.

Εἰκ. 128. Θυρίς στὸ Δ. τμήμα τῆς ἐξωτερικῆς αὐλῆς: γραφικὴ ἀποκατάσταση (τομὴ Α-Α).

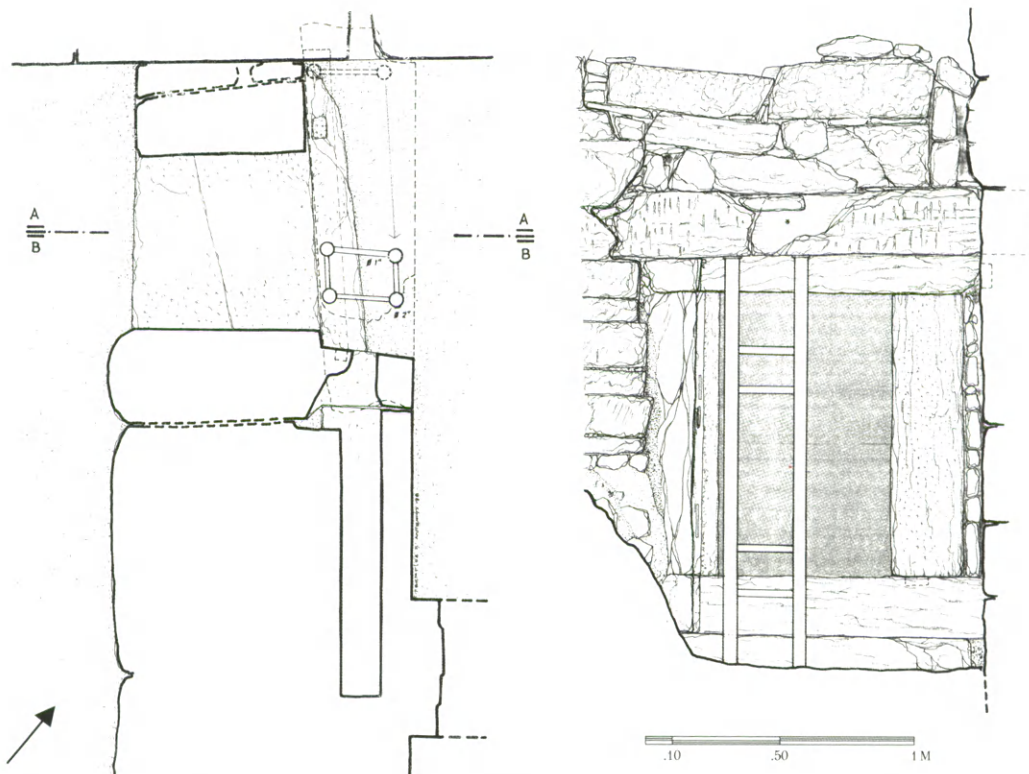
Εἰκ. 129. Αὔλῃ, Ν. τμήμα: ὄψη τῆς ἐσωτερικῆς παρειάς τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

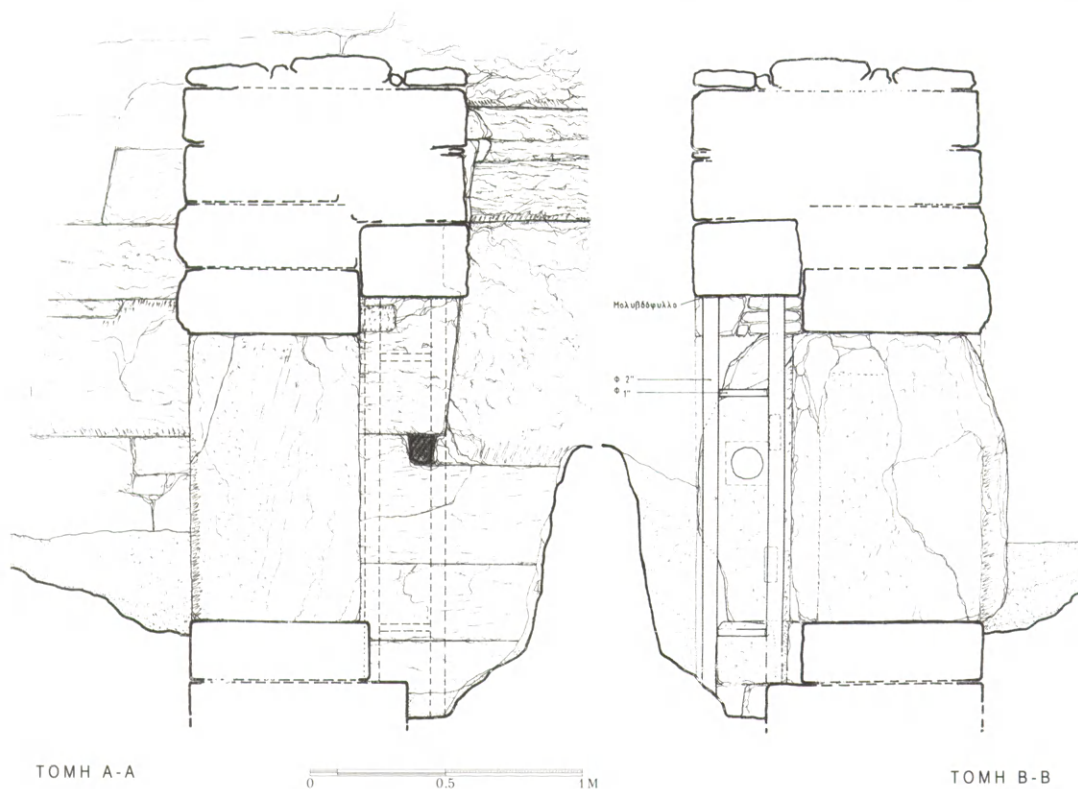
Εἰκ. 130. Αὔλῃ, ΝΔ. τμήμα: χώρος τῆς θυρίδος πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως, λεπτομέρεια.

Είχ. 131. Αόλη, ΝΔ. τμήμα: χώρος τής θυρίδος πρὸ τής ἀποκαταστάσεως.

Είχ. 132. Αόλη, ΝΔ. τμήμα: ἀποκατάσταση τής θυρίδος, κάτοψη καὶ ἀνατολική ὄψη.

Εἰκ. 133. Αὐλή, ΝΔ. τμήμα, θύρις: τομές Δ-Δ καὶ Β-Β.

Εἰκ. 134. Αὐλή, ΝΔ. τμήμα: ἡ θύρις μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση.

Ἐκθεση γιὰ τὴν ἀνάταξη τῆς Δ. θυρίδας (ὑπὸ Γ. Π. ΑΝΤΩΝΙΟΥ)

Ἡ θυρίδα στὸν νότιο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς ἐφάπτεται στὴν νότια πλευρὰ τοῦ κυρίως Πύργου. Τὸ ἔσω μέρος εἶχε ἤδη καταρρεύσει σὲ παλαιότερη ἐποχὴ²⁷² λόγω θραύσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ λίθου τοῦ ὑπερθύρου. Τὰ ἐναπομείναντα κατὰ χώραν τμήματα τῆς θυρίδας ἐνσωματώθηκαν στὸν ὑπερκείμενο ξηρότοιχο²⁷³, σταθεροποιώντας κατὰ κάποιο τρόπο τὴν μετὰ τὴν κατάρρευση κατάσταση τῆς.

Μεταξὺ τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1977 καὶ τοῦ Μαρτίου τοῦ 1998, κατέπεσε τμήμα τοῦ νεώτερου χωραφότοιχου καὶ τὸ σωζόμενο τμήμα τῆς θυρίδας κινδύνευε καὶ αὐτὸ νὰ καταρρεύσει. Ὁ φόβος ὅτι ὁ ἐπερχόμενος χειμώνας θὰ συνέβαλε ριζικὰ στὴν ὀλοκληρωτικὴ κατάρρευση καὶ τοῦ ἐναπομείναντος μέρους, ἐπέβαλε τὴν σωστικὴ ἐπέμβαση.

Τεκμηρίωση

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση ταυτίστηκαν οἱ πεσμένοι λίθοι ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν θυρίδα, καθὼς καὶ οἱ ἀρχικὲς τοὺς θέσεις, μετὰ ἀπὸ ἀντιβολὴ μὲ τὶς ὑπάρχουσες φωτογραφίες πρὶν ἀπὸ τὴν κατάρρευση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τῶν λίθων αὐτῶν καταγράφηκε καὶ ἡ θέση τοὺς μετὰ ἀπὸ τὴν κατάρρευση²⁷⁴. Μετὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς θυρίδας κατὰ τὴν διάρκειά τῆς ἐπέμβασης, ἔγινε καὶ συμπλήρωση τῆς ἀποτύπωσης τοῦ Μ. Κορρὲ μὲ τὰ ἀφανή, τότε, τμήματά τῆς, καθὼς καὶ τῆς παρούσας κατάστασης. Ἐξετάσθηκε τὸ θέμα συνδέσεως μὲ ράβδους τιτανίου τῶν τμημάτων τοῦ ὑπερθύρου, τὰ ὁποῖα ἀναγνωρίσθηκαν καὶ ταυτίστηκαν²⁷⁵. Ἡ ὑπαρξὴ ὅμως μέσα στὴν μάζα τοῦ λίθου τοῦ ὑπερθύρου φλεβῶν «σπογγώδους» πετρώματος, οἱ ὁποῖες ἐξασθενοῦν τὴν ἀντοχὴ τοῦ²⁷⁶, ἀπέκλεισε τὴν λύση αὐτή, ἀφοῦ ἔτσι ὁ λίθος θὰ κινδύνευε μὲ νέα θραύση.

272. Ἡ θυρίδα ἀποτυπώθηκε σὲ αὐτὴ τὴν κατάσταση ἀπὸ τὸν Μ. Κορρὲ τὸ 1974. Ἰχνη φωτιᾶς στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ἀνωφλιοῦ μπορεῖ νὰ στηρίξουν τὴν ὑπόθεση ὅτι ἴσως κατέρρευσε ὅταν ὁ Πύργος ἦταν ἀκόμα ἔστω καὶ ὑποτυπώδως σὲ χρῆση.

273. Ὁ ξηρότοιχος κατασκευάστηκε προφανῶς μετὰ ἀπὸ τὴν κατάρρευση, ἀφοῦ ἡ κατασκευὴ του ἦταν ἀδιατάρακτη.

274. Σημειώνεται ὅτι στὴν θέση φυσικῆς πτώσεως, ὅπως καὶ στὸν ὑπόλοιπο χώρο τῆς αὐλῆς, ὑπάρχουν πολλοὶ λίθοι πεσμένοι τόσο ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους τοῦ μνημείου,

ὅσον καὶ ἀπὸ τὸν κυρίως πύργο. Ἡ καταγραφή τῆς θέσης πτώσεως ἔγινε μὲ φωτογράφιση ἀπὸ ὀριζοντιωμένη φωτογραφικὴ μηχανή.

275. Ἀπὸ τὰ τρία τμήματα τοῦ λίθινου ὑπερθύρου τὸ νοτιότερο βρισκόταν στὴν ἀρχικὴ τοῦ θέσης ἐνῶ τὰ ἄλλα δύο ἦταν θραυσμένα. Ἡ ἀνάταξή του εἶναι προφανὲς ὅτι ἦταν θεμελιῶδες στοιχεῖο τῆς ἐπέμβασης στὴν θυρίδα.

276. Ἡ ἀνομοιογένεια αὐτὴ τοῦ λίθου τοῦ ὑπερθύρου σὲ συνδυασμὸ, πιθανῶς μὲ ἐξωγενεῖς παράγοντες (φωτιά, παγετὸς κλπ.), ἴσως εἶναι ἡ αἰτία τῆς θραύσεως του καὶ ἐπομένως τῆς κατάρρευσης τῆς θυρίδας.

Ἡ ἐξέταση τῶν δυνατῶν λύσεων καὶ δυνατοτήτων ἐπέμβασης, σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα καὶ τὰ διατιθέμενα μέσα, ἔγινε σὲ συνεργασία μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ὑπεύθυνο καθηγήτρια Λίλα Μαραγκοῦ. Πολύτιμη ἦταν ἡ συμβολὴ τοῦ φύλακα Ἀρχαιοτήτων Σίμου Γιαννακοῦ, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐπικεφαλῆς τοῦ συνεργείου καὶ στὸν ὁποῖο ὀφείλεται μεγάλο μέρος τοῦ ἐπιτυχοῦς ἀποτελέσματος, μὲ χρῆση μόνο τῶν πενιχρῶν μέσων ποὺ ὑπῆρχαν στὴν ἀπομονωμένη Ἀμοργό²⁷⁷.

Ἔτσι ἀποφασίσθηκε ἡ τοποθέτηση μεταλλικῶν ὑποστλωμάτων γιὰ τὴν ἀνάταξη καὶ στήριξη τοῦ ὑπερθύρου στὴν ἀρχικὴ του θέση, τὸ ὁποῖο, σημειωτέον, ἐδράζεται στὸ ἓνα ἄκρο του μέσα σὲ ἀδρολαξευμένη ἐντορμία τοῦ τοίχου τοῦ κυρίως πύργου²⁷⁸.

Ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀναστηλωμένο ὑπερθύρο θὰ ἐτοποθετοῦντο οἱ ἀρχικοὶ λίθοι στὶς αὐθεντικὲς τοὺς θέσεις. Στὴν καλύτερη προστασία τοῦ ἀναστηλωμένου τμήματος ἀπέβλεπε ἡ ἀνακατασκευὴ μικροῦ τμήματος τοῦ καταρρεύσαντος ξηροτοίχου ἐπάνω ἀπὸ τὴν θυρίδα. Γιὰ τὸν σαφὴ διαχωρισμὸ μεταξὺ τοῦ ἀναστηλωμένου τμήματος τῆς κατασκευῆς καὶ τοῦ ἀδιατάρακτου, προβλέφθηκε ἡ παρεμβολὴ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἐπέμβασης μολυβδολωρίδας πλάτους πέντε (5) ἑκατοστῶν περίπου²⁷⁹.

Οἱ ἐργασίες τῆς ἐπέμβασης ὁλοκληρώθηκαν σὲ τρεῖς περίπου ἡμέρες²⁸⁰, παρουσία καὶ τῆς ἀρχαιολόγου Βασ. Δημητρίου. Τὴν ἀφαίρεση τῶν πεσμένων λίθων τῆς θυρίδας καὶ τοῦ ξηρότοιχου καὶ τὴν μεταφορὰ τῶν λίθων σὲ παρακείμενη θέση, γιὰ τὴν διευκόλυνση τῶν ἐργασιῶν²⁸¹ ἀκολούθησε ἡ ἀπομάκρυνση τῶν λίθων ἀρ. Δ3/93, Δ3/94 καὶ μερικῶν μικρότερων ἄνευ ἀριθμοῦ. Ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ μεγάλου σπασμένου τμήματος τοῦ ὑπερθύρου ἔγινε μὲ κύλισή του ἐπάνω σὲ ξύλινες δοκοὺς, ὅπου καὶ παρέμεινε μέχρι τὴν ἐπανατοποθέτησή του στὴν ἀρχικὴ του θέση.

Ἀκολούθως ἀφαιρέθηκαν οἱ πέτρες καὶ τὰ χώματα ἀπὸ τὴν θυρίδα μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ κατωφλίου²⁸² γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ στέρεο ὑπόβαθρο ἐδρασης τῶν

277. Ἐνδεικτικὰ σημειώνεται ὅτι στὴν Ἀμοργὸ ὑπῆρχαν μόνο τρία μεγέθη διαμέτρου γαλβανισμένων σωλῆνων. Οἱ ράβδοι τιτανίου (Φ8) ποὺ φυλάσσονταν στὴν ἀποθήκη τῆς Ἀνασκαφῆς τῆς Μινώας τελικὰ δὲν χρησιμοποιήθηκαν.

278. Μετὰ τὴν ἀρχικὴ κατάρρευση τοῦ ὑπερθύρου ὁ ἄτεχνος τόρμος του βγῆκε ἀπὸ τὴν θέση του καὶ τὸ κενὸ γέμισε μὲ μικρὲς πέτρες καὶ χώματα ποὺ ἀπέκρυπταν μερικῶς τὴν ἐντορμία.

279. Ἡ μολυβδολωρίδα κατασκευάσθηκε πρόχειρα στὴν Ἀμοργὸ μὲ τήξη ἀλιευτικῶν βαριδίων, χύτευση τοῦ μολύβδου σὲ καλούπια

ἀπὸ τὸν γράφοντα καὶ τέλος ἐξελασῆ του στὸ ἐπιθυμητὸ πάχος καὶ πλάτος μὲ τὴν βοήθεια τοῦ φύλακα ἀρχαιοτήτων Γ. Βλαβιανοῦ.

280. Ἀπὸ τὸ μεσημέρι τῆς 29ης Σεπτεμβρίου 1998 ἕως καὶ τὴν 1η Ὀκτωβρίου.

281. Ἡ θέση τοὺς εἶχε ἀποτυπωθεῖ ἀπὸ τὸν γράφοντα τὸ 1996.

282. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ βρέθηκαν πλαστικὲς σακκοῦλες στὴν στάθμη σχεδὸν τοῦ κατωφλίου, προφανῶς ἀπὸ τὸν πρόχειρο καθαρισμὸ ἀπὸ τὸν Μανόλη Κορρέ ποὺ ἔγινε τὸ 1974 γιὰ τὴν ἀποτύπωση τῆς θυρίδας.

προβλεπομένων υποστυλωμάτων, αλλά και ο απολύτως απαραίτητος χώρος για την εκτέλεση των εργασιών²⁸³.

Αφού είχε καθαριστεί το πεδίο επέμβασης υπολογίσθηκε η διάταξη, οί διατομές και οί διαστάσεις των προβλεπομένων στηριγμάτων²⁸⁴. Το υπέρθυρο θα έδραζόταν στα δύο άκρα του σε ισάριθμα στηρίγματα από δύο γαλβανισμένους σωλήνες Φ2 συνδεόμενους μεταξύ τους με λεπτότερη διατομή Φ1.

Η τοποθέτησή του στην αρχική του θέση παρουσίασε μεγάλες δυσκολίες, τόν λόγω του βάρους του, όσον και της έλλειψης μηχανημάτων²⁸⁵. Παρ' όλες όμως τις δυσκολίες τελικά κατέλαβε την αρχική του θέση στην έντορμία στήριξής του²⁸⁶. Το στοιχείο της χρήσης της έντορμίας ήταν καθοριστικό σημείο για τον τρόπο επέμβασης προς αποκατάστασιν της αρχικής δομής της θυρίδας.

Για την προστασία του λίθου του υπέρθυρου από τα μεταλλικά στηρίγματα τοποθετήθηκαν μικρά μολύβδινα παρεμβύσματα σε κάθε έναν από τους τέσσερις σωλήνες. Αντίστοιχα παρεμβύσματα τοποθετήσαμε και στα σημεία στήριξης επί του κατωφλίου, εκεί όπου τα στηρίγματα έδράζονταν στο κατώφλι.

Κατά την διάρκεια της εφαρμογής διαπιστώθηκε ότι η αρχαία έντορμία παρείχε άριστη στήριξη και για τον λόγο αυτό μετακινήθηκε το δυτικό στήριγμα κοντά στο ανατολικό εξασφαλίζοντας έτσι ισχυρότερη έδραση στο τμήμα της θραύσης του υπέρθυρου. Τα δύο στηρίγματα ενώθηκαν και μεταξύ τους και με σωλήνα Φ1.

Η τοποθέτηση του μικρότερου σωζόμενου τμήματος του υπέρθυρου²⁸⁷ έγινε αφού ανατάχθηκε η ανατολική παραστάδα της θυρίδας με τους αρχαίους λίθους· και έδω τοποθετήθηκε διαχωριστική μολυβδολωρίδα. Σε όλες τις λωρίδες χάραχθηκε πρόχειρα η χρονολογία της επέμβασης (1998)²⁸⁸.

Ακολούθως τοποθετήθηκαν οί αριθμημένοι λίθοι επάνω από το υπέρθυρο σύμφωνα με την προηγηθείσα τεκμηρίωση. Πρέπει να σημειωθεί ότι για την σωστότερη εφαρμογή τους τοποθετήθηκαν και μικροί λίθοι στο έσωτερικό της τοιχοποιίας από τα γύρω διάσπαρτα μικρά θραύσματα.

283. Η συστηματική αφαίρεση των πεσμένων λίθων από την αυλή προγραμματίζεται από την υπεύθυνη του έρευνητικού προγράμματος καθηγήτρια Λ. Μαραγκού.

284. Αν και καταλληλότερη διατομή κρίθηκε αυτή της 1.5'', τοποθετήθηκαν σωλήνες των 2'' γιατί στην Άμοργό δεν υπήρχαν σωλήνες 1.5''.

285. Δεν ήταν δυνατή η χρήση τους όχι μόνο λόγω περιορισμένου χώρου αλλά και γιατί δεν διετίθεντο στην Άμοργό.

286. Η σωστή άρμωση του έγινε δυνατή χά-

ρις στις προσπάθειες όλων των μελών του συνεργείου: Σίμο Γιαννακό, Γ. Δ. Γαβαλά, Στ. Θεολογίτη, Γ. Ροῦσσο και Γ. Βλαβιανό (την τελευταία ημέρα).

287. Συμπληρώθηκε έτσι το κενό μεταξύ του μεγάλου τμήματος και του μικρού που σώζεται κατά χώραν στα ανατολικά. Λείπει μόνον ένα μικρό τμήμα του λίθου που προφανώς κατακερματίστηκε κατά την αρχική κατάρρευση.

288. Δεν υπήρχαν στην Άμοργό μέσα για καλύτερη χάραξη.

Τέλος, ανακατασκευάστηκε τὸ τμήμα τοῦ ξηρότοιχου ποὺ εἶχε καταρρεύσει γιὰ νὰ προστατεύει τὴν ράχη τοῦ σωζόμενου τοίχου τῆς θυρίδας. Ὁ λόγος αὐτὸς ἄλλωστε ὁδήγησε τὴν διευθύντρια τῆς ἀνασκαφῆς καθηγήτρια Α. Μαραγκοῦ στὴν διατήρηση αὐτοῦ τοῦ τμήματος κατὰ τὴν διάλυση τοῦ ὑπολοίπου τὸ 1995²⁸⁹.

Ὅλες οἱ ἐργασίες καὶ φάσεις τῆς ἐπέμβασης καταγράφηκαν ὄχι μόνο σὲ ἡμερολόγιο ἀλλὰ καὶ τεκμηριώθηκαν φωτογραφικά. Ἐπὶ πλέον, ἔγινε λεπτομερὴς ἀποτύπωση σὲ κλίμακα 1:10 τῆς κατάστασης μετὰ ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν ἐργασιῶν.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἐπαρκὴ τεκμηρίωση τῆς ἐπέμβασης, τὴν χρῆση τοῦ ἀρχαίου ὕλικου²⁹⁰, καὶ τὸν σαφὴ διαχωρισμὸ τοῦ τμήματος ποὺ ἀναστηλώθηκε ἀπὸ τὸ ἀδιατάρακτο, οἱ ἐργασίες χαρακτηρίζονται ὄχι μόνον ἀπὸ ἀναστρεψιμότητα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν χρῆση ὕλικων ἀπόλυτα συμβατῶν μὲ τὰ ἀρχαῖα. Ἡ ἀναστρεψιμότητα τῆς ἐπέμβασης εἶναι προφανής, ἀφοῦ ὅλες οἱ ἐργασίες ἔγιναν χωρὶς τὴν χρῆση ὁποιουδήποτε κονιάματος ἢ ἄλλου συνδετικοῦ στοιχείου, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ ἀντίστοιχη ἀρχαία τοιχοποιία. Ἐκτὸς αὐτοῦ, προβλέφθηκε ἡ δυνατότητα ἀντικατάστασης τῶν μεταλλικῶν στηριγμάτων μὲ ἄλλα, πιὸ καλαίσθητα καὶ λιγότερο ἐμφανή, ὅταν τὸ ἐπιτρέψουν οἱ οἰκονομικὲς δυνατότητες καὶ ἡ ὕλικοτεχνικὴ ὑποδομή, χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖται ἡ διάλυση τοῦ ἀναστηλωμένου τμήματος.

Τὰ μόνα στοιχεῖα ποὺ διαφέρουν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους λίθους εἶναι οἱ μολυβδολωρίδες καὶ οἱ σωλῆνες τῶν στηριγμάτων, ποὺ δίνουν τὴν δυνατότητα στὸν ἐπισκέπτη τοῦ μνημείου νὰ συγκρίνει τὴν θυρίδα μὲ τὰ ἄλλα τρία σωζόμενα θυραῖα ἀνοίγματα, τὴν ἀκέραιη θύρα τοῦ κυρίως πύργου, τὴν θύρα στὸν Α. τοῖχο τῆς αὐλῆς καὶ τὴν θυρίδα στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ μνημείου τῆς ὁποίας ὑπάρχει τὸ κατώφλι καὶ τμήμα τῆς νότιας παραστάδας.

289 Βλ. παραπ. σ. 38 εἰκ. 34.

290. Τὸ ποσοστὸ τοῦ σὲ σχέση μὲ τὸ νέο ὑπερβαίνει τὸ 85%, ἐνῶ ἀνάλογο ποσοστὸ

χαρακτηρίζει καὶ τὴν αὐθεντικότητα τῆς θέσης τῶν μελῶν ποὺ ἀναστηλώθηκαν.

Ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ ἐκτὸς τοῦ μνημείου

Οἱ ἐκτὸς τοῦ μνημείου μεγάλης ἐκτάσεως χρονοβόροι καὶ δαπανηροὶ καθαρισμοὶ ὄχι μόνον ἄλλαξαν ριζικὰ τὴν εἰκόνα τοῦ περιβάλλοντος χώρου, ἀλλὰ προσέθεσαν καὶ νέες, πολυσήμαντες πληροφορίες γιὰ τὴν διαχρονικὴ χρήση καὶ τὴν ἱστορία τῆς κατοίκησης ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ἕως καὶ τοὺς νεώτερους χρόνους.

Κατὰ μῆκος τοῦ θυραίου, ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 135-138) ἔγινε καθαρισμὸς ἕως τὴν ΒΑ. γωνία (εἰκ. 135), καὶ κυρίως ἔμπροσθεν (πρὸς Ἀ) τῆς τοξόσχημης πύλης γιὰ τὴν προσωρινὴ τοποθέτηση ξύλινης κλίμακας²⁹¹ προκειμένου νὰ γίνεῖ δυνατὴ ἡ πρόσβαση στὸν χώρὸ τῆς αὐλῆς.

Εἰκ. 135. Α. τοῖχος τῆς αὐλῆς, Β. τμήμα: λεπτομέρεια τῆς ἑδρασης.

291. Ἐπειδὴ κατὰ τὸν καθαρισμὸ γιὰ τὴν στερέωση τῆς ξύλινης φορητῆς κλίμακος, δωρεὰ Μαρίας Ἰ. Μαραγκοῦ, βρέθηκαν ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν, πιθανῶς ἀπὸ ἀρχαῖο «γέμι-

σμα», διεκόπησαν οἱ ἐργασίες καὶ προγραμματίζεται ἡ διενέργεια συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας.

Είχ. 136. Μερική άποψη του μνημείου από ΒΑ.

Είχ. 137. Τò ΝΑ. τμήμα του μνημείου με τὰ πρὸ αὐτοῦ οἰκοδομικά λείψανα.

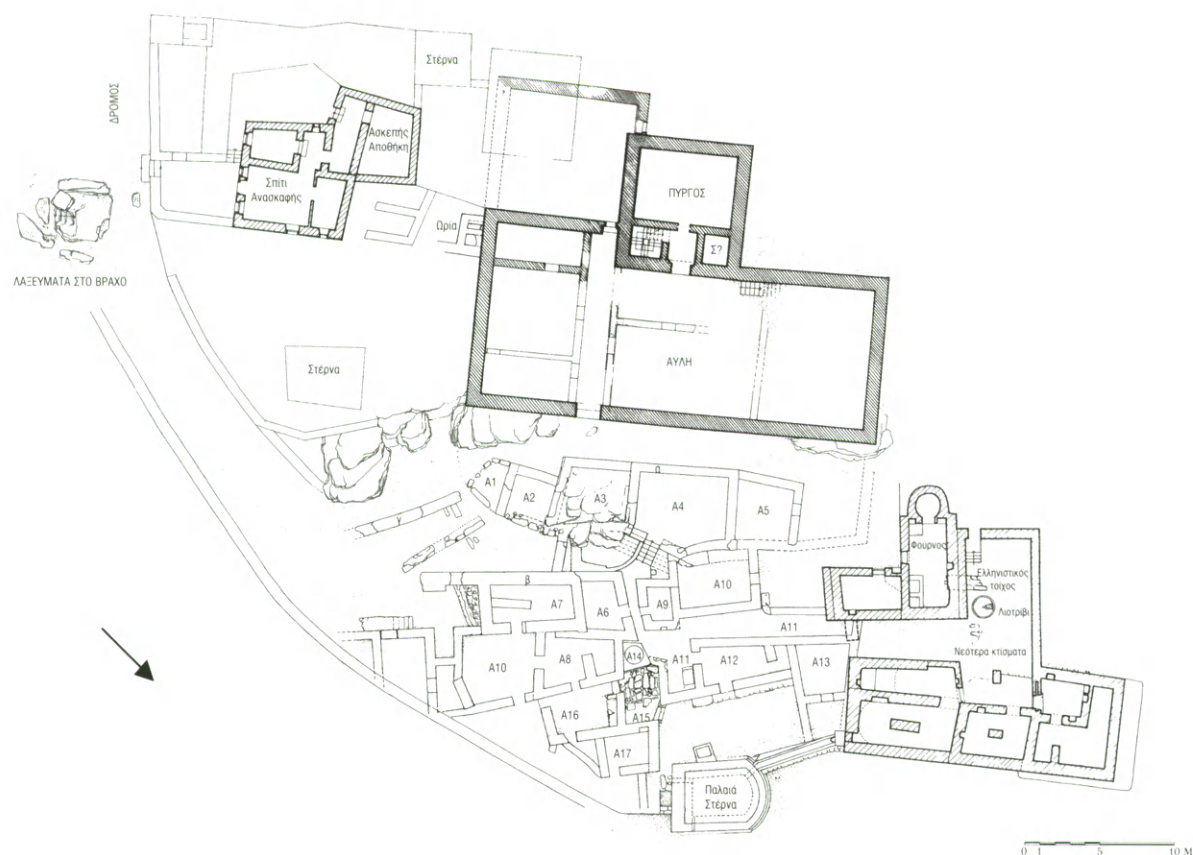

Είχ. 138. Οἰκοδομικά λείψανα Α καὶ ΒΑ τοῦ θυραίου τοίχου τῆς αὐλῆς.

Χώρος Α τοῦ μνημείου: οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ κινητὰ εὐρήματα

Ἀπὸ τοὺς καθαρισμοὺς στὸν ἐλαφρῶς κατωφερῇ χώρῳ ἀποκαλύφθηκαν, ὅπως ἐμφαίνεται στὴν νέα σχεδίαση τῆς κάτοψης²⁹² (εἰκ. 139), τὰ ὅρια νέων ἀρχιτεκτονικῶν χώρων, κτιστῶν κατασκευῶν, πλακοστρώτων δρόμων, ἀναβαθμῶν κλπ., καὶ συγκεντρώθηκαν πάμπολλα κινητὰ εὐρήματα²⁹³ διαφόρων ἐποχῶν.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ κατὰ χώραν ἀνέγερση οἰκιακῶν χρηστικῶν σκευῶν, θραυσμάτων πέντε τουλάχιστον εὐμεγέθων πίθων [ἀρ. I-V]

Εἰκ. 139. Κάτοψη τοῦ μνημείου καὶ τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων στὸν περιβάλλοντα χώρῳ.

292. Ἡ συμβατικὴ ἀρίθμηση τῶν χώρων Α1-Α10 (Α= ἀνατολικά τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου) ἐγινε μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποψίλωση καὶ τοὺς ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς (1994 καὶ 1995) στὸ σχέδιο τοῦ 1996. Στὴν ἀποτύπωση τῆς εἰκ. 139 δὲν ἀποδίδονται ὅλα τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα ποὺ

ῆλθαν στὸ φῶς ἀπὸ τὴν συνέχιση τῶν καθαρισμῶν, τὴν διάλυση τῶν χωραφότοιχων κλπ. κατὰ τοὺς μῆνες Ὀκτώβριο καὶ Νοέμβριο 1998.

293. Ἐνδεικτικὰ βλ. τὰ καταγεγραμμένα ἀρ. κατ. 144-264.

(είκ. 140-142), ανατολικά από την «κτιστή κατασκευή»²⁹⁴ (είκ. 142-143) που έντο-
πίστηκε το 1996, καθώς και άλλων αντικειμένων, όπως στρογγύλος μυλόλιθος²⁹⁵
(είκ. 142 και 144) στο μέσον περίπου του χώρου, μεταξύ των θραυσμένων πίων,
καθώς και σιδηρό έγχειρίδιο²⁹⁶ (είκ. 145, 1), πλησίον της ΒΔ. γωνίας. Τα περισσό-
τερα θραύσματα των πίων²⁹⁷ φαίνεται ότι συνανήκουν και συγκολλώνται. Μολο-
νότι, προς το παρόν, δεν είναι ακόμη σαφές εάν ή στρώση όστράκων πίων και
άγγείων είναι αδιατάρακτη, εάν πρόκειται για στρώση καταστροφής ή εγκατάλει-
ψης, τα χρονολογήσιμα εύρηματα υποδηλώνουν μακρόχρονη χρήση του χώρου.

Έκτος από όρισμένα μεμονωμένα εύρηματα, όπως ένα απολέπισμα όψιδια-
νοῦ²⁹⁸ προϊστορικών χρόνων, δύο όστρακα από το σώμα κλειστών, γραπτών²⁹⁹
άγγείων και ένα από κύλικα³⁰⁰, που ανάγονται στους αρχαίκοις χρόνους (είκ. 145,
2-4), ή παλαιότερη χρονολογήσιμη κεραμική ανήκει στην έλληνιστική περίοδο
(όψιμος 4ος-1ος π.Χ. αι.), ενώ ή νεώτερη στην εποχή της Ρωμαιοκρατίας (1ος-
4ος μ.Χ. αι.).

Η ανεύρεση στην ΒΑ. γωνία μικροῦ θραύσματος από το σώμα ανάγλυφου,
«μεγαρικοῦ» σκύφου³⁰¹ (είκ. 145, 5) έλληνιστικῶν χρόνων, σφηνωμένου κάτω από
έναν λίθο του βόρειου τοίχου, πιθανῶς αποτελεί ένδειξη για την χρονολόγηση

294. Οί συχνά ιδιαιτέρως λεπτομερείς περι-
γραφές της θέσης εύρεσης αντιστοιχούν στίς
ένδειξεις που συνοδεύουν κάθε αντικείμενο· στον
Κατάλογο κινητῶν εύρημάτων στην αναλυτική,
τελική δημοσίευση τῶν αποτελεσμάτων θα
αντικατασταθοῦν από σχέδια-κατόψεις τῶν
ἀρχιτεκτονικῶν χώρων, τῶν στρώσεων ή τῶν
ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων με την ἀκριβή θέση
εύρεσης κάθε αντικειμένου, καθώς και γραφή-
ματα και εἰδολογικοὺς πίνακες.

295. Διαμ. 0.40 μ., πᾶχ. 0.07 μ., διαμ. όπῆς
0.05 μ., βάθ. όπῆς 0.07 μ.

296. 166 (ΠΑΤ 98/Μσ 1, Α 'κτιστῆς κατα-
σκευῆς Β χώρου Α8' - Ν χώρου Α11: 'στρώση
πίθων'). ΒΔ. τμήμα: μῆκ.: 11.95, πλ.: 2.15, πᾶχ.:
0.065.

297. Μετὰ από την ἀρίθμηση τῶν όστράκων
(πίθοι I-V), (συμπεριλαμβανομένων δύο ἄβα-
φων άγγείων στην ΒΔ. γωνία και ενός σύρριζα
στον Β. τοίχο), σχεδιάστηκαν από τὸν Γ. Ἀντω-
νίου (είκ. 144), φωτογραφήθηκαν, και, όλα έκτος
του έγχειριδίου, ἀφέθησαν *in situ*. Ὁ χώρος προ-
στατεύτηκε με πρόχειρο, ἀσφαλές στέγαστρο

για νὰ συνερυνηθεῖ το 1999 με τὰ παρακείμε-
να κτίσματα, αφού, όπως διεπιστώθη κατὰ τὸν
καθαρισμὸ του χώρου Α8, ή στρώση όστράκων
άγγείων και πίων, φαίνεται, ότι συνεχίζεται
κάτω από τοὺς πεσμένους λίθους.

298. 168 (ΠΑΤ 98/Οψ 1, Α 'κτιστῆς κατα-
σκευῆς Β χώρου Α8' - Ν χώρου Α11: 'στρώση πί-
θων'): μῆκ.: 0.032, πλ.: 0.021, πᾶχ.: 0.009.

299. 144 (ΠΑΤ 98/Πγ 1, Α 'κτιστῆς κατα-
σκευῆς Β χώρου Α8' - Ν χώρου Α11. Μεταξὺ τῆς
κτιστῆς κατασκευῆς και του χώρου Α8): ὕψ.:
0.031, μῆκ.: 0.03, πᾶχ.: 0.006, και 145 (ΠΑΤ
98/Πγ 2, Α 'κτιστῆς κατασκευῆς Β χώρου Α8' -
Ν χώρου - Α11: 'στρώση πίων' - ΒΔ. τμήμα
χώρου πίων): ὕψ.: 0.038, μῆκ.: 0.042, πᾶχ.:
0.007.

300. 147 (ΠΑΤ 98/Πμβ 16, Α 'κτιστῆς κατα-
σκευῆς Β χώρου Α8' - Ν χώρου Α11: 'στρώση πί-
θων' - ΒΔ. τμήμα χώρου πίων): πᾶχ.: 0.004.

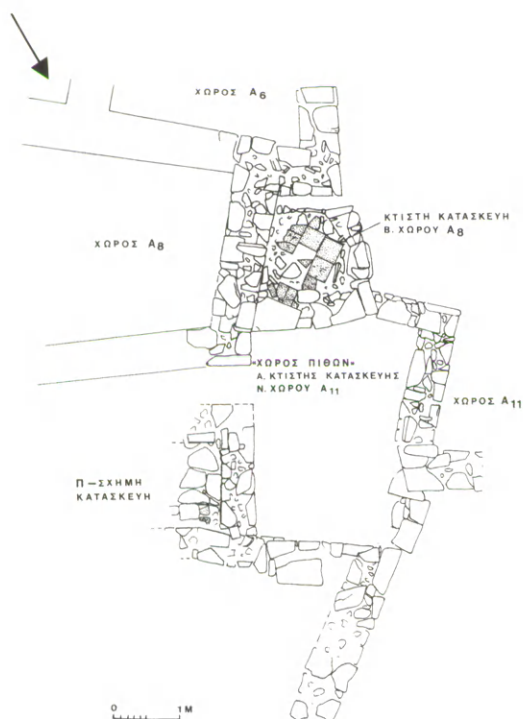
301. 146 (ΠΑΤ 98/Πμ 4, Α 'κτιστῆς κατα-
σκευῆς Β χώρου Α8' - Ν χώρου Α11: 'στρώση
πίθων». Β. τοίχος, πλησίον ΒΑ. γωνίας): ὕψ.:
0.04, μῆκ.: 0.02, πᾶχ. (με την ἀνάγλυψη διακό-

Εἰκ. 140-141. Λεπτομέρεια στρώσης ὀστράκων πύθων καὶ οἰκιακῶν σκευῶν.

Είχ. 142. Κτιστή κατασκευή και χώρος πύλων.

Είχ. 143. Κάτοψη της κτιστής κατασκευής και των παρακειμένων χώρων.

Είχ. 144. Κάτοψη του χώρου των πύλων.

τῆς κατασκευῆς τοῦ συγκεκριμένου χώρου τῶν πίθων στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο. Ἄλλωστε, ἀπὸ τὴν στρώση ἀγγείων καὶ πίθων προέρχονται ἀντικείμενα ἐλληνιστικῶν χρόνων, ὅπως ὄστρακα ἀπὸ ἐπιτραπέζια σκεύη, μελαμβαφὴ πινάκια³⁰² (εἰκ. 145, 6-8), καὶ ἀγγεῖα πόσεως, κύλικες³⁰³ (εἰκ. 145, 9) καὶ σκύφοι³⁰⁴ (εἰκ. 145, 10-11), λύχνοι³⁰⁵, καθὼς καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, σκεύη ἐρυθροβαφῆ³⁰⁶ (εἰκ. 146, 1-10), καὶ ἄλλα.

Εἰκ. 145. Δείγματα εὗρημάτων ἀπὸ τὴν στρώση τῶν πίθων: 1. Σιδηρὸ ἐγχειρίδιο. 2-4. Ὅστρακα γραπτῶν ἀγγείων ἀρχαίων χρόνων. 5. Θραῦσμα «μεγαρικοῦ» σκύφου, ἐλληνιστικῶν χρόνων. 6-8. Μελαμβαφὴ πινάκια ἐλληνιστικῶν χρόνων. 9. Κύλιξ. 10-11. Σκύφοι.

σηψη): 0.003· ἀπὸ τὸ σῶμα, μὲ διακόσμηση «long petal» καὶ κηρύκειο. Γιὰ τυπολογικὰ πα-
ράλληλα ἀπὸ τὴν Μινῶα καὶ χρονολόγηση βλ.
Β. Παππᾶ, *Ἀνάγλυφη κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Μινῶα*
Ἀμοργοῦ. Συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς Ἑλληνιστι-
κῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὸ Αἶγαῖο (ἀδημοσίευτη Διδ.
Διατριβή, Ἰωάννινα 1996).

302. 149-151 (ΠΑΤ 98/Πμβ 10, 11, 13α-β,

Ἀ 'κτιστῆς κατασκευῆς Β χώρου Α8' - Ν χώρου
Α11: 'στρώση πίθων').

303. 152 (ΠΑΤ 98/Πμβ 9).

304. 155 (ΠΑΤ 98/Πμβ 12). 161 (ΠΑΤ 98/
Πμβ 15).

305. 160 (ΠΑΤ 98/Πλ 2).

306. 157-159 (ΠΑΤ 98/Πεβ 5, 6 καὶ 9).

Τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τοὺς ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς πρὸς ἀποσαφήνισιν τῶν ὁρίων τῶν ἀρχιτεκτονικῶν χώρων, τόσον τῶν παρακειμένων τοῦ χώρου τῶν πύλων ὅσον καὶ τῶν ἄλλων Ἀ τῆς αὐλῆς³⁰⁷, κυρίως ἢ εὐχερῶς³⁰⁸ χρονολογήσιμη κεραμική, μολονότι ἀστροματογράφητα, πιστοποιοῦν τὴν μακραίωνη χρῆση³⁰⁹, συνεχῇ ἀπὸ τοὺς πρώιμους ἑλληνιστικοὺς ἕως καὶ τοὺς ὀψιμοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, καθὼς καὶ σὲ μεταγενέστερες ἐποχές: θραύσματα ἑλληνιστικῶν σκευῶν, μελαμβιφῶν πινακίων³¹⁰, κανθάρων³¹¹, σκύφων³¹² καὶ σκυφιδίων³¹³, κυλίκων τύπου Κῶ-Κνίδου³¹⁴, ἀνάγλυφων σκύφων³¹⁵ (εἰκ. 146, 11-14), καθὼς καὶ ἐρυθροβαφῶν πινακίων³¹⁶

307. Στὸν Κατάλογο κινητῶν εὐρημάτων παρατίθεται πίναξ κατὰ χώρους εὐρέσεως: βλ. παραπ. σ. 124 σημ. 294.

308. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δημοσιεύσεις τῶν ἀνασκαφῶν τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Κορίνθου, πάντα βασικὰ ἔργα ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς ἀνασκάπτοντες, βλ. καὶ τὰ ἄρθρα τῆς Β. Παππᾶ στὰ *Πρακτικὰ Ἐπὶ Συν'Ελλ'Κερ.* Α' 1986, 97-108, Δ' 1994, 352-358 καὶ Ε' 1997, 105-114· βλ. ἐπίσης τῆς ἰδίας, Ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ τῆς Μινώας στὸ *Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ ἀπὸ τὸ Αἶγαῖο* (Μυτιλήνη 1994), 82-99. Γιὰ ἀδιακόσμητη χρηστικὴ κεραμικὴ βλ. Ζάχο, ὁ.π. σ. 73 σημ. 210.

309. Στὰ παλαιότερα χρονολογήσιμα εὐρήματα συγκαταλέγονται: θραῦσμα πυρῆνος ὀψιδιανοῦ μὲ κατὰλοιπα ἀποκοπῆς λεπίδων ἀρ. 262 (ΠΑΤ 98/Οψ 2, Χῶρος Α10, ἀφαίρεση τεφρῶν χωμάτων καὶ τέφρας): μῆκ.: 0.035, πλ.: 0.018, μῆκ. πρισματικῆς ἑδρας: 0.009.

310. Ἐνδεικτικὰ βλ.: 175 (ΠΑΤ 98/Πμβ 31) Β χώρου Α10. Ἀφαίρεση ἐπιφανειακῆς στρώσης). 182 (ΠΑΤ 98/Πμβ 33, καθαρισμὸς χώρου Α5). 176 (ΠΑΤ 98/Πμβ 18, Καθαρισμὸς κατὰ μῆκος Β. παρειᾶς Ν. τοίχου χώρου Α11, ὡς τὸ ἐπίπεδο τῆς στρώσης τῶν πεσμένων λίθων). 178 (ΠΑΤ 98/Πμβ 26, Χῶρος Α12: ἀποκάλυψη Ἀ. τοίχου).

311. 174 (ΠΑΤ 98/Πμβ 14α-β, ἀποκάλυψη ἀνώτερης ἐπιφάνειας τῆς πρὸς Ν συνέχειας Ἀ. τοίχου χώρου Α7) δύο συγκολλώμενα θραύσματα ἀπὸ τὸ ἔξω νεῦον, λεπτὸ χεῖλος.

312. 183 (ΠΑΤ 98/Πμβ 8) καθαρισμὸς κατὰ μῆκος τοῦ νοτιότερου σκέλους τοῦ τοίχου β (Ν τοῦ χώρου Α7).

313. 177 (ΠΑΤ 98/Πμβ 24α-β, Καθαρισμὸς

Ν. τμήματος χώρου Α8): δύο συγκολλώμενα θραύσματα.

314. 179 (ΠΑΤ 98/Πμβ 17. Ἀφαίρεση στρώσης λίθων σύρριζα στὴν Δ. παρειὰ τοῦ Δ. τοίχου τοῦ χώρου τῶν πύλων). 180 (ΠΑΤ 98/Πμβ 29, Χῶρος Α10, ΒΔ. γωνία, σύρριζα στὸν Β. τοῖχο). 181 (ΠΑΤ 98/Πμβ 32, καθαρισμὸς χώρου Α5).

315. 169 (ΠΑΤ 98/Πμ 1, καθαρισμὸς ἀνώτερης ἐπιφάνειας καὶ Δ. παρειᾶς τοίχου α): ὕψ.: 0.048, μῆκ.: 0.021, πᾶχ.: 0.0035, ὀριζόντιες ζῶνες μὲ ἀκιδωτὴ διακόσμηση. 170 (ΠΑΤ 98/Πμ 2, καθαρισμὸς κατὰ μῆκος Β. παρειᾶς Β. τοίχου κτιστῆς κατασκευῆς Β τοῦ χώρου Α8): ὕψ.: 0.023, μῆκ.: 0.025, πᾶχ.: 0.006· διακρίνεται τμήμα ὀριζόντιας ζώνης μὲ ρόδακες. 171 (ΠΑΤ 98/Πμ 3, ἐπιφανειακὸ εὐρημα ἀπὸ τὸν ὡρο Δ τοῦ τοίχου β, πλησίον τοῦ Νοτιότερου σκέλους του): ὕψ.: 0.019, μῆκ.: 0.043, πᾶχ.: 0.006· ρόδακας στὸν πυθμένα, καὶ στὸ σῶμα μορφὴ ἐρωτιδέα πρὸς τὰ δεξιὰ (σύμφωνα μὲ τὴν Β. Παππᾶ πρόκειται γιὰ μορφὴ ποὺ μάχεται μὲ λέοντα, δεξιὰ τοῦ ὁποῖου διακρίνεται τμήμα φυτικῆς διακόσμησης: πρβ. ἀρ. κατ. 16). 172 (ΠΑΤ 98/Πμ 5, Χῶρος Α11. Διερεύνηση ὁρίων τοίχου Β->Ν στὸ Δ. τμήμα. Ἀφαίρεση ἐπιφανειακῆς στρώσης): ὕψ.: 0.028, μῆκ.: 0.019, πᾶχ.: 0.005, μὲ ἀκιδωτὴ διακόσμηση.

316. 184 (ΠΑΤ 98/Πεβ 1, Καθαρισμὸς κατὰ μῆκος Β. παρειᾶς Β. τοίχου κτιστῆς κατασκευῆς Β τοῦ χώρου Α8). 186 (ΠΑΤ 98/Πεβ 12, Καθαρισμὸς Ν χώρου Α8 - Α χώρου Α7). 187 (ΠΑΤ 98/Πεβ 21, Χῶρος Α10: ἀφαίρεση τεφρῶν χωμάτων καὶ τέφρας). 189 (ΠΑΤ 98/Πεβ 25, καθαρισμὸς κατὰ μῆκος Α. σκέλους τοῦ Ν. τοίχου τῶν προσκτισμάτων (πρὸς Α εἰσόδου λιτρι-

(είκ. 146, 1-10) καὶ φιαλῶν³¹⁷ ρωμαϊκῶν χρόνων. Στὰ ἀντικείμενα ἐλληνιστικῶν χρόνων συγκαταλέγονται ἓνα χάλκινο νόμισμα³¹⁸ διαβεβρωμένο καὶ δυσδιάγνωστο, ἓνας χάλκινος ἥλος³¹⁹ (είκ. 147, 1), πῆλινα σφονδύλια³²⁰ (είκ. 147, 2-3) καὶ ἓνα ἀπιόσχημο ὑφαντικὸ βάρος³²¹ (είκ. 147, 4), καθὼς καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἄβαφα ἀγγεῖα, κυρίως ἀμφορεῖς³²² (είκ. 147, 5-7) καὶ ἄλλα ἀποθηκευτικά, πίθοι³²³ καὶ ἀμφορεῖς³²⁴, μαγειρικά, χυτροειδῆ³²⁵, καὶ χρηστικά σκεύη, κυψέλες³²⁶ (είκ. 147, 8-15), κλπ. Γιὰ τὴν συνέχιση τῆς ζωῆς στὰ ὄψιμα χρόνια τῆς Ρωμαιοκρατίας, στοὺς πρωτοβυζαντινοὺς καὶ τοὺς πρώιμους βυζαντινοὺς χρόνους (5ος - 7ος μ.Χ.) μαρτυροῦν ὄστρακα ἀγγείων μὲ λιτὴ διακόσμηση καμωμένη μὲ

βιοῦ). 192 (ΠΑΤ 98/Πεβ 30, Β χώρου Α10: καθαρισμὸς ὡς τὸ ἐπίπεδο τῆς στρώσης τῶν λίθων, ἀφαίρεση στρώσης 1). 190 (ΠΑΤ 98/Πεβ 27, Καθαρισμὸς κατὰ μῆκος Ν. ὀφης Ν. τοίχου λιοτριβιοῦ. Ἀποκάλυψη τῆς πρὸς Α συνέχειας τοίχου Α->Δ4)· γιὰ τὸ σχῆμα πρβ. ἀρ. κατ. 187. 193 (ΠΑΤ 98/Πεβ 31α-β, καθαρισμὸς χώρου Α5).

317. 185 (ΠΑΤ 98/Πεβ 8, ἀποκάλυψη ἀνώτερης ἐπιφάνειας πρὸς Ν συνέχειας Α τοίχου χώρου Α7). 188 (ΠΑΤ 98/Πεβ 23, Χῶρος Α10: καθαρισμὸς κατὰ μῆκος Α. παρειᾶς Δ. τοίχου). 191 (ΠΑΤ 98/Πεβ 29, καθαρισμὸς ὡς τὸ ἐπίπεδο τῆς στρώσης τῶν λίθων Β τοῦ τοίχου Α->Δ3, Α χώρου Α13).

318. 263 (ΠΑΤ 98/Νχ 1, Χῶρος Α13: ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς ἕως τὸ ἐπίπεδο τῆς στρώσης λίθων): διάμ.: 0.016, πᾶχ.: 0.003.

319. (ΠΑΤ 98/Μχ 1, καθαρισμὸς κατὰ μῆκος Ἀνατολικῆς παρειᾶς Ἀνατολικοῦ τοίχου χώρου Α11), μῆκ.: 0.047, διατ.: 0.004.

320. 239 καὶ 240 (ΠΑΤ 98/Πδ 1 καὶ 2, Χῶρος Α11: ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς-ἀφαίρεση στρώσης 1).

321. 241 (ΠΑΤ 98/Πδ 3, Χῶρος Α11, στρώση 1).

322. Ἐνδεικτικὰ βλ. βάσεις ἀμφορέων 227: (ΠΑΤ 98/Πα 2, Χῶρος Α11: ἀφαίρεση στρώσης λίθων στὴν γωνία μεταξὺ τῆς Α. παρειᾶς τοῦ τοίχου Β->Ν καὶ τῆς Β. παρειᾶς τοῦ τοίχου Α->Δ3). 228 (ΠΑΤ 98/Πα3, Χῶρος Α10: καθαρισμὸς κατὰ μῆκος Ν. παρειᾶς Β. τοίχου, ἀποκάλυψη ἀνοίγματος). 229 (ΠΑΤ 98/Πα 4, Χῶρος Α10: καθαρισμὸς κατὰ μῆκος Α. τοίχου. Ἀφαίρεση στρώσης λίθων).

323. Δύο ἀποστρογγυλεμένα θραύσματα ἀνάγλυφων πίθων ἀρχαϊκῶν χρόνων, πιθανῶς

χρησίμευαν ὡς πώματα: 242 (ΠΑΤ 98/Πδ 6, καθαρισμὸς Ν τοῦ χώρου Α8, κάτω ἀπὸ τὴν ξερολιθιά): διάμ.: 0.10, πᾶχ.: 0.031, καὶ 243 (ΠΑΤ 98/Πδ 9, Χῶρος Α10. Ἀφαίρεση τεφρῶν χωμάτων - τέφρας): πλ.: 0.47, μεγ. μῆκ.: 0.073, πᾶχ.: 0.02».

324. 226 (ΠΑΤ 98/Πα 1, Χῶρος Α11. Ἀφαίρεση στρώσης λίθων στὴν γωνία μεταξὺ τῆς Α. παρειᾶς τοῦ τοίχου Β->Ν καὶ τῆς Β. παρειᾶς τοῦ τοίχου Α->Δ3): ὕψ.: 0.06, πᾶχ. τοιχ.: 0.014. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κομβίόσχημης βάσης ὀξυπύθμενου ἀμφορέως σώζονται κατάλοιπα ὑπόλευκης οὐσίας. 230 (ΠΑΤ 98/Πα 5, καθαρισμὸς ἀνώτερης ἐπιφάνειας φυσικοῦ βράχου ΒΑ τοῦ χώρου Α5, κοκκινωπὰ χρώματα): ὕψ.: 0.078, πᾶχ. τοιχ.: 0.017· στὸν πυθμένα ἔχνη πιθανῶς ρητίνης.

325. 210 (ΠΑΤ 98/Παβ 32α-η, καθαρισμὸς κατὰ μῆκος Ν. παρειᾶς Ν. τοίχου χώρου Α7): ὁκτὼ συνανήκοντα (τὰ τρία καὶ συγκολλώμενα) θραύσματα ἀπὸ τὸ ἀποστρογγυλεμένο ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ τὸ σῶμα μὲ ἔντονα ἔχνη καύσης.

326. 195 (ΠΑΤ 98/Παβ 2, Ν. τοίχος κτιστῆς κατασκευῆς). 196 (ΠΑΤ 98/Παβ 4, καθαρισμὸς ἀνώτερης ἐπιφάνειας καὶ Δυτικῆς παρειᾶς τοίχου α). 207, 211 (ΠΑΤ 98/Παβ 26α-β, 34α-δ) καὶ 212 (ΠΑΤ 98/Παβ 38, Χῶρος Α11). 221 (ΠΑΤ 98/Παβ 55, Α χώρου Α12, Ν τοίχου Α->Δ3: ἀφαίρεση ἐπιφανειακῆς στρώσης). 222 (ΠΑΤ 98/Παβ 58, καθαρισμὸς χώρου Α5). Γιὰ κυψέλες βλ. Keos 1991, 260-263, εἰκ. 11-12, G. Lüdorf, *Boreas* 21/22, 1998-1999, 41-169, Virg. Anderson-Stojanovic, J. Ellis Jones, *Ancient Beehives from Isthmia, Hesperia* 71, 2002, 345-376 καὶ τελευταία Π. Ἀδάμ-Βελένη, *Ἀρχαῖες ἀγροικίες* 2003, 165-166 (βιβλιογραφία).

κτένι³²⁷ (είκ. 148, 1-6), κομμάτια από αδιακόσμητα σκεύη διαφόρων σχημάτων³²⁸, καθώς και άλλα μεμονωμένα εύρηματα³²⁹ (είκ. 148, 7).

Ένδειξεις για την ζωή στην βυζαντινή - μεταβυζαντινή περίοδο αποτελούν τα θραύσματα επιτραπέζιων κυρίως σκευών με έφυάλωση³³⁰ (είκ. 148, 8-12), που βρίσκονται διάσπαρτα στον χώρο και σχεδόν πάντα στις επιφανειακές στρώσεις, καθώς και άλλα δυσδιάγνωστα αντικείμενα³³¹. Αχνή θύμιση ζωής στην Τουρκοκρατία αποτελεί ένα κομματάκι πήλινης πίπας³³² (είκ. 148, 13) καμένης έσωτερικά, ζωντανό σημάδι της χρήσης της.

327. 198 (ΠΑΤ 98/Παβ 15, καθαρισμός Β της κτιστής κατασκευής): ύψ.: 0.069, μήκ.: 0.087, πλάχ.: 0.007. 199 (ΠΑΤ 98/Παβ 16, αποκάλυψη ανώτερης επιφάνειας της προς Ν συνέχειας του Α. τοίχου του χώρου Α7): ύψ.: 0.042, μήκ.: 0.041, πλάχ.: 0.008. 204 (ΠΑΤ 98/Παβ 22, καθαρισμός κατά μήκος Ν. παρειάς Ν. τοίχου του χώρου Α7): ύψ.: 0.041, μήκ.: 0.048, πλάχ.: 0.008. 209 (ΠΑΤ 98/Παβ 29, Χώρος Α11, καθαρισμός): ύψ.: 0.046, μήκ.: 0.054, πλάχ.: 0.012. 218 (ΠΑΤ 98/Παβ 52, Β χώρου Α10, αφαίρεση επιφανειακής στρώσης): ύψ.: 0.073, μήκ.: 0.10, πλάχ.: 0.013. 223 (ΠΑΤ 98/Παβ 59, καθαρισμός ανώτερης επιφάνειας του φυσικού βράχου ΒΑ. του χώρου Α5): ύψ.: 0.036, μήκ.: 0.069, πλάχ.: 0.01. Για το είδος της διακόσμησης με κτένι βλ. Η. Robinson, *The Chronology of the Roman Pottery, Agora V* (1959). Σημαντικές ομοιότητες διαπιστώνω με την ειδολογικά συγγενή κεραμική από την Σάμο: βλ. W. Hautumm, *Studien zu Amphoren der spätrömischen und frühbyzantinischen Zeit* (1981) είκ. 112-114, 116-119, 124-149.

328. Μολονότι όλα έχουν καταγραφεί προς δημοσίευσιν, ή μελέτη δέν ολοκληρώθηκε.

329. 194 (ΠΑΤ 98/Πλ 1, Χώρος Α11. Περισυλλογή Εύαγ. Γ. Ρούσσου): μήκ.: 0.022, πλ.: 0.018, πλάχ. (με την ανάγλυφη διακόσμηση): 0.007.

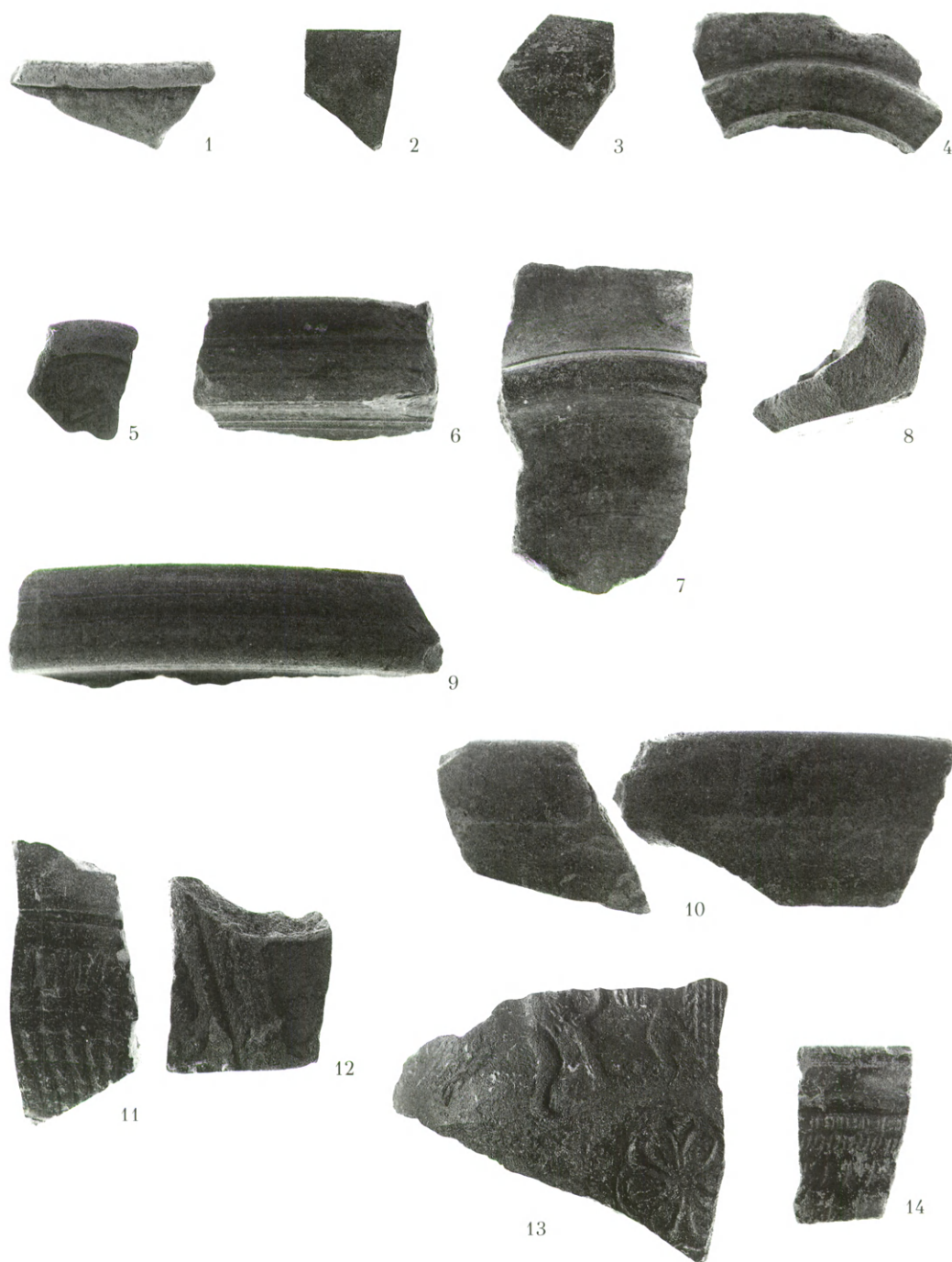
330. Αρ. κατ. 231-237. 231 (ΠΑΤ 98/Πεφ 3α-β, χώρος Α11: επιφανειακός καθαρισμός - αφαίρεση στρώσης 1): διάμ. βάσ.: 0.066, πλάχ. τοιχ.: 0.013· δύο συνανήκοντα και συγκολλώμενα θραύσματα από την δακτυλιόσχημη βάση ανοικτού άγγείου με πρασινωπή και κιτρινοκάστανη έφυάλωση στο έσωτερικό. Από τον χώρο Α10: αφαίρεση επιφανειακών τεφρών χωμάτων και τέφρας προέρχονται τὰ άρ. κατ. 232 (ΠΑΤ 98/Πεφ 6α-ζ): έπτά συνανήκοντα (τὰ δύο συγκολλώμενα) θραύσματα από τὸ σῶμα και τὸ

χειλος ανοικτοῦ άγγείου με κιτρινοκάστανη έφυάλωση και έξηρημένη την άκμή του χειλούς. 233 (ΠΑΤ 98/Πεφ 7α-γ): τρία συνανήκοντα και συγκολλώμενα θραύσματα από την δακτυλιόσχημη βάση με υπόλευκο βάθος και ανοικτοκάστανα κοσμήματα. 234 (ΠΑΤ 98/Πεφ 8): λευκό βάθος και ανοικτοπράσινη έφυάλωση· έξωτερικά ή έφυάλωση σε μορφή καταλειβάδων και όριζόντια ζώνη έγχάρακτων κάθετων γραμμίδων. 235 (ΠΑΤ 98/Πεφ 9α-β): δύο συνανήκοντα και συγκολλώμενα θραύσματα από την δακτυλιόσχημη βάση ανοικτοῦ άγγείου με κιτρινωπή έφυάλωση έσωτερικά· στον πυθμένα ανάγλυφο κόσμημα που περιβάλλεται από δύο κύκλους, πιθανώς σφράγισμα.

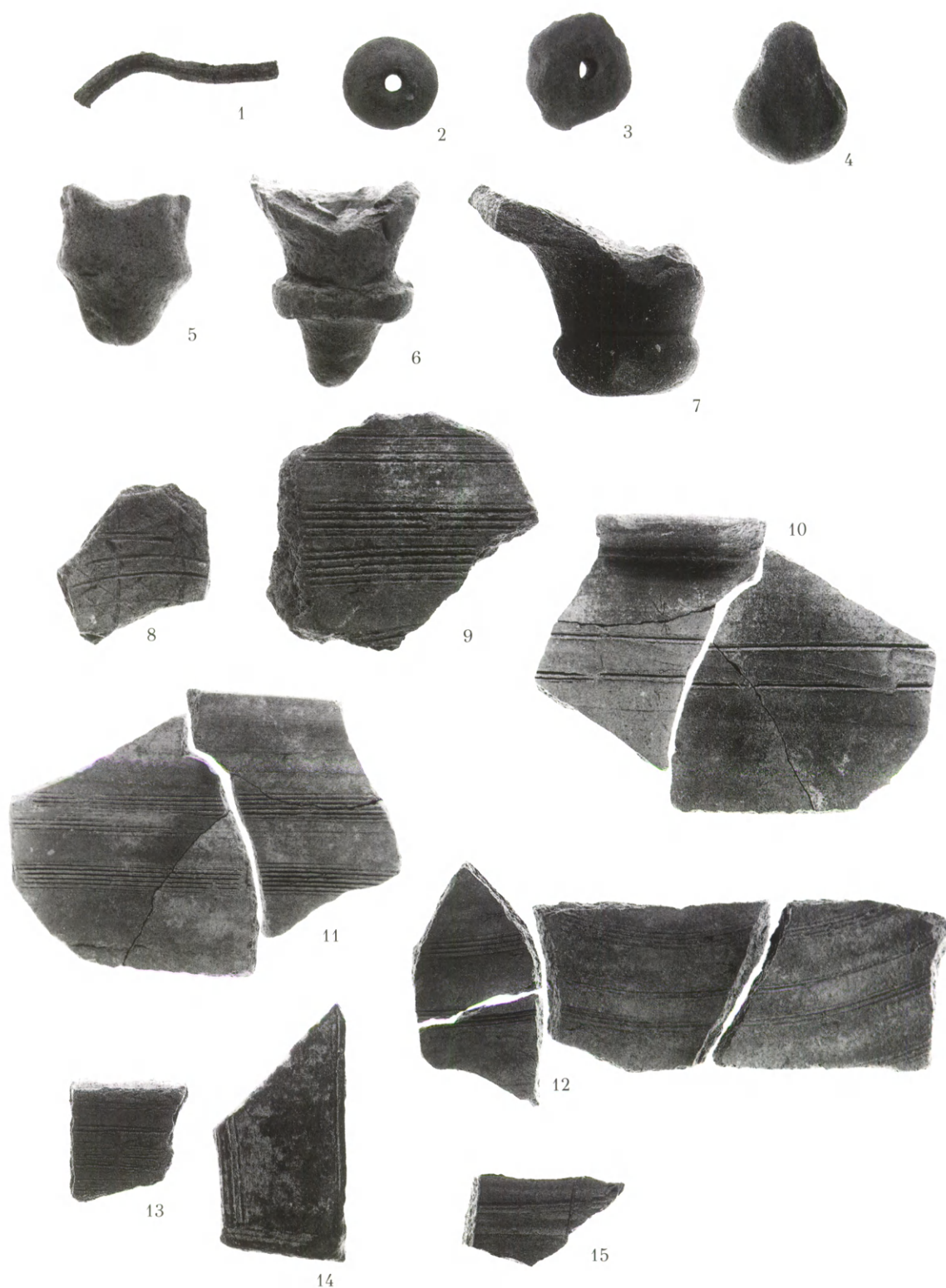
Σε επιφανειακές στρώσεις βρέθηκαν και τὰ άρ. κατ. 236 (ΠΑΤ 98/Πεφ 11α-γ, χώρος Α13: καθαρισμός ως τὸ επίπεδο της στρώσης λίθων): τρία συνανήκοντα και συγκολλώμενα θραύσματα από τὸ αποστρογγυλευμένο, έλαφρά έξω νεῦον χειλος και τὸ σῶμα ανοικτοῦ άγγείου με κιτρινωπή και πρασινοκάστανη διακόσμηση, υπό μορφήν καταλειβάδων, έσωτερικά και έξωτερικά. 237 (ΠΑΤ 98/Πεφ 12, Α χώρου Α12 - Ν τοίχου Α->Δ3: αφαίρεση επιφανειακής στρώσης ως τὸ επίπεδο της στρώσης τῶν πεσμένων λίθων): από την δακτυλιόσχημη βάση ανοικτοῦ άγγείου με βαθειά «σκούρα» πράσινη, κατά τόπους κιτρινωπή έφυάλωση.

331. Ένδεικτικά σημειώνω τὸ σιδηρό(;) στρογγύλο έλασμα (νόμισμα;) με άραβικούς χαρακτήρες (διάμ.: 0.014, πλάχ. περίπου 0.001): 264 (ΠΑΤ 98/Ν 2, Β χώρου Α10: καθαρισμός έως τὸ επίπεδο της στρώσης τῶν λίθων - αφαίρεση στρώσης 1).

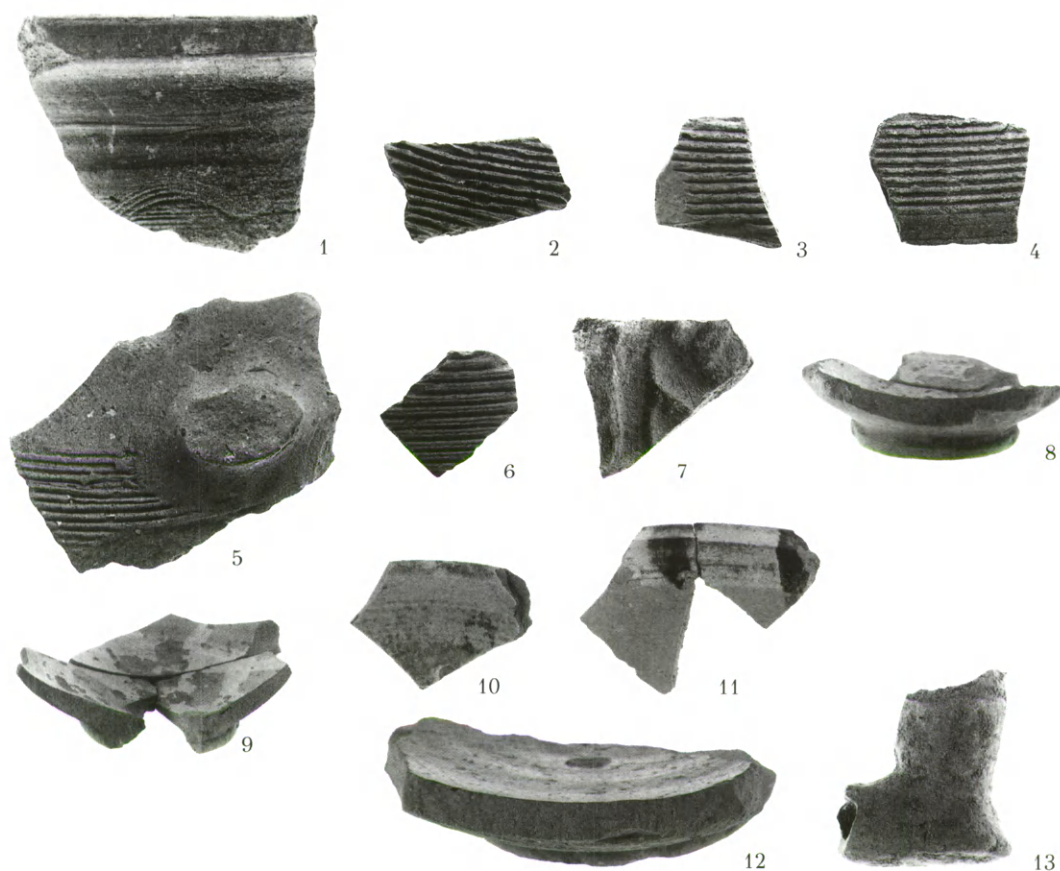
332. 245 (ΠΑΤ 98/Πδ 13, χώρος Α13: επιφανειακός καθαρισμός - επίπεδο στρώσης λίθων): ύψ.: 0.037· (βλ. και παραπ. σ. 59 σημ. 166).

Εἰκ. 146. Δείγματα πηλίνων χρηστικῶν σκευῶν ἀπὸ τὴν στρώση τῶν πίθων: 1-10. Ἐρυθροβαφὴ πινάκια. 11-14. Ἀνάγλυφοι σκύφοι.

Εἰκ. 147. Δείγματα εὐρημάτων διαφόρων εἰδῶν, κατηγοριῶν καὶ ἐποχῶν: 1. Χάλκινος ἥλος. 2-3. Πήλινα σφονδύλια. 4. Πήλινη ἀγνύθα (ὕφαντικὸ βάρος). 5-7. Θραύσματα χρηστικῶν, ἄβαφω σκευῶν. 8-15. Τμήματα κυψελῶν.

Εἰκ. 148. Δείγματα εὐρημάτων διαφόρων εἰδῶν καὶ ἐποχῶν: 1-6. Διακόσμηση καμωμένη με κτένι, πρωτοχριστιανικῶν χρόνων. 7. Ρωμαϊκὸς λύχνος. 8-12. Θραύσματα ἐπιτραπέζιων σκευῶν με ἐφυσά- λωση βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου. 13. «Πίπα» Τουρκοκρατίας.

Ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν εὐρημάτων, σκεύη χρηστικά, ἐπιτραπέζια³³³ καὶ ἀποθηκευ- τικά, ἀβίαστα συνάγεται ὅτι οἱ ἀποκαλυπτόμενοι χῶροι ἦταν μόνιμες κατοικίες. Πληροφορίες γιὰ τὴν αὐτάρκεια τῶν οἰκιῶν³³⁴, παρέχουν καὶ ἄλλα ἀντικείμενα τῆς οἰκοσκευῆς, ὅπως ὁ χειρόμυλος, καὶ τὸ σιδερένιο ἐγχειρίδιο· ἀπτὲς μαρτυρίες τοῦ καθημερινοῦ βίου ἀποτελοῦν τὰ σφονδύλια, γιὰ τὸ γνέσιμο καὶ τὸ κλώσιμο τοῦ μαλλιῶ καὶ τοῦ νήματος, καθὼς καὶ ὑφαντικὰ βάρη γιὰ τὸν ἀργαλειό.

Τὰ ἐπιτραπέζια σκεύη, πινάκια, ἀγγεῖα πόσεως, σκύφοι, κύλικες, κάνθαροι, τόσο ἐιδολογικὰ ὅσον καὶ ποιοτικά, δὲν διαφέρουν ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Μινώας³³⁵, τῶν πύργων³³⁶ καὶ τῶν ἀγροικιῶν³³⁷: ὅλα, κυρίως ὁμῶς

333. Ἔ. Πουλᾶκη, Ἀρχαῖες ἀγροικίες 2003, 54.

334. Γιὰ τὸ πολυσήμενον τῆς λέξεως βλ. παρακ. σ. 153 κέ.

335. Μαραγκοῦ 2002, 135 κέ.

336. Βλ. παραπ. σ. 54 σημ. 132.

337. Ἐνδεικτικὰ βλ. τελευταῖα τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ἀγροικιῶν στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία: Ἔ. Πουλᾶκη, Ἀρχαῖες ἀγροικίες 2003, 54 (με βιβλιογραφία).

τὰ εἰσηγμένα μελαμβραφή καὶ ἐρυθροβαφή, εἶναι προϊόντα διαφόρων ἐργαστηρίων, Ἀττικῶν, Δωδεκανησιακῶν, Σαμιακῶν, Μικρασιατικῶν, Περγαμηνῶν, κλπ. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια, ὁρισμένα, ὅπως ἀνάγλυφοι σκύφοι, μαγειρικά καὶ ἀποθηκευτικά σκεύη, νὰ προέρχονται καὶ ἀπὸ τοπικὰ ἐργαστήρια· ἄλλωστε, γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐργαστηρίου κεραμικῆς στὴν μείζονα περιοχὴ³³⁸ σώζονται σημαντικὲς μαρτυρίες, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ ἐνδείξεις ἀπὸ τὸν περίγυρο τοῦ πύργου, ὅπως τὸ στήριγμα κλιβάνου³³⁹, καὶ ἄλλα κατάλοιπα, ὑλικά³⁴⁰ καὶ ὀργανικά³⁴¹. Εἰσηγμένα εἶναι καὶ τὰ θραύσματα ὑαλίνων³⁴², διαφόρων ἐποχῶν, ποὺ βρέθηκαν κατὰ τοὺς καθαρισμοὺς σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς χώρους³⁴³ ἀνατολικά τῆς αὐλῆς.

Ἡ ἀκριβὴς διάγνωση τῆς μορφῆς καὶ τοῦ προορισμοῦ ἐκάστου χώρου, καθὼς καὶ τῶν διαφόρων οἰκοδομικῶν φάσεων, τῶν μετασκευῶν καὶ τῶν ἐπιπέδων ζωῆς, πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶναι δυνατὴ, ἐφόσον δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀποκάλυψη ὅλων τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων· σήμερα ἔχουν ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ μόνον ἀνώτερα τμήματα ἀνυσοῦψῶν τοίχων, συχνὰ ἀλλοιωμένων ἀπὸ ἀρχαῖες ἐπισκευὲς καὶ νεώτερες μετασκευές, καθὼς καὶ ἀπὸ βαθύρριζα αὐτοφυή, σκινιές³⁴⁴ καὶ βουδογλωσσίδες³⁴⁵, ἀκόμα καὶ κρεμμυδασκέλλες³⁴⁶, ποὺ ἀναζητώντας λίγο χῶμα καὶ δροσιά, φυτρώνουν ἀνάμεσα στοὺς κτισμένους λίθους.

Τὴν εἰκόνα τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων περιπλέκουν σημαντικὰ οἱ πεσμένοι λίθοι ποὺ βρίσκονται συνήθως ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῶν τοίχων· οἱ περισσότεροι ἀσφαλῶς δὲν εἶναι στὴν ἀρχικὴ θέση πτώσεως, ἀλλὰ εἶναι μετατοπισμένοι.

Ἄγνωστα πρὸς τὸ παρὸν παραμένουν καὶ τὰ πρὸς Ἀ καὶ ΝΑ ὅρια τοῦ ἐκτὸς τοῦ μνημείου οἰκοδομημένου χώρου, τὰ ὁποῖα ἀναμφίβολα καθορίζονται ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἀνάγλυφο τῆς βραχῶδους περιοχῆς.

338. Β. Παππᾶ, Δ' Ἐπὶ Συν' ἙλλΚερ 1994, 355-358, πίν. 259α καὶ 260. Μαραγκοῦ 2002, 48 σημ. 166-167.

339. 238 (ΠΑΤ 98/Πδ 4, Π-σχῆμη κατασκευὴ Α τοῦ χώρου Α8: καθαρισμός): ὕψ.: 0.10, πᾶχ.: 0.069.

340. Τρία κομμάτια μάζας πηλοῦ πᾶχ.: 0.016-0.017, μὲ λειασμένη τὴν μία ἐπιφάνεια, πιθανῶς προέρχονται ἀπὸ τοιχώματα κλιβάνου: 244 (ΠΑΤ 98/Πδ 8α-γ, χῶρος Α10: ἀφαίρεση τεφρῶν χωμάτων καὶ τέφρας): α) μῆκ.: 0.054, πλ.: 0.037, πᾶχ.: 0.017, β) μῆκ.: 0.048, πλ.: 0.04, πᾶχ.: 0.016, γ) μῆκ.: 0.035, πλ.: 0.036, πᾶχ.: 0.016. Βλ. καὶ παρακ. σ. 154 σημ. 403.

341. Βλ. παραπ. σ. 47 σημ. 113.

342. Ἀρ. κατ. 246-260.

343. 246 (ΠΑΤ 98/Υ 1, καθαρισμὸς τοῦ Νοτιότερου σκέλους τοῦ τοίχου β, Ν τοῦ χώρου Α7), 247. (ΠΑΤ 98/Υ 2, ἀνώτερη ἐπιφάνεια Ν,

σκέλους Ἀ. τοίχου (= Ν τοῦ ἀνοίγματος) τοῦ χώρου Α7). 248 (ΠΑΤ 98/Υ 6, χῶρος Β κτιστῆς κατασκευῆς - Δ χώρου τῶν πίθων). 249 (ΠΑΤ 98/Υ 7, ἀφαίρεση στρώσης λίθων σύρριζα στὴν Δυτικὴ παρειὰ τοῦ Δυτικοῦ τοίχου τοῦ χώρου τῶν πίθων). 250 (ΠΑΤ 98/Υ 8, καθαρισμὸς κατὰ μῆκος Β. παρειᾶς Ν. τοίχου χώρου Α11 ὡς τὸ ἐπίπεδο τῆς στρώσης τῶν πεσμένων λίθων). 251 (ΠΑΤ 98/Υ 12, χῶρος Ν τοῦ 'πιθεώνα', κατὰ μῆκος τῆς Ν. παρειᾶς τοῦ τοίχου Α->Δ). 252 (ΠΑΤ 98/Υ 13α-β, ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοίχου Α->Δ, παράλληλου πρὸς τὸν Ν. τοῖχο τοῦ χώρου Α7). Ἀπὸ τὸν χῶρο Α12- ἀποκάλυψη Ἀ. τοίχου προέρχονται τὰ 253-256 (ΠΑΤ 98/Υ 15-Υ 18)· στὸν χῶρο Α10 βρέθηκαν τὰ 257-260 (ΠΑΤ 98/Υ 19-Υ 22).

344. Βλ. Μαραγκοῦ 2002, 363.

345. Αὐτόθι 355.

346. Αὐτόθι 359.

Καθαρισμοί – Διάλυση χωραφότοιχων

Νέα στοιχεία προέκυψαν και από την διάλυση όρισμένων παλαιών μισοχαλασμένων χωραφότοιχων, καθώς και από την συνέχιση των έπιφανειακών καθαρισμών γύρω από το μνημείο:

Διαχωριστικός χωραφότοιχος ΝΑ του πύργου

Προκειμένου να διευρυνθεί το παλαιό στενό μονοπατάκι που οδηγούσε στο μνημείο, καθαρίστηκε ό χώρος από τα σκουπίδια και τα αυτοφυή που έπνιγαν κυριολεκτικά τα τρία παμπάλαια, παραμελημένα λιόδεντρα. Από την προσεκτική κοπή των σχίνων όχι μόνον φούντωσαν οι γέρικες έλιες που μέσα στην άδεντρη περιοχή μās πρόσφεραν πολύτιμη σκιά, αλλά αποκαλύφθηκαν και αρχαία λείψανα: βαθμίδες, κατώφλι θύρας και κοίτη για την θεμελίωση του Δ. πλευρικού τοίχου, όλα λαξευμένα στον φυσικό βράχο (είκ. 149-150).

Άξιοσημείωτη είναι ή ανεύρεση κατά τον καθαρισμό κυρίως μέσα στις φυσικές κοιλότητες του ριζιμιού βράχου όστράκων μελαμβαφών άγγείων έλληνιστικών χρόνων, όπως πινακίου³⁴⁷ με έντυπη άκιδωτή διακόσμηση στον πυθμένα, κανθάρου³⁴⁸ και σκύφων³⁴⁹ (είκ. 151, 1-3), άρκετων υαλίνων θραυσμάτων³⁵⁰, καθώς και πολλών τεμαχίων από κιτρινωπό άκάθαρτο πηλό με λειασμένες έπιφάνειες, πιθανώς κατάλοιπα έπιστρώσεως δαπέδου³⁵¹ (είκ. 151, 4-5).

Τα νεοαποκαλυφθέντα αρχαία λείψανα, αν και ακόμα πενιχρά, άφου δέν συνηχίσουμε τις έργασίες άποψίλωσης και καθαρισμού στους παρακείμενους άγρους, κυρίως ανατολικά του ριζιμιού βράχου με τις βαθμίδες³⁵², άποτελούν σημαντικές ένδειξεις για την αρχαία πρόσβαση στο μνημείο από τα ΝΑ, από τον εύφορο κάμπο, καθώς και για την άποσαφήνιση των όρίων και της μορφής του έκτος του πύργου οικόδομημένου χώρου. Μολονότι τα όμορα με το μνημείο χωράφια στα Ν, ΝΑ και Α, είναι διάσπαρτα με έπιφανειακώς όρατά αρχαία λείψανα, όπως φυσικοί

347. 268 (ΠΑΤ 98/Πμβ 19α-β): ύψ. βάσ.: 0.016, διάμ.: 0.08, πάχ.: 0.003.

348. 269 (ΠΑΤ 98/Πμβ 23): ύψ.: 0.03, μῆκ. λοβού λαβῆς: 0.025, πάχ.: 0.007.

349. 270 (ΠΑΤ 98/Πμβ 20): ύψ. βάσ.: 0.01, διάμ. βάσ.: 0.048, πάχ.: 0.005. 271 (ΠΑΤ 98/Πμβ 22): διάμ. γένεσης βάσ.: 0.02, πάχ. πυθμ.: 0.009, και 272 (ΠΑΤ 98/Πμβ 21): πάχ.: 0.005.

350. 273-275 (ΠΑΤ 98/Υ 9-11).

351. 276 (ΠΑΤ 98/Πδ 5): μῆκ.: 0.06, πλ.: 0.077, πάχ.: 0.033.

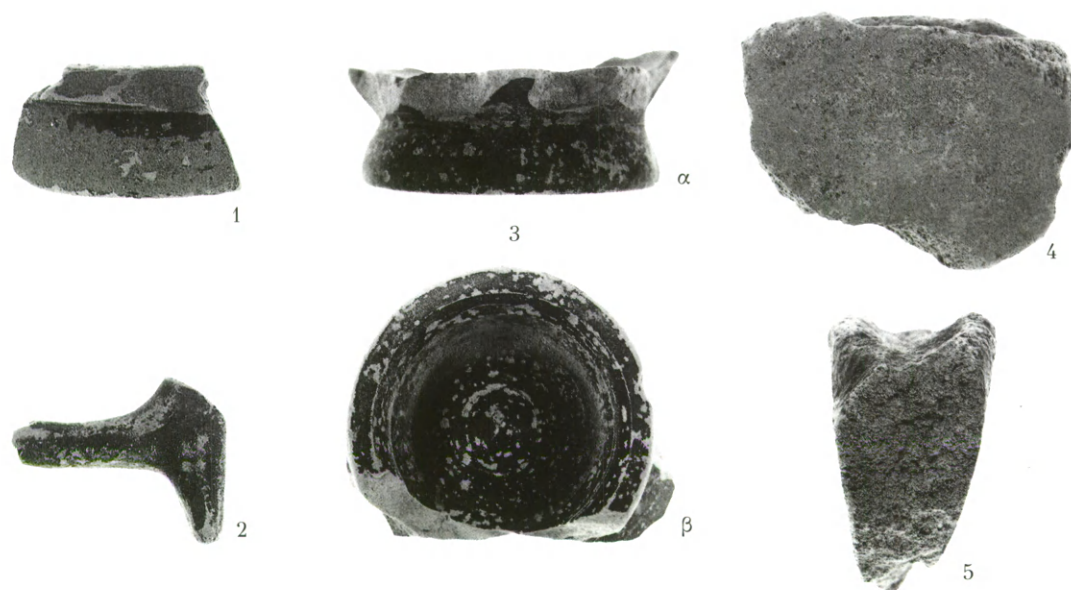
352. Στόν έξαιρετικά δύσβατο από τα αυτοφυή χώρο με δυσκολία διακρίνεται κατά τόπους το άνώμαλο, βραχώδες έδαφος έπί του όποίου είναι κτισμένος με αρχαίες πέτρες ό διαχωριστικός χωραφότοιχος λόγω της βραχώδους φύσεως του έδάφους μεγάλη λωρίδα του χωραφιού δέν καλλιεργείται.

Είχ. 149. Χώρος ΝΑ τοῦ μνημείου: ριζιμιὸς βράχος μὲ λαξευμένες βαθμίδες καὶ λείψανα κατωφλίου θύρας.

Είχ. 150. Λαξεύματα στὸν φυσικὸ βράχο ΝΑ τοῦ μνημείου.

Εἰκ. 151: 1-3. Δείγματα πηλίνων χρηστικῶν σκευῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. 4-5. Δείγματα ἐπιστρώσεως δαπέδου.

βράχοι μὲ λαξεύματα, κατεργασμένοι καὶ ἡμικατεργασμένοι λίθοι, καὶ στηρίζουν τὴν ὑπόθεση περὶ ὑπάρξεως στὴν ΝΑ. πλευρὰ τοῦ μνημείου ἀρχαίου τοίχου ἢ ἀναλήμματος ἐν εἴδει περιβόλου, οἱ νεώτεροι, προχειροκτισμένοι διαχωριστικοὶ χωροφóτοιχοι, οἱ χαλικοιργιές καὶ οἱ χοχλακιές³⁵³ καὶ κυρίως ἡ πυκνὴ βλάστηση, οἱ σκινιές, ποὺ ἀπὸ τὸ 1993 θέριεψαν κυριολεκτικὰ ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη τῶν χωμάτων, παρακωλύουν σημαντικὰ ὅποιαδήποτε ἀσφαλὴ διαπίστωση. Εὐελπιστῶ, ὅτι καὶ ἐδῶ ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας, μετὰ ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἀποψίλωση, τὸν συστηματικὸ καθαρισμὸ καὶ τὴν λεπτομερὴ τοπογραφικὴ ἀποτύπωση, θὰ συμβάλουν στὴν ἐπίλυση πολλῶν προβλημάτων.

353. Μαραγκοῦ 1990, 171 σημ. 55.

Βορείως τοῦ Β. τοίχου τῆς αὐλῆς

Μετὰ ἀπὸ τὴν διάλυση μέρους τοῦ μισογκρεμισμένου χωραφότοιχου (μῆκ. 1.80 μ.), κτισμένου σύρριζα στὴν ΒΑ. γωνία τοῦ μνημείου, τὴν διαλογὴ καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν κατεργασμένων λίθων (εἰκ. 24-25, 152), ἀπεκαλύφθη πλήρως ὁ ἀρχαῖος τοῖχος τῆς αὐλῆς ἕως τὴν θεμελίωση στὸν φυσικὸ βράχο (εἰκ. 153-154). Ἀνάμεσα στὰ λιγοστὰ κινητὰ εὐρήματα ξεχωρίζουν δύο ὄστρακα, ἓνα ἀπὸ τὸ χεῖλος πίθου³⁵⁴ μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση, πιθανῶς προϊστορικῶν χρόνων (ΠΚ;) καὶ ἓνα θραῦσμα³⁵⁵ ἀπὸ τὸ σῶμα γραπτοῦ ἀνοικτοῦ ἀγγείου μὲ κιτρινωπὸ ἐπίχρυσμα, πιθανῶς ἀρχαίκων χρόνων.

Στὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ Β τοῦ μνημείου διαλυθέντος μισογκρεμισμένου ξηρότοιχου (μῆκ. 17 μ.), ἀποκαλύφθηκε τετράπλευρη κατασκευὴ³⁵⁶ (εἰκ. 155) μὲ δύο πλευρές, Ν. καὶ Δ., λαξευμένες στὸν φυσικὸ βράχο, καὶ δύο, Β. καὶ Ἀ., κτιστές. Μολονότι ἡ ἔρευνα δὲν ὀλοκληρώθηκε³⁵⁷, λόγῳ τῆς γειτνιάσεως μὲ τὸ ἁλώνι (εἰκ. 45), θεωροῦμε πιθανόν, ὅτι πρόκειται γιὰ νεώτερο(;) ἀποθηκευτικὸ χῶρο σιτηρῶν ἢ ὀσπρίων, χωρὶς βέβαια νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ χρῆση του ὡς ληνοῦ. Κατὰ τὸν καθαρισμό τῆς τετράπλευρης κατασκευῆς βρέθηκε κομμάτι ἀπὸ τὴν δισκοειδῆ βάση

Εἰκ. 152. Αὐλή, ΒΑ. γωνία: χωραφότοιχοι καὶ οἰκοδομικά μέλη.

354. 266 (ΠΑΤ 98/Παβ 36, Β τοῦ Β. τοίχου τῆς αὐλῆς. Περισυλλογὴ Λ. Μαραγκοῦ): ὕψ.: 0.059, μῆκ.: 0.103, πάχ.: 0.037.

355. 265 (ΠΑΤ 98/Πγ 3, ἐξωτερικὰ τῆς ΒΑ. γωνίας. Περισυλλογὴ Λ. Μαραγκοῦ): ὕψ.: 0.016, μῆκ.: 0.023, πάχ.: 0.005.

356. Διαστάσεις: Ἐξωτερικὰ Β->Ν 1.70 μ. × Α->Δ 1.35 μ., καὶ ἐσωτερικὰ Β->Ν 1.17 μ. × Α->Δ 0.96 μ.

357. Καθαρίστηκε ἕως βάθος 0.80 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τῶν τοιχωμάτων.

Εἰχ. 153-154. Αὐλή, ΒΑ. γωνία, μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό: θεμελίωση στὸν φυσικὸ βράχο.

άνοικτοῦ σκεύους με ἐφυάλωση³⁵⁸, ὑπόλευκο βάθος καὶ λείψανα κυανόχρωμης διακόσμησης.

Ίκανές πληροφορίες συνάγονται καὶ ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα διαφόρων ἐποχῶν ἀπὸ τὸν περίγυρο τοῦ μνημείου καὶ ἀπὸ τὰ ὅμορα χωράφια: δύο θραύσματα ἀρχαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ σῶμα πίθου³⁵⁹ με ἐγχάρακτη καὶ ἐμπέστη διακόσμηση σὲ ἀνάγλυφη ταινία, τμήμα λαβῆς κύλικος³⁶⁰ με μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα πολὺ καλῆς ποιότητος, καὶ θραῦσμα ἀπὸ ὑάλινο ἀγγεῖο με ριπιδωτὴ διακόσμηση³⁶¹. τὰ περισσότερα ὅστρακα εἶναι ἀπὸ μελαμβαφῆ³⁶² ἄττικοῦ ἐργαστηρίου καὶ χρονολογοῦνται στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο.

Τὸ 1998 συγκεντρώθηκαν οἱ κατεργασμένοι λίθοι ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀφαίρεση τριῶν σειρῶν λίθων (ὑψ. 0.75 μ.) ἀπὸ τὴν προχειροκτισμένη ξερολιθιά (μῆκ. 22 μ.) κατὰ μῆκος τῆς ἀχρηστευμένης, νεώτερης κτιστῆς στέρνας, ΝΑ τοῦ πύργου καὶ ΒΑ τῆς οἰκίας τῆς ἀνασκαφῆς, στὸν σημερινὸ δρόμο πρόσβασης στὸ μνημεῖο (εἰκ. 124 καὶ 137).

Εἰκ. 155. Τετράπλευρη κατασκευή Β τοῦ μνημείου.

358. 267 (ΠΑΤ 98/Πεφ 5): ὑψ.: 0.032, διάμ. βάσης: 0.08, πᾶχ. τοιχ.: 0.011.

359. 303 (ΠΑΤ 98/Παβ 46, ἀπὸ τὸ χωράφι Α. τοῦ Πύργου. Περισυλλογὴ Λ. Μαραγκοῦ): ὑψ.: 0.111, μῆκ.: 0.078, πᾶχ.: 0.245

360. 299 (ΠΑΤ 98/Πγ 4, ΝΑ τῆς Αὐλῆς. Περισυλλογὴ Ἀθ. Δεσποτίδης).

361. 304 (ΠΑΤ 98/Υ 14, ἀγρὸς Κωβαίου, Ἀ χώρου ἀνασκαφῆς. Περισυλλογὴ Λ. Μαραγκοῦ).

362. Ἀπὸ τὸν ἀγρὸ Οὐρ. Στρατουδάκη, περισυλλογὴ Λ. Μαραγκοῦ, προέρχονται τὰ ἀρ.

κατ.: 297 (ΠΑΤ 98/Πμβ 2): ὑψ. δακτ.: 0.01, διάμ. βάσ.: 0.11, πᾶχ.: 0.003 - 0.012, ἀπὸ τὴν δακτυλιόσχημη βάση εὐμεγέθους σκύφου (4ος π.Χ. αἰ.). 298 (ΠΑΤ 98/Πμβ 1): ὑψ. δακτ.: 0.009, διάμ. βάσης: 0.07, πᾶχ. πυθμένα: 0.003, ἀπὸ τὴν δακτυλιόσχημη βάση ρηχοῦ πινακίου (4ος / 3ος αἰ π.Χ.). Στὸ περγαλίδι τῆς οἰκίας τῆς ἀνασκαφῆς βρέθηκαν ἀπὸ τὴν Λ. Μαραγκοῦ τὰ ὅστρακα ἀνοικτῶν λεπτῶν ἀγγείων: 301 (ΠΑΤ 98/Πμβ 27) καὶ 300 (ΠΑΤ 98/Πμβ 28), 3ος/2ος αἰ. π.Χ.

Τὸ ΒΑ τοῦ πύργου Νεωτέρων χρόνων κτιριακὸ συγκρότημα

Τὸ κτιριακὸ συγκρότημα (εἰκ. 156-161), μὲ τὴν ὁμορφοκτισμένη γιστέρνα³⁶³, τὴν ὀμβροδεξαμενὴ (εἰκ. 158-160), ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ λιγοστὰ ἐναπομείναντα δείγματα παλαιῶν ἀγροτικῶν ἐγκαταστάσεων³⁶⁴ στὸ νησί.

Κατὰ τὶς διηγήσεις τῶν ἡλικιωμένων περιοίκων³⁶⁵, φαίνεται πὼς ἦταν ἐν χρήσει, τουλάχιστον ἐν μέρει, ἕως τὰ χρόνια τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου³⁶⁶. Σήμερα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπὸ μακροῦ ἐγκαταλελειμμένη ἀλλὰ σχετικὰ καλὰ σωζόμενη ὀμβροδεξαμενὴ καὶ τὸν φούρνο (εἰκ. 161), στέκουν ἀκόμα ὄρθιοι οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι καὶ ὀρισμένοι ἐτοιμόρροποι μεσότοιχοι· ὅλοι εἶναι κτισμένοι μὲ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὕλικό, μερικοὶ μάλιστα «πατοῦν» ἐπάνω σὲ ἀρχαίους τοίχους (εἰκ. 162). Ἀρχαῖες μορφοδουλεμένες πέτρες ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στοὺς λαμπάδες καὶ στὰ ἀνώφλια (εἰκ. 163), ποὺ κρέμονται ἀπειλητικά. Κατεργασμένοι ἀρχαῖοι λίθοι διακρίνονται καὶ ἀνάμεσα στὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὶς στέγες ποὺ κατέρρευσαν –δωματοχώματα, πλακόπετρες, πετροδόκαρα, φύκια, καλάμια, λιγοστὰ ξυλοδόκαρα–, ὅλα σκεπασμένα ἀπὸ αὐτοφυὴ βλάστηση, πανύψηλες σπαραγγιές, δρακοντιές, φεῖδες, σκινιές, κ.ἄ.

Μὲ τὴν πολὺπλευρὴ συμπαράσταση καὶ τὴν ἐνθάρρυνση τοῦ Σ. Γιαννακοῦ, μολονότι γνωρίζαμε ἐξ ἀρχῆς τὶς πάμπολλες δυσκολίες, ἀποφασίσαμε τὴν ἀποφίλωση καὶ τὸν σταδιακὸ καθαρισμὸ τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος. Τὴν παράτολμη ἀπόφασή μας ὑπαγόρευσε, μετὰξὺ ἄλλων, ἡ ἀκοίμητὴ ἔγνοια νὰ κρατήσουμε ζωντανὴ τὴν μνήμη τοῦ κοντινοῦ παρελθόντος, τὴν χθεσινὴ εἰκόνα τῆς Ἀμοργοῦ, ἡ ὁποία, ἂν καὶ ἐξίσου σημαντικὴ ὅσο καὶ κάθε ἄλλη παλαιότερη, τὰ τελευταῖα χρόνια, εἴτε ἀλλοιώνεται βάνουσα ἀπὸ τὴν λεγόμενη τουριστικὴ «ἀξιοποίηση», εἴτε χάνεται ὀριστικὰ ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία καὶ τὸ βδέλυγμα τῆς ἐγκατάλειψης.

363. Ὁ ὅρος γιστέρνα (ή), πάντοτε ἐν χρήσει στὴν Ἀμοργὸ ὡς συνώνυμος τοῦ κιστέρνα καὶ στέρνα, μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τὸ 1536: Βογιατζίδης 1918, 78. Γιὰ τὴν πολυσήμαντὴ λέξη βλ. Ἡσύχιο, «Λάκκος φρέατος, βάραθρα ἢ βυθός...». Βλ. ἐπίσης Μ.-Chr. Hellmann, *L'eau des citernes et la salubrité: textes et archéologie*, στὸ *BCH Suppl.* XXVII, 1994, 273 κέ. κυρίως 279 σημ. 33 (πλούσια βιβλιογρ.).

364. Σχετικὰ βλ. Μηλιαράκη 1884, 11, 31 καὶ

παραπ. σ. 32 σημ. 93 καὶ παρακ. σ. 161, 253, 311 σημ. 921.

365. Μαρτυρία Μαρίας Εὐαγ. Πατηνιώτη, τὸ γένος Ν. Νομικοῦ, ἐτῶν 92, κατοίκου τοῦ Χωριοῦ: «ἐδῶ ἡπερνοῦσαν τὰ καπνά, ἐμαντρίζαν ζῶα, ἐκακκίζαν ἐλγές.... ἅμα ἡβουλίσανε [= κατέπεσαν] οἱ στέ(γ)ες, οἱ γειτόνοι ἡπαίρναν τὶς φεῖδες» (κατεγράφη 28-8-1998).

366. Βλ. παρακ. σ. 147 σημ. 377.

Εἰκ. 156-157. Τὸ ΒΑ τοῦ πύργου κτιριακὸ συγκρότημα Νεωτέρων χρόνων, πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ.

Εἰκ. 158. Κτιριακὸ συγκρότημα Νεωτέρων χρόνων: ἡ κτιστὴ ὀμβροδεξαμενὴ (γιστέρνα) πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ.

Εἰκ. 159. Ἡ γιστέρνα με τὸν ὑδροσυλλεκτῆριον ἄγωγὸ μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

Εἰκ. 160. Λεπτομέρεια τοῦ ὑδροσυλλεκτῆριου ἄγωγου.

Εἰκ. 161. Ὁ φουῖνος πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ.

Εἰκ. 162. Ἀρχαῖος τοῖχος στὸ κτιριακὸ συγκρότημα Νεωτέρων χρόνων.

Ἄλλωστε, ἡ διατήρηση τοῦ συγκροτήματος ἐν μέσῳ ἀγρῶν καὶ βοσκοτόπων, δὲν παραβλάπτει τὸ παρακείμενο ἀρχαῖο μνημεῖο καὶ τὰ ἀποκαλυπτόμενα οἰκοδομικὰ λείψανα, γιατί, ἀκόμα καὶ ὁ ἄστεγος, ἐτοιμόρροπος σκελετὸς τοῦ συγκροτήματος, εἶναι ἀπόλυτα ἐναρμονισμένος μὲ τὴν κλίμακα τοῦ τοπίου, ἀφοῦ τὰ κτίσματα εἶναι χαμηλὰ καὶ προσαρμοσμένα στὴν φυσική, ἐλαφρὰ κατωφερὴ κλίση τοῦ βραχότοπου (εἰκ. 177-178).

Τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὶς ἄχαρες, συχνὰ ἐπικίνδυνες, δαπανηρές, χρονοβόρες καὶ ἐπίπονες ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ στερέωσης τῶν ἐτοιμόρροπων τοίχων καὶ τῶν κρεμάμενων ἀνωφλίων (εἰκ. 163) εἶναι πολυσήμαντα. Ἡ ἀποψίλωση καὶ ἡ μεταφορὰ τῶν συσσωρευμένων λίθων ὄχι μόνον συνέβαλαν σημαντικὰ στό «νοικοκύρεμα» τοῦ ἄμεσου περίγυρου τοῦ μνημείου, ἀλλὰ, προσέθεσαν καὶ νέες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς εἰκόνας τοῦ ἀγροτικοῦ βίου τόσον στὰ Νεώτερα χρόνια ὅσον καὶ στὴν Ἀρχαιότητα. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ὅτι ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ δύσβατου ἀπὸ τὶς πεσμένες πέτρες καὶ τὰ θαμνοειδῆ φυτὰ ἄστεγου χώρου

Εἰκ. 163. Κτιριακὸ συγκρότημα Νεωτέρων χρόνων: πρόχειρη στήριξη ἀνωφλίου μὲ ὕδρωςωλήνα.

ποὺ συνδέει τὰ παλαιὰ κτίσματα, τὴν κατοικία μὲ τὸν φούρνο, συγκεντρώθηκαν ἀρκετὰ κινητὰ εὐρήματα ἀρχαίων καὶ νέων χρόνων³⁶⁷. Κατὰ τὴν διακριτικὴ διαλογὴ τῶν κατεργασμένων λίθων πρὸς ἀνακατασκευὴν τῶν μισογκρεμισμένων τμημάτων τοῦ βόρειου³⁶⁸ καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ συγκροτήματος (εἰκ. 164-165), βρέθηκαν ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ μέλη καὶ διάφορα λίθινα³⁶⁹ θραύσματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων μία ἐνεπίγραφη στήλη³⁷⁰ ἐπιτάφια³⁷¹ (εἰκ. 166), πιθανῶς ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων ἢ πρώιμης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἀποτμήματα κυλίνδρου πιεστήρος ἐλαιοτριβείου³⁷² (εἰκ. 164-165), καθὼς καὶ ἀμύπολλα ὄστρακα πηλίνων σκευῶν διαφόρων ἐποχῶν· ξεχωρίζουν θραύσματα μελαμβαφῶν πινακίων³⁷³ ἐλληνιστικῶν χρόνων, σκευῶν³⁷⁴ τῆς ρωμαιοκρατίας, καθὼς καὶ ἓνα μὲ κιτρινοπράσινη ἐφυάλωση³⁷⁵. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ παρουσία πολλῶν πηλίνων θραυσμάτων Νεωτέρων χρόνων, ὅπως κομμάτια ἀπὸ μαστέλλα καὶ δοχ(ε)ιά γιὰ τὴν συγκέντρωση καὶ τὴν μεταφορὰ τοῦ λαδιοῦ ἀπὸ τὸ λιοτρίβι. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα, σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ πλήρης ἀποκάλυψη δύο ἀρχαίων τοίχων (εἰκ. 162, 165), κυρίως αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐρείδεται ὁ νεώτερος δυτικὸς ξηρότοιχος πλησίον τῆς προχειροκτισμένης κλίμακας (εἰκ. 165).

Μετὰ ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν καθαρισμῶν στὸν ἄστεγο χῶρο, τὸν ὁποῖον συμβατικὰ ὀνομάσαμε *λιοτρίβι*, λόγῳ τῆς κατὰ χώραν κειμένης εὐμεγέθους λίθινης λεκάνης καὶ τοῦ κυλίνδρου³⁷⁶ ἐλαιοπιεστηρίου (εἰκ. 164-165), γιὰ τὴν ἀσφαλὴ

367. Ἀρ. κατ. 278-290.

368. Στὸν βόρειο τοῖχο τὸ ξανακτισμένο τμήμα ἔχει μῆκ. 3 μ. καὶ ὕψ. 2.50 μ.

369. 285 (ΠΑΤ 98/Λε 2, καθαρισμὸς χώρου λιοτριβίου): μῆκ.: 0.66, πλ.: 0.68, πάχ.: 0.16· σῶζει ἴχνη ἐπιγραφῆς, πιθανότατα ὅρος;

370. 284 (ΠΑΤ 98/Λε 1, καθαρισμὸς χώρου λιοτριβίου): μῆκ.: 0.33, πλ.: 0.27, πάχ.: 0.07· τὰ γράμματα (ὕψ.: 0.009-0.011), ἀμελῶς χαραγμένα (διάστιχο: 0.006) στοιχηδὸν σὲ τέσσερις στίχους: ΙΚΤΙΝ / ΦΙΛΩ / ΚΕΙΜΑΙ / ΕΤΩΝ ΚΓ.

371. Ἀποτελεῖ πρόσθετη ἐνδειξὴ ὑπαρξῆς τάφων στὸν περίγυρο τοῦ πύργου: πρβ. τὶς ταφικὲς ἐπιγραφὰς IG XII 7, 212 καὶ 217 ποὺ βρέθηκαν *prope turrem antiquam*, καθὼς καὶ στὸ *Χωριό*, αὐτόθι: 138, 156, 184 καὶ 211.

372. 290 (ΠΑΤ 98/Λδ 16, καθαρισμὸς χώρου λιοτριβίου): μῆκ.: 0.225, πλ.: 0.445, πάχ.: 0.12. Γιὰ ἐλαιοτριβεῖα, ὀρολογία κλπ. βλ. παρακ. σημ. 376.

373. 278 (ΠΑΤ 98/Πμβ 25, διάλυση ξερολιθιάς στὴν εἴσοδο τοῦ «λιοτριβίου»): ὕψ. δα-

κυλίου: 0.009, διάμ. βάσ.: 0.07, πάχ.: 0.003. 279 (ΠΑΤ 98/Πμβ 34, καθαρισμὸς Ν τοῦ φούρνου): διάμ.: 0.07.

374. 280 (ΠΑΤ 98/Πμβ 3, Δ τοῦ φούρνου, στὸν τοῖχο): πάχ.: 0.3-0.5. 281 (ΠΑΤ 98/Πεβ 32, καθαρισμὸς φούρνου): ὕψ.: 0.021, πάχ. τοιχ.: 0.004, διάμ. βάσ.: 0.04.

375. 282 (ΠΑΤ 98/Πεφ 1, Δ. ὄριο φούρνου, ἐπάνω στὸν τοῖχο): ὕψ.: 0.03, παχ. τοιχ.: 0.013, διάμ. βάσ.: 0.08.

376. Μολονότι πολυάριθμα λίθινα ἐργαλεῖα παραγωγῆς ἐλαιολάδου (τριβῆς καὶ σύνθλιψης), ὅπως μυλόλιθοι, πιεστήρια βάρη κλπ., σῶζονται τόσον στὶς ἀρχαῖες πόλεις ὅσον καὶ στὶς ἀρχαῖες καὶ νεώτερες ἀγροτικὲς ἐγκαταστάσεις, δὲν ἔχω ἔως τώρα ἐντοπίσει οἰκοδομικὰ λείψανα χώρου ἀρχαίου ἐλαιοτριβείου (βλ. παρακ. σ. 148 σημ. 378). Ἀπὸ τὴν σχετικὴ μὲ τὴν παραγωγὴ ἐλαίου πλούσια, ξενόγλωσση βιβλιογραφία ἐνδεικτικὰ βλ. A.G. Drachmann, *Ancient Oil Mills and Presses* (Κοπεγχάγη 1932, *Archaeol.-Kunsthistor. Meddelelser* 1,1)· Amouretti 1986, καὶ Amouretti

Εἰκ. 164-165. Κτιριακὸ συγκρότημα Νεωτέρων χρόνων: ὁ ἄστεγος χώρος μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ μετὸ ἀνασυγκροτημένο λιοτρίβι.

Εἰκ. 166. Ἐπιγραφή ἀπὸ τὸν Δ. τοῖχο τοῦ λιωτριβιοῦ.

πρόσβαση στοὺς παρακείμενους χώρους ἀνακατασκευάστηκαν τὰ ἀνώφλια μὲ πετροδόκαρα ἢ στερεώθηκαν προσωρινὰ μὲ μεταλλικοὺς σωλῆνες (εἰκ. 163). Στοὺς χώρους τῆς κατοικίας οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ, κατ' οὐσίαν προσεκτικῆς ἀνασκαφῆς στὸ παχὺ στρώμα χωμάτων καὶ λίθων ποὺ σχηματίστηκε ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς στέγης, διεκόπησαν λόγω ἐλλείψεως χεροδύναμων ἐργατῶν. Ἔως τώρα, μὲ βεβαιότητα ἐντοπίστηκε τὸ μα(γ)ερειό, σὲ ἕναν σχετικὰ μικρὸ χώρο, ὅπου ἀποκαλύφθηκε ἡ καλοκτισμένη μὲ ἀρχαίους πλακοειδεῖς λίθους παραστιά [= ἡ ἐστία], μὲ παχὺ στρώμα στάχτης στὸ ἐσωτερικό· μία δεύτερη κατάγεια παραστιά μὲ λιγοστὴ στάχτη, κτισμένη πρόχειρα στὸ δάπεδο μὲ μικρὲς πέτρες, πιθανῶς ἀποτελεῖ μαρτυρία τῆς τελευταίας χρήσης τοῦ χώρου στὰ χρόνια τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου³⁷⁷.

1990· S. Hadjisavvas, Ancient Oil Pressing in Cyprus, *SIMA* 99 (Λευκωσία 1992)· L. Foxhall, Oil Extraction and Processing in Classical Greece, στὸ *La production du vin et de l'huile en Méditerranée*, *BCH Suppl.* 26, 1993, 183-200· A. Konecny, Lykische Ölpresen II, *Die Ölverarbeitungsanlagen in der Siedlung auf dem Dinek Tepesi*, *ÖJh* 68, Beiblatt 1999, 141-170 (μὲ πλήρη βιβλιογραφία). Στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία βλ. Γ. Α. Πίκουλα, *Ὅδικὸ Δίκτυο καὶ Ἄμυνα. Ἀπὸ τὴν Κόρινθο στὸ Ἄργος καὶ τὴν Ἀρκαδία* (HOPOS: Ἡ Μεγάλὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 1995) 365-367 (μὲ βιβλιογραφία)· Π. Ἀδάμ-Βελένη - Μ. Μαγκαφᾶ, *Ἀρχαῖο ἐλαιωτριβεῖο στὰ Βρασνά*

Νομοῦ Θεσσαλονίκης, στὸ *Ἐλὶὰ καὶ λάδι, Δ' Τριήμερο Ἐργασίας, Καλαμάτα 7-9 Μαΐου 1993*, Πολιτιστικό - Τεχνολογικὸ Ἰδρυμα ΕΤΒΑ - ΕΛΑΪΣ Α.Ε. (Ἀθήνα 1996) 92-104 καὶ τελευταῖα βλ. Π. Ἀδάμ-Βελένη, *Ἐλαιουργία*, στὸ *Ἀρχαῖες ἀγροικίες 2003*, 152-159 μὲ ἐπιλεγμένη ἐλληνόγλωσση βιβλιογραφία.

377. Σύμφωνα μὲ ἀσφαλεῖς πληροφορίες τοῦ ξεχωριστοῦ Ἀμοργίνου φίλου Μιχαὴλ Κ. Κωβαίου (1980) καὶ τῆς ὑπέργηρης Μαρίας Πατηνιώτη (1998), σὲ τοῦτα τὰ ἐρείπια κατέφυγε Ἰταλὸς στρατιώτης, κυνηγημένος ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς, τοὺς νέους κατακτητές.

Ἡ διάλυση τοῦ σχετικὰ πρόσφατα προχειροκτισμένου τοίχου (μέγ. σωζ. ὕψ. 1.60 μ., μήκ. 1.40 μ., καὶ πάχ. 0.70 μ.), στὴν εἴσοδο τοῦ χώρου τοῦ λιοτριβιοῦ, ἔφερε στὸ φῶς καὶ θεμέλια ἀρχαίων τοίχων, ἡ συνέχεια τῶν ὁποίων ἀνιχνεύεται στὸ παρακείμενο οἰκοδομικὸ συγκρότημα τὸ ὁποῖον ἀποκαλύπτεται ἀνατολικά τοῦ πύργου (εἰκ. 139).

Στὸν ἄστεγο χῶρο τοῦ συγκροτήματος, ὁ Σ. Γιαννακός, χάρις στὴν μακρόχρονη θητεία του στὸ παμπάλαιο, χειροκίνητο λιοτρίβι τῆς Χώρας³⁷⁸, ἔστησε μὲ περισσὴν σοφίαν τέχνης τὴν κατὰ χώραν σωζόμενη λίθινη λεκάνη καὶ τοποθέτησε πρόχειρα τὸν μαρμάρينو κύλινδρο (εἰκ. 164-165), συναρμολογημένο ἀπὸ παλιὰ καὶ νέα κομμάτια.

Οἱ καθαρισμοὶ ἐπεξετάθησαν καὶ στὸν χῶρο ποὺ βρίσκεται ὁ φούρνος (εἰκ. 161), διατηρημένος σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση μὲ σχεδὸν ἀτόφια τὴν παλιὰ σκεπή του. Στὸ μακρόστενο δωμάτιο τοῦ φούρνου ξαναχτίστηκε ὁ μισογκρεμισμένος βόρειος τοῖχος, ἔγινε ἀνάταξη τοῦ νότιου θυραίου τοίχου καὶ ἐπανατοποθετήθηκε τὸ ἀνώφλι τοῦ στομίου (εἰκ. 167).

Εἰκ. 167. Ὁ φούρνος μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

378. Σχετικὰ βλ. προσεχῶς Λ. Μαραγκοῦ, *Τὸ λιοτρίβι τοῦ Τσιγκροῦ στὴν Χώρα Ἀμοργοῦ*: στὸ ὑπὸ ἔκδοσιν βιβλιαράκι θίγονται θέματα

ὁρολογίας, ἀρχαίας καὶ νεώτερης, καὶ συνεξετάζονται τὰ ἕως σήμερα καταγεγραμμένα, σκόρπια στὸ νησί, μαρτύρια ἐλαιοτριβείων.

Από τούς καθαρισμούς τῶν μισοδιαλυμένων τοίχων καὶ τὴν συστηματικὴ ἀνασκαφὴ στὸ δωμάτιο τοῦ φούρνου, ἀποκαλύφθηκαν στὴν βορειοανατολικὴ γωνία δύο ὀρθογώνιες κτιστὲς κατασκευές, ἐπιχρισμένες μὲ κονίαμα στὶς τέσσερις πλευρὲς καὶ στὸ δάπεδο· πιθανῶς πρόκειται γιὰ «ργ(ε)ιά»³⁷⁹, γιὰ ἀποθήκευση τοῦ καρποῦ, τῶν δημητριακῶν. Ἀπὸ τὰ ποικίλα³⁸⁰ κινητὰ εὐρήματα, πλῆθος ὀστράκων διαφόρων ἐποχῶν καὶ λίθινα³⁸¹, τὰ περισσότερα μεταποιημένα, ξεχωρίζουν τμῆμα ἡμίεργου κιονοκράνου ἢ βάσης κίονος³⁸², κομμάτι λεκανίδας³⁸³ ἀπὸ ἡμιμάρμαρο, καθὼς καὶ μία ἀρχαία λίθινη πλάκα ἀπὸ δολομιτικὸ ἀσβεστόλιθο (ἡμιμάρμαρο), πιθανῶς λίθος ἐλαιοτριβείου³⁸⁴, μετασκευασμένη σὲ τυρόσκαμνο³⁸⁵ μὲ περίτεχνη

Εἰκ. 168. Ἀρχαία πλάκα μετασκευασμένη σὲ τυρόσκαμνο.

379. Βλ. παραπ. σ. 33 σημ. 96.

380. Κατάλοιπα ἀπὸ τὰ ξύλινα σύνεργα τοῦ φούρνου, ὅπως φουρνεύτρια, ψωμοπάνερα καμωμένα ἀπὸ ἀλυ(γ)αριά, καθὼς καὶ ἓνα ἀρτηκόσκαμνο καὶ ἄλλα.

381. 288 (ΠΑΤ 98/Λδ11, ΒΑ τοῦ πύργου, Δ. ὄριο τοῦ φούρνου, τοποθετημένο πρόχειρα [προφανῶς πρὸς ἀπομάκρυνσιν] στὸν τοῖχο): μῆκ.: 0.106, πλ.: 0.064, πάχ.: 0.033· δυσδιάγνωστο ἀντικείμενο ἀπὸ χονδρόκοκκο μάρμαρο μὲ αὐλακώσεις. 289 (ΠΑΤ 98/Λδ 14, καθαρισμὸς Ν τοῦ φούρνου): μῆκ.: 0.10, πλ.: 0.095, πάχ.: 0.058· ἀπότμημα βάρους (;) ἀπὸ μάρμαρο λευκὸ χονδρόκοκκο.

382. 286 (ΠΑΤ 98/Λδ 1, καθαρισμὸς Ν τοῦ φούρνου): μῆκ.: 0.55, πλ.: 0.23.

383. 287 (ΠΑΤ 98/Λδ 2, καθαρισμὸς Ν τοῦ φούρνου): 0.273, πλ.: 0.18, πάχ.: 0.055· διακρί-

νονται ἵχνη κατεργασίας μὲ χονδρὸ βελόνι γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς κοιλότητας.

384. Πρβ. W.R. Paton and J. L. Myres, On some Karian and Hellenic oil presses, *JHS* 18, 1898, 212 εἰκ. 4· βλ. καὶ παρακ. σ. 219 εἰκ. 203.

385. 291 (ΠΑΤ 98/Λδ 15): μῆκ.: 1.02, πλ.: 0.60, πάχ.: 0.10· στὴν ἄνω ἐπιφάνεια βαθεῖα αὐλακα (πλ.: 0.04-0.10 καὶ βάθ.: 0.01-0.02) σχηματίζει «προχὴ». Ὁ ἐπιμήκης, σχεδὸν ὠοειδοῦς σχήματος χώρος ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὴν αὐλακα εἶναι διακοσμημένος μὲ καρδιόσχημο, ἐγχάρακτο φύλλο κισσοῦ. Τυρόσκαμνοι, πλάκες μὲ αὐλακα καὶ «προχὴ», διακοσμημένοι ἢ ἀπλοί, βρίσκονται σὲ ὅλα τὰ παλαιὰ τυροκομιά, στὶς μάντρες ποὺ τυροκομοῦν ἀκόμα μὲ τὸν πατροπαράδοτο τρόπο· σπάνια ὅμως εἶναι τὰ σωζόμενα δείγματα μὲ περίτεχνη διακόσμηση.

διακόσμηση (εἰκ. 168), ἐπὶ τοῦ ὁποῖου, ὅταν τυροκομοῦν, τοποθετοῦν τὰ πλεκτὰ ἀπὸ βοῦρλο ἄωτα καλαθάκια³⁸⁶, τὰ τσιμισκάδια καὶ τὰ τυροβόλια, μὲ τὸ ὑγρὸ τυρὶ πρὸς ἀποστράγγισιν.

Στὸ παρακείμενο δωμάτιο ΝΑ ἀπὸ τὸν φούρνο, στερεώθηκε ἡ μισογκρεμισμένη παραστιά, ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν βορειοδυτικὴ γωνία· προφανῶς ὁ χῶρος προοριζόταν γιὰ τὴν προετοιμασία τοῦ ζυμωτοῦ.

Ἡ ἀποψίλωση, ἡ κοπὴ τῶν πανύψηλων πύλων³⁸⁷ καὶ σκίνων στὸν χῶρο Β τῆς κτιστῆς γιστέρας, τῆς ὀμβροδεξαμενῆς (εἰκ. 158) καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος, καθὼς καὶ ἡ διάλυση τοῦ νεώτερου χωραφότοιχου, ὁ ὁποῖος ἐκάλυπτε τὴν βόρεια, καμπυλόγραμμη καὶ βαθμιδωτὴ (εἰκ. 159) ὄψη τῆς γιστέρας, ξανάδωσαν στὸ κτίσμα τὴν παλιά του μορφή. Καθαρίστηκαν ἐπίσης ὁ ὁμορφοκτισμένος, ἀλλὰ μισοχαλασμένος ὑδατοσυλλεκτήριος ἀγωγός (εἰκ. 178), τὸ δῶμα καὶ τὸ «στόμιο», τὸ φρεάτιο ἐπισκέψεως, καθὼς καὶ τὸ μπρουλάκι³⁸⁸ ποὺ βρίσκεται σύρριζα στὸν νότιο τοῖχο τῆς γιστέρας.

Οἱ ἐκτεταμένοι καθαρισμοί³⁸⁹, ἡ μετασκευὴ τοῦ ὑψηλοῦ χωραφότοιχου (εἰκ. 171), ἡ διάλυση τῆς ὑπάρχουσας, μισογκρεμισμένης ξερολιθιάς (μῆκ. 54 μ., μέγ. πλ. 1.00 μ.), καὶ ἡ ἀνακατασκευὴ τῆς, καθὼς καὶ ἡ πρὸς Ἀ μετατόπισή της, σὲ ἀπόσταση 0.90-1.50 μ. ἀπὸ τὴν παλαιά, ἄλλαξαν ριζικὰ τὴν εἰκόνα τοῦ χώρου στὴν Ἀγία Τριάδα, στὸν ὁποῖον δεσπόζει ὁ ἀρχαῖος Πύργος (εἰκ. 177), ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1998 ἔγινε γνωστὸς καὶ στὸ Διαδίκτυο³⁹⁰ διὰ τοῦ ΥΠΠΟ.

386. Ἀφοῦ ἀνασύρουν μὲ τὸν κερουλά ἀπὸ τὸ καζάνι τὸ φρέσκο τυρὶ, τὸ σφίγγουν «γιὰ νὰ φύγει ὁ πολὺς τσίρος», ἐν συνεχείᾳ τὸ μεταγγίζουν σὲ τσιμισκάδια ἢ τυροβόλια· βλ. Μηλιαράκη 1884, 20.

387. Μαραγκοῦ 2002, 361-362.

388. Ἡ λέξη εἶναι ἀκόμα ἐν χρήσει· πιθανῶς παράγεται ἀπὸ τὸ ὄμβρος καὶ λακκί (=μικρὸς λάκκος): ὀμβρολάκκι>ὀμπρολάκκι>μπρουλάκι· βλ. καὶ ἄλλες ὁμόρριζες ὅπως μπροδέκτης>ὀμβροδέκτης: Μηλιαράκης 1884, 11. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ σχετίζεται καὶ μὲ τὸ ἀρχαῖον προλάκκιον: σχετικὰ βλ. Μ.-Chr. Hellmann, ὁ.π. (σ. 141 σημ. 363), 280 σημ. 46.

389. Ὅλοι οἱ λίθοι ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῆς

αὐλῆς κατὰ τὸ 1995 (βλ. παραπ. σ. 32 κέ.), οἱ ὁποῖοι εἶχαν προσωρινὰ τοποθετηθεῖ κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖας τοῦ διαχωριστικοῦ χωραφότοιχου, τοῦ ἀνατολικοῦ ὁρίου τοῦ χώρου, μετεφέρθησαν Β τοῦ πύργου, στὸ πλατυβόλι, Β τοῦ φούρνου. Τὸ χωραφάκι ἦταν ἀδιάβατο ἀπὸ σωροὺς λίθων καὶ αὐτοφυὴ καὶ καθαρίστηκε γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν λίθων σύμφωνα μὲ τὶς ἐνδείξεις τῶν τετραγώνων τοῦ καννάβου.

390. Στὶς 26-7-1998 κατετέθη σύντομη παρουσίαση τοῦ μνημείου μὲ 12 εἰκόνες, φωτογραφίες καὶ σχέδια (Internet: <http://www.culture.gr/2/21/211/21121a/g211ua21.html>>).

1999

Χῶρος Ἀ τοῦ μνημείου

Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐργασίαι διεξήχθησαν μὲ πολλὰς δυσκολίες λόγω τῆς βασιανιστικῆς ἐλλείψεως ἐργατῶν καὶ τεχνικοῦ προσωπικοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ περιορίστηκαν ἐκτὸς τοῦ μνημείου, στὸ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ συγκρότημα (εἰκ. 139), ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Ἀ. τοῖχο τῆς αὐλῆς (εἰκ. 169-171). ἔγιναν περιορισμένης ἐκτάσεως ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ συστηματικὸς ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς τῶν τοίχων μὲ σκοπὸ τὴν ἀποσαφήνιση τῶν ὁρίων τῶν ἀρχιτεκτονικῶν χώρων, πρὸς διευκόλυνσιν τῆς σχεδιαστικῆς ἀποτύπωσης.

Ἀπὸ τὸν προσεκτικὸν καθαρισμὸν τῶν περιγραμμάτων καὶ τῶν παρειῶν τῶν τοίχων, τὴν διακριτικὴν ἀπομάκρυνση τῶν πεσμένων, ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν λίθων³⁹¹, καθὼς καὶ τὸ διακριτικὸν ξερρίζωμα τῶν καταστρεπτικῶν αὐτοφυῶν, κατέστησαν εὐδιάκριτα τὰ ὅρια νέων χώρων: Α 16, Α 7, Α 18, Α 8 καὶ Α 7.

Εἰκ. 169. Ὁ πιθεῶν (χῶρος Α 15) μὲ εὐρήματα κατὰ χώραν.

391. Πρὶν μετατοπιστοῦν οἱ χαλαροί, ψόφιοι λίθοι ἀριθμοῦνται καὶ συνοδεύονται μὲ ἔνδειξη

τῆς θέσης εὕρεσής τοῦ χώρου καὶ τοῦ τετραγώνου τοῦ καννάβου.

Εἰχ. 170. Μερικὴ ἄποψη τοῦ χώρου Α 16.

Εἰχ. 171. Οἱ χώροι Α 15 καὶ Α 16, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν κινητῶν εὐρημάτων.

Στὸν χώρο Α 16 (εἰκ. 170) ἐντοπίστηκε ἡ συνέχεια τῆς στρώσης τῶν πίθων τοῦ παρακειμένου χώρου Α 15, ἐνῶ στὸν Α 8 ἀποκαλύφθηκε κονίαμα³⁹² στὸν ἀρμο-
λογημένο τοῖχο τῆς ΒΑ. γωνίας. Στὸν πιθεώνα³⁹³, στὸν χώρο Α 15 (εἰκ. 171) ὁλο-
κληρώθηκε ἡ ἀφαίρεση ὅλων τῶν κινητῶν εὐρημάτων, μεταλλικῶν³⁹⁴ (εἰκ. 172),
πηλίνων³⁹⁵ (εἰκ. 173), καὶ ὑαλίνων³⁹⁶, ἀπὸ τὴν «στρώση τῶν πίθων» ποὺ εἶχαν ἐν
μέρει ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1998 καὶ ἀφεθεῖ κατὰ χώραν³⁹⁷. Ἀπὸ τὴν διαστρωμάτωση
τῶν πεσμένων λίθων καὶ τῶν εὐρημάτων³⁹⁸, τὴν διασπορὰ τῶν συνανηκόντων θραυ-
σμάτων πίθων³⁹⁹, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν σύσταση καὶ τὴν ὑφὴ τῶν χωμάτων συνά-
γεται, ὅτι πρόκειται γιὰ ἀδιατάρακτο, ἀμιγῶς ἀρχαῖο στρώμα, ἀνέγγιχτο ἀπὸ
μεταγενέστερες παρεμβάσεις.

Εἰκ. 172: 1-4. Μεταλλικὰ ἀντικείμενα.

392. Βλ. παρακ. σ. 156 σημ. 415.

393. Βλ. παρακ. σ. 156.

394. Ἀρ. κατ. 320 (ΠΑΤ 99/Μχ 1, Χῶρος πίθων, ἀνοιγμα στὸν Ν. τοῖχο): Ἥλος ἀκέραιος, με πε-
πλατυσμένη κεφαλὴ καὶ ἀποστρογγυλευμένη
ἀπόληξη: ὕψ.: 0.036, διάμ. κεφαλῆς: 0.013, πάχ.:
0.006. 322 (ΠΑΤ 99/Μσ 1+2): Δύο θραύσματα
σιδερένιου στελέχους κυκλικῆς διατομῆς με αἰχ-
μηρὴ ἀπόληξη: (Μσ 1): μῆκ.: 0.061, πάχ.: 0.015,
(Μσ 2): μῆκ.: 0.049, πάχ.: 0.012 καὶ 323 (ΠΑΤ
99/Μσ 3, κάτω ἀπὸ τὴν στρώση τῶν πεσμένων
λίθων, Χῶρος πίθου V): σιδερένιο ἄγκιστρο(:):
πάχ.: 0.006, μῆκ. (κατὰ προσέγγισιν): 0.081.

395. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς σχετικὰ μεγάλου με-
γέθους ἄωτους καὶ ἄβαφους πίθους, βρέθηκαν
καὶ θραύσματα ἀδιακόσμητων μικρῶν ἀγγείων
καὶ ἀμφορέων, τὸ σιδερένιο ἀντικείμενο ἀρ. 322
(βλ. παραπ. σημ. 394), κωδωνόσχημη βάση
ὀξυπύθμενου ἀμφορέως ἀρ. 316 (ΠΑΤ 99/Παβ
4) καθὼς καὶ στήριγμα κλιβάνου (ὕψ.: 0.083)
ἀρ. 317 (ΠΑΤ 99/Πδ 2, ΒΔ. γωνία, Χῶρος δ).

396. Ἀρ. κατ. 324-326 (ΠΑΤ 99/Γ 1, 3 καὶ
4α-γ).

397. Ἡ ἀπομάκρυνση ὅλων τῶν κινητῶν εὐ-
ρημάτων ἀπὸ τὸν ἀνασκαπτόμενο Χῶρο ἦταν
ἐπιβεβλημένη, ἐπειδὴ ἡ φύλαξη τοῦ μνημείου
περιορίζεται μόνον στοὺς θερινοὺς μῆνες (Ιού-
λιος - Σεπτέμβριος), καὶ τὸν ὑπόλοιπο χρόνο,
οὐσιαστικὰ ἐπαφίεται στὴν φιλοπατρία τῶν
«γειτόνων», τῶν ἐλαχίστων μονίμων κατοίκων
τῆς Ἀγιᾶς Τριάδας.

398. Τὸ ἀρχαιότερο εὐρημα εἶναι θραῦσμα
λεπίδας ὀψιδιανοῦ με κεντρικὴ νεύρωση: ἀρ.
κατ. 327 (ΠΑΤ 99/Οψ 1, μεταξὺ τῶν πίθων Ι καὶ
III, ἔμπροσθεν τοῦ ἀνοιγματος τοῦ Ν. τοίχου):
μῆκ.: 0.012, πλ.: 0.012, πάχ.: 0.004.

399. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πίθους ἀρ. I-IV, ποὺ
βρέθηκαν τὸ 1998, ἀποκαλύφθηκαν καὶ κομ-
μάτια τριῶν τουλάχιστον ἀκόμα τυπολογικὰ
ὁμοίων πίθων (ἀρ. V-VII): ἡ συντήρηση, ἡ συγ-
κόλληση καὶ ἡ καταγραφή τῶν θραυσμάτων εὐ-
ρίσκονται ἐν ἐξελίξει.

Ἡ ἀνέυρεση ὀστράκων ἀπὸ ἀγγεῖα πόσεως ἐλληνιστικῶν χρόνων (4ος-2ος π.Χ. αἰ.), σκύφων μελαμβαφῶν⁴⁰⁰ (εἰκ. 173, 1-2) καὶ ἀνάγλυφων⁴⁰¹, «μεγαρικοῦ» τύπου (εἰκ. 173, 3), καθὼς καὶ κομμάτι ἀπὸ τὸν μυκτήρα τροχήλατου λύχνου⁴⁰² (εἰκ. 173, 4), ἀναμφίβολα ἀποτελεῖ μαρτυρία ζωῆς στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο, ὅχι ὁμῶς καὶ ἀπόδειξη γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ στρώματος.

Εἰκ. 173: 1-2. Θραύσματα μελαμβαφῶν ἀγγείων πόσεως (σκύφοι). 3-7. Ἀνάγλυφοι σκύφοι «μεγαρικοῦ» τύπου.

Ἀσφαλέστερες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῶν αἰτίων κατάρρευσης καὶ τὴν χρονολόγηση τοῦ τελευταίου ἐπιπέδου ζωῆς στὸν χῶρο θὰ προκύψουν ἀπὸ τὴν συνέχιση τῆς ἔρευνας στὴν στρώση τέφρας καὶ πυρακτωμένων χωμάτων⁴⁰³ (πάχ. 0.10 μ.) ποὺ ἀποκαλύπτεται κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους, σύρριζα στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ κατὰ μῆκος τῆς νότιας ὀφης τοῦ βόρειου τοίχου, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν μελέτη ὅλων τῶν καταλοίπων, ὑλικῶν καὶ ὀργανικῶν.

Ἰδιαίτερος σημαντικὴ γιὰ τὴν ἐπίλυση πολλῶν προβλημάτων, εἶναι ἡ ἀποκάλυψη, κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν πίθων καὶ τῶν πεσμένων λίθων⁴⁰⁴, «πλακώστρωτου

400. 309 (PAT 99/Πλ 3, 310 καὶ 313 (Πμβ 7 καὶ 2).

401. 305 (PAT 99/Πμ 1, Μεταξὺ τῶν πίθων I καὶ III, ἔμπροσθεν τοῦ ἀνοίγματος τοῦ N. τοίχου): ὕψ.: 0.022, πλ.: 0.017, πάχ.: 0.004. 306 (PAT 99/Πμ 2, μὲ θραύσματα μὴ ἀριθμημένα τοῦ πίθου IV): ὕψ.: 0.03, πλ.: 0.028, πάχ.: 0.005. 307 (PAT 99/Πμ 3, πίθος III): ὕψ.: 1.8, πλ.: 2, πάχ.: 0.3. 308 (PAT 99/Πμ 4, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς πασπαρόπλακας στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ χώρου, στὸ ἀνοίγμα): ὕψ.: 0.012, πλ.: 0.015, πάχ.: 0.004.

402. Ἀρ. 314 (PAT 99/Πλ. 1): μῆκ.: 0.02, πλ.: 0.025, πάχ.: 0.007.

403. Στὸ στρώμα αὐτό, πλησίον τῆς ΒΔ. γωνίας, βρέθηκε μικρὸς χάλκινος δακτύλιος μὲ συμφυῆ σφενδόνη, ἀδιακόσμητη: ἄρ. κατ. 321 (PAT 99/Μχ 2, ΒΔ. γωνία, σύρριζα στὸν Β. τοῖχο τοῦ χώρου τῶν πίθων): διὰμ.: 0.01. Ἀπὸ τὴν ἴδια θέση καὶ στρώση προέρχονται καὶ τὰ ἄρ. κατ. 318 καὶ 319 (PAT 99/Πδ 4, 5), ἀποστρογγυλευμένα θραύσματα ἀπὸ τὸ σῶμα ἄβρων πίθων: προφανῶς χρησιμοποιήθηκαν ὡς πώματα.

404. Κάτω ἀπὸ τοὺς πεσμένους λίθους καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ «δαπέδου» ὑπῆρχε λεπτὴ στρώση συμπαγοῦς κιτρινωποῦ νωποῦ χώματος (δωματοχώμας).

δαπέδου-στέγης»⁴⁰⁵ (είκ. 174): πέντε πλακοειδεῖς, λειασμένοι καὶ ἐπιμελῶς ἀρμολογημένοι λίθοι ἀποτελοῦν μέρος τοῦ δαπέδου καὶ συγχρόνως τὴν στέγη τοῦ ὑποκειμένου, ἀκόμη ἀνεξερευνήτου χώρου. Πιστεύω, ὅτι, μετὰ ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὸν ὑποκείμενο, «ὑπόγειο» χῶρο καὶ στὰ παρακείμενα κτίσματα, κυρίως στὸν χῶρο Α 16 ἢ συγκόλληση τῶν πίθων, ἢ συνεξέταση τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων, ὅπως γιὰ παράδειγμα οἱ τριπτῆρες - μυλόλιθοι ποὺ ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται⁴⁰⁶ ΒΔ ἀπὸ τὸν Α 17, ἀνάμεσα σὲ πεσμένους λίθους καὶ ὄστρακα, καθὼς καὶ ἀπὸ ὅλους τοὺς χώρους⁴⁰⁷, θὰ προκύψουν πρόσθετα στοιχεῖα τόσον γιὰ τὴν διάγνωση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων, ὅσον καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ τὴν χρῆση⁴⁰⁸ ἐκάστου χώρου, ὅσον καὶ γιὰ τὴν διάρθρωση τοῦ ἐκτὸς τοῦ μνημείου κτιριακοῦ συγκροτήματος.

Εἰκ. 174. Πλάκες «δαπέδου-στέγης» κατὰ χώραν στὸν πιθεώνα.

405. Διαστ.: Β->Ν: 1.77 μ. × Α->Δ 1.30 μ.

406. Χῶρος διαστ. Α->Δ 1.10 μ. × Β-> Ν 0.90 μ.

407. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ὄστρακα γεωμετρικῶν - ἀρχαϊκῶν χρόνων: 328-329 (ΠΑΤ 99/Πγ 1-2), μελαμβραφῶν: 330 (ΠΑΤ 99/Πμβ 4) καὶ 331 (ΠΑΤ 99/Πεβ 2), 339 (ΠΑΤ 99/Πμβ 5), 340 (ΠΑΤ 99/Πμβ 6), θραύσματα λύχνων: 332-333 (ΠΑΤ 99/Πλ 2, 4), ἐρυθροβαφή, ὅπως 341 (ΠΑΤ 99/Πεβ 1), θραῦσμα πινακίου «περγαμνηνοῦ» τύπου (ΕΣΑ): 334 (ΠΑΤ 99/Παβ 3), θραῦσμα μυροδοχείου: 335 (ΠΑΤ 99/Πδ 3), ὑάλινα: 337

(ΠΑΤ 99/Υ 2), 338 (ΠΑΤ 99/Υ 5), καὶ ἄλλα.

408. Μολονότι, πρὶν ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας καὶ τῆς συντήρησης τῶν εὐρημάτων, εἶναι πρόωρη ἡ συναγωγή συμπερασμάτων, τόσον ἡ θέση ποὺ βρέθηκαν ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς μεγάλους πίθους, ὅσον καὶ τὸ σχῆμα τοὺς θυμίζουν χώρους παραγωγῆς οἴνου: βλ. Ε. Kourkoutidou-Nikolaidou, Ἀγροτικὲς ἐγκαταστάσεις παραγωγῆς κρασιοῦ στὴν περιοχὴ τῶν Φιλίππων (4ος-6ος αἰ μ.Χ.), στὸ Doukellis et Mendoni 1994, 464-470.

Στὴν παρούσα φάση τῆς ἔρευνας τοῦ Ἀ τοῦ μνημείου οἰκοδομημένου χώρου, ἀπὸ τὰ ἕως τώρα ἀποκαλυφθέντα κτιριακὰ λείψανα καὶ τὸ εἶδος τῶν συλλεγέντων κινήτων εὐρημάτων, διαπιστώνομε ὅτι πρόκειται γιὰ μόνιμες κατοικίες. Ἡ μακραίωνη χρῆση τους, συνεχῆς ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, τὸν 4ο π.Χ. αἰ., ἕως καὶ τὸν 7ο μ.Χ. αἰ., τεκμηριώνεται ἀπὸ τὰ χρονολογήσιμα ἀντικείμενα. Πολυάριθμες ὅμως εἶναι καὶ οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴν συνέχιση τῆς ζωῆς στοὺς κατοπινούς αἰῶνες, ἐνῶ δὲν λείπουν οἱ ἐνδείξεις καὶ γιὰ τὴν χρῆση τοῦ χώρου καὶ σὲ παλαιότερες ἐποχές, στοὺς προϊστορικοὺς καὶ κυρίως στοὺς πρώιμους ἱστορικοὺς χρόνους, στὴν προκλασικὴ καὶ στὴν κλασσικὴ περίοδο.

Μολονότι τὰ πρὸς Ἀ ὅρια⁴⁰⁹ καὶ ἡ διάρθρωση τοῦ οἰκοδομημένου χώρου δὲν εἶναι ἀκόμη σαφὴς, ὁ πιθεὶς, καὶ οἱ ἄλλες ὑλικὲς μαρτυρίες, κυρίως τῆς οἰκοσκευῆς, οἱ χειρόμυλοι γιὰ τὸ σιτάρι⁴¹⁰ καὶ τὰ ὄσπρια⁴¹¹, τὰ σκεύη διαφόρων χρήσεων, ἀποθηκευτικά, μαγειρικὰ καὶ ἐπιτραπέζια, οἱ λύχνοι, τὰ χρηστικὰ ἀντικείμενα, ὅπως τὰ σφονδύλια καὶ τὰ ὑφαντικὰ βάρη, τὰ σιδερένια⁴¹² ἐργαλεῖα, συνθέτουν χαρακτηριστὰ κατοικιῶν μὲ ἀπόλυτη αὐτάρκεια.

Γιὰ τὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες καὶ τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο ζωῆς τῶν κατοίκων μαρτυροῦν ὀρισμένα ἀπὸ τὰ χρηστικὰ ἀντικείμενα, ὅπως τὰ εἰσηγμένα ἀπὸ διάφορα ἐργαστήρια πῆλινα ἐπιτραπέζια σκεύη, καθὼς καὶ τὰ ὑάλινα, εὐρύτατα γνωστὰ ἀνάμεσα στὰ εἶδη οἰκοσκευῆς ποὺ βρίσκονται σὲ ἀρχαῖες ἀγροικίες⁴¹³. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπίτοιχο κονιάμα⁴¹⁴ προδίδει φροντισμένη τοιχοδομία⁴¹⁵, τὴν πρέπουσα σὲ ἀγροικίαις, κονιάμασι διαπεπονημέναις.

Ἡ ἄμεση γειτνίαση τοῦ οἰκοδομημένου χώρου μὲ τὴν ὀχυρὰ οἰκία καὶ τοὺς εὐφοροὺς ἀγρούς, καθὼς καὶ μὲ βοσκοτόπους, ψιλὴν καὶ ἄσπορον γῆν, ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση περὶ ἀρχαίας κώμης⁴¹⁶, μὲ τὴν σημασία ποὺ ἀποδίδουν στὴν λέξη

409. Δὲν γνωρίζομε ἀκόμη ἐὰν κάτω ἀπὸ τὸν χωραφότοιχο καὶ κυρίως κάτω ἀπὸ τοὺς τεράστιους λιθοσωροὺς καὶ τὶς σκινιές ὑπάρχουν ἀρχαῖα λείψανα· πιθανότατα τὸ ἀβαθὲς ρέμα, σήμερα καλυμμένο μὲ πέτρες καὶ αὐτοφυή, ἀποτελεῖ τὸ φυσικὸ ὄριο τοῦ οἰκοδομημένου χώρου.

410. Στὴν Ἀμοργὸ ἕως σήμερα χρησιμοποιοῦν ἀκριβῶς ὁμοίους χειρόμυλους, μύλους μὲ περιστροφικὴ κίνηση γιὰ νὰ «κόβγουν» τὸ σιτάρι γιὰ «τὸν χόντρο» (βλ. παρακ. σ. 205 σημ. 650).

411. Βλ. παραπ. σημ. 410: γιὰ νὰ «φαβατοκόβγουν», κυρίως τὸ κατσούνι γιὰ τὸ φάβα (γιὰ τὸ κατσούνι βλ. Μαραγκοῦ, 2002, 357).

412. Βλ. παραπ. σ. 153 σημ. 394.

413. Γιὰ τὸν ὄρο ἀγροικία βλ. παρακ. σημ. 415· βλ. ἐπίσης Μ. Πετρόπουλο, Ἀγροικίες Πατραϊκῆς, στὸ Doukellis et Mendoni 1994, 406 κέ., κυρίως 409-410.

414. Βλ. παραπ. σ. 153 σημ. 392.

415. Πρβ. Διόδωρο Σικελιώτη 20, 8: ἀγροικίαι τε συνεχεῖς ὑπῆρχον οἰκοδομαῖς πολυτέλεσι καὶ κονιάμασι διαπεπονημέναις, καὶ τὸν τῶν κεκτημένων αὐτὰς διασημαίνουσαι πλοῦτον· τελευταῖα βλ. Κατ. Τζαναβάρη, Ἀρχαῖες ἀγροικίες 2003, 77.

416. Γιὰ τὸ πολυσήμαντο τῆς λ. κώμη, βλ. τελευταῖα P.J. Rhodes, *Neue Pauly* 6, 1999, 675, λ. Kome (κώμη, κῶμαι)· βλ. ἐπίσης E. Levy, *Apparition en Grèce de l'idée de village*, *Ktéma* 11, 1986, 117-127 καὶ M.H. Hansen, *Kome. A Study in How the Greeks Designated and Classified Settlements which were not Poleis*, στὸ M.H. Hansen and K. Raaflaub (ἐπιμ. ἐκδ.), *Studies in the Ancient Greek Polis*, *Historia Einzelschriften* 95, 1995, 45-81, κυρίως σ. 50 σημ. 22.

μεταγενέστερες γραπτές μαρτυρίες, όπως ο σχολιαστής του Ήσιόδου γραμματικός Ι. Τζέτζης⁴¹⁷, ο οποίος την συσχετίζει με μείζονα ἀγροικία.

Ο οικόδομημένος χώρος βρίσκεται στην ἀπάνεμη⁴¹⁸ ἐλαφρώς κατωφερή ἀνατολική πλευρά του χαμηλού βραχώδους ὑψώματος. Τὸ ΒΑ. ὄριο τοῦ οικόδομημένου χώρου πιθανότατα ἀποτελοῦσε τόσον στοὺς ἀρχαίους ὅσον καὶ στοὺς νεώτερους χρόνους⁴¹⁹, ἡ ἀβαθὴς χαράδρα⁴²⁰, τὸ καταχωσμένο σήμερα, σχεδὸν ἀδιάβατο ρεματάκι, τὸ λεγόμενο Λαγκάδι· πιθανῶς ἦταν ἐνισχυμένος με τεχνικὸ ἀνάλημμα καὶ φυσικὴ ἀποστραγγιστικὴ τάφρος, γιὰ νὰ μὴν χάνεται τὸ πάντα πολύτιμο νερό, ποὺ ἕως πρόσφατα τὸ συγκέντρωναν σὲ γιστέρες⁴²¹. Ὁ ἀνώμαλος σκληρὸς ριζιμιὸς ἀσβεστολιθικὸς βράχος, ἄλλοτε πρόχειρα λειασμένος, ὅπως στὰ δάπεδα κοινόχρηστων χώρων, –αὐλές, δρομάκια, κλπ.–, καὶ ἄλλοτε προσεκτικὰ λαξευμένος (εἰκ. 149-150), ἡ ἐνσωματωμένος στὴν τοιχοδομία, ὑπαγόρευσε ἐν πολλοῖς, ὄχι μόνον τὴν διάρθρωση τοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τῶν κτισμάτων, τὴν ὀρθογώνια ἢ κυκλικὴ κάτοψη.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πιθεῶνα, ποὺ διατηρήθηκε ἀτόφιος, καὶ ὀρισμένες ἄλλες κτιστὲς κατασκευές, κλίμακες (εἰκ. 54-55, 139), κλπ., δὲν εἶναι ἀκόμα γνωστὰ με βεβαιότητα ἡ θέση καὶ ἡ μορφή τῶν κατοικιῶν, τῶν βοηθητικῶν καὶ τῶν κοινόχρηστων χώρων, –πατητήρι, λιοτρίβι–, ὁ τρόπος ὕδρευσης καὶ ἀποχέτευσης, κλπ.

Πέραν τῆς πολλαπλᾶ τεκμηριωμένης περιόδου ζωῆς τοῦ οικόδομικοῦ συγκροτήματος στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια, ἐρμηνείας χροῖζει καὶ ἡ παρουσία κεραμικῆς παλαιοτέρων ἐποχῶν. Τὰ ὅστρακα γραπτῶν ἀγγείων καὶ πύθων γεωμετρικῶν, ἀρχαϊκῶν καὶ κλασσικῶν χρόνων ποὺ βρίσκονται καὶ στὸν ἄμεσο περίγυρο τοῦ μνημείου, ἀσφαλῶς δὲν ἦταν «κειμήλια», ἀλλὰ μαρτυρίες ζωῆς· ἀπομένει νὰ ἀναζητήσουμε συστηματικὰ καὶ τὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται.

417. Ἰωάννου γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου ἐξήγησις τῶν βιβλίων τοῦ Ήσιόδου, τῶν ἔργων καὶ ἡμερῶν, τῆς ἀσπίδος τοῦ Ἡρακλέους, τῆς Θεογονίας (Ioannis grammatici Tzetzi expositio librorum Hesiodi, operum et dierum, Clypei Herculis, generationis deorum) (Basileae 1542)· Ἔργα καὶ Ἡμέραι, στ. 634 κέ. (σ. 175): «Κώμη. οὐχ ἡ πόλις, ἀλλ' ἡ μείζων ἀγροικία, ἥγουν τὸ μέγιστον χωρίον». Μνεῖα τοῦ χωρίου κάνει καὶ ἡ Πουλᾶκη, Κοινωνία. Κλασικοὶ καὶ Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι, στὸ Ἀρχαῖες ἀγροικίες 2003, 117 σημ. 2. Στὴν ἔκδοση τοῦ σχολιαστῆ τοῦ Ήσιόδου Aug.

Pertusi, *Scholia Vetera in Hesiodi Opera et Dies* (1955) 203 δὲν ἀναφέρονται τὰ χωρία τοῦ Τζέτζου.

418. Στὴν βορεινὴ πλευρά, κατάβορρα (ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἐπίθετο κατάβορρος), στὰ χαμηλὰ ἦταν συνήθως οἱ σταῦλοι, καὶ στὰ ψηλῶματα τὰ ἀλώνια, τὰ ὁποῖα σήμερα σώζονται στὰ Δ καὶ ΒΔ.

419. Βλ. παραπ. σ. 141 κέ.

420. Γιὰ τὸν ὄρο βλ. C. Roy, *Demosthenes 55 as Evidence for Isolated Farmhouses in Classical Attica*, *LCM*, 13:4, 57-58.

421. Βλ. παραπ. σ. 141 σημ. 363.

Έργασίες Α της οικόιας ανασκαφής

Οί προσπάθειες για την διάσωση, την έρευνα και την ανάδειξη του μνημείου στον περιβάλλοντα χώρο, –καθαρισμός, αποφίλωση, στερέωση των νεωτέρων κτισμάτων κλπ.–, συνεχίστηκαν και κατά το 1999. Ένδεικτικά σημειώνουμε ότι αφαιρέθηκαν δύο - τρείς σειρές λίθων από τις ξεροτρόχαλα κτισμένες⁴²² ξερολιθιές Α της «οικόιας της ανασκαφής», Α και Δ της νεώτερης, εγκαταλελειμμένης στέρας (μήκ. 3.70 μ., πλ. 0.70-0.80 μ.), και ξανακτίστηκαν προστατευτικοί τοίχοι.

Το 1999 ολοκληρώθηκε η συντήρηση του «πατώματος» και της σκεπής του φούρνου⁴²³ (είκ. 167), στο νεώτερο κτιριακό συγκρότημα ΒΑ του πύργου.

Η συνέχιση των εργασιών αποφίλωσης και καθαρισμού στο παρακείμενο άλωνι, μόλις όρατο μέσα στο βοσκοτόπο της Σοφ. Α. Κωβαίου, ή ανακατασκευή και η στέγαση όλων των αγροτικών εγκαταστάσεων και ο καθαρισμός του έσω-τερικού χώρου των όμβροδεξαμενών, θα επιτρέψουν μελλοντικά όχι μόνον την αναβίωση των κυριοτέρων μορφών της αγροτικής ζωής στον περίγυρο του μνημείου, της πολλαπλών χρήσεων αρχαίας όχυρās αγροικίας, αλλά και την άποσάφηση πολλών δυσνόητων θεμάτων.

Αεροφωτογράφιση και γεωμετρική τεκμηρίωση

Το 1999, χάρις στην Χορηγία του Ίδρυματος «ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΝΙΑΡΧΟΣ», μετά από τον πολυήμερο καθαρισμό από τα άνθεκτικά αὐτοφυή, πραγματοποιήθηκαν ορθοφωτογράφιση⁴²⁴ για την γεωμετρική τεκμηρίωση του πύργου (είκ. 175), καθώς και από αέρος φωτογράφιση με ελικόπτερο του μνημείου και του περιβάλλοντος χώρου (είκ. 177-178).

422. Ανάμεσα στους λίθους ήταν σφηνωμένα ὄστρακα ἄβαφον ἀγγείων καὶ θραῦσμα ἀπὸ τὴν δακτυλιόσχημη βάση σκύφου μὲ γάνωμα μελανὸ στιλπνὸ, 4ου π.Χ. αἰ., ἀττικὸ ἔργαστηρίου (ἀρ. 344 ΠΑΤ 99/Πμβ 3).

423. Ἡ ἐπιδιόρθωση καὶ ἡ ἀνακατασκευὴ τοῦ φούρνου μὲ τὴν παλαιά, πατροπαράδοτη τεχνικὴ ὀφείλονται στὸν Ἀμοργιανὸ μάστορα Δ. Πατηνιώτη καὶ στὸν Γ. Ροῦσσο, ὁ ὁποῖος ἐξόρυξε τὸ εἰδικὸ φουρνόχωμα γιὰ τὸ πάτωμα καὶ

τὸ δούλεψε κατάλληλα. Σχετικὰ βλ. προσεχῶς Λ. Μαραγκοῦ, *Ἡ κατοικία τοῦ Λιβανοῦ στὴν Μουντουλιά. Τὸ μέλλον τοῦ πρόσφατου παρελθόντος τῆς Ἀμοργοῦ* (2005).

424. Βλ. παρακ. σ. 159-160· βλ. ἐπίσης Ἐ. Πάτμιο-Μ. Λαζαρίδου, Συμβολὴ τῆς φωτογραφι-μετρίας καὶ φωτοερμηνείας στὴν μελέτη τοῦ θέματος *Νέες πόλεις πάνω σὲ παλιές, Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο, Ρόδος 27-30 Σεπτεμβρίου 1993*, 475-478.

Έκθεση για την Γεωμετρική τεκμηρίωση του πύργου (υπό Γ.Ν. ΜΑΚΡΗ, Α.Τ.Μ.)

Τα κλασσικά διανυσματικά σχέδια και οι φωτογραφίες ήταν, μέχρι πρότινος, τα μέσα με τα οποία ήταν δυνατή η γεωμετρική τεκμηρίωση των μνημείων, δηλαδή η τεκμηρίωση του σχήματος, της μορφής και των διαστάσεών τους. Τα τελευταία χρόνια η εξέλιξη των ψηφιακών φωτογραμμετρικών μεθόδων προσέφερε νέες δυνατότητες και έκανε έφικτη την παραγωγή νέων τεκμηριωτικών προϊόντων.

Τα προϊόντα αυτά παράγονται σε μορφή εικόνας και ονομάζονται ψηφιακά φωτομωσαϊκά. Έκτυπώνονται υπό κλίμακα και διατηρούν την μετρητική αξία των διανυσματικών σχεδίων, επιτρέπουν δηλαδή τη μέτρηση διαστάσεων και έμβαδων, επιπλέον όμως, και αυτό είναι το μεγάλο τους πλεονέκτημα έναντι των σχεδίων, μεταφέρουν το πλήθος και την ποιότητα πληροφορίας που περιέχεται στις φωτογραφίες.

Η γεωμετρική τεκμηρίωση του πύργου στο Χωριό έγινε με σύγχρονες ψηφιακές φωτογραμμετρικές μεθόδους, με στόχο να παραχθούν ψηφιακά φωτομωσαϊκά των έξωτερικών όψεων κλίμακας 1:20.

Τον Αύγουστο του 1999 πραγματοποιήθηκαν οι εργασίες πεδίου, δηλαδή οι φωτογραφήσεις και οι τοπογραφικές μετρήσεις έλέγχου των φωτογραφιών. Έλήφθησαν 39 φωτογραφίες κλίμακος 1:60 με την ήμιμετρική μηχανή Hasselblad, διαστάσεων αρνητικού 6 x 6 εκ., και μετρήθηκαν 134 φωτοσταθερά σημεία, δηλαδή σημεία καταλλήλως τοποθετημένα στις επιφάνειες του μνημείου, τα οποία έμφανίζονται στις φωτογραφίες και επιτρέπουν τον έλεγχο και την γεωμετρική διόρθωσή τους.

Το φθινόπωρο και τον χειμώνα του 1999-2000 έγιναν οι εργασίες γραφείου. Οι αναλογικές φωτογραφίες μετεφέρθησαν στο περιβάλλον ηλεκτρονικού υπολογιστή σε ψηφιογραφική μορφή (raster) μέσω σαρωτή (scanner).

Όσες από τις φωτογραφίες απεικονίζουν επίπεδες επιφάνειες υπέστησαν γεωμετρική διόρθωση με τη διαδικασία της ψηφιακής αναγωγής. Αυτή γίνεται με κατάλληλα προγράμματα και έχει ως αποτέλεσμα την μετατροπή της κεντρικής προβολής των πρωτοτύπων φωτογραφικών λήψεων σε όρθη προβολή και την άρση των επιπτώσεων της προοπτικής. Παράγονται εικόνες σε ψηφιογραφική μορφή που έχουν ενιαία κλίμακα και απεικονίζουν τμήματα των επιπέδων επιφανειών σε όρθη προβολή. Οι φωτογραφίες που απεικονίζουν μη επίπεδες επιφάνειες υπέστησαν μία πλέον σύνθετη επεξεργασία, που ονομάζεται ψηφιακή όρθοφωτογραφία. Η διαδικασία γίνεται στο ειδικό περιβάλλον ενός ψηφιακού φωτογραμμετρικού σταθμού. Το αποτέλεσμα της είναι επίσης εικόνες ενιαίας κλίμακας και όρθης προβολής, αλλά η μετατροπή γίνεται διαφορετικά σε πολύ μικρά τμήματα της εικόνας με βάση την ύψομετρική πληροφορία περί του αναγλύφου, ή οποία έχει ανακτηθεί μέσω του φωτογραμμετρικού σταθμού σε μία επίπονη και

χρονοβόρα διαδικασία. Οί έπεξεργασμένες εικόνες ποὺ παρήχθησαν με τις παραπάνω διαδικασίες άπεικονίζουν μικρά τμήματα τῶν έπιφανειῶν τοῦ μνημείου. Για καθεμιὰ άπό τις ὅψεις οί εικόνες ποὺ τήν άποτελοῦν συνετέθησαν σέ μία ένιαία εικόνα. Οί συνθέσεις έλέγχθηκαν γεωμετρικῶς μέσω τῶν σημείων έλέγχου, καί, καθῶς ὅλες οί έπιμέρους εικόνες εἶχαν ένιαία καί σωστή κλίμακα, οί τελικῶς συντεθειμένες εικόνες εἶναι πιστές άναπαραστάσεις τῶν έκάστοτε ὄψεων σέ ὀρθή προβολή. Οί τελικὲς εικόνες εἶναι τὰ ψηφιακὰ φωτομωσαϊκὰ περὶ τῶν ὁποίων ἔγινε λόγος άρχικῶς. Μετὰ τις παραπάνω τεχνικὲς διαδικασίες με τήν έντόνως γεωμετρική διάσταση, μέσω τῆς ὁποίας έξασφαλίστηκε ἡ μετρητική άξία τῶν φωτομωσαϊκῶν, άκολούθησε περαιτέρω έπεξεργασία τῶν τελικῶν εικόνων με στόχο τῆ βελτίωση τῆς έμφάνισης καί άναγνωσιμότητάς τους καί τήν έν γένει αἰσθητική τους.

Τὰ τελικὰ προϊόντα εἶναι ψηφιογραφικὲς εικόνες σέ περιβάλλον ἡλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ, οί ὁποῖες εἶναι δυνατόν νὰ παρουσιασθοῦν καί σέ έντυπη μορφή στὴν έπιθυμητὴ κλίμακα. Ὅπως διαπιστώνεται άπό τὰ δείγματα ποὺ παρατίθενται (εἰκ. 175), οί μελετητὲς τοῦ μνημείου ἔχουν πάρα πολλές δυνατότητες παρατήρησης, άνάλυσης καί έρμηνείας σχετικῶς με διαστάσεις, μορφές καί σχήματα ἀλλὰ καί έπιπλέον σχετικῶς με ὕλικά, χρώματα, ὕφή, βλάβες καί έπεμβάσεις. Με άπλή άντιγραφὴ άπό τις έκτυπωμένες εικόνες εἶναι, πλέον, ιδιαιτέρως εύκολη καί ταχεία ἡ παραγωγή διανυσματικῶν σχεδίων, έάν αὐτὸ εἶναι έπιθυμητό. Πέραν τῶν προαναφερθέντων, για τήν τεκμηρίωση τοῦ μνημείου ἔγιναν καί άπό άέρος λήψεις με τήν χρήση έλικοπτέρου καί με διάφορες φωτογραφικὲς μηχανὲς σέ ἔγχρωμα (εἰκ. 177-178) καί άσπρόμαυρα φίλμς⁴²⁵.

425. Για τήν έκτέλεση τοῦ προγράμματος τεκμηρίωσης τοῦ μνημείου ἐργάσθηκαν καί οί Άνδρέας Γεωργόπουλος, Α.Τ.Μ. ὑπεύθυνος για τις επίγειες καί ἀναέρειες φωτογραμμετρικὲς λήψεις, Λάζαρος Γραμματικόπουλος, Α.Τ.Μ., τοπογραφικὲς μετρήσεις· Δημήτρης Χλιβερός, εἰδικὸς φωτογράφος - φωτομετρήσεις, έμφανί-

σεις· Δημήτριος Πρέντζας, χειριστὴς έλικοπτέρου· Παναγιώτης Μπελεζιώτης, μηχανικὸς έλικοπτέρου, Άναστασία Άναστασίου, Α.Τ.Μ., ψηφιακὲς ἀναγωγές, Διονυσία Μαυρομάτη, Α.Τ.Μ., ψηφιακὲς ὀρθοφωτογραφίες, Χάρης Παπασιδέρης, γραφίστας, ψηφιακὴ έπεξεργασία τελικῶν εικόνων.

2000-2002

Κατὰ τὰ ἔτη 2000, 2001 καὶ 2002, μὲ χρηματοδότηση τοῦ Ὑπουργείου Αἰγίου, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀναγκαίους, ἐτήσιους χρονοβόρους καὶ δαπανηροὺς ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς στὸ μνημεῖο καὶ στὸν περιβάλλοντα χώρο, συνεχίστηκαν ἡ τεκμηρίωση, σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν οἰκοδομικῶν μελῶν, τοπογραφικά, ὑψομετρήσεις, ἐξαρτήσεις, κλπ., ἡ καταγραφή, ἡ συντήρηση, ἡ φωτογράφιση καὶ ἡ σχεδίαση κινητῶν εὐρημάτων, πύλων, μικροαντικειμένων, κλπ.

Τὸ 2000 ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔκδοση ἐνημερωτικοῦ ἐντύπου στὰ ἑλληνικά, καί, μετὰ ἀπὸ πολὺχρονες προσπάθειες, μὲ τὴν συνεργασία τῶν τοπογράφων τῆς ΚΒ' Ἐφορείας καὶ μὲ εἰσήγησή της, ὁ πύργος καθὼς καὶ τὰ ἀρχαῖα καὶ νεώτερα κτίσματα στὸν περιβάλλοντα χώρο κηρύχθηκαν⁴²⁶ ζώνη ἀπολύτου προστασίας.

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 2000 συνέταξα καὶ ὑπέβαλα στὸ ΥΠΠΟ σύντομο ἐνημερωτικὸ κείμενο, εἰκονογραφικὰ τεκμηριωμένο, προκειμένου νὰ προταθεῖ τὸ μνημεῖο γιὰ ἔνταξη στὸ Γ' Κοινοτικὸ Πλαίσιο Στήριξης. Στὸ ἐνημερωτικὸ φυλλάδιο, γιὰ τὴν τεκμηρίωση καὶ τὴν σκοπιμότητα τῆς πρότασης ἀνάδειξης καὶ ὀρθῆς διαχείρισης τοῦ μνημείου, τονίζω, μετὰξὺ ἄλλων ὅτι: «ὁ πύργος 'σ τὸ Χωριό - Ἀγία Τριάδα Ἀρκεσίνης ἀποτελεῖ ἓνα μοναδικὸ πολιτιστικὸ καὶ οἰκολογικὸ σύνολο, καὶ ὅχι μόνον παρέχει τὴν δυνατότητα δημιουργίας μιᾶς ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης, ἐνὸς ζωντανοῦ συγκροτήματος διαχρονικῆς χρήσης, ἀλλὰ χρήζει καὶ ἀμέσου προστασίας. Τόσον τὸ ἀρχαῖο μνημεῖο ὅσον καὶ τὰ παρακείμενα, ἀπὸ μακροῦ ἐγκαταλελειμμένα μισοερείπωμένα κτίσματα, χωρὶς ἄμεση συντήρηση καὶ ἀνάταξη τῶν τοίχων κινδυνεύουν ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ φυσικοὺς παράγοντες. Ἀλλὰ καὶ τὸ σχεδὸν ἀλώβητο φυσικὸ περιβάλλον ἀπειλεῖται ἀπὸ τὴν μανία τῆς ἀλόγιστης οἰκοδομικῆς δραστηριότητος γιὰ ἀξιοποίηση τῶν χωραφιῶν.

Τὸ σημαντικὸ αὐτὸ κτιριακὸ συγκρότημα ἀρχαίων καὶ νεώτερων κτιρίων δὲν ἔχει ἀκόμα ἐρευνηθεῖ σὲ βάθος. Οἱ πραγματοποιηθεῖσες ἕως τώρα (1993-1999) συστηματικὲς ἐργασίες καθαρισμοῦ ἀπέβλεψαν κυρίως στὴν διάσωση τοῦ μνημείου ἀπὸ τὴν βλαπτικὴ ἐπενέργεια τῶν ὑπεραιωνόβιων αὐτοφυῶν. Ἡ συνέχιση τῶν ἐργασιῶν ἀσφαλῶς θὰ αὐξήσει τὶς δυνατότητες ἀνάδειξης καὶ θὰ ἐπιτρέψει τὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη τοῦ πολλαπλῶν χρήσεων ὀχυροῦ οἰκοδομήματος· ἐνδεχομένως μάλιστα θὰ συμβάλει καὶ στὴν ἐπίλυση τῶν σχετικῶν μὲ τοὺς πύργους περίπλοκων ζητημάτων ποὺ ἀπασχολοῦν τοὺς ἐρευνητὲς ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα ἕως σήμερα.

Ὁ προγραμματισμὸς τῆς ἀνάδειξης καὶ τῆς ὀρθῆς διαχείρισης τοῦ πύργου τοῦ μοναδικοῦ ὀδικῶς προσπελάσιμου ἀρχαίου μνημείου στὴν περιφέρεια τῆς Ἀρκεσίνης, θὰ ἀποτελέσει σημαντικὸ πόλο ἑλξεως Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐπισκεπτῶν καὶ θὰ συμβάλει στὴν προβολὴ τῆς πολιτιστικῆς ἱστορίας τῆς Ἀμοργοῦ. Ἄλλωστε,

426. ΦΕΚ 633/Β/15-5-2000.

μολονότι δὲν πρόκειται γιὰ ὀργανωμένον, συστηματικὰ φυλασσόμενο ἀρχαιολογικὸ χῶρο, μεγάλος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπισκεπτῶν, ιδίως μετὰ ἀπὸ τοὺς πρῶτους ἐκτεταμένους καθαρισμούς (1997), τὴν ἀσφαλτόστρωση τοῦ δρόμου πρόσβασης καὶ τὴν ἀναφορὰ τοῦ μνημείου στὸ Διαδίκτυο τοῦ ΥΠΠΟ. Σημαντικὸ ὅμως εἶναι καὶ τὸ γεγονός, ὅτι στὴν Ἀρκεσίνη παραμένει ἀκόμα ἐν πολλοῖς ἀναλλοίωτος ὁ παλαιὸς τρόπος ζωῆς, καὶ πῶς τὰ ὅμορα μὲ τὸν πύργο εὐφορα χωράφια, κυρίως τὰ εὐρισκόμενα στὰ Ἀ καὶ ΝΑ, συγκαταλέγονται ἀνάμεσα στὰ ἐλάχιστα στὸ νησί ποὺ καλλιεργοῦνται συνεχῶς ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ἕως σήμερα».

Τὸ 2001 κυκλοφορήθηκε ἐνημερωτικὸ ἔντυπο καὶ στὰ ἀγγλικά⁴²⁷, συνεχίστηκε ἡ προεργασία γιὰ τὴν δημοσίευση τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐργασιῶν 1993-1999 καὶ μὲ τὴν πολύτιμη συνεργασία τοῦ ἀρχιτέκτονος Γ.Π. Ἀντωνίου καὶ τῆς Ἀγγελικῆς Γιαννικουρῆ, Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς ΚΒ' ΕΠΚΑ, συντάχθηκε τὸ Τεχνικὸ δελτίο, σύμφωνα μὲ τὶς προδιαγραφές τοῦ ΥΠΠΟ, γιὰ ἔνταξη στὸ Γ' Κοινοτικὸ Πλαίσιο Στήριξης, καὶ ὑπεβλήθη πρὸς ἔγκρισιν⁴²⁸.

Τὸ 2002 ὁλοκληρώθηκαν ἡ φωτογράφιση καὶ ἡ σχεδίαση τῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ ἐν μέρει ἡ βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ ἐπιστημονικοῦ Καταλόγου Εὐρημάτων⁴²⁹. Μὲ κονδύλια ἀπὸ τὴν παλαιὰ χορηγία τοῦ Ἰδρύματος «ΣΤΑΥΡΟΣ Σ. ΝΙΑΡΧΟΣ» συνεχίστηκαν ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Γ. Π. Ἀντωνίου οἱ ἐργασίες γιὰ τὴν σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν πεσμένων λίθων στὴν αὐλὴ καὶ ὁλοκληρώθηκε καὶ ἡ προεργασία γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ παρόντος τόμου ΑΜΟΡΓΟΣ II.

427. L. Marangou, *The Tower at Horio-Aghia Triada Arkesinis on Amorgos* (Athens 2002).

428. Τὸ 2002, ἐπειδὴ ἄλλαξαν οἱ προδιαγραφές τοῦ Τεχνικοῦ Δελτίου, συνετάχθη νέο μὲ τὴν συνεργασία τῆς Μελίνας Φιλήμονος, προϊ-

σταμένης τῆς ΚΒ' ΕΠΚΑ, τοῦ ἀρχιτέκτονος Γ. Ἀντωνίου καὶ τοῦ Π. Τριανταφυλλίδη, ἀρχαιολόγου τῆς ΚΒ' ΕΠΚΑ, καὶ ὑπεβλήθη στὸ ΥΠΠΟ μὲ εἰσήγηση τῆς Ἐφορείας.

429. Βλ. παραπ. σ. 28 σημ. 88 καὶ σ. 47 σημ. 113.

III

ΠΡΟΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Ἡ χρονολόγηση τοῦ μνημείου

Τὸ πρόβλημα τῆς ἀκριβοῦς χρονολόγησης τῆς κατασκευῆς⁴³⁰ τῶν πύργων, ἰδιαιτέρως τῶν μεμονωμένων νησιωτικῶν ὀχυρῶν⁴³¹, λόγῳ ἐλλείψεως ἀσφαλῶν ἐρεισμάτων, ὅπως τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἀπὸ στρωματογραφικὴ ἔρευνα θεμελίων⁴³², δὲν ἔχει ὀριστικὰ ἐπιλυθεῖ⁴³³. Ἀκόμα ὅμως καὶ στὶς περιπτώσεις ὑπάρξεως ἀνασκαφικῶν δεδομένων, ὅπως στὸ Πανιώνιον⁴³⁴, τὸ μοναδικό «ἐπιμελῶς ἀνεσκαμμένο μνημεῖο»⁴³⁵, ἢ ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν, ὅπως στὸν στρογγύλο πύργο στὸ Σμόβολον τῆς Τήνου⁴³⁶ καὶ στὴν Μικρὰ Ἀσία⁴³⁷, διΐστανται οἱ ἀπόψεις τῶν εἰδικῶν μελετητῶν⁴³⁸.

Ἐπειδὴ σὲ κανέναν⁴³⁹ ἀπὸ τοὺς πολυάριθμους⁴⁴⁰ νησιωτικοὺς πύργους δὲν ἔχει ἀκόμη πραγματοποιηθεῖ συστηματικὴ ἀνασκαφή, οἱ κατὰ προσέγγισιν χρονολογήσεις

430. Χρησιμοποιῶ τοὺς ἐπιγραφικὰ μαρτυρούμενους ἀρχαίους τεχνικοὺς ὄρους κατασκευάζειν καὶ κατασκευή: ἐνδεικτικὰ βλ. τὸ παράδειγμα τοῦ πύργου στὴν Τήνο: *Λυσίθεος Ἀριστολόχου κατεσκευά(σεν)* (= Maier 1960, I, 165 καὶ II, 85 λ. *κατασκευάζειν καὶ κατασκευή*).

431. Τὸν ὄρο χρησιμοποίησε πρῶτος ὁ C. Fredrich, Skyros, *AM* 31, 1906, 277· βλ. ἐπίσης Maier 1960, I, 164 καὶ κυρίως Haselberger 1978, 347 σημ. 7 καὶ 366.

432. Πρβ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ A. McNicoll στὸ A. McNicoll and Tamara Winnikoff 1983, 320 σημ. 11: «We are all aware that the only certain means of dating a fortification are stratigraphical excavations...»· γιὰ τὴν σημασία τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας θεμελίων σὲ ὀχυρώσεις βλ. Leriche 1994, 15 σημ. 13· βλ. ἐπίσης Keos 1991, 291: «... without excavation there is no way to relate the (ceramic evidence) directly to the construction and the use of the towers...».

433. Konecny 1997, 45 κέ. καὶ κυρίως 74 κέ. (καταγραφή καὶ κριτικὴ θεώρηση τῶν διαφορῶν ἀπόψεων μὲ πλούσια βιβλιογραφία)· τελευταῖα βλ. Morris 2001, 339 κέ.

434. Müller-Wiener 1967, 42· Haselberger 1978, 370 σημ. 85· Konecny 1997, 79 σημ. 69.

435. Haselberger 1978, 370: «...die einzige Turmanlage, sorgfältig ausgegraben».

436. *IG* XII 5, 595. Maier 1960, I, 163-166,

ἀριθμ. 39-40 (ἀκριβέστατη περιγραφή καὶ πλήρης βιβλιογραφία)· οἱ ἐπιγραφές χρονολογοῦνται στὸν 3ο-2ο π.Χ. αἰ. Βλ. ἐπίσης Nowicka 1975, 43-44, Étienne 1990, 30-34, πίν. IX, 1-2, καὶ Konecny 1997, 79, σημ. 71.

437. Γιὰ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες στὴν Μικρὰ Ἀσία, στὴν Κιλικία καὶ στὴν Κριμαίικη βλ. Konecny 1997, 79, σημ. 70-78.

438. Maier 1960, I, 163 (οἱ διάφορες προτάσεις χρονολόγησης)· Haselberger 1978, 370 σημ. 85 «im dritten oder frühen 2. Jh. gesichert»· ἀντιθέτως ὁ Étienne 1990, 32-33, σημ. 79, θεωρεῖ ὅτι «le style de l'écriture convient plus à la fin du IVe ou au début du IIIe siècle av. J.-C.».

439. Maier 1960, I, 164: «durch Grabung gewonnene Daten fehlen für diesen (sc. τὸν πύργο στὸ Σμόβολο Τήνου) wie für alle Inseltürme»· βλ. καὶ Keos 1991, 291: «...no island towers have been excavated...».

440. Ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν ἀναφερομένων στὴν βιβλιογραφία νησιωτικῶν ὀχυρῶν, κυρίως στὶς Κυκλάδες, ἐλάχιστα ἔχουν ἀποδοθεῖ σχεδιαστικὰ καὶ φωτογραφικὰ. Δυστυχῶς δὲν εἶναι προσιτὴ στοὺς μελετητὲς ἡ θεμελιώδης μονογραφία τοῦ L. Haselberger, *Be-festigte Turmgehöfte im Hellenismus auf Kykladen-inseln Naxos, Andros und Kea* (Technische Universität, München 1978, ἀδημοσίευτη Διδακτορικὴ Διατριβή). Γιὰ τοὺς πύργους στὶς Κυκλάδες βλ.

στηρίζονται κυρίως σέ «ἐξωτερικά κριτήρια»⁴⁴¹, συχνά «ἀμφιβόλου» ἀξιοπιστίας⁴⁴², ὅπως ἀνάλυση τῆς τοιχοποιίας καὶ τῶν ἐπὶ μέρους δομικῶν καὶ μορφολογικῶν στοιχείων, συγκρίσεις καὶ ἀντιβολές μὲ ἀσφαλέστερα χρονολογημένα μνημεῖα. Κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη σήμερα ἄποψη, πλὴν τῶν παλαιότερων μνημείων στὴν Θάσο⁴⁴³ καὶ στὸν Θορικόν⁴⁴⁴, ὅλα τὰ μεμονωμένα ὄχυρά χρονολογοῦνται στὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο, ἀνάμεσα στὸν ὄψιμο 4ο καὶ τὸν 3ο ἢ 2ο π.Χ. αἰ.⁴⁴⁵

Γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ πύργου στὸ Χωριό, πρὸς τὸ παρόν, δὲν ὑπάρχουν ἀρχαιολογικά δεδομένα· τὰ ἀστροφωτογράφητα κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὶς ἐπιφανειακὲς ἐργασίες, κυρίως ἡ χρονολογήσιμη κεραμικὴ⁴⁴⁶, μολονότι παρέχουν πολὺμορφες πληροφορίες, δὲν ἀποτελοῦν ἀσφαλὲς χρονολογικὸ κριτήριον, ἐφόσον δὲν προέρχονται ἀπὸ ἀνασκαφικὸ ἔλεγχον τῶν θεμελίων⁴⁴⁷. Ἐλλείπει λοιπὸν γραπτῶν πληροφοριῶν⁴⁴⁸ καὶ μαρτυριῶν ἐπιγραφικῶν⁴⁴⁹ ἢ ἱστορικῆς φύσεως, καθὼς καὶ ἄλλων ἐρεισμάτων⁴⁵⁰, ἀπομένει ἡ σύγκριση ἢ ἀντιβολὴ μὲ εἰδολογικά καὶ τυπολογικά συγγενῆ κτίσματα. Ἡ σύγκριση⁴⁵¹ μὲ τὸ ὄχυρὸ στὸ Πανιώνιον⁴⁵², ἂν καὶ

παρακ. *Νησιωτικὰ ὄχυρά*. Ἐπιλεγμένη βιβλιογραφία: σ. 315 κέ. Γιὰ τοὺς πύργους στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρον, στὴν Ἀττικὴ, στὴν Μ. Ἀσίαν, στὴν Κριμαίαν καὶ στὴν Ταυρικὴ Χερσόνησο συγκεντρωμένη βιβλιογραφία παραθέτουν οἱ S. Saprykin, *Ancient Farms and Land-Plots on the Chora of Khersonesos Taurike: Research in the Herakleian Peninsula, 1974-1990* (Amsterdam 1994) καὶ Konecny 1997, 45 κέ., 79-80.

441. Konecny 1997, 74 σημ. 23-24 καὶ σ. 79 κέ.

442. Σχετικὰ βλ. Lawrence 1979, 235, 245. A. McNicoll στὸ McNicoll and Winnikoff 1983, 320 σημ. 11. Koutsoukou-Kanellopoulos 1990, 169 σημ. 38.

443. Bon 1930, 154 κέ. Young 1956, 146 ἀρ. 13. Haselberger 1978, 364 σημ. 62. Osborne 1986, 167.

444. H. Mussche, *Le quartier industriel: La tour*, στὸ *Thorikos III* 1965 (1967) 67-71: «τέλος 5ου» ἀντιθέτως «στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου π.Χ.» τὸν χρονολογεῖ ἡ P. Spitaels, *Insula 3 Tower Compound 1*, στὸ *Thorikos VII*, 1970-1971 (1978) 39-110, εἰκ. 13 πίν. 7· βλ. ἐπίσης Osborne 1986, 168 καὶ Lohmann 1993, 157-158. Hoepfner 1999, 247-250.

445. Haselberger 1978, 370 κέ. McNicoll and Winnikoff 1983, 31 κέ. Osborne 1992b, 46, καὶ Konecny 1997, 1-82.

446. Βλ. παραπ. σ. 106-108.

447. Βλ. παραπ. σ. 165 σημ. 439.

448. Γιὰ φιλολογικὲς μαρτυρίες σχετικὲς μὲ μεμονωμένα ὄχυρά βλ. Konecny 1997, 80 σημ. 84-91.

449. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο δημοσιευμένες ταφικὲς (*IG XII 7*, 212 καὶ 217) ποὺ βρέθηκαν «κοντὰ στὸν Πύργον» (βλ. παραπ. σ. 145 σημ. 371), ὁ Ἰωαννίδης ἀναφέρει καὶ δύο ἄγνωστα θραύσματα: ταφικὴ, ἀρ. (93): «εἰς Πύργον Χωριοῦ: τὴν ἔχει ὁ Μιχάλης τοῦ Κωστή», καὶ ἀρ. (102) «εὐρέθη εἰς Πύργον Χωριοῦ, ἣν ἔχω»· ἡ δευτέρη σώζει ἐπτὰ στίχους καὶ ἀπὸ τὶς λέξεις [ἐ]νεχύρων, ὑποκε[μένων], καὶ ἀρχεράνω, ἐντάσσεται στὴν κατηγορία τῶν ὑποθηκικῶν (πρβ. *IG XII 7*, 58 καὶ 61)· (πιθανῶς βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ ἀταύτιστα θραύσματα τῆς Συλλογῆς τοῦ στὴν ΑΣΑ): βλ. παρακ. σ. 178 σημ. 519-520 καὶ προσεχῶς Μαραγκοῦ, *Ἀμοργιακά*.

450. Ἐλάχιστα συμβάλλουν στὴν ἀκριβὴ χρονολόγηση καὶ οἱ εὐάριθμες καθαρὰ θεωρητικοῦ χαρακτῆρα μελέτες τῶν τελευταίων δεκαετιῶν «μὲ ἔμφαση στὴν ὀργάνωση τοῦ μὴ ἀστικοῦ χώρου καὶ στὶς δομὲς ποὺ συνθέτουν τὸ ἀγροτικὸ τοπίο»: βλ. ἐνδεικτικὰ Λ. Μενδώνη, *Μελετήματα* 1998, 275-276 σημ. 1.

451. Haselberger 1978, 366 σημ. 70.

452. Βλ. παραπ. σ. 165 σημ. 434-435· βλ. ἐπίσης Young 1956, 139 εἰκ. 7.

ἐπιτρέπει ὀρισμένους συσχετισμούς, δὲν παρέχει σταθερὰ ἐρείσματα, ἀφοῦ ἔχει ἀμφισβητηθεῖ⁴⁵³ ἡ ὕψιμη χρονολογική του ἔνταξη στὸ τέλος τοῦ 3ου ἢ στὸν πρῶ-
μο 2ο π.Χ. αἰ.

Οὕτε καὶ ἡ διαπίστωση κοινῶν μορφολογικῶν καὶ τυπολογικῶν στοιχείων μὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἐλληνιστικῶν χρόνων (3ος-2ος π.Χ. αἰ.) μεμονωμέ-
να ὀχυρὰ στὴν Μικρὰ Ἀσία⁴⁵⁴, ὅπως μὲ τὸν πύργο μεταξὺ Suncova καὶ Gele-
men⁴⁵⁵, καθὼς καὶ μὲ τὸ ἀνατολικά ἀπὸ τὰ Μῦρα τῆς Λυκίας⁴⁵⁶ ἀπὸ Λαμύρου
ποταμοῦ ἐς πύργον τὸ Ἴσιον καλούμενον⁴⁵⁷, ἐξαρκεῖ γιὰ τὴν ἀκριβέστερη χρονο-
λόγηση τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀμοργινοῦ μνημείου.

Ἀνάμεσα στὰ μεμονωμένα νησιωτικὰ ὀχυρὰ, τὸ συγγενέστερο παράλληλο τοῦ
ἀμοργινοῦ πύργου, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ ἰσχυροῦ
ὀρθογώνιου τοίχου τῆς αὐλῆς, ἀποτελεῖ ὁ ἀπὸ παλιὰ⁴⁵⁸ γνωστός, ἀλλὰ ἀκόμα
ἀνεξερευνήτος πύργος στὸ Βαθὺ τῆς Ἀστυπάλαιας⁴⁵⁹. Καὶ ἐδῶ ὅμως, ἐξ αἰτίας
τοῦ κενοῦ συστηματικῆς ἔρευνας –ἐλλειψῆς ἀκριβοῦς ἀρχιτεκτονικῆς ἀποτύπω-
σης καὶ ἀνασκαφικῆς ἔρευνας–, δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεῖα γιὰ τὴν
χρονολόγησή του.

Περισσότερο ἀξιόπιστα χρονολογικὰ κριτήρια προκύπτουν ἀπὸ τὴν προσε-
κτικὴ ἐξέταση τῆς τοιχοποιίας, καθὼς καὶ ἄλλων μορφολογικῶν στοιχείων, ὅπως
οἱ ὀρθογωνικοὶ ὁδηγοί, ἡ τοξόσχημη θύρα⁴⁶⁰ (εἰκ. 50-51) τῆς αὐλῆς, ἡ μορφή τῶν

453. Haselberger 1978, 366 σημ. 86.

454. Hunt 1947, 68 κέ. J. Keil-A. Wilhelm, *Denkmäler aus dem Rauen Kilikien, Monumenta Asiae Minoris Antiqua* III (1931) 45-46, 118-119· Müller-Wiener 1967, 37 κέ., σ. 81 σημ. 226· Radt 1970, 181 σημ. 111· W. Jobst, *Hellenistische Aussenfortifikationen um Ephesos*, στὸ *Studien zur Religion und Kultur Kleinasien, Festschrift F.K. Dörner* (1978) 447 κέ. Konecny 1994, 317 σημ. 7 καὶ Konecny 1997, 45 κέ.

455. Konecny 1994, σ. 326 σχ. 6: (πρβ. τὸ σχῆ-
μα τοῦ ὀρθογώνιου περιβόλου καὶ τὴν διάρ-
θρωση τῆς αὐλῆς, καθὼς καὶ τὴν θέση τοῦ κυ-
ρίως πύργου στὴν μακρὰ πλευρά).

456. McNicoll and Winnikoff 1983, 311-323,
πίν. 38-40· (πρβ. ὀρθογώνιο περίβολο καὶ θέση
τοῦ κυρίως πύργου).

457. *Stadiasmus Maris Magni*: K. Müller (ἐκδ.),
Geographi Graeci Minores (Paris 1885) 492:237 καὶ
238: Ἀπὸ τοῦ Ἰσίου Πύργου...· McNicoll and
Winnikoff 1983, 320, σημ. 27-30.

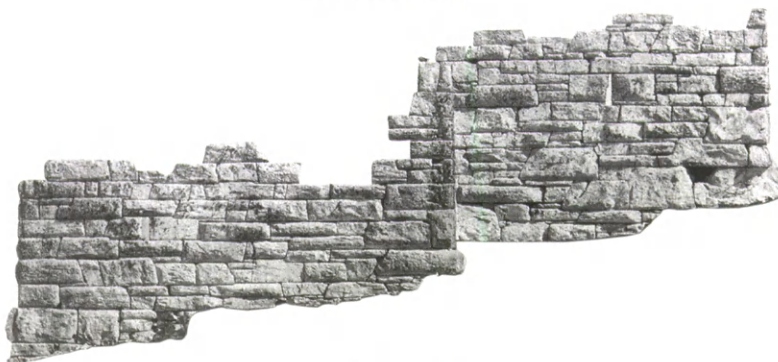
458. Dawkins-Wace 1905-1906, 154-156,
εἰκ. 2-3.

459. Τὸ σκαρίφημα τῆς κάτοψης ποὺ ἀπει-
κονίζεται στοὺς Dawkins-Wace, ὅ.π. 154-156,
εἰκ. 2-3, ἀναπαράγεται σὲ ὅλες τὶς μεταγενέ-
στερες μελέτες: Young 1956, 139, εἰκ. 7, ἀρ. 1.
Nowicka 1975, 55, σημ. 158, εἰκ. 12, ἀρ. 12. Βλ.
ἐπίσης R. Hope Simpson and J.F. Lazenby,
Notes from the Dodecanese III, *BSA* 68, 1973,
166 σημ. 210, πίν. 43, καὶ Konecny 1997, 52 σημ.
1. Τὴν ὁμοιότητα τοῦ πύργου τῆς Ἀστυπάλαιας
μὲ τὸν πύργο στὸ Χωριὸ Ἀρχεσίνης πρώτη ἐπε-
σήμανε ἡ H. A. Ormerod 1924, 36 σημ. 2.

460. Haselberger 1978, 356 καὶ 370. Γιὰ τὴν
χρονολόγηση τοῦ «τοξωτοῦ σχήματος» («Keil-
steingewölbe») τῆς θύρας βλ. ἐπίσης H. Kienast,
Samos XV. Die Stadtmauern von Samos (1979) 96
καὶ Konecny 1997, 52-55. Γιὰ τὶς διαφορὰς στὴν
χρονολόγηση τῶν ἐπὶ μέρους μορφολογικῶν
στοιχείων βλ. ἐνδεικτικὰ W. Hoepfner-E.L.
Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechen-
land* (1986) 85 σημ. 166, οἱ ὅποιοι, βάσει ἱστορι-
κῶν δεδομένων χρονολογοῦν τὸ «τοξωτὸ σχῆμα»
(«Keilsteingewölbe») τῆς θύρας πρὸ τοῦ 350 π.Χ.,
δηλαδή πρὶν ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδο.

Ἀνατολική ὄψη

Βόρεια ὄψη

Δυτική ὄψη

Νότια ὄψη

Εἰκ. 175. Δείγματα ψηφιογραφικῶν εἰκόνων τῶν ὀψεων τοῦ μνημείου.

παραθύρων⁴⁶¹ και ή τεχνική ασφάλισης τής θύρας (είκ. 112-113) του κυρίως πύργου, ή οποία, κατά τον Haselberger «δεν απαντάται εύρέως πρὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.»⁴⁶².

Ἡ προσεγμένη τοιχοδομία τῶν τοίχων τῆς αὐλῆς (είκ. 17, 23, 27, 175) καὶ τῆς τύρσιδος (είκ. 14, 37, 38, 46, 75, 114, 175), κατὰ τὸ λεγόμενο ψευδοϊσόδομο σύστημα μὲ κυρωτὴ ἐπιφάνεια⁴⁶³ καὶ ή ἰδιαιτέρως φροντισμένη λάξευση τῶν ὀρθογωνικῶν ὁδηγῶν (είκ. 30, 31), ποὺ συντείνουν στὴν μεγαλοπρέπεια⁴⁶⁴ τοῦ μνημείου, ἀποτελοῦν κοινὰ γνωρίσματα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σὲ οἰκοδομήματα ποικίλου χαρακτήρα, ἀμυντικοῦ, δημόσιου καὶ ἰδιωτικοῦ, ἀπὸ τὸν 5ο π.Χ. αἰ.⁴⁶⁵ ἕως καὶ τοὺς ὀψιμοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους⁴⁶⁶. Ἡ τοιχοποιία καὶ ή ποιότητα τῆς λάξευσης τοῦ ἀμοργινοῦ πύργου ὁμοιάζουν μὲ ἀσφαλῶς χρονολογημένα ἀμυντικὰ ἔργα τῶν κλασσικῶν χρόνων στὴν Ἀττικὴ, ὅπως τὸ φρούριο τοῦ Ραμνουντος⁴⁶⁷, τὸ ὁποῖο, πρόσφατα ὁ Β. Πετράκος, ἐπὶ τῇ βάσει ἀνασκαφικῶν ἐρεισμάτων χρονολογεῖ «τὸ ἀργότερο στὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.», τὸ τεῖχος τοῦ Σουνίου⁴⁶⁸ (413-412 π.Χ.),

461. Σχετικὰ βλ. Konecny 1997, 55-57.

462. Haselberger 1978, 362 κέ., εἰκ. 16, κυρίως 369: «diese Technik findet offenbar nicht vor dem 4. Jh. v. Chr. weitere Verbreitung».

463. Marksteiner 1994, 299 κέ. μὲ τὴν νεώτερη βιβλιογραφία, καὶ Konecny 1997, 64-65.

464. Πρβ. Marksteiner 1994, 304· Lohmann 1995, 190.

465. Γιὰ τυπολογικὰ καὶ μορφολογικὰ συγγενὴ ὄχυρὰ οἰκοδομήματα στὴν Ἀττικὴ καὶ στὴν Βοιωτία βλ. Konecny 1997, 79-80, σημ. 79-81 μὲ τὴν νεώτερη βιβλιογραφία· βλ. ἐπίσης Πετράκο 1999, I, 78. Παρόμοια τοιχοδομία ἀπαντᾶται σπανιότερα καὶ σὲ στρογγύλους ταφικοὺς περιβόλους: Lohmann 1993, 193 κέ. καὶ Πετράκος, ἔ.ἀ. 349 κέ., εἰκ. 245· βλ. ἐπίσης τελευταῖα Ἰφιγ. Δεκουλάκου, Κυκλοτερὲς ταφικὸ μνημεῖο στὶς Κολῶνες Σαλαμίνας, *AE* 2001, 129 κέ., εἰκ. 2-4, 6-8, σ. 132 σημ. 8, σ. 145 κέ. μὲ πλούσια βιβλιογραφία.

466. Βλ. σχετικὰ Ἀ.Κ. Ὁρλάνδο, Ὑλικά Δομῆς, Β', 223 κέ. Konecny 1997, 62 κέ. μὲ ἀναφορὲς στὰ μνημεῖα καὶ στὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Γιὰ παραδείγματα στὶς Κυκλάδες βλ. κυρίως Haselberger 1978, 348-353 εἰκ. 3-6 (Παλαιόπυργος στὴν Νάουσα τῆς Πάρου), Koutsoukou-Kanellopoulos 1990, 169 εἰκ. 7-8 9d (Ἑλληνικὸ Ἀνδρῶν). Ἐπειδὴ ἀκόμα καὶ ή ἐπιλεκτικὴ

ἀναφορὰ τυπολογικὰ συγγενῶν δειγμάτων εἶναι ἀδύνατη, παραπέμπω στὸ ἐγχειρίδιο Hoepfner 1999 (ἐνδεικτικὰ βλ. 185, 259, 356, 451-453). Βλ. ἐπίσης Marksteiner 1994, 300 κέ. καὶ Konecny 1994, 315-326 (Λυκία). Γιὰ τὴν τυπολογικὰ συγγενὴ τοιχοποιία στὶς ὀχυρώσεις τῆς Μ. Ἀσίας βλ. Winter 1994, 29 κέ., εἰκ. 7, 8, 16, 18, 19· γιὰ τὴν ἀσφαλῶς χρονολογημένη ὀχύρωση τῆς Ἀλικαρνασσοῦ –ἀνάμεσα στὸ 370 καὶ τὸ 334 π.Χ.–, βλ. P. Pedersen, The Fortifications of Halikarnassos, *REG* 96, 1994, 215-235, εἰκ. 3, 4, 5, 7, 16, 17, 20, 21. Βλ. καὶ L. Karlsson, Fortification towers and Masonry Techniques in the Hegemony of Syracuse, 405-211 B.C., *Acta Inst. Rom.* XLIX, 1992 (τυπολογικὰ παράλληλα τοιχοποιίας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Μ. Ἀσίαν σ. 72-79, 83-84, 96-99, μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία).

467. J. Pouilloux, *La Forteresse de Rhamnonte* (1954) 44-66, πίν. 6, 7. Γιὰ τὰ νέα, πλήρως ἀναθεωρημένα καὶ ἀπολύτως τεκμηριωμένα πορίσματα τῶν μετὰ τὸ 1975 ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν βλ. τελευταῖα Πετράκο 1999, I, 51 κέ. 78-80.

468. H. Lauter, Das Teichos von Sounion, Attische Festungen. Beiträge zum Festungswesen und zur Siedlungsstruktur vom 5. bis zum 3. Jh.v.Chr., *Attische Forschungen* 3, 1989 (Marburger Winckelmann-Programm 1988) 11-32.

ἢ μὲ τὸ παράλιο φρούριο τοῦ Θορικοῦ⁴⁶⁹, καθὼς καὶ μὲ μεμονωμένα ὄχυρά στὴν ὑπαιθρον χώραν τῆς Ἀττικῆς⁴⁷⁰. Παρόμοια τοιχοποιία ἀπαντᾶται συχνότατα καὶ στὶς τρεῖς πόλεις τῆς Ἀμοργοῦ, στὴν Ἀρκεσίνη, στὸ ὄχυρωτικὸ τεῖχος⁴⁷¹ τῆς πόλεως, σὲ δύο ταφικὰ μνημεῖα⁴⁷² καὶ στὴν ὑπαιθρον⁴⁷³, στὴν Μινώα σὲ μνημειακά, δημόσια οἰκοδομήματα, ὅπως τὸ Γυμνάσιο⁴⁷⁴, σὲ ἀναλήμματα⁴⁷⁵, καὶ σὲ Ἱερά⁴⁷⁶, καθὼς καὶ σὲ μεμονωμένα ὄχυρά, κυκλικῶ⁴⁷⁷ ἢ ὀρθογωνίου⁴⁷⁸ σχήματος. Ὅμως, μολονότι εἶναι πολλαπλὰ πιστοποιημένες οἱ μακροχρόνιες σχέσεις τῆς Ἀμοργοῦ μὲ τὴν Ἀθήνα κατὰ τὸν 5ο⁴⁷⁹ καὶ κυρίως τὸν 4ο π.Χ. αἰ.⁴⁸⁰, καθὼς καὶ ἡ ἀθηναϊκὴ ἐπίδραση στὴν διαμόρφωση τῶν θεσμῶν⁴⁸¹, στὸ Δίκαιο⁴⁸², δημόσιο καὶ ιδιωτικὸ, ιδίως τῶν Ἀρκεσινέων⁴⁸³, καὶ στὴν τέχνη⁴⁸⁴, πρὸς τὸ παρὸν δὲν τεκμηριώνονται οὔτε ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν μνημειακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἀττικῆς οὔτε καὶ ἀκριβὴς χρονολογικὸς συσχετισμός.

Ὡστόσο, πιστεύω ὅτι, τὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολογικὴ ἔνταξη τοῦ πύργου στὸ Χωριὸ στοὺς ὄψιμους κλασσικοὺς χρόνους⁴⁸⁵, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα

469. H. Mussche, Forteresse maritime de Thorikos, *BCH* 85, 1962, 184. H. Lauter, ἔ.α. 11 σημ. 5-6 (μὲ βιβλιογραφία).

470. Ἐνδεικτικὰ πρβ. τὸν ὀρθογώνιο πύργο στὸν Βαρνάβα Μαραθῶνος: L. Chandler, The North-West Frontier of Attica, *JHS* 46, 1926, 19, εἰκ. 11, καὶ κυρίως Ober 1985, 137-138 καὶ H. Lohmann, Das Kastro von H. Giorgios ('Erenea'). Zum Verhältnis von Festungswesen und Siedlungsmorphologie im Koundoura-Tal, στὸ *Attische Festungen. Beiträge zum Festungswesen und zur Siedlungsstruktur vom 5. bis zum 3. Jh.v. Chr., Attische Forschungen* 3, 1989 (Marburger Winckelmann-Programm 1988) 34-63, κυρίως 65 σημ. 153.

471. Haselberger 1978, 366 σημ. 72 (γιά τὸ πᾶχος τοῦ τεύχους 1.04 μ.) καὶ Les Cyclades 1993, 117 εἰκ. 15, 18.

472. Les Cyclades 1993, 112 εἰκ. 26. Μαραγκοῦ 2002, 47 σημ. 163-164. Ἡ ὑπόθεση περὶ ταφικῶν μνημείων ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα τοῦ Ἑμ. Ἰωαννίδου: βλ. προσεχῶς Μαραγκοῦ, *Ἀμοργιακά*.

473. Βλ. Μαραγκοῦ 2002, 48 σημ. 166-167.

474. Μαραγκοῦ 2002, 224 κέ. εἰκ. 210-212· βάσει τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὸν ἀνασκαφικὸ ἔλεγχο τῶν θεμελίων (στρωματογραφικὴ τομὴ στὴν ΝΑ. γωνία) ἀνάγεται στὸν ὕστερο 4ο π.Χ. αἰ.: Λ. Μαραγκοῦ, *ΠΑΕ* 1986, 231.

475. Μαραγκοῦ 2002, 240 κέ.

476. Αὐτόθι 341 εἰκ. 280, σ. 343 εἰκ. 282.

477. Βλ. παρακ. σ. 262 ἀρ. [13] σ. 300-305, [21], [22].

478. Βλ. παρακ. ἀρ. [2-5], [7], [10], [11], [15-18].

479. Γιά τὴν συμμετοχὴ τῆς Ἀμοργοῦ στὴν Α' Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία ἀπὸ τὸ 434 ἕως τὸ 429/428, βλ. B.D. Meritt - H.T. Wade-Gery - M.F. McGregor, *The Athenian Tribute Lists I-III* (1953) IV (index λ. Ἀμοργός, *IG* I² 278 col. VI στ. 10 (434/3 π.Χ.)· 279 col. II (433/432 π.Χ.)· 280 col. II., κλπ.· σχετικὰ βλ. Νίγδελη 1990, 11 σημ. 2 μὲ βιβλιογραφία.

480. J. Cargill, *The Second Athenian League. Empire or Free Alliance?* (1981) 158-159 καὶ Νίγδελης 1990, 11-12 σημ. 3-4 μὲ βιβλιογραφία.

481. Νίγδελης 1990, 40 σημ. 108, σ. 41 σημ. 109, σ. 249 σημ. 243.

482. J. Vanseveren, *Inscriptions d'Amorgos et de Chios*, *RPh* 11, 1937, 317 σημ. 2. Gauthier 1980, 204-205. Finley 1985, 6-7 καὶ κυρίως σημ. 17, σ. 11, σ. 15 καὶ ἄλλοι.

483. Βλ. παρακ. σ. 177.

484. Ἐνδεικτικὰ βλ. Μαραγκοῦ 2002, 28-29, 133-134, καὶ ἄλλοι.

485. Μ. Κορρές, *Νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Ἀρχιτεκτονικὴ* (Ἀθήνα 2003) 47-48.

ἐρείσματα, στηρίζουν καὶ ὁρισμένες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὴν Ἀρκεσίνη, οἱ ὁποῖες παρέχουν ἔμμεσες ἀλλὰ σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὶς στενὲς σχέσεις μετὰ τὴν Ἀθήνα: ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὸ ἀσφαλῶς χρονολογημένο (357/356 π.Χ.) ψήφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀνδροτίωνος⁴⁸⁶, τοῦ στρατηγοῦ τῆς φρουρᾶς ποῦ ἐγκατέστησαν οἱ Ἀθηναῖοι στὴν Ἀρκεσίνη στὰ χρόνια τοῦ Συμμαχικοῦ πολέμου (357-355 π.Χ.), καθὼς καὶ τὴν πολυσυζητημένη ἐπιγραφὴ τοῦ Διδὸς Τεμενίτου⁴⁸⁷ (εἰκ. 176) ποῦ βρέθηκε τὸ 1871 ΝΑ τοῦ πύργου τοῦ Χωριοῦ⁴⁸⁸ καὶ χρονολογεῖται ἀνάμεσα στὸ 350 καὶ 340 π.Χ.⁴⁸⁹ ἡ καταφανὴς ἀθηναϊκὴ ἐπίδραση⁴⁹⁰ καὶ στὶς δύο ἀμοργινὲς ἐπιγραφὰς ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση τοῦ συσχετισμοῦ τους μετὰ τὰ χρόνια τῆς κατασκευῆς τοῦ μνημειακοῦ πύργου.

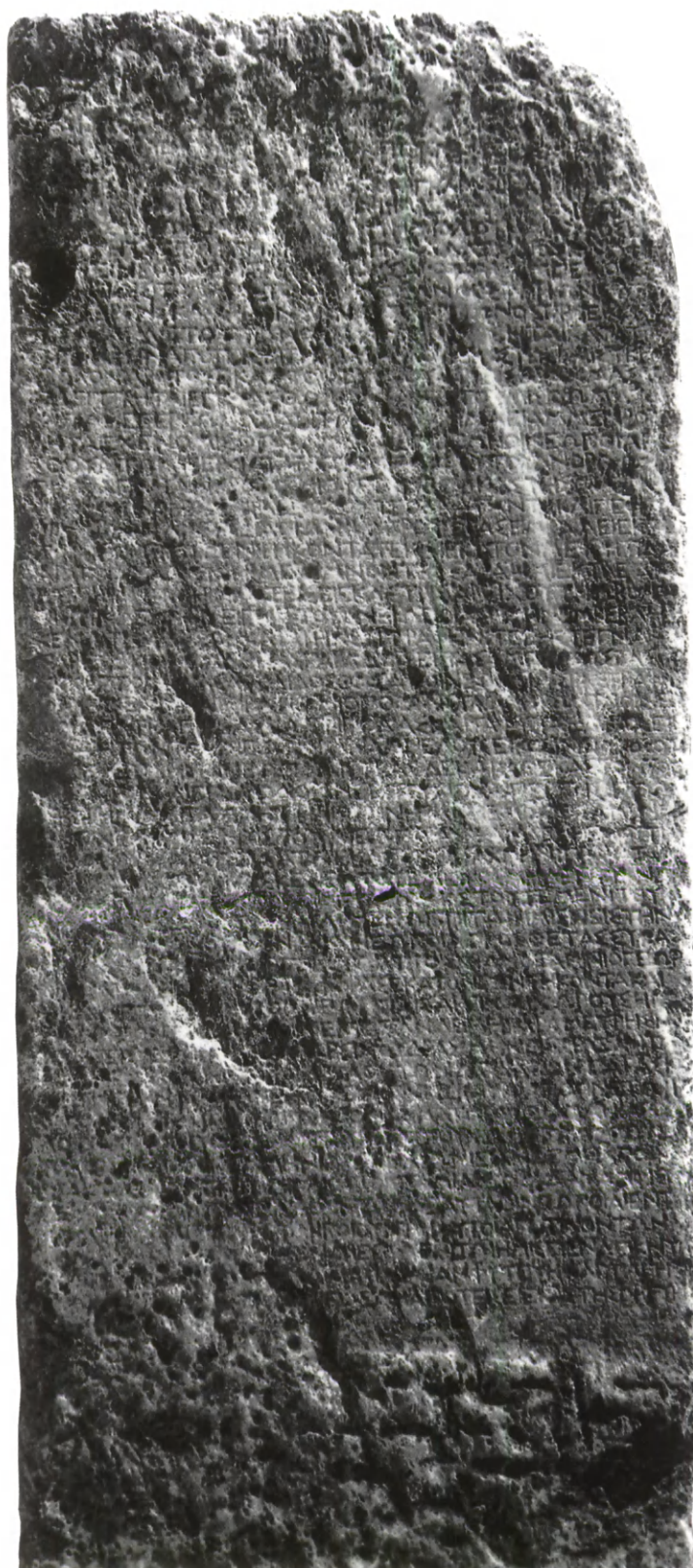
486. IG XII 7, 5 [= Syll³ 193 (ΜΣ)]· Tod 1962, II, ἀρ. 152, σ. 154-157. Migeotte 1984, ἀρ. 48, σ. 166-168 (μετὰ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία). Ang. Chaniotis, *Historie und Historiker in den griechischen Inschriften. Epigraphische Beiträge zur griechischen Historiographie* (Stuttgart 1988) 329. Βλ. ἐπίσης παρακ. σ. 179 σημ. 525 καὶ σ. 181 σημ. 549.

487. Ἡ ἐπιγραφὴ IG XII 7, 62 (= Syll³ III, 963) βρίσκεται ἀπὸ τὸ 1985 στὴν Χώρα, στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἀμοργοῦ, ἀρ. εὐρ. 314. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία βλ. κυρίως: Th. Homolle, *Contrats de prêt et de location trouvés à Amorgos*, BCH 16, 1892, 262-264. J. Delamarre, *Location du domaine sacré de Zeus Téménites*, RPh 25, 1901, 165-188, N. 30-31 σημ. 71. H. Latermann, *Zu IG XII, 62*, AM 34, 1909, 369-373. J. Pouilloux, *Choix d'inscriptions grecques* (Paris, Belles Lettres, 1960), ἀρ. 35 καὶ M. Brunet et G. Rougemont 1998, 222-230. Βλ. ἐπίσης Γ. Π. Οἰκονόμου, *Ναοποιοὶ καὶ Ἑσῆνες*, AD 7, 1921-22, 279-280. Rostovtzeff 1941, II 963, σ. 1618 σημ. 142. Kent 1948, 292 σημ. 176. Ammuretti 1986, 56 σημ. 15. Jameson, 1987, 291-292. Osborne 1987, 36-37 σημ. 4, σ. 42-43, πίν. 2. Νίγδελης 1990, 30-31, σημ. 70-72. Osborne 1992, 22 σημ. 7. P. Garnsey, *Yield of the land*, στὸ Wells 1992, 151 σημ. 24. P. Brun, *Les archipels égéens dans l'Antiquité grecque (Ve-IIe siècles av. notre ère)*, *Annales Littéraires de l'Université de Besançon* 616, 1996, 99-100, καὶ τελευταῖα Chr. Chandezon, *L'élevage en Grèce (fin Ve - fin 1er s. a.C.)*. *L'apport des sources épigraphiques*, *Scripta Antiqua* 5, 2003, 143-147, ἀρ. 34· βλ. καὶ παρακ. σ. 179 σημ. 488-489, 523-524.

488. Στὸ *Corpus* (1908) ἀναγράφεται ρητὰ ὅτι «ἀνεσκάφη σὲ ἀγρὸν ἀπέχοντα δέκατο τῆς ὥρας νότια ἀπὸ τὴν θέση σ' τὸ Χωριό», καί, «λέγεται, ὅτι μετὰ ἀπὸ ὀλίγα χρόνια ἐχρησιμοποιήθη ὡς κατώφλι στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ὁσίου Ὁνουφρίου· ἐν συνεχείᾳ, ὁ Πράσινος (sc. ὁ Παπα-Δημητράκης Πράσινος) φρόντισε νὰ ἀποτοχισθῇ καὶ νὰ τοποθετηθῇ ὀρθία μπροστὰ στὴν ἐκκλησίᾳ». Στὴν διεθνή βιβλιογραφία ὡς τόπος εὑρεσης φέρεται ὁ ὁμώνυμος ναὸς στὸ Χωριό. Στὰ Ἀρχαιολογικὰ Κατάλοιπα τοῦ Ἰωαννίδου (Φάκ. Ἐπιγραφὰς Ἀρκεσίνης) σώζονται περισσότερες πληροφορίες: «Σημ. περὶ ἐπιγραφῆς ἥτις εὑρέθη ἐν Χωρίῳ τῆς Κάτω Μεριᾶς, ΒΑ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Ὁνουφρίου, ἐν ἀγρῷ τῆς ἱερᾶς Μονῆς Χοζοβιωτίσσης τῷ 1871, Ὀκτωβρ. 18, ΝΑ τοῦ πύργου τοῦ Χωριοῦ καὶ μετεκομίσθη ὑπὸ γεωργῶν καὶ ἀφέθη ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ναοῦ ἀριστερᾷ τῷ εἰσερχομένῳ. Εἶναι δὲ πλάξ ἄσβεστολίθου (κυανολεύκου) μήκ. μέτρ. 2, πλάτους 0.48 καὶ πᾶχ. 0.12· ἡ ἐπιγραφὴ κατέχει τὰ ἄνω τοῦ λίθου 0.90, τὸ δὲ κάτωθεν ὑπὲρ τὸ ἥμισυ τοῦ λίθου εἶναι κενόν...»· χάρις στὶς ἀκριβέστερες πληροφορίες τοῦ Ἰωαννίδου, ὁδηγήθηκα στὸν ἐντοπισμὸ τοῦ καλογερικοῦ χωραφιοῦ, ὅπου καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὸ ἄγνωστο Ἱερὸ τοῦ Διδός: βλ. παρακ. σ. 179 σημ. 523.

489. Ὁ M. Jameson, ὁ.π. 292, συγκρίνει τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων στὸ ψήφισμα τοῦ Ἀνδροτίωνος καὶ τὴν χρονολογεῖ στὴν δεκαετία 340-330 π.Χ.: ἄλλοι, ὅπως ὁ Νίγδελης 1990, 30 σημ. 70, τὴν χρονολογοῦν μετὰ τὸ 350 καὶ 325 π.Χ.

490. Βλ. παρακ. σ. 177 κέ.

Εἰχ. 176. Ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν ὑπαιθρον τῆς Ἀρχεσίνης (Χωριό), 4ος π.Χ. αἰ.

- ... ΔΙ[..... (§ 1) ὁ] ΜΙΘΩΣΑΜΕΝΟΣ.....
 ... Μ[.... ΕΓΓΥΗΤΑΣ ΚΑΤΑΣΤΗΣΕΙ ΤΟΙΣ ΝΕΩΠΟΙ[ΑΙ]C Α[Ξ]ΙΟ[ΧΡΕΩC]
 ΕΙ... ΑΝΑ... ΗC.... Ο... ΗΤ[Α]Ι ΠΑΝΤΟΣ ΤΟ[Υ] ΜΙ[ΣΘ]ΩΜΑΤΟΣ,
 [ΚΑΙ Τ]ὸ ΜΙΘΩ[Ω]ΜΑ ΑΠ[Ο]ΔΩΣΕΙ ΕΜ[Η] ΜΗΝΙ ΘΑΡΓΗΛΙΩΝΙ ΚΑΘ' ΕΚΑ[ΣΤ]ΟΝ ΤὸΝ
 5 [ΕΝΙΑΥ]ΤὸΝ Ἀ[Π]ΟΔΩ[Σ]ΕΙC ΠΑΝΤΩ[Ν]· ΕἴΑΝ ΔΕ ΜΗ [Α]ΠΟΔΩ[Σ]ΕΙ, Π[ΡΑΚ-]
 [ΤΟΣ Ε]Γ[Γ]ΥΗΤΑΙ. (§ 2) ΤΗΓ ΓΗ[Ν] ΑΡΟCΕΙ ΕΝΑΛΛΑΞ ΚΑΙ ΟΥΚ [Α]ΜΦ[Ι]...
 ... Ι, Εἴ ΝΕΟΝ ΑΡΟΙ ΤΟ[Υ]C ΑΛΙΟΥC ΑΡΟΤΟΥC. ΑΜΠΕΛΟΥC Δ[Ε]
 [CΚ]ΑΥΕΙ ΔΙC, ΤὸΜ ΠΡ[Ω]ΤΟ[Ν] ΜΗΝΟΣ ἈΝΘΕ[ΣΤΗ]ΡΙΩΝΟC, Τ[ὸ]Ν
 10 ΔΕΥΤΕΡΟΝ CΚΑΦΗ[Τὸ]Ν [ΜΗΝΟΣ] ΤΑΥΡΕΙΩΝΟC ΠΡὸ ΕΙΚΑΔ[ΟC]
 CΥΚΑC ΧΠΑΞ. ΤΟΥΤΩΝ ὅ[ΤΙ] [Α]Ν ΜΗ [ΕΡΓΑ]CΗΤΑΙ ΚΑΤΑ Τ[Η]Ν
 CΥΓΓΡ[Α]ΦΗΝ, ΑΠΟΤΕΙCΕΙ Τ[Η]C Α[Π]ΟΔΩ[Σ]ΕΙC ΕΚΑ[ΣΤΗ]C ΚΑΙ CΥΚ[Η]C
 ὈΒΟΛΟΝ, ΑΡΟΤΟΥ ΕΚΑCΤΟΥ Ζ[Υ]ΓΟΥ ΤΡΕΙC ΔΡΑΧΜΑC.
 (§ 3) Οἱ Δ' ΕΓΓΥΗΤΑΙ ΕΓΓΥΑCΘΩ[C]ΑΝ Π[Α]ΝΤὸ Τὸ ΜΙΘΩΜΑΤΟ[C]
 15 ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΕΡΓΩΝ ΑΠΑΝΤΩΝ [Α]Π[Ο]ΤΕΙCΙΜΑ, ΕἴΑΜ ΜΕΝ ΒΟΥ-
 ΛΗΤΑΙ ΕΧΕΝ ὁ ΜΙΘΩCΑΜΕΝΟC· Εἴ [Δ]Ε ΜΗ, Οἱ ΝΕΩΠΟΙΑΙ [ΜΙ-]
 CΘΟΥΝΤΩΝ. (§ 4) ΤΕΙΧΙΑ ΤΑ ΠΙΠΤΟΝ[ΤΑ] ΑΦ' ΑΥΤΟΥ ἈΝΟΡΘΩCΕΙ·
 ΕἴΑΝ ΔΕ ΜΗ ἈΝΟΡΘΩCΗ, ὉΦΕΙΛΕΤΩ ΕΚΑCΤΗC ὈΡ[ΓΥ]ΙΔC
 ΔΡΑΧΜΗΝ. ΦΡΑΞΕΙ ΤΑ ΕΦ' ὈΔΟΥ ΤΕΙΧΙΑ ΑΠΑΝΤΑ ΚΑΙ ΠΕΦΡ[Α-]
 20 ΓΜ[Ε]ΝΑ [ΚΑ]Τ[Α]ΛΕΙΥΕΙ ΑΠΙΩΝ : (§ 5) ΚΟΠΡΟΦΟΡΑC ΕΜΒΑΛΕΙ ΕΚ[Α]C-
 ΤΟΥ ΕΝΙΑΥΤΟΥ ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑ ΤΕ ΚΑΙ ΕΚΑΤὸΝ ΜΕ[Τ]ΡΗΤΑΔΑ[C]
 ΑΡCΙΧ[Ω]Ι Χ[Ω]ΡΟΥCΗ ΜΕΔ[Ι]ΜΝΟΝ ΤΕCΣΑΡΑ ΗΜΙΕΚΤΑ· ΕΑΝ
 ΔΕ ΜΗ ΕΜΒΑΛΗ, ΑΠΟΤΕΙCΕΙ ΕΚΑCΤΗC ΑΡCΙΧΟΥ ΤΡΙΩΒΟΛΟ[Ν]
 ΠΙCΤΙΝ ΔΕ ΠΟΙΗΣΕΙ ΠΡὸC ΤΟΥC ΝΕΩΠΟΙΑC, ἢ ΜΗΝ ΕΜΒΕΒΛΗ-
 25 ΚΕΝΑΙ ΤΗ[Ν] ΚΟ[Υ]ΠΡΟΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ CΥΓΓΡΑΦΗΝ : (§ 6) ΤΕΓΗ CΤΕΓΝΑ
 ΠΑΡΕΞΕΙ ΚΑΙ ΚΑ[ΤΑ]ΛΕΙΥΑC ΠΑΡΑΔΩCΕΙ. (§ 7) ΤΑC ΑΜΠΕΛΟΥC ΤΑC
 ΕΚΚΟΠΤΟΜΕΝΑC ΑΠΟΔΙΔΩCΘΩCΑ[Ν] Οἱ ΝΕΩΠΟΙΑΙ : (§ 8) ΤΑC ΤΡΑΦΑ[C]
 ὈΡ[Υ]ΞΕΙ ΕΜ ΜΗΝΙ ΕἲΡΑΦΙΩΝΙ, ὅΠΟΥ ἌΝ CΤΑΘΜΗCΩΝΤΑΙ Οἱ ΝΕ[Ω]-
 ΠΟΙΑΙ, ΤΕΤΡ[Α]ΠΟΔΑC ΚΑΙ ΤΡΙΠΟΔΑC, ΚΑΙ ΤΑ ΦΥΤΑ ΕΜΒΑΛΕΙ
 30 ΠΑΡΟΝΤΩΝ ΤΩΝ ΝΕΩΠΟΙΩΝ, ΑΜΠΕΛΟΥC ΕἴΚΟCΙΝ ΔΙ' ὈΠΟCΟΥ
 ἌΝ ΚΕΛΕΥΩCΙΝ Οἱ ΝΕΩΠΟΙΑΙ, CΥΚΑC ΔΕΚΑ, ΚΑΘ' ΕΚΑCΤΟΝ ΤὸΝ
 ΕΝΙΑΥΤὸΝ, ΚΑΙ ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΣΕΙ ΤΕΙΧΙΟΝ ὙΠΕΡ ΓΗC : ΠΙΘΩ[Ν]
 ΕΓΓΥΗΝ Εἴ[Ξ]ΕΙ, ΕΑΜ ΜΗ ΤΕΙΧΙΟΝ ΓΙΝΗΤΑΙ· ὁ ΔΕ ΜΙΘΩCΑΜΕΝΟ[C]
 ΠΙCΤΙΝ ΕΠΙΘΗΣΕΙ ΠΡὸC ΤΟΥC ΝΕΩΠΟΙΑC : ΕΑΝ ΔΕ ΜΗ ΕΜΦΥΤ[ΕΥ-]
 35 [CΗ] ΤΑ ΦΥΤΑ, ΑΠΟΤΕΙCΑΤΩ ΕΚΑCΤΟΥ ΔΡΑΧΜΗΝ : (§ 9) ΠΡὸΒΑΤΑ [ΔΕ]
 [ΜΗ] ΕΞΕCΤΩ ΕΜΒΙΒΑCΚΕΝ ΕἴC Τὸ ΤΕΜΕΝΟC ΜΗΔΕΝΙ· ΕἴΑΝ Δ' ΕΜ-
 [ΒΙΒΑ]CΚΗ, ΕCΤΩ [ΤΑ] ΠΡὸΒΑΤΑ ἱΕΡΑ ΤΟΥ ΔΙὸC ΤΟΥ ΤΕΜΕΝΙΤΟΥ· [ΕΝ-]
 [ΔΕΙΚΝΥΕΝ] Εἴ[Ξ]ΕCΤΩ ΤΩΙ ΒΟΥΛΟΥΕΝΩΙ ΕΠΙ ΤΩΙ ΗΜΙCΕΙ ΕἴC ΤΗΝ
 [ΒΟΥΛΗΝ. (§ 10) ΕἴΑ]Ν ΒΟΥΛΩΝΤΑΙ Οἱ ΝΕΩΠΟΙΑΙ ΠΡΟCΘΕΤΑC CΥΚΑC [ΦΥ-]
 40 [ΤΕΥΕ]Ν Ε... [Α]ΤΡ... ΕΞΕCΤΩ ΑΥΤΟΙC. (§ 11) ὍΤΑΝ ΔΕ ΑΠΙΝΙ ὁ ΓΕΩΡ-
 [ΓΟC, Κ]ΑΤ[Α]ΛΕΙ[Υ]ΑΤΩ ΚΟΠΡΟΦΟΡΑC ΕΚΑΤὸΝ ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑ ΚΑΙ
 [ΠΑΡ]ΑΜΕΤΡΗCΑ[ΤΩ] ΤΟΙC ΝΕΩΠΟΙΑΙC ΑΡCΙΧΩΙ ΧΩΡΟΥCΗ
 [Μ]ΕΔΙΜΝΟΝ ΤΕCΣΑΡΑ ΗΜΙΕΚΤΑ· ΕΑΝ ΔΕ ΜΗ ΠΑΡΑΜΕΤΡΗΣΗ,
 [Α]Π[Ο]ΤΕΙCΑΤΩ ΕΚΑCΤΗC ΑΡCΙΧΟΥ ΔΡΑΧΜΗΝ· ΕἴCΠΡΑΞΑΝΤΩΝ
 45 [ΔΕ] Οἱ ΝΕΩΠΟΙΑΙ ἢ ΑΥΤΟΙ ὁ ΦΕΙΛΟΝΤΩΝ ΔΙΠΛΑCΙΟΝ. (§ 12) ΠΑΡΑCΚΑ-
 [ΥΕΙ] ΤΗΓ ΓΗΝ Ν[Ε]ΙΑΝ· ΕἴΑΝ ΔΕ ΜΗ ΠΑΡΑCΚΑΥΗ, ΑΠΟΤΙΝΕΤΩ : Κ'.
 (§ 13) [ΤΑC ΖΗΜΙΑ]C [Α]ΠΑCΑC ΑΠΟΔΙΔ[Ω]ΤΩ] ἅΜΑ ΤΩΙ ΜΙΘΩΜΑΤΙ. (§ 14) ἈΠΟΔ[Ι-]
 ΔΩΤΩ [Τὸ ΤΕΛΟC], ὅCΟΝ [Α]Ν Τ[Ο]Υ ΕΝΙΑΥΤΟΥ, ΧΩΡΙC ΤΟΥ ΜΙΘΩΜΑΤΟC
 ΤΟ[Ι]C ΤΑΜΙΑΙC ΕΜ ΜΗΝΙ ΘΑΡΓΗΛΙΩΝΙ· ΕἴΑΝ ΔΕ ΜΗ ΑΠΟΔ[Ω]Ι,
 50 ΠΡΑΚΤΟC ΕCΤΩ ΤΟΥ ΗΜΙΟΛΙΟΥ ΤΟΙC [ΤΑ]ΜΙΑΙC. (§ 15) ὍCΑ Δ' ἌΝ ΑΜΦΙC[ΒΗΤ-]
 [Η]Ι Χ[Ω]ΡΑ Τ[Ω]Ι... ΩΙ ΠΩΛΟΥΝΤΩΝ ΤΑΥΤΑ Οἱ ΝΕΩΠΟΙΑΙ ΕΝ Τ[Η]Ι
 [ΑΓΟΡΑ]Ι ΤΩΙ Τὸ ΠΛΕΙCΤΟΝ ΠΟΙΟΥΝΤΙ, ἢ ΑΥΤΟΙ ΑΠΟΤΙΝΟΝΤΩΝ ..
 [..... ΤΩΙ ΒΟΥΛΟΜΕΝΩΙ ΕCΤΩ ΕΠΙ ΤΩΙ ΗΜΙCΕΙ ΕΝΔΕΙΚΝΥ[ΕΝ]
 [..... ΕἴC ΤΟΥC] ΜΑCΤ[Η]ΡΑC. (§ 16) ἌΝ ΦΥΤΕΥΗ ΚΑΙ ὙΠΑΓΗ[Ι] ..
 55 [..... Εἴ ΔΕ [Μ]Η, ΑΠΟΤΕΙCΕΙ ΕΚΑCΤΗC ὈΡΓΥ[ΙΔC]
 [.....

2. Τὸ χρηστικὸν κάλλος τοῦ μνημείου

Γιὰ τὸ πολυσυζητημένο⁴⁹¹ θέμα τοῦ προορισμοῦ τῶν τυπολογικῶν συγγενῶν μνημείων, τὰ λιγοστὰ νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἔρευνες καὶ τὴν μελέτη τοῦ πύργου ὅς τὸ Χωριὸ προσθέτουν ὀρισμένες πληροφορίες.

Τὸν ἀδιαμφισβήτητο ἀμυντικὸ χαρακτήρα τοῦ ὄχυροῦ οἰκοδομήματος γιὰ τὴν προστασία ἀπὸ παντὸς κινδύνου, πειρατικῆς⁴⁹² ἢ ἄλλες ἐπιθέσεις, πιστοποιοῦν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰσχυρὰ τοιχοδομία, τὸ ἱκανὸ ὕψος ἀπὸ τὸ ἔδαφος τῆς στενῆς τοξόσχηνης θύρας στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς αὐλῆς καὶ κυρίως ὁ τρόπος ἀσφάλισης τῆς θύρας στὸν κυρίως πύργο. Τὸ ὑπερυψωμένο πολυώροφο οἰκοδόμημα, ὁ κυρίως πύργος, ἀσφαλῶς χρησίμευε καὶ ὡς φρουκτώριον⁴⁹³, γιὰ τὴν διὰ σημάτων⁴⁹⁴ μετάδοση ἐιδήσεων στὰ γειτονικὰ μεμονωμένα ὄχυρά, στοὺς πύργους τοῦ Γιαννούλη [2]⁴⁹⁵ καὶ Τὸ Πυργί [3]⁴⁹⁶ (εἰκ. 196), μὲ τοὺς ὁποίους ἔχει ἄμεση ὀπτική ἐπαφή.

Πρόσθετο ἔρεισμα γιὰ τὸν ἀμυντικὸ χαρακτήρα τοῦ μνημείου ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἐπιλογή τῆς θέσεως σὲ χαμηλὸ ὕψωμα στὸν αὐλῶνα⁴⁹⁷, στό «πέρασμα», τῆς Ἀγίας Τριάδος (εἰκ. 177-178), σὲ κομβικὸ ὁδικὸ σημεῖο τοῦ δρόμου⁴⁹⁸ ποὺ ὁδηγεῖ στὸ Καστρί, στὴν ἀρχαία πόλη τῆς Ἀρχεσίνης καὶ στὸν λιμένα της στὸν Κάτω Κάμπο⁴⁹⁹, καὶ συγχρόνως ἐλέγχει τὶς προσβάσεις στὴν παρακείμενη κοιλάδα τοῦ Χωριοῦ, ὅπως ὀνομάζεται ἀκόμα σήμερα ὁ εὐφορος κάμπος.

491. Βλ. Young 1956, 132 σημ. 19: συν-
οπτική ἀναφορὰ στὶς διάφορες θεωρίες ἀπὸ τὸν
15ο αἰ., ἀπὸ τὸν Buondelmonti καὶ τὸν Ross ἕως
καὶ τὸ 1948· κριτικὴ θεώρηση τῶν παλαιότερων
ἀπόψεων μὲ πλήρη βιβλιογραφία παραθέτει ὁ
Haselberger 1978, 364-375· Boussac-Rougemont
1983, 118-119, Munn 1983, 16 κέ., 30 κέ. Keos
1991, 291-298, Konecny 1997, 85 κέ. Rougemont
1998, 225-226, D. Rousset, Centre urbain, fron-
tière et espace rural en Grèce Centrale, *BCH*
Suppl. 34, 1999, 59-61, Morris 2001, 290 σημ.
21, 340 σημ. 74, Μαργακοῦ 2002, 65 κέ.

492. Γιὰ τὸν συσχετισμὸ τῶν πύργων μὲ τὴν
προστασία καὶ τὴν ἀσφάλεια τῶν κατοίκων ἀπὸ
τὰ δεινὰ τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν βλ. Ross II
1843, 43 κέ. Γιὰ τὶς πειρατικῆς ἐπιδρομῆς στὴν
Ἀμοργὸ βλ. P. Ducrey, Les Cyclades à l'époque
hellénistique. La piraterie, symptôme d'un ma-
laise économique et social, στὸ Les Cyclades
1983, 143-148· De Sousa 1999, 4-5, 61, 65.

493. Γιὰ τὸν ὄρο *φρουκτώριον* βλ. W. Riepl,
Das Nachrichtenwesen des Altertums (Leipzig 1913)
55, 58-60.

494. Βλ. Od. Longo, *Techniche della comunica-
zione nella Grecia antica* (Napoli 1981) 87-98. Βλ.
J.A. Richmond, Spies in Ancient Greece, *Greece
and Rome* 45, 1998, 1-18 (14-18), Fire-Signals in
Greece, Appendix. Morris 2001, 125 σημ. 60.

495. Βλ. παρακ. σ. 214.

496. Βλ. παρακ. σ. 220.

497. Γιὰ τὶς σημασίες τῆς λέξεως αὐλῶν βλ.
Λεξικὸ Liddell and Scott (1961) λ.

498. Μολονότι δὲν ἔχουν ἀκόμα ἐντοπιστεῖ
μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα λείψανα ἀρχαίων δρό-
μου ἢ ἀμαξήλατης ὁδοῦ, πιστεύω ὅτι ὁ παλιὸς
δρόμος σύνδεσης μὲ τὸ Καστρί μέσω *Ραχιδιοῦ*
(σήμερα *Ραχούλα*), ποὺ χρησιμοποιοῦσαν ἕως
πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ἄνθρωποι καὶ ὑποζύγια,
βρίσκεται ἐπάνω στὰ χνάρια τοῦ ἀρχαίου.

499. *Μηλιαράκης* 1884, 8· Boussac-Rougemont

Εἰκ. 177. Γενική ἄποψη τοῦ μνημείου ἀπὸ ΒΔ.

1983, 113. Μαραγκοῦ 2002, 63, σ. 75 σημ. 224· γιὰ τὴν πρόσβαση στὸν Κάτω Κάμπο ὑπῆρχαν τουλάχιστον δύο δρόμοι: ὁ ἓνας, πρὸς τὰ Β-ΒΔ τοῦ πύργου, ἀπὸ τὸ Δασονάρι (βλ. παρακ. σ.

204 καὶ εἰκ. 184, 187), καὶ ὁ δεύτερος, ὁ μέσα δρόμος πρὸς τὴν Κολοφάνα ποὺ περνοῦσε ἀπὸ τὴν Ἁγ. Ἄννα, τὰ Δίστρατα καὶ τὴν Γιωργίνα (βλ. παρακ. σ. 205 σημ. 654).

Εἰκ. 178. Τὸ μνημεῖο καὶ ὁ περιβάλλον χώρος.

Τὸ νεώτερο ὄνομα τοῦ μνημείου *Πύργος τοῦ Βασίλη* στὸ Χωριό, καὶ κυρίως ἡ εὐγλωττη τοπωνυμικῇ⁵⁰⁰ ἔνδειξη ὅς τὸ Χωριό⁵⁰¹ ἢ πύργος τοῦ Χωριοῦ⁵⁰², θεωρῶ ὅτι δὲν εἶναι τυχαῖα, ἀλλὰ ἀπηχοῦν τὴν ἀρχαία σημασία τῶν λέξεων *πύργος*⁵⁰³ καὶ *χωρίον*⁵⁰⁴. Ἡ λέξη *χωρίον* πολλαπλὰ μαρτυρημένη στίς ἐπιγραφές τῆς

500. Μετὰ ἀπὸ τὴν σήμανση τοῦ μνημείου (1998) ἀπὸ τὸ ΥΠΠΟ, ὅπου γράφεται *Ἀρχαῖος Πύργος Ἀγίας Τριάδας*, ὅλα τὰ τουριστικὰ ἐντυπα, ὁδηγοί, φυλλάδες καὶ φυλλάδια, ἀπεμπόλησαν τελείως τόσον τὴν παλαιὰ τοπωνυμικὴ ἔνδειξη ὅσον καὶ τὸ ὄνομα τοῦ *Βασίλη*: γιὰ τὴν σημασία τῶν τοπωνυμίων βλ. L. Robert, *Gnomon* 1970, 600-601. Γ. Α. Πίκουλας, *HOPOS* 8-9, 1990-1991, 247-257, 1991, 249-250. Debord 1994, 55 σημ. 5.

501. Βλ. παραπ. σ. 4 σημ. 14. Γιὰ τὴν ἐπίβωση στὴν Ἀμοργὸ τῶν ἀρχαίων λέξεων *χωρίον* καὶ *χωρία* βλ. Μηλιαράκη 1884, 30: «οὐχὶ Χωρία κυρίως εἰπεῖν, ἀλλ' ἀγροκατοικίαι, ἐνθα ἐφ' ὠρισμένους μῆνας τοῦ ἔτους διαμένουσιν οἱ κά-

τοικοί, τινὲς δὲ καὶ διαρκῶς πρὸς καλλιέργειαν τῶν πλησίον κτημάτων των. Εἶναι δὲ αἱ ἀγροκατοικίαι αὐταὶ πολλαχοῦ συγκεντρωμέναι ἐπὶ τὸ αὐτό, ἀποτελοῦσαι οἰονεὶ *χωρία*, καὶ ὀνομαζόμεναι εἴτε ἐκ τῆς θέσεως, ἐν ᾗ κεῖνται, εἴτε ἐκ τοῦ ναοῦ. Αἱ πλείοτεροι εἶναι αἱ τοῦ Χωριοῦ ἐν Κάτω Μεριᾷ ἐνθα ὑπάρχει ὁμώνυμος κοιλάς».

502. Ἰωαννίδης 1853, 158 καὶ παραπ. σ. 7-9, σημ. 37.

503. Βλ. παραπ. σ. 4 σημ. 12.

504. Γιὰ τὸν ὅρον *χωρίον* βλ. Kent 1948, 257 σημ. 38, 258 σημ. 40, 286 σημ. 149, 317 σημ. 236, 318 σημ. 240-241. Pritchett 1956, 268-269. L. Robert, ὁ.π. (σημ. 500) 588 κέ., κυρίως 598 σημ. 8. Βλ. ἐπίσης St. Miller, *Hesperia* XLI (2) 1972,

Ἀμοργοῦ⁵⁰⁵, δηλώνει τὴν ἄρρηκτη σχέση τοῦ μνημείου μετὰ τὴν ἐκμετάλλευση, τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς, τῶν χωρίων, τῶν ὁμόρων εὐφόρων γαιῶν στὴν χώραν⁵⁰⁶ τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Ἀρκεσίνης. Ἀδιάφυστη ἀπόδειξη τῆς σημασίας τῶν χωρίων, τῶν σπόριμων χωραφίων καὶ τῶν πεφυτευμένων ἀγρῶν, παρέχουν καὶ πάλιν οἱ ἐπιγραφές οἱ σχετικὲς μετὰ δικαιοπραξίες, ὅπως οἱ ὑποθηκικὲς⁵⁰⁷ καὶ ἰδιαιτέρως οἱ ὅροι⁵⁰⁸ (εἰκ. 179-180), ὅπου, κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ ἀθηναίου Δικαίου⁵⁰⁹, ἀναφέρονται ρητὰ χωρία⁵¹⁰, οἰκία ἢ οἰκία⁵¹¹, κῆπος ἢ κῆποι⁵¹², κέραμος⁵¹³, κ.ἄ.⁵¹⁴. Πιθανῶς δὲν εἶναι τυχαῖο καὶ τὸ ὅτι ἀπὸ τοὺς ὀκτὼ ἕως σήμερα γνωστοὺς ὅρους, ἐκτὸς ἐνὸς ποὺ βρέθηκε στὴν Αἰγιάλη⁵¹⁵, οἱ ὑπόλοιποι ἑπτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀρκεσίνη, τὴν

281. Nowicka 1975, 99 κέ. Finley 1985, 54, 59-60, 65, 171, 238, σημ. 25, 252 σημ. 45. Étienne 1990, 27-28. Rougemont 1991, 127-134, κυρίως σ. 126: «χωρία = les domaines cultivés... ἐσχατιαὶ καὶ χωρία»· βλ. ἐπίσης M. H. Jameson, *Agricultural Labor in Ancient Greece* στὸ Wells 1992, 138 καὶ Debord 1994, 54 κέ., κυρίως 59 σημ. 33-34 (γὰρ τὶς ἀναφορὲς στὸν Ξενοφῶντα, Κύρου Ἀνάβασις, Ἑλληνικά, κλπ.).

505. Ἀπαντᾷται κυρίως στὴν Ἀρκεσίνη IG XII 7, 55, 58, 60, ἀλλὰ καὶ στὴν Αἰγιάλη: IG XII 7, 515: 11 διδόναι ὑποθήκην χωρία, 34 μισθοῦμενα τὰ χωρία· σχετικὰ βλ. E. Ziebarth, Νόμος Αἰγιάλης, AE 1907, 186 κέ. Th. Reinach, REG 22, 1909, 241, σημ. 1. Finley 1985, 295 σημ. 7, σ. 297 σημ. 21. Γὰρ μισθώσεις χωρίων στὴν Ἀττικὴ βλ. Π.Γ. Βάλληνδα καὶ Ν. Ί. Πανταζοπούλου, Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ μισθώσεως κατὰ τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν δίκαιον, *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 13, 1948, 6 κέ.· βλ. ἐπίσης *Hesperia* 31, 1962, 54-56, ἀρ. 138 πίν. 23 καὶ D. Behrend, *Attische Pachturkunden: Ein Beitrag zur Beschreibung der Mithwos nach der griechischen Inschriften (Vestigia: Beiträge zur alten Geschichte, 12, 1970)*.

506. Γὰρ τὸν ὅρο βλ. Étienne 1990, 24 κέ. Brunet 1992, 34, 38-39· Debord 1994, 59 σημ. 33.

507. Γὰρ τὸν νεώτερο νομικὸ ὅρο ὑποθηκικὸς βλ. Ἀν. Χριστοφιλοπούλου, *Νομικὰ ἐπιγραφικὰ* (1979) 15.

508. Ἡ Ἀμοργὸς συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στὰ ὀλίγα νησιά (Νάξος, Σῦρος, Σκῦρος, Ἀθήνη) στὰ ὅποια βρέθηκαν ὅροι, ὁρόσημα κτλ.

ματικῆς περιουσίας, μισθουμένων χωρίων κλπ. βλ. IG XII 7, 55-60 καὶ Supp. 331· Finley 1985, 6 σημ. 17, ἀρ. 8, 9, 102, 130, 154, 172, 173 καὶ 154· βλ. ἐπίσης Osborne 1985a 15-46, Osborne 1985b, 127 σημ. 45 (διαφορετικὴ ἄποψη γὰρ τοὺς ὅρους), Νίγδελη 1990, 24 σημ. 39 καὶ G. V. Lalonde, *Agora XIX, Inscriptions, Horoi* (1991) 18 σημ. 106.

509. Σχετικὰ βλ. E. Szanto, Zum Gerichtswesen der attischen Bundesgenossen, AM XVI, 1891, 30 κέ., 33-45· βλ. ἐπίσης παραπ. σημ. 508 καὶ κυρίως Finley 1985, 90, 198 σημ. 17 (μετὰ βιβλιογραφία). Γὰρ τοὺς ὅρους στὴν Ἀττικὴ βλ. I.J.A. Fine, *Horoi, Hesperia Suppl. IX* (1951) καὶ Lalonde, ὁ.π. 2-51.

510. IG XII 7, 55, 56, 58, 60: Finley 1985, ἀρ. 8, 173, ἀρ. 8, σ. 219 σημ. 81.

511. IG XII 7, 57, 58: Finley 1985, ἀρ. 8 καὶ 155.

512. IG XII 7, 58 καὶ 412: Finley 1985, ἀρ. 8 καὶ 9· πρβ. καὶ Étienne 1990, 26.

513. IG XII 7, 55, 7: τὸν κέραμον ἅπαντα· γὰρ τὴν σημασίαν τῆς λέξεως κέραμος βλ. Pritchett 1956, 281-286 καὶ Finley 1985, 72 σημ. 119-120· βλ. ἐπίσης Étienne 1990, 25-26: «...κεράμου τῆς στέγης... IJG (sc. IJG 1891-1904) traduisent par «poterie», ce qui n'est peut-être pas exclu....».

514. Σχετικὰ βλ. Finley 1985, 70 κέ.

515. IG XII 7, 412 (Μουσεῖο Σύρου): Finley 1985, σ. 122 ἀρ. 9· ἡ γειτνίαση τῆς θέσης προέλευσης (Θολάρια) μετὰ τὴν Βίγλα, ὅπου τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Αἰγιάλης, ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν πόλιν.

[θ]εοί·

[ὄρος οἰκία]ς καὶ χωρίων τ[ῶν]

[κειμένων] —

Εἰκ. 180.* Ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Ἀρκεσίνη, 4ος π.Χ. αἰ.

IG XII 7, 59.

Ἀπὸ τὴν εὐφορη περιοχὴ τοῦ Χωριοῦ, προέρχεται καὶ ἡ συγγραφὴ⁵²¹, τό, κατὰ μίμησιν τῶν ἀττικῶν προτύπων⁵²², συμβόλαιο ἐκμίσθωσης γαιῶν, περιουσίας τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Διὸς Τεμενίτου⁵²³ (εἰκ. 176). Ἡ μακροσκελὴς ἐπιγραφή περιλαμβάνει πολυτίμες πληροφορίες γιὰ τὴν ὀριοθέτηση τῶν ἀγρῶν, τῶν κτημάτων, καὶ κυρίως γιὰ τὴν καλλιέργεια καὶ ἐμφύτευση ἀμπέλων καὶ συκῶν. Τὰ περὶ τὴν γεωργικὴν τέχνην σημειούμενα σὲ αὐτὴν τὴν ἐπιγραφή, τὴν μοναδικὴν ἐκτὸς Ἀττικῆς γεωργικοῦ περιεχομένου, συσχέτισε ὁ M. Jameson⁵²⁴ μὲ τὸν Ἀθηναῖον Ἀνδροτίωνα, υἱὸν τοῦ Ἀνδρωνος, τὸν ὁποῖον ἐτίμησεν ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος τῶν Ἀρκεσινέων, ἐπειδὴ ἄρξας τῆς πόλεως, οὐδένα τῶν πολιτῶν οὐδὲ τῶν ξένων τῶν ἀφικνουμένων εἰς τὴν πόλιν ἐλύπησε...⁵²⁵. Ἐπειδὴ, ὁ Ἀθηναῖος στρατηγὸς Ἀνδροτίων ἔχει ταυτιστεῖ μὲ τὸν ὁμώνυμο Ἀθηναῖο πολιτικό, ρήτορα καὶ Ἀθιδογράφο⁵²⁶, καί, κατὰ τὸν Θεόφραστον, συνέγραψε πραγματεία γιὰ τὰ Γεωργικά⁵²⁷ τῆς Ἀττικῆς, ὁ M. Jameson διετύπωσε τὴν ἀληθοφανὴ εἰκασία, ὅτι ἡ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν «μακρινὴ καὶ ἀσήμαντη Ἀμοργὸς»⁵²⁸

521. Βλ. παραπ. σ. 171 σημ. 487-488. Γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ὅρου *συγγραφὴ* βλ. Νίγδελη 1990, 30-31, σημ. 71 καὶ Chr. Chandezon, ὅ.π. (σημ. 487), 109 κέ. ἀρ. 24 καὶ 143 ἀρ. 34.

522. Jameson 1987, 292 καὶ Πετράκος 1999, II, 143 κέ. ἀρ. 180.

523. Βλ. παραπ. σ. 171 σημ. 487-488. Γιὰ τὸ ἐπίθετο *τεμενίτης* βλ. Delamarre, ὅ.π. (σημ. 487), 183 καὶ Brun, ὅ.π. (σημ. 487), 143 σημ. 158, σ. 146-147, σημ. 167-169.

524. Jameson 1987, 291-292.

525. Βλ. καὶ παραπ. σ. 171 σημ. 486 καὶ παραπ. σ. 181 σημ. 549.

526. F. Jacoby, *FGrHist* 324 T 17 καὶ F 75-82 μὲ σχόλια· βλ. ἐπίσης F. Jacoby, *Atthis* (1949) 95 κέ., 103 κέ. Βλ. ἐπίσης Tod 1962, II, 157. W. Burkert, *DTV-Lexikon der Antike*, 1 (1969) 121, λ. *Androtion von Athen*. Ph. Harding, *Androtions' political career*, *Historia* 25, 1976, 186-200. *Kleine Pauly* 1 (1979) 351, λ. *Androtion*.

527. Βλ. Jacoby, ὅ.π. καὶ Jameson 1987, 292. Rougemont 1990, 210 σημ. 32.

528. Jameson 1987, 292: "Yet it does not seem improbable that this learned but practical and highly respected governor [sc. Ἀνδροτίων] was the channel through which the Athenian interest

ἀπηχεῖ τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τῶν Ἀθηναίων γιὰ τὴν καλλιέργεια κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. Μολονότι ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι ἀναπόδεικτη, θεωρῶ ὅτι δὲν ἀποκλείεται οἱ Ἀθηναῖοι νὰ δίδαξαν ἢ καὶ νὰ ἐπέβαλαν στοὺς Ἀρκεσινεῖς νέους τρόπους ἐντατικῆς καλλιέργειας τῆς γῆς γιὰ τὴν ἀποδοτικότερη ἐκμετάλλευση τῶν ὀλίγων πόνων ἀγρῶν, παράγοντος ζωτικῷ γιὰ τὴν οἰκονομία τοῦ νησιοῦ.

Τὴν ἤδη προταθεῖσα χρῆση τοῦ μνημείου ὡς ὀχυρᾶς οἰκίας⁵²⁹ ὡς ἐνδικοιτήματος⁵³⁰ πιστοποιοῦν ἡ διάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, τῆς αὐλῆς⁵³¹ (εἰκ. 9-10), καθὼς καὶ οἱ διαπιστωμένες ὁμοιότητες μὲ τὸ τυπολογικὰ συγγενέστερο παράλληλο, τὸ «καστράκι» στὸ Πανιώνιον⁵³².

Τὴν μακραιώνη διάρκεια ζωῆς τοῦ πύργου καὶ τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία τῶν ἐκεῖ μονίμως διαβιούντων⁵³³ προδίδουν τὸ εἶδος καὶ ἡ ποιότητα⁵³⁴ τῶν κινητῶν εὐρημάτων, τῶν χρηστικῶν ἀντικειμένων ἀπὸ τὴν αὐλῆς⁵³⁵, τὸν κυρίως πύργο⁵³⁶ καὶ ἰδιαίτερος ἀπὸ τὸν περίγυρό του⁵³⁷.

Αὐτονόητη βέβαια εἶναι καὶ ἡ χρῆση ὀρισμένων χώρων⁵³⁸ στὴν αὐλὴ τοῦ μνη-

in good husbandry and enthusiasm for one or another school on the subject was transmitted to this insignificant and out of way place”.

529. Βλ. Young 1956, 133-134, 137 κέ. Maier 1960, II, 80 σημ. 47 (μὲ βιβλιογραφία). Haselberger 1978, 364 κέ. Munn 1983, 32 σημ. 68: «... was evidently a private residence, the seat of the family... residential towers on private estates... πύργοι as private estates ...». Γιὰ πύργους-ἀγροικίες βλ. κυρίως Haselberger 1978, 367 σημ. 77 (Turmhaus, Wohntürme)· βλ. ἐπίσης Lohmann 1992, 39 σημ. 31. R. Behrwald, Turmgehöft im Gebiet des Ayibeleni Tepesi, στὸ F. Kolb, *Lykische Studien* 3 (Bonn 1996) 55 κέ., *Feldforschungen im Yavu-Bergland* 1992 (1996) καὶ κυρίως Lohmann 1993 (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία).

530. Πρβ. τὴν πληροφορία τοῦ Ψευδο-Δημοσθένους, *Λόγοι* 47, 56: αἱ μὲν θεράπαινοι ἐν τῷ πύργῳ γὰρ ἦσαν οὐπὲρ διαιτῶνται: Young 1956, 133 σημ. 23. J.E. Jones, A.J. Graham, and L. H. Sackett, *An Attic Country House below the Cave of Pan at Vari*, *BSA* 68, 1973, 437 σημ. 232. Βλ. ἐπίσης C. Roy, ὁ.π. (σημ. 420), 57-59 καὶ Morris 2001, 41 σημ. 77.

531. Μολονότι εἶναι σχετικὰ εὐκρινὴς ἡ διάρθρωση τῆς αὐλῆς, δὲν γνωρίζομε ἀκόμη μὲ βεβαιότητα τὴν μορφή καὶ τὴν ἀκριβὴ χρῆση ἐκάστου χώρου ἐντὸς τοῦ περιβόλου, ἐφόσον δὲν

ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀπομάκρυνση ὅλων τῶν πεσμένων λίθων καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῶν διαχωριστικῶν τοίχων στὸ νότιο τμήμα· γιὰ τὰ ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένα ὀνόματα καὶ τὴν χρῆση τῶν χώρων βλ. Kent 1968, 295 κέ. Λειψὴ εἶναι ἀκόμα καὶ ἡ εἰκόνα στὸν χῶρο Δ καὶ Ν τοῦ κυρίως πύργου (βλ. παραπ. σ. 105 εἰκ. 120) ἀφοῦ δὲν συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα.

532. Βλ. παραπ. σ. 165 σημ. 434-435 καὶ Haselberger 1978, 364 σημ. 63, σ. 366 σημ. 70.

533. Δὲν γνωρίζομε ἐὰν στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο, στὴν αὐλὴ, κατοικοῦσαν αἱ θεράπαινοι, οἱ ἐπιστάται τῶν χωρίων, ἢ οἱ ἴδιοι οἱ κάτοχοι ἢ ἔνοικοι τοῦ πύργου καὶ τῶν ὁμόρων ἀγρῶν (πρβ. σ. 174 σημ. 491 καὶ σ. 174 σημ. 530)· πιθανῶς τὰ ἐκτὸς τοῦ μνημείου κτίσματα προορίζονταν μετὰξὺ ἄλλων καὶ γιὰ κατοικίες τῶν ἐργαζομένων στὰ παρακείμενα χωράφια.

534. Βλ. παραπ. σ. 67, 108, 133-134.

535. Βλ. παραπ. σ. 67 σημ. 181-185, σ. 108 σημ. 559-560.

536. Βλ. παραπ. σ. 106 σημ. 247-257.

537. Βλ. παραπ. σ. 72-75 σημ. 123-134.

538. Γιὰ τὴν λειψὴ πρὸς τὸ παρὸν εἰκόνα βλ. παραπ. σημ. 531. Δὲν γνωρίζομε π.χ. ἐὰν ἐν τῷ πύργῳ ὑπῆρχαν σιτοβολῶν, πιθὼν κλπ., ὅπως ἀναφέρουν οἱ ἐπιγραφές (βλ. Kent 1968, 296 σημ. 188).

μείου για τὴν ἀποθήκευση⁵³⁹ τῶν πολύτιμων ἀγαθῶν, ὅπως σιτηρά, ἔλαιο, οἶνος, ἀλλὰ καὶ ὄσπρια, ἀπὸ τὰ ὅμορα σιτοπαραγωγὰ, ἐλαιοπαραγωγὰ καὶ οἶνοπαραγωγὰ χωρία, καθὼς καὶ γιὰ τὴν φύλαξιν τῶν ἀπαραίτητων γεωργικῶν ἐργαλείων, τῶν σκευῶν ὅσα ἐστὶν τῆς γεωργίας⁵⁴⁰.

Ἀναπάντητα ὅμως παραμένουν ἀκόμα ὀρισμένα βασικὰ ἐρωτήματα, ὅπως γιὰ τὴν κυριότητα τοῦ πύργου καὶ γιὰ τοὺς ἀποχρῶντες λόγους τῆς κατασκευῆς του· τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα, πρὸς τὸ παρόν, δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ τὴν συναγωγή ἀσφαλῶν συμπερασμάτων. Δὲν εἶναι γνωστὸ μὲ βεβαιότητα, ἂν ὁ πύργος τοῦ Βασίλη καὶ τὰ πλησιόχωρα τυπολογικὰ συγγενῇ μεμονωμένα ὀρθογώνια ὄχυρά πολυλαπλῶν χρήσεων, ὅπως ὁ μνημειακῶν διαστάσεων πύργος τοῦ Γιαννούλη κοντὰ στὸ Χωριό⁵⁴¹, τὸ Πυργί⁵⁴² ἢ τῆς Κολοφάνας⁵⁴³, εἶναι δημόσια⁵⁴⁴ οἰκοδομήματα, ἰδρυμένα ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Ἀρκεσίνης. Δὲν γνωρίζομε δηλαδὴ ἐὰν ἐντάσσονται σὲ κάποιο «πρόγραμμα ἢ πλέγμα» προστασίας καὶ ἐκμετάλλευσης τῆς γῆς⁵⁴⁵ γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ δημοσίου σίτου⁵⁴⁶ (εἰκ. 181), ἢ ἐὰν πρόκειται γιὰ ὄχυρὲς ἀγροικίες πλουσίων⁵⁴⁷ ἰδιωτῶν, κατόχων τῶν παρακειμένων χωρίων. Ἀντιθέτως, γνωρίζομε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα ἀπὸ τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, κυρίως ἀπὸ τὰ τιμητικὰ ψηφίσματα⁵⁴⁸, τὴν συμβολὴν στὰ δημόσια πράγματα τῆς πόλεως ἰδιωτῶν, ὅπως τοῦ Ἀθηναίου στρατηγοῦ Ἀνδροτίωνος⁵⁴⁹, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον ἐδάνεισε τὴν πόλιν ἀτόκως χρήματα (καὶ χρήματα δανείσας ἐγ καὶρῳ τῇ πόλει τόκον οὐδένα λαβεῖν ἠθέλησεν), ἀλλὰ, ἐπειδὴ ἡ πόλις δὲν εἶχε πόρους, κατέβαλε καὶ τὸν μισθὸν στοὺς φρουροὺς (τὸν μισθὸν τοῖς φρουροῖς ἀπορούση τῇ πόλει).

Τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς Ἀρκεσίνης τὸν 4ο καὶ 3ο π.Χ. αἰ. ἀντικατοπτρίζουν καὶ ἄλλες, ποικίλου περιεχομένου ἐπιγραφές, κυρίως οἱ ἀναφερόμενες σὲ

539. Σχετικὰ βλ. Konecny 1997, 97 κέ. μὲ πλούσια βιβλιογραφία.

540. Βλ. τὴν ἐπιγραφικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὴν Τήνο: Étienne 1990, 27 σημ. 61 (ἐσφαλμένα ἀναφέρεται: «ἐπιγραφὴ Ἀμοργοῦ, Finley 1985, ἀρ. 156»): ἡ ἐπιγραφὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν Νάξο (= Supp. XII, 195).

541. Βλ. παρακ. σ. 214 ἀρ. [2].

542. Βλ. παρακ. σ. 220 ἀρ. [3].

543. Βλ. παρακ. σ. 226 ἀρ. [4].

544. Γιὰ τὰ ἀξιώματα καὶ τοὺς σχετικοὺς μὲ τὴν διαχείριση τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν τῆς πόλεως θεσμούς, βλ. Νίγδελη 1990, 28 κέ.

545. Βλ. Μαργακοῦ 2002, 62.

546. IG XII 7, 40: ἀπὸ τὸ 1985 στὴν ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 66· γιὰ τὸ ὄνομα Κτησιφῶν βλ. παρακ. σ. 184 σημ. 558.

547. Γιὰ εὐποροὺς πολῖτες στὶς πόλεις τῆς

Ἀμοργοῦ κυρίως κατὰ τὸν 3ο π.Χ. αἰ. βλ. Tarn 1929, 109-110, Migeotte 1984, 194 καὶ Νίγδελη 1990, 41 κέ.

548. Γιὰ τὰ ψηφίσματα βλ. γενικὰ P. J. Rhodes-David M. Lewis, *The Decrees of the Greek States* (Oxford 1997) 210-216, μὲ βιβλιογραφία· βλ. ἐπίσης Chr. Marek, *Die Proxenie* (1984) 85-86 καὶ Νίγδελη 1990, 23 κέ.

549. Βλ. παρακ. σ. 171 σημ. 486 καὶ σ. 179 σημ. 525· βλ. ἐπίσης Bogaert 1968, 201 σημ. 1. Gauthier 1972, 336 σημ. 1. M. H. Jameson, *The Leasing of Land in Rahmnous*, στὸ *Studies in Attic Epigraphy, History and Topography Presented to Eugene Vanderpool*, *Hesperia Suppl.* 19, 1982, 71 σημ. 16. Migeotte 1984, 166-168· πρβ. καὶ Ph. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs*, *BCH Supp.* XII, 1985, 14, 31, 74-75, 142.

Εἰκ. 181.* Τιμητικό ψήφισμα ἀπὸ τὴν Ἀρχεσίνη, 3ος (;) π.Χ. αἰ.

Ὁ Δ ἦ μ ο [ς].

ἘΔΟΞΕΝ ΤΕΙ ΒΟΥΛΕΙ ΚΑΙ ΤΩ[Ι ΔΗ-]
 [Μ]ΩΙ· ΚΤΗΣΙΦΩΝ ΕΊΠΕΝ· ἈΓ[ΛΩ-]
 [ΚΡ]ΙΤΟΣ ΕΠΕΣΤΑΤΕΙ· Ε[ΠΕΙΔΗ]
 5 [ἈΡΙΣ]ΤΟ[ΚΡ]ΑΤΗΣ ὁ ἈΡΙΣΤ - - -
 - - - Αἶρεθεὶς ὑπὸ τοῦ [ΔΗΜΟΥ]
 [ΚΑΤÀ] ΥἸΨΙΣΜΑ ὥστε [ΤΕΙ ΠΟ-]
 [ΛΕΙ ΩΝ]ΗΣΑΣΘΑΙ Τὸν ΣΙΤ[ΟΝ]
 [Τὸν ΔΗ]ΜΟΣΙΟΝ, ΔΙς ΜΕ[Ν] ΕΠΟΡΙ-
 10 [ΣΕΝ ΕΓ Δ]ΩΡΕΩΝ, ΔΙς ΔΕ - -
 - - - - ΩΣ . . ΑΙΔ - -

IG XII 7, 40.

δάνεια τῆς πόλεως ἀπὸ ἰδιῶτες⁵⁵⁰, ὅπως τοῦ Ἀλεξάνδρου⁵⁵¹ (εἰκ. 182), τοῦ Ναξίου Πραξικλέους⁵⁵², τῶν Ἀστυπαλαίων⁵⁵³, κ.ἄ. Πιστεύω πῶς, στοὺς ταραγμένους καιροὺς τῶν μεγάλων πολιτικῶν ἀλλαγῶν⁵⁵⁴ στὸ Αἰγαῖο, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου ἔως καὶ τὸν πρῶμο 3ο π.Χ. αἰ., δύσκολα θὰ μπορούσε ἡ καταχρεωμένη πόλις τῆς Ἀρκεσίνης νὰ κατασκευάσει τόσον πολυδάπανα ὄχυρά οἰκοδομήματα, ἀναμφιβόλως δηλωτικὰ οἰκονομικῆς εὐρωστίας, καὶ ἀκόμα δυσκολότερα θὰ ἦταν ὁ δημόσιος, ὁ κρατικὸς ἔλεγχος καὶ ἡ ἐκμετάλλευση τῆς γῆς. Γι' αὐτὸ καὶ θεωρῶ πιθανότερη τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ σήμερα ὀνομαζόμενοι πύργοι, δηλαδὴ οἱ ὄχυρὲς ἀγροικίες πολλαπλῶν χρήσεων, ὅπως καὶ τὰ οἰκήματα ἐπὶ τῶν ἀγρῶν⁵⁵⁵ στὴν προ-ἡροδότεια Μίλητο, ἦταν ἰδιωτικὰ⁵⁵⁶ κτίσματα εὐπόρων Ἀρκεσινέων πολιτῶν⁵⁵⁷, ὅπως οἱ ἀναφερόμενοι στὶς ἐπιγραφὰς *Κτησιφῶν*⁵⁵⁸, *Ἀλεξίων Διονυσίου*⁵⁵⁹, *Κλεοφῶν*⁵⁶⁰, *Κλεόφαντος Κλεοφῶντος*⁵⁶¹, ἡ ἐνδεχομένως καὶ ξένων, ὅπως ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς δανειστὲς⁵⁶² τῆς πόλεως.

550. *IG XII 7*, 66-70: J. Delamarre, *Les contrats de prêt d'Amorgos*, *RPh* 28, 1904, 81-102. Bogaert 1968, 200-201 σημ. 381-382. Gauthier 1972, 325-327 331-337. Migeotte 1984, 191 κέ. Finley 1985, 198 σημ. 17 (παρατηρήσεις καὶ βιβλιογραφία). Νίγδελης 1990, 41 καὶ Hennig 1999, 587-600 μὲ νεώτερη βιβλιογραφία.

551. *IG XII 7*, 69 (τὰ θραύσματα Α, Β, C φυλάσσονται στὴν ΑΣΑ (ἄρ. ΣΕΙ 84), τὸ D στὸ ΕΜ): *IJG I*, 136, XV. B. Rostovtzeff 1941, 223 σημ. 43. Bogaert 1968, 201 σημ. 382· δὲν εἶναι γνωστὸ μὲ βεβαιότητα ἂν ὁ ἀναφερόμενος Ἀλέξανδρος εἶναι Ἀρκεσινεὺς πολίτης ἢ ἀπλῶς κάτοικος τῆς Ἀμοργοῦ: βλ. Gauthier 1972, 325-327.

552. *IG XII 7*, 67B: Migeotte 1984, 168-172 καὶ Νίγδελης 1990, 50 σημ. 143.

553. *IG XII 7*, 67A: Bogaert 1968, 201 σημ. 382. Gauthier 1972, 327, κέ. Migeotte 1984, 168-172.

554. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ Ἀμοργὸς συμμετέχει ἔως τὸ 338/7 π.Χ. στὴν Β' Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία: βλ. Νίγδελης 1990, 12 κέ. καὶ 206-207, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία. Μετὰ τὸ 337 π.Χ., στὰ χρόνια τῆς Μακεδονικῆς κυριαρχίας στὸ Αἰγαῖο, πιθανότατα συμμετέχει στὴν Κορινθιακὴ Συμμαχία: K. Buraselis, *Das Hellenistische Makedonien und die Ägäis. Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden (Antigonos Monophthalmos, Demetrios Poliorketes und Antigonos Gonatas) im Ägäischen Meer und in West Kleinasien* (Διδ. Διατριβή, 1981) 86-87, καὶ Νίγδελης 1990, 206-207. Ἡ Ἀμοργὸς ἀπὸ τὸ 314 ἔως

τὸ 228 π.Χ. εἶναι μέλος τοῦ Κοινοῦ τῶν Νησιωτῶν Α. Th. Guggenmos, *Geschichte des Nesiotenbundes bis zur Mitte des III Jhdt. v. Chr. mit besonderer Berücksichtigung des Gründungsproblems* (Διδ. Διατριβή, Würzburg 1929) 12-13. Νίγδελης 1990, 12 κέ. καὶ 206-207, μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία· βλ. ἐπίσης καὶ Étienne 1990, 89 κέ. καὶ κυρίως 112-113 σημ. 44-45.

555. Ἡρόδοτος I, 17 (σχετικὰ βλ. Pečircka 1973, 130).

556. Τὴν ὑπόθεση περὶ ἰδιωτικῶν ὄχυρῶν ἀγροικιῶν στηρίζει καὶ τὸ γνωστὸ παράδειγμα τῆς Τήνου γιὰ τὴν χρηματοδότηση τῆς κατασκευῆς πύργου ἀπὸ ἰδιώτη: Βλ. παραπ. σ. 165 σημ. 436, 438, 439 καὶ Brunet 1992, 35 κέ.

557. Migeotte 1984, 193-4. Νίγδελης 1990, 41 σημ. 111. Βλ. ἐπίσης Hennig 1999, 587-600 μὲ νεώτερη βιβλιογραφία.

558. Τὸ ὄνομα Κτησιφῶν ἀπαντᾶται σὲ τέσσερις ἐπιγραφὰς τῆς Ἀρκεσίνης: στὰ ψηφίσματα *IG XII 7*, 15.16, II, 16 (ΑΣΑ, ΣΕΙ ἄρ. 83) καὶ 40, 2 (ΑΣΑ, ΣΕΙ ἄρ. 66), καθὼς καὶ στὶς ὑποθηκικὰς 55, 5 καὶ 16 (ΑΣΑ, ΣΕΙ ἄρ. 82) καὶ 67 Β, 38 (ΕΜ).

559. *IG XII 7*, 24 (χαμένη).

560. Γιὰ τὸ στέμμα τῆς οἰκογένειας τοῦ Κλεοφῶντος βλ. *IG XII 7*, σ. 15 καὶ Νίγδελης 1990, 331, πίν. Α'.

561. *IG XII 7*, 22 (ΑΣΑ, ΣΕΙ ἄρ. 74) καὶ 23 (χαμένη): Νίγδελης 1990, 43 καὶ 46.

562. Βλ. παραπ. σημ. 550-553· βλ. ἐπίσης Νίγδελης 1990, 29 σημ. 66.

Ὅσον ἀφορᾷ στοὺς ἀποχρῶντες λόγους ἀνίδρυσης τόσον τοῦ πύργου τοῦ Βα-
σίλη στοῦ Χωριό, ὅσον καὶ τῶν ἄλλων, τυπολογικὰ συγγενῶν μεμονωμένων ὄχυρῶν
[2-6], ἡ συναγωγὴ ἀσφαλῶν συμπερασμάτων δὲν εἶναι ἀκόμα ἐφικτή. Χωρὶς
ἀμφιβολία, γιὰ τὴν κατασκευὴν τόσων πολλῶν καὶ τόσον πολυδάπανων, συχνὰ μά-
λιστα μεγαλοπρεπῶν μνημείων, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρόδηλη σημασία τους γιὰ τὴν
ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ γιὰ τὴν ἐξ αἰτίας τῆς ἐντάσεως τῶν πειρατικῶν ἐπιδρο-
μῶν⁵⁶³ ἀσφάλεια τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου, τῶν κατὰ τὴν χώραν γεωργούντων⁵⁶⁴,
συνήργησαν καὶ ἄλλοι λόγοι, πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς φύσεως, ὅπως ἡ σταδιακὴ
ἐγκατάλειψη τῶν παλαιῶν πόλεων, ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ἰδιοκτησιακοῦ καθεστῶτος καὶ
τοῦ γεωπολιτικοῦ συστήματος, κ.ἄ. Βέβαια, ἡ ἐλλιπέστατη γνώση τῆς τοπογρα-
φίας⁵⁶⁵ καὶ τοῦ ὀδικοῦ δικτύου τῆς ἐκτεταμένης περιφέρειας τῆς χώρας τῆς Ἀρ-
κεσίνης ἐπιτρέπει πρὸς τὸ παρὸν τὴν διατύπωση μόνον ἀπλῶν εἰκασιῶν. Τὰ ὀλίγα
στοιχεῖα ποὺ διαθέτομε γιὰ τὴν οἰκιστικὴν διάρθρωση καὶ τὴν κατανομὴ τοῦ πλη-
θυσμοῦ στὴν ὑπαίθρον τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἐλλείπει συστηματικῆς ἀρχαιολογι-
κῆς ἔρευνας καὶ μελέτης⁵⁶⁶, προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὶς πολύμορφου ἐνδιαφέρον-
τος πληροφορίες ποὺ παρέχουν οἱ δημοσιευμένες ἐπιγραφές⁵⁶⁷, οἱ ὁποῖες ὅμως
δὲν ἔχουν ποτὲ συσχετιστεῖ μὲ τὰ ὑπάρχοντα στὴν ὑπαίθρον ὑλικά κατάλοιπα⁵⁶⁸
κατοικιῶν, μεμονωμένων ὄχυρῶν, ἀγροικιῶν ἢ ποιμενικῶν ἐγκαταστάσεων καὶ
τάφων. Μολονότι τὸν ἀκριβῆ ἐντοπισμὸ τῆς θέσης εὐρέσεως⁵⁶⁹ τῶν περισσοτέρων

563. Ἡ Ἀμοργός, προφανῶς καὶ λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς της θέσεως ἦταν, βάσει τῶν ἐπι-
γραφικῶν μαρτυριῶν, τὸ κάρφος τῶν ὀφθαλμῶν
τῶν πειρατῶν: βλ. παραπ. σ. 174 σημ. 492 καὶ
παρακ. σ. 315 σημ. 905-906.

564. Πρβ. τὸ γνωστὸ ψήφισμα τοῦ Ραμνοῦν-
τος: Πετράκος 1999, II, σ. 46-47 ἀρ. 43 καὶ τε-
λευταῖα P. Baker, *Coût des garnisons et fortifi-
cations dans les cités à l'époque hellénistique*,
*Entretiens d'Archéologie et d'Histoire, Saint-Bertrand-
de-Comminges, Économie Antiqua, La Guerre dans les
économies antiques* (2000) 187 σημ. 26.

565. Μαραγκοῦ 2002, 48 σημ. 166-167.

566. Ἐνδεικτικὰ σημειῶνω ὅτι εἶναι ἀδημο-
σίευτα ἀκόμα καὶ τὰ παλαιὰ κινητὰ εὐρήματα
ἀπὸ τὴν «ἀνασκαφὴ» τοῦ G. Deschamps στὴν
Ἀρκεσίνη (BCH 12, 1888, 324· βλ. Α. Μαραγ-
κοῦ, ΠΑΕ 1981, 304-306, Boussac-Rougemont
1983, 235 σημ. 6, καὶ Μαραγκοῦ 2002, 23 σημ.
58, σ. 41, 44 κέ., 45 σημ. 149, σ. 146 κέ.). Ἀγνώ-
στα παραμένουν καὶ ὅσα ἀποκαλύφθηκαν κατὰ
τὸν καθαρισμὸ στίς Πόρτες στοῦ Καστρί: Les

Cyclades 1993, 98. Ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ πάμπολλα
ἐπιφανειακὰ εὐρήματα ποὺ συγκεντρώσαμε τὰ
τελευταῖα τριάντα χρόνια εἶναι δημοσιευμένα:
ἐνδεικτικὰ βλ. Marangou 1986, 125 σημ. 56-57,
πίν. 55, 2. Marangou 1994, 374-375, εἰκ. 4a-b.
Α. Μαραγκοῦ, *Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἀμοργοῦ
I Μαρμάρινα Γλυπτά* (1999) 23, 34-35, 37-39,
44. Μαραγκοῦ 2002, 47 κέ. εἰκ. 61 α-β, 62.

567. IG XII 7, 1-218, Suppl. XII, 142-144,
ἀρ. 330-331 καὶ Νίγδελης 1990, 12 κέ.

568. Ἐκτὸς ἀπὸ ἐπιφανειακὰ κινητὰ εὐρή-
ματα ἐπιγραφές καὶ ἄλλα, τὰ οἰκοδομικὰ λεί-
ψανα, ποὺ ἐντοπίστηκαν κατὰ τὴν τελευταία
εἰκοσαετία, ἄλλαξαν ριζικὰ τὴν λειψὴ εἰκόνα
τῆς κατοίκησης, τῆς διασπορᾶς τοῦ πληθυσμοῦ
στὴν ὑπαίθρον: βλ. παρακ. σ. 206.

569. Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἄγνωστη θέση εὐρε-
σης τῶν ὄρων IG XII 7, 56, 58, 59 καὶ 60 (βλ.
παραπ. σ. 177 σημ. 510-511) δὲν ἐπιτρέπει τὸν
συσχετισμὸ μὲ τὰ ὑπάρχοντα οἰκοδομικὰ λεί-
ψανα.

ἐπιγραφῶν δυσχεραίνουν σημαντικὰ οἱ παλαιές πληροφορίες τοῦ *Corpus* (1908), ὅπως οἱ ἐν πολλοῖς σήμερα ξεχασμένες, ἀνθρωπωνυμικές⁵⁷⁰ καὶ ἀγιωνυμικές ἐνδείξεις⁵⁷¹, καθὼς καὶ οἱ συνήθεις περιπέτειες τῶν λίθων, οἱ μετατοπίσεις, οἱ ἀλλαγές κατόχων⁵⁷², κ.ἄ., πιστεύω, ὅτι ἡ ἐκ νέου συστηματικὴ ἐπανεξέταση τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὶς θέσεις προέλευσης τῶν δημοσιευμένων ἐπιγραφῶν⁵⁷³, καὶ ἡ καταγραφὴ ὅλων τῶν ὑλικῶν⁵⁷⁴ μαρτυριῶν ἀπὸ ἀρχαῖες θέσεις γνωστὲς στὴν βιβλιογραφία⁵⁷⁵, καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλλες ἄγνωστες ἀκόμα, θὰ συμβάλουν στὴν ἀνασύνθεση τῆς εἰκόνας τῆς τοπογραφίας καὶ τῆς οἰκιστικῆς διάρθρωσης τῆς ὑπαίθρου τῆς Ἀρχαίας ἀπὸ τοὺς ὕστερους κλασσικοὺς χρόνους ἕως καὶ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδο⁵⁷⁶. ἐνδεχομένως μάλιστα θὰ βοηθήσουν καὶ στὴν ἐπίλυση ὀρισμένων προβλημάτων, ὅπως οἱ ἀποχρῶντες λόγοι κατασκευῆς τῶν μεμονωμένων ὀχυρῶν, ὁ μνημειακὸς χαρακτήρας τῶν ὁποίων ἀντιστοιχεῖ καὶ στὸ πνεῦμα ἐντυπωσιασμοῦ καὶ ἐπίδειξης ποὺ ἐπέβαλε ἡ νέα κοινωνικὴ δομὴ τοῦ ἐλληνιστικοῦ κόσμου.

570. Γιὰ τὶς ἐπιγραφές *IG* XII 7, 82-83 σημειώνεται ὅτι βρίσκονται στὸ «Βρούτση, στὸν σταῦλο τοῦ Μ. Νομικοῦ»· βρέθηκαν τὸ 2000 στὸν σταῦλο τοῦ Σταύρου Σίμου καὶ μεταφέρθηκαν στὴν ΑΣΑ: Μαραγκοῦ 2002, 45 σημ. 146.

571. Ἐνδεικτικὰ βλ. «Κολοφάνα in aedicula S. Georginae» (*IG* XII 7, 54): ΑΣΑ (ΣΕΙ 85) (στὰ Ἀρχ. Κατ. τοῦ Ἰωαννίδου σημειώνεται «ἐκ τοῦ Ναοῦ Γιωργίνης Κολοφάνης· τὴν ἔλαβον 12 Ἰουλίου 1896»), ἢ «in vico ΚΟΛΟΦΑΝΑ, in aedicula ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΟΥΛΟΥΔΕΝΑ inaedificata» (αὐτόθι 79, 102: χαμένες):· σχετικὰ βλ. καὶ παρακ. σ. 205.

572. *IG* XII 7, 182 «Kolophana. In villa Stomatis Platyis (sic)»: βρέθηκε στὰ Ξενοτάφια, σήμερα στὴν ΑΣΑ (ἀρ. 270):· βλ. παρακ. σ. 207 σημ. 661.

573. Σημειῶνω ὅτι πολλὲς ἐπιγραφές, τόσον ἄγνωστες ὅσον καὶ γνωστὲς ἀπὸ τὸ *Corpus*, ἀλλὰ «χαμένες», βρέθηκαν κατὰ τὶς περιοδεῖες μετὰ τοὺς φύλακες Ἀρχαιοτήτων, ἢ παρεδόθησαν ἀπὸ Ἀμοργιανοὺς πατριῶτες (Μαραγκοῦ 2002, 388-389):· βλ. καὶ παρακ. σ. 201 κέ.

574. Οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ τάφοι ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὴν διάνοιξη δρόμων (βλ. παρακ. σ. 206 σημ. 659), ἢ σέ «σωστικὲς ἀνασκαφές», καὶ σπαράγματα μαρμαρίνων γλυπτῶν παρεδόθησαν ἀπὸ ἰδιῶτες (πρβ. σημ. 573).

575. Βλ. Μαραγκοῦ 2002, 49 σημ. 170.

576. Πρβ. Étienne 1990, 24 κέ. καὶ τελευταῖα Morris 2001, 290.

ΜΕΡΟΣ Β

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΠΥΡΓΟΙ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΠΥΡΓΟΙ

1. Ἡ ἔρευνα (1843-2002)

Στὴν σχετικὰ πρόσφατη (1998), δαπάναις τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, διὰ ὁμοιομόρφων πινακίδων σήμανση τῶν ἀξιοθέατων μνημείων τοῦ νησιοῦ, ὑποδεικνύονται στὸν ὑποψιασμένο ἐπισκέπτη μόνον οἱ δύο καλύτερα σωζόμενοι καὶ εὐκόλως προσίτοι ἀρχαῖοι πύργοι: στὸ *Χωριό - Ἀγία Τριάδα* [1], καὶ στὸ *Ρίχτι* [13] (εἰκ. 183). Σύντομη ὅμως ἀναδρομὴ στὸ ἱστορικὸ τῆς ἀνακάλυψης τῶν ἀρχαίων μνημείων τοῦ νησιοῦ, δείχνει πῶς, ἤδη, ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα εἶχαν ἀναγνωριστεῖ γύρω στοὺς εἴκοσι, ἐκ τῶν ὁποίων, στὴν ἀρχὴ τοῦ 20οῦ αἰῶνα, τουλάχιστον οἱ δώδεκα ἀναφέρονται στὴν βιβλιογραφία.

Λίγα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν πρώτη περιγραφὴ τὸ 1843 τοῦ μνημείου στὸ *Χωριό* [1] ἀπὸ τὸν Ross⁵⁷⁷, καθὼς καὶ τὴν ἀναφορά του στὸ *Πυργί* [3], ὁ Ἑμ. Ἰωαννίδης, τὸ 1857, ἐκτὸς τοῦ πύργου τοῦ *Χωριοῦ*, γιὰ πρώτη φορὰ κατέγραψε καὶ κατεμέτρησε τοὺς πύργους τοῦ *Γιαννούλη* [2], εἰς *Ἀγριομέλισσαν Κολοφάνης* κατὰ τὴν *Ἀρμένισσαν*⁵⁷⁸ [6], τοῦ *Τερλακιοῦ* [10], τοῦ *Ριχτιοῦ* [13] καὶ τῆς *Ὁξω Μεριᾶς* [21-24]. Ἀπὸ τὶς σκόρπιες σημειώσεις του στὰ ἀρχαιολογικά του κατάλοιπα⁵⁷⁹ διαπιστώνομε ὅτι, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, ὅπως οἱ ἀρ. [8, 15, 16], γνῶριζε ὅλους τοὺς πύργους ποὺ ἀναφέρονται στὴν κατοπινὴ βιβλιογραφία, καθὼς καὶ ἄλλους ποὺ παραμένουν ἀκόμα ἀταύτιστοι⁵⁸⁰.

Τὸ 1876 ὁ Weil ἀναφέρει τέσσερις ἄγνωστους πύργους: [2, 4, 12, 13]. Ὁ Μηλιαράκης τὸ 1884, στὴν πρωτοποριακὴ ἱστορικὸν - γεωγραφικὸν χαρακτήρα μελέτη του γιὰ τὴν Ἀμοργό, ὅχι μόνον προσέθεσε στὴν βιβλιογραφία πέντε νέους πύργους [9, 10, 11, 12, 22], ἀλλὰ ἐπεσήμανε ὅτι βρίσκονται καὶ ἄλλοι, «ἀλλαχοῦ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἀρχεσίνης»⁵⁸¹. οἱ πολύμορφες πληροφορίες του, ἡ ἀκριβὴς τοπογραφικὴ περιγραφὴ τῶν θέσεων⁵⁸², τὰ τοπογραφικὰ στοιχεῖα καὶ οἱ γλαφυρὲς περιγραφὲς τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, καθὼς καὶ ἡ ὀρθὴ ἀπόδοση τῶν τοπωνυμίων⁵⁸³, ἀποτελοῦν πάντοτε τὴν ἀσφαλέστερη ἀφετηρίαν γιὰ τὴν ταύτιση τῶν ἀναφερομένων πύργων ἢ τὸν ἐντοπισμὸ νέων.

577. Ross II, 1843, 39.

578. Βλ. παρακ. σ. 226.

579. Βλ. παραπ. σ. 7 σημ. 25.

580. Βλ. παρακ. σ. 203 κέ., 245, 268-271, 292-294, 300, 306-307.

581. Μηλιαράκης 1884, 47.

582. Αὐτόθι 45: «διότι ἐν πάσῃ τοπογραφικῇ

περιγραφῇ, οἷοιδήποτε τμήματος τῆς Ἑλλάδος, ἀπαραίτητος εἶνε καὶ ἡ περιγραφὴ τουλάχιστον τῶν θέσεων».

583. Αὐτόθι πίν. IB': στὸν χάρτη τοῦ νησιοῦ σημειώνονται τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα τῶν πόλεων καὶ τὰ σύγχρονα τοπωνύμια.

Έναν χρόνο μετὰ ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τῆς μονογραφίας τοῦ Μηλιαράκη, τὸ 1885 ὁ Bent⁵⁸⁴ σημειώνει τὶς τοπωνυμίες δύο ἄγνωστων πύργων στὴν περιφέρεια τῆς Αἰγιάλης [14 καὶ 19]· ὅμως, ἡ παραποίηση ἀκόμα καὶ κοινῶν λέξεων⁵⁸⁵ καὶ ἡ συχνὰ ἐσφαλμένη ἀπόδοσιν τῶν τοπωνυμίων⁵⁸⁶, καθὼς καὶ ἄλλες ἀνακριβεῖς πληροφορίες του, ὅπως λ.χ. γιὰ «τὰ κατάλοιπα πύργων στὴν περιοχὴ κοντὰ στὸν πύργο τῆς Ἀγίας Τριάδος»⁵⁸⁷, ἢ γιὰ τὸν «ἐξαιρετικὰ μεγάλο ἀριθμὸ πύργων στὴν Ἀμοργό»⁵⁸⁸, δημιούργησαν σύγχυση στοὺς κατοπινούς μελετητὲς ποὺ ἐπαναλαμβάνουν τὰ γραφόμενά του συνήθως ἀκριτὰ καὶ χωρὶς αὐτοψία.

Τὸ 1906 οἱ Dawkins καὶ Wace, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ στοὺς ἤδη γνωστούς, προσέθεσαν σὲ μία ὑποσημείωση τὰ τοπωνύμια ἔξι (6) ἄγνωστων πύργων [5, 6, 8, 14, 15, 16]⁵⁸⁹.

Ἐκτοτε, οἱ ὀλίγοι ἀρχαιολόγοι ποὺ κατῴρθωσαν νὰ ταξιδέψουν ὡς τὸ ἀπομακρυσμένο νησί, ἀναζήτησαν μόνον τοὺς τρεῖς, ποὺ σημειώνονται στὸν χάρτη τῆς Ἀμοργοῦ στὸ *Corpus* τῶν ἐπιγραφῶν IG XII 7 (1908): στὸ Χωριό [1], στὸ Τερλάκι [10] καὶ στὸ Ρίχτι [13]· ἐλάχιστοι, ὅπως ὁ Νικ. Κοντολέων (1951) καὶ ὁ L. Haselberger (1973), ἔφθασαν καὶ ἕως τὸ Χωριό [1], ἐνῶ σὲ ὅλες τὶς εἰδικὲς καὶ θεωρητικὲς μελέτες ἀναπαράγονται μόνον οἱ πληροφορίες τῆς ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας⁵⁹⁰.

Ὁ L. Haselberger, κατὰ τὴν ὀλιγοήμερη ἐπίσκεψή του τὸ 1973 δὲν ἀρκέστηκε στὴν ἐπίσκεψιν καὶ φωτογράφησιν τῶν τριῶν «ἁξίων θέας» πύργων, ἀλλὰ, γιὰ πρώτη φορὰ δημοσίευσε καὶ τὶς ἀκριβεῖς διαστάσεις τῶν μνημείων στὸ Τερλάκι [10] καὶ στὸ Ρίχτι [13]. Στὸ ἄρθρο του γιὰ τὸν Παλαιόπυργο τῆς Πάρου τὸ 1978, πάντα βασικὴ μελέτη γιὰ τὰ νησιωτικὰ ὄχυρά⁵⁹¹, ὅχι μόνον ἔθιξε σημαντικὰ θέματα ἀρχιτεκτονικῆς φύσεως, ἀλλὰ ἀπεικόνισε γιὰ πρώτη φορὰ καὶ τὸν πύργο στὸ Τερλάκι [10]. Ὁ L. Haselberger εἶναι ἐπίσης ὁ πρῶτος καὶ ἕως σήμερα μονα-

584. Bent 1885, 489-500.

585. Αὐτόθι 492: «καλαμακία» ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ καλαμωτή, 193: «tempelon» (τέμπλον), καὶ ἄλλα.

586. Ὁ.π. 470 καὶ 493: «Katapolis», ἀντὶ Κατάπολα, 489: «Nikousia» (Νικουριά), 491: «Strymbo» (Στρούμπος), 492: «Krytelos» ἀντὶ Κρούκελος ἢ Κρίκελος. Γιὰ τὴν ἀναξιοπιστίαν τῶν πληροφοριῶν του μαρτυρεῖ ἡ ἀπόπειρα ἐτυμολογίας τῆς τοπωνυμίας Ραχίδι ἀπὸ τὸ Ρακί(!): ὁ.π. σ. 499-500 "... called Rakide (sic), presumably from the good raki which they made here"(!).

587. Bent 1885, 499: «... traces of other towers in the immediate vicinity» (μετὰ τὸν πύργο τῆς Ἀγίας Τριάδος).

588. Αὐτόθι 489: «there are more than I observed in any island...».

589. Dawkins-Wace 1905-6, 152 σημ. 9: Ἅγιος Παῦλος [14], Τρυπητή [15], Στρούμβους [16], Κορνακοπός [5], Ἀρμένισσα [6] καὶ Περιστεριά [8].

590. Nowicka 1975, 54-55 σημ. 152-157 (ἀναπαράγει τὶς πληροφορίες τῶν Ross 1844, Weil 1876, Bent 1885 καὶ Dawkins-Wace 1905-1906· προφανῶς ἀγνοεῖ τὴν μελέτη τοῦ Μηλιαράκη 1884, γι' αὐτὸ καὶ ἀποδίδει ἐσφαλμένα τὰ περισσότερα τοπωνύμια).

591. Βλ. παραπ. σ. 18 σημ. 69.

δικὸς μελετητὴς τῶν πύργων ποὺ ἀνέβηκε τὸ 1973 στὸ *Πυργί* [3]⁵⁹². στὴν τέχνην του ὀφείλεται ἡ παλαιότερη φωτογραφία (εἰκ. 206) τῆς ἀπομακρυσμένης ἰσχυρᾶς κατασκευῆς.

Ἀπὸ τὸ 1979 ἕως τὸ 1982, παράλληλα μὲ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων στὴν Ἀγία Εἰρήνη-Λεῦκες⁵⁹³, συνεχίσαμε τὶς ἀναγνωριστικὲς περιοδεῖς, τὶς ἐπισκέψεις σὲ γνωστὰ ἀπὸ τὴν βιβλιογραφία ἀλλὰ καὶ ἄγνωστες ἀρχαιολογικὲς θέσεις τοῦ νησιοῦ, συχνὰ μὲ ὁμάδα ἀνθεκτικῶν φοιτητῶν, πάντα μὲ ὁδηγοὺς τοὺς φύλακες Μ. Δεσποτίδη καὶ Σ. Γιαννακό· σὲ ὀρισμένες περιοδεῖς μᾶς ἀκολούθησαν οἱ συνάδελφοι Μ.-Fr. Boussac καὶ G. Rougemont⁵⁹⁴, ἰδιαίτερώς στὶς θέσεις ποὺ ἐπισκεφθήκαμε μὲ τὸν Μ. Μωραϊτάκη καὶ ὁδηγὸ τὸν ἀξέχαστο φίλο, τὸν βοσκὸ Δ. Πρέκα⁵⁹⁵. Ἔτσι ταυτίσαμε ἀρκετοὺς ἀπὸ τοὺς ἀναφερόμενους πύργους [1, 8, 10, 12, 14, 19, 22], καὶ ἐντοπίσαμε δύο νέους, παντελῶς ἄγνωστους [16, 17]⁵⁹⁶. Τὸ 1983 οἱ Boussac-Rougemont δημοσίευσαν γιὰ πρώτη φορὰ σκαρίφημα-χάρτη⁵⁹⁷ μὲ τὰ τοπωνύμια⁵⁹⁸ δεκατριῶν πύργων [1-4, 8, 10, 13, 14, 16-19, 22]⁵⁹⁹, δυστυχῶς χωρὶς διαστάσεις⁶⁰⁰, εἰκόνες⁶⁰¹, ἢ στοιχειώδη περιγραφή⁶⁰². Στὸν κατάλογο αὐτόν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἕως τὸ 1906 φιλῶ ὀνόματι ἀναφερόμενους⁶⁰³ ἑνδεκα πύργους, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ τρεῖς [1], [10], [13] ἦταν ἤδη εὐρύτερα γνωστοὶ ἀπὸ τὸ 1978 χάρις στὶς μελέτες τοῦ Haselberger, προσετέθησαν καὶ οἱ δύο νεοανακαλυφθέντες στὴν περιφέρεια τῆς Αἰγιάλης, στὶς θέσεις Ἰᾶς Στέφανος [17],

592. Δὲν γνωρίζω ἐὰν στὴν ἀδημοσίευτη διατριβή του (βλ. παραπ. σ. 18 σημ. 69) πραγματεύεται καὶ τὸ *Πυργί*.

593. Λ. Μαραγκοῦ, *Δωδώνη* Θ', 1980, 175-194· Γ' 1981, 491-502 καὶ ΙΑ', 1982, 289-319.

594. Οἱ συνάδελφοι ἀπὸ τὸ 1977 εἶχαν ἄδεια νὰ μελετήσουν μόνον ὀρισμένες ἐπιγραφές: Rougemont 1990, 199 σημ. 1, καὶ Les Cyclades 1993, 97 κέ· τελευταία βλ. Marangou 2001, 232 σημ. 40· βλ. ἐπίσης παρακ. σ. 194 σημ. 605.

595. Βλ. παρακ. σ. 249 καὶ Μαραγκοῦ 2002, 326 σημ. 757.

596. Marangou 2001, 232.

597. Boussac-Rougemont 1983, 118, εἰκ. 7 (χάρτης ὑπὸ F. Tainturier).

598. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀκριβοῦς ἀπόδοσης τῶν τοπωνυμίων βλ. παραπ. σ. 192 σημ. 586 καὶ παρακ. σ. 199 σημ. 618.

599. Ἀντιστοιχία τοῦ ἀριθμοῦ καταλόγου στὸν χάρτη τῶν Boussac-Rougemont μὲ τὴν νέα ἀρίθμηση στὸν παρόντα κατάλογο βλ. πίν. 1 καὶ 2, σ. 308.

600. Στὶς διαστάσεις ἀναφέρονται μόνον γενικά «κατὰ μέσον ὄρον», ἐξ οὗ καὶ οἱ ἀνακριβεῖς πληροφορίες ποὺ παραθέτει ἡ Μενδῶνη 1998, 278 σημ. 20: «στὴν Ἀμοργὸ ἡ διάμετρος τῶν στρογγυλῶν ἢ τῶν τετράγωνων (sic) πύργων κυμαίνεται ἀπὸ 5-15 μ., βλ. *Amorgos*» [= Boussac-Rougemont 1983 (χωρὶς ἀριθμὸ σελίδας)].

601. Ἐκ τῶν δεκατριῶν πύργων ἀπεικονίζου ἐν μέρει μόνον τὸ μνημεῖο στὸ Χωριό [1] καὶ τὸν στρογγύλο πύργο στὸ Ρίχτι [13].

602. Ὡς σημειωθεῖ, ὅτι τὰ σχέδια τῶν δύο στρογγύλων πύργων [13] καὶ [22] ποὺ ἀποτυπώθηκαν ἀπὸ τὸν J. Blecon (βλ. G. Rougemont, Les Cyclades 1993, 98), παραμένουν ἄγνωστα, ἐπειδὴ ἐθεωρήθη (αὐτόθι σ. 99 σημ. 2), ὅτι «δὲν ἀξίζει νὰ δημοσιευθοῦν χωριστά» [= «elles ne méritent pas une publication séparée»]· πρβ. καὶ Marangou 2001, 233 σημ. 65.

603. Ὅπως ἐμφαίνεται ἀπὸ τὶς βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς τοῦ Καταλόγου, οἱ ὑπόλοιποι ἑνδεκα ἦταν ἤδη γνωστοὶ [1-4, 10, 13, 14, 19, 22], ἢ σημειώνονται μὲ διαφορετικὴ τοπωνυμία [18, 16].

καὶ Ἀστράτης («Ταξιάρχης») [18]. Μολονότι οἱ Boussac-Rougemont τονίζουν τὰ προβλήματα ἐντοπισμοῦ καὶ ταύτισης τῶν πύργων ἐξ αἰτίας «τῶν ἀσαφῶν ἐνδείξεων, ὅπως ἡ ἀπουσία τοπωνυμίων ἢ ἀκριβῶν τοπογραφικῶν στοιχείων»⁶⁰⁴ στίς παλαιότερες βιβλιογραφικὲς ἀναφορές, εἶναι προφανές, ὅτι ὁ κατάλογος καὶ ὁ χάρτης τους στηρίζονται στίς πληροφορίες τοῦ Μηλιαράκη καὶ στὴν «πολύτιμη βοήθεια τῶν Ἀμοργιανῶν»⁶⁰⁵, φυλάκων καὶ φίλων».

Ἀπὸ τὸ 1982 ἕως τὸ 1993, παράλληλα μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὴν Μινῶα⁶⁰⁶ καὶ στὴν Μαρκιανή⁶⁰⁷, μὲ τὴν βοήθεια τῶν φυλάκων Ἀρχαιοτήτων Μ. Δεσποτίδη καὶ Σ. Γιαννακοῦ, ταυτίσαμε ὀρισμένους [5, 7, 9, 11, 20] ἀπὸ τοὺς ἤδη ἀναφερόμενους⁶⁰⁸ πύργους. Ἡ ἐναρξὴ τῶν ἐργασιῶν τὸ 1993 στὸν πύργο στὸ Χωριό [1] στάθηκε ἀφορμὴ ὅχι μόνον γιὰ νέες αὐτοψίες στὰ ἤδη γνωστὰ μνημεῖα στὴν περιφέρεια τῆς Ἀρκεσίνης [2, 3, 4, 5], ἀλλὰ καὶ γιὰ πιὸ συστηματικὴ ἀναζήτησιν τῶν ἀναφερομένων ἀταύτιστων πύργων, ὅπως τῆς Ἀρμένισσας [6].

Πρὸς ἀποσαφήνισιν τῶν σχετικῶν μὲ τοὺς πύργους περίπλοκων ζητημάτων, οἱ ἀναζητήσεις μας ἐπεξετάθησαν καὶ στὴν ὑπαιθρον χώραν τῶν δύο ἄλλων πόλεων τοῦ νησιοῦ, τῆς Μινώας καὶ τῆς Αἰγιάλης. Ἔτσι, χάρις στὴν προσεκτικὴ μελέτη τῶν περιγραφῶν τοῦ Μηλιαράκη καὶ τὴν ἀξιολόγησιν προφορικῶν πληροφοριῶν, πάντα μὲ μόνιμο ὁδηγὸ μας στίς πολύωρες πορεῖες σὲ δυσπρόσιτες⁶⁰⁹ περιοχὰς τὸν Σ. Γιαννακό, διασαφηνίσαμε θέματα παλαιῶν τοπωνυμίων [4, 8, 16, 18], ἀναγνώρισαν ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς «ἀταύτιστους» πύργους, ὅπως στὸν Κορνακοπὸ [5], στὴν Ἀρμένισσα [6], στὸν Ἀγ. Γιώργη στὸ Ρίχτι⁶¹⁰ [12], καὶ ἐντοπίσαμε δύο ἄγνωστους στὴν Αἰγιάλη⁶¹¹ [15, 21].

Τὸ 1998, στὸ διεθνὲς ἐπιστημονικὸ Colloquium στὴν Λωζάννη μὲ θέμα «πρόσφατες ἔρευνες στὸν ἐλληνιστικὸ κόσμον» παρουσίασα τὸν νέον χάρτη⁶¹² μὲ τοὺς ἕως τὸ 1997 γνωστοὺς πύργους, καθὼς καὶ ὀρισμένες προανασκαφικὲς παρατηρήσεις⁶¹³.

604. Boussac-Rougemont 1983, 115 καὶ 235, σημ. 11.

605. Boussac-Rougemont 1983, 113*: «On ne saurait travailler sur Amorgos comme nous le faisons depuis 1977, sans le soutien et l'amitié de Lila Marangou et des autres Amorgiens, au premier rang desquels M. Despotidis et S. Yanakos, gardiens des Antiquités et M. Moraitakis, professeur au Gymnase d'Amorgos».

606. Ἡ ἐπανάληψιν τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία πόλιν τῆς Μινώας ἀποτελεῖ σημαντικὸ σταθμὸ γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐξερεύνησιν τῆς Ἀμοργοῦ: Λ. Μαραγκοῦ, *AE* 1990, 170 σημ. 2 καὶ Μαραγκοῦ 2002, 49.

607. Μαραγκοῦ 2002, 13 σημ. 37-38.

608. Ὁ Ruschenbusch 1985, 270-271 καταγράφει φιλῶ ὀνόματι «12 Wohntürme»: ἀσφαλῶς ὅμως ἀγνοεῖ τὸ ἄρθρον τῶν Boussac-Rougemont 1983 καὶ ἀντιγράφει τὶς παλαιᾶς πληροφορίες τοῦ Ross ἢ μεταγράφει λανθασμένα τοὺς Weil [ἀρ. 4 καὶ 5], Μηλιαράκη [ἀρ. 7, 8, 10] καὶ Bent [11-12].

609. Μαραγκοῦ 2002, σημ. 171.

610. Marangou 2001, 233 σημ. 66

611. Αὐτόθι 232.

612. Αὐτόθι 241 εἰκ. 1.

613. Αὐτόθι 235.

Στὴν πρόσφατη (2002) ἔκδοση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἐκτὸς ἀπὸ σύντομη ἀναφορὰ στὰ μεμονωμένα ὄχυρά τῆς Ἀμοργοῦ⁶¹⁴, καταγράφονται συνοπτικὰ οἱ πύργοι στὴν μείζονα περιφέρεια τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Μινώας⁶¹⁵ [7-13], καὶ τίγονται ζητήματα ὁρολογίας, χρονολόγησης καὶ χρήσης.

614. Μαραγκοῦ 2002, 49-62.

615. Αὐτόθι 323-339.

2. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΠΥΡΓΩΝ
(1843-2002)

Κατάλογος τῶν ἀρχαίων πύργων (1843-2002)

Τὴν σύνταξη νέου⁶¹⁶ καταλόγου τῶν ἀρχαίων πύργων⁶¹⁷ υπαγόρευσαν πολλοὶ λόγοι, ὅπως ἡ ἀκριβὴς καταγραφή τῶν θέσεων καὶ τῶν τοπωνυμίων⁶¹⁸, τοῦ ὑψομέτρου⁶¹⁹, ἡ ἀναφορὰ τοῦ σχήματος, καί, ὅπου εἶναι δυνατόν⁶²⁰, τῶν διαστάσεων τῶν σωζομένων οἰκοδομικῶν καταλοίπων. Ἀποφασιστικῆς σημασίας ὅμως ἦταν ἡ διαπίστωση ὅτι, στὴν κατ' ἐξοχὴν ἐποχὴ τῆς εἰκόνας μόνον ἐλάχιστοι εἶχαν ἐν μέρει ἀπεικονιστεῖ. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ὅτι ἀπὸ τοὺς δεκατρεῖς⁶²¹ ποὺ σημειώνονται στὸν πρῶτο χάρτη τοῦ 1983, οὐσιαστικὰ γνωστὴ ἐν μέρει ἦταν ἡ μορφή μόνον τῶν τριῶν καλύτερα σωζομένων: [1], [10] καὶ [13]⁶²². Ἀλλὰ καὶ στὸν δεῦτερο χάρτη τοῦ 2001⁶²³, δημοσιεύτηκαν γιὰ πρώτη φορὰ μόνον μερικὲς ἀπόψεις πύργων στὶς περιφέρειες Μινώας⁶²⁴, Αἰγιάλης⁶²⁵ καὶ Ἀρκεσίνης⁶²⁶. Ἔτσι, μολονότι ὁ παρὼν κατάλογος ἀσφαλῶς δὲν εἶναι πλήρης, καὶ ἡ καταγραφή τῶν οἰκοδομικῶν καταλοίπων ἔγινε χωρὶς τὰ θαυματουργὰ⁶²⁷ βοηθητικὰ ὄργανα τῆς νέας τεχνολογίας, ὅχι βέβαια σύμφωνα μὲ τὶς νέες, πολυδάπανες προδιαγραφές τῆς σύγχρονης διεπιστημονικῆς ἔρευνας, ἐλπίζω, ὅτι θὰ ἀποτελέσει ἔναυσμα γιὰ τὴν συνέχιση τῆς συστηματικῆς περιήγησης τοῦ νησιοῦ ἔστω καὶ μὲ τὸν παλιὸ τρόπο, ποὺ μᾶς διδάξαν μεγάλοι ἀρχαιολόγοι⁶²⁸.

616. Βλ. παραπ. σ. 193 σημ. 597-599.

617. Γιὰ τὴν χρῆση τῆς λέξεως *πύργος* ὡς συμβατικὸ τεχνικὸ ὄρο βλ. παραπ. σ. 4 σημ. 12.

618. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ τοπωνύμια εἴτε ἀποδίδονται λανθασμένα εἴτε δὲν σημειώνονται στὸν χάρτη τῆς Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Στρατοῦ (1:200.000). Γιὰ τὴν πρώτη προσπάθεια καταγραφῆς τῶν πύργων καὶ τῶν ὀρθῶν τοπωνυμίων βλ. Marangou 2001, 232 σημ. 41.

619. Γιὰ τὰ ὑψόμετρα δὲν χρησιμοποιήσαμε G.P.S.: δίδονται κατὰ προσέγγισιν, κυρίως βάσει τῶν πληροφοριῶν τοῦ τοπογραφικοῦ χάρτη τοῦ ΓΥΣ.

620. Ὅπως ἐμφαίνεται ἀπὸ τὶς φωτογραφίες, ὅχι μόνον οἱ μετρήσεις ἀλλὰ καὶ ἡ ἀκριβὴς περιγραφή χωρὶς ἀποφύλιση ἢ καθαρισμὸ δὲν ἦταν ἐφικτά: γιὰ τὴν περιγραφικὴ προσέγγιση πρβ. Leriche 1994, 13-14.

621. Περιέργως ἡ Μενδώνη 1998, 277 σημ. 17, ἀναφέρει «πύργοι 26»: (παραπέμπει στοὺς Boussac-Rougemont 1983, χωρὶς ἀναφορὰ ἀριθμοῦ σελίδας).

622. Τὸ σύνολον τῶν φωτογραφιῶν ἕως τὸ 2000 ἀνέρχεται σὲ ἑπτὰ: πέντε τοῦ πύργου στὸ

Χωριό [1], μία στὸ Ρίχτι [13], καὶ μία στὸ Τερλάκι [10].

623. Marangou 2001, 241 εἰκ. 1.

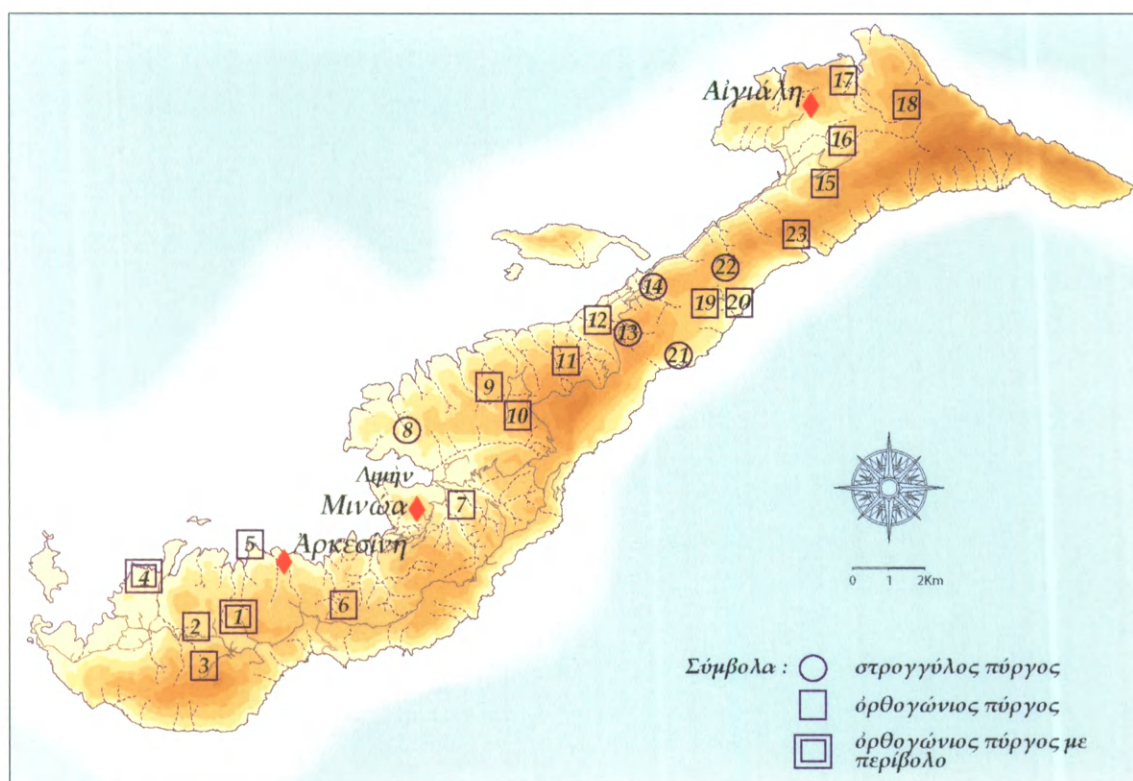
624. Αὐτόθι 243 εἰκ. 5, σ. 244 εἰκ. 9, 10.

625. Αὐτόθι 243 εἰκ. 6, 7, σ. 244 εἰκ. 8.

626. Αὐτόθι 244 εἰκ. 11.

627. Βλ. σχετικὰ τὶς προσφυεῖς παρατηρήσεις τοῦ G. Gruben, *Klassische Bauforschung* στὸ A.H. Borbein, T. Hölscher, P. Zanker, *Klassische Archäologie, Eine Einführung* (Berlin 2000) 253: «... τότε δὲν εἶχαμε καμμία ἀπὸ τὶς σύγχρονες μαγικὲς σκούπες, ὅπως ἡ φωτογραμμετρία ἢ οἱ μέθοδοι ψηφιακῆς μέτρησης, ...ποὺ πράγματι ἐξοικονομοῦν χρόνον, ἀλλὰ ἔχουν ἓνα μειονέκτημα: τὰ μηχανήματα δὲν σκέπτονται» [= «...damals hatten wir keine moderne Zauberbesen, die Photogrammetrie, oder digitale Methoden der Vermessung... sparen zwar tatsächlich Zeit, haben aber einen Nachteil: Der Apparat denkt nicht»].

628. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κ. Ἀ. Ρωμαῖο, βλ. καὶ τὰ προφητικὰ λόγια τοῦ Γ. Μπακαλάκη, πάνσοφου ἀρχαιολόγου καὶ παθιασμένου ἐραστῆ τῆς ἑλληνικῆς γῆς, *Ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὴ Θράκη* 1959-1960, στὸ *Δημοσιεύματα τῆς Θρακικῆς Ἑστίας Θεσσαλονίκης* 1961, 5 κέ. σημ. 2.

Είκ. 183. Χάρτης της Άμοργου με τούς πύργους.

Στόν Κατάλογο καταχωρίζονται όλες οι μεμονωμένες ισχυρές κατασκευές, όρθογώνιου και κυκλικού σχήματος, άνεξαρτήτως διαστάσεων. Η γεωγραφική κατανομή τών οικοδομικών λειψάνων στην κατά περιφέρειες διάθρωση του καταλόγου συμπίπτει έν πολλοίς με τὰ όρια⁶²⁹ τής χώρας τών τριών αρχαίων πόλεων, καθώς και με την σημερινή τριμερή⁶³⁰ διαίρεση τής Άμοργου. Προτάσσεται ή περιφέρεια τής Αρκεσίνης, στο δυτικό τμήμα του νησιού, έπειδή εκεί βρίσκεται τò καλύτερα σωζόμενο και τò μόνο εύκόλως έπισκέψιμο μνημείο, ό πύργος στο Χωριό [1].

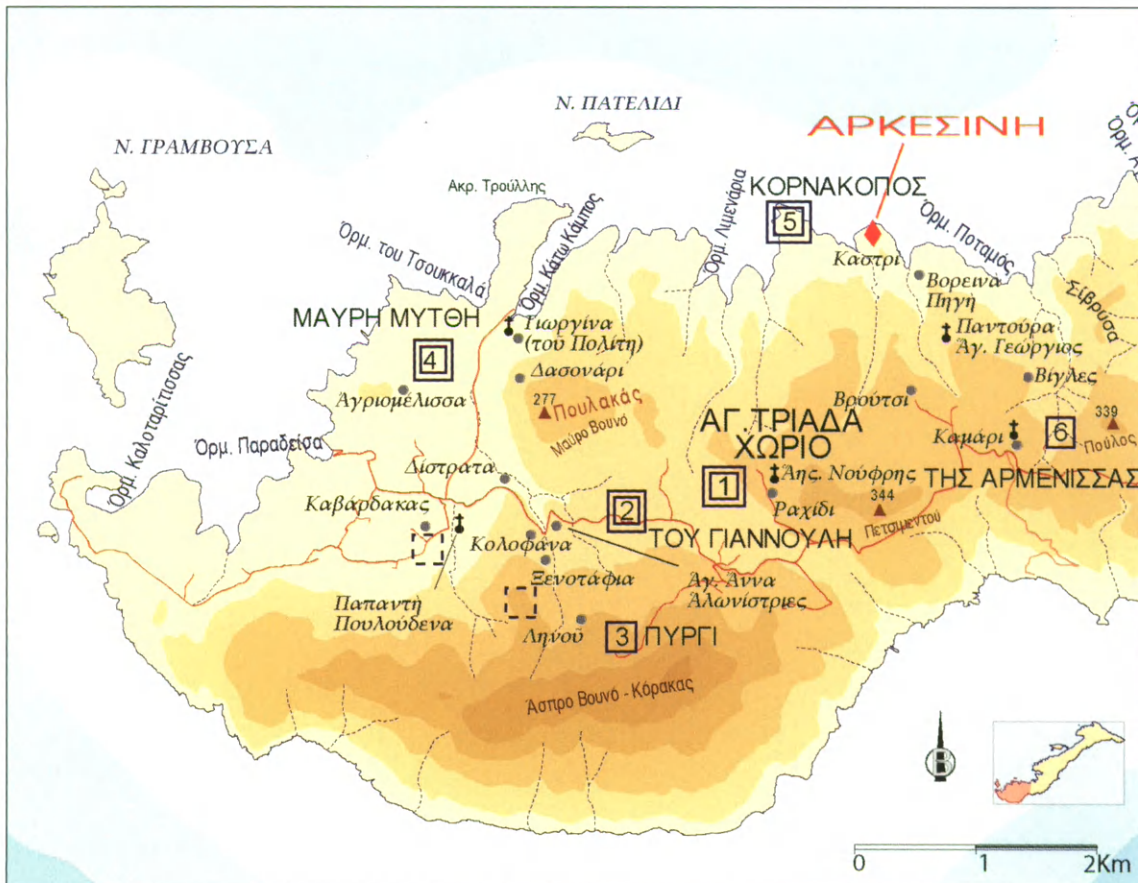
629. Μηλιαράκης 1884, 51 σημ. 1. Οί Boussac-Rougemont 1983, 113 σημ. 3 αναφερόμενοι στην έπιγραφή Στὰ Γράμματα (IG XII 7, 281), πού είδαν ό Weil 1876, 333 και ό Bent, *Researches among the Cyclades*, JHS 5, 1884, 44 σημειώνουν: «lue autrefois sur un rocher» τήν έπιγραφή μετέγραψε άκριβώς ό Έμ. Ίωαννίδης: Μα-ραγκού, Άμοργιακά. Για τήν άνεύρεση τής έπιγραφής τò 1985 στην κλαδαριά πού άποτελεί και σήμερα τò σύνορο Χώρας - Κάτω Μεριάς βλ. Μαραγκού 1994, 470 σημ. 19 και L. Ma-

rangou, The discovery of the settlement and the 1985 investigations στο L. Marangou, C. Renfrew, Chr. Doumas, G. Gavalas et al., *Markiani on Amorgos. An Early Cycladic Settlement* (BSA, Suppl. υπό έκτύπωση).

630. Για τήν διμερή διαίρεση του νησιού στα χρόνια τής Ένετοκρατίας βλ. Κουμανούδη 1999, 65 κέ., κυρίως σ. 67 κέ. σημ. 86 με τήν παλαιότερη βιβλιογραφία: βλ. έπίσης τόν χάρτη 1, σύμφωνα με έγγραφο του 1360.

Περιφέρεια Ἀρκεσίνης (Κάτω Μεριᾶς)

Στὴν χώραν τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Ἀρκεσίνης, στὴν περιφέρεια τῆς Κάτω Μεριᾶς⁶³¹ (εἰκ. 184), ταυτίστηκαν ὅλες οἱ ἀναφερόμενες στὴν βιβλιογραφία⁶³² θέσεις με λείψανα ὀρθογωνίων πύργων [1-6]· πιστεύω, ὥστόσο, ὅτι οἱ πληροφορίες τοῦ Μηλιαράκη γιὰ «μικρότερους»⁶³³ ὀχυρωτικούς πύργους πλησίον τοῦ ὑψώματος τῆς Ἀγίας Τριάδος [1], καθὼς καὶ ἡ ρητὴ ἀναφορά «ἔχνη δ' ἐρειπίων πύργων ὑπάρχουσιν καὶ ἀλλαχοῦ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἀρκεσίνης»⁶³⁴, εἶναι ἀκριβεῖς, καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ συνεχισθεῖ ἡ συστηματικὴ διερευνητικὴ περιήγηση.

Εἰκ. 184. Περιφέρεια Ἀρκεσίνης (Κάτω Μεριᾶς): πύργοι καὶ τοπωνύμια ἀρχαίων θέσεων.

631. Βλ. παραπ. σ. 3 σημ. 1.

632. Μόνον τὰ ἔχνη πύργου στὸ Ραχίδι. Ἀ τοῦ πύργου στὸ Χωριό, ποὺ ἀναφέρει ὁ Bent 1885, 500, δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ. Κατὰ τὴν αὐτοψία με τὸν Γ. Ί. Γαβαλᾶ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1995, ἀναγνωρίσαμε ἐντοιχισμένα ἀρχαία οἰκοδομικά μέλη στὸ σπίτι καὶ στοὺς τοίχους τῶν σταύλων Ν ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀη Νικόλα, ἀλλὰ πουθενὰ δὲν διεπιστώθησαν ἔχνη πύργου· ἐνδεχομένως ὑπῆρχε ἀρχαία κατασκευὴ στὸ πλάτωμα στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, στὸ Πλατοράχιδο, στὴν θέση ποὺ βρίσκεται ὁ παλιὸς ἀνεμόμυλος: Marangou 2001, 234 σημ. 14, 76-77.

633. Μηλιαράκης 1884, 12: «... καθὼς καὶ ἕτεροι μικρότεροι».

634. Αὐτόθι 50-51.

Ἀνεξερεύννητη εἶναι ἀκόμα ἡ περιοχή κοντὰ στὰ Βορεινά⁶³⁵ στὸ Βρούτσι καὶ κυρίως ἡ θέση Πηγὴ (εἰκ. 185), ὅπου πρὸ χρόνων ὄχι μόνον περισυνελέγησαν σημαντικὰ κινητὰ εὐρήματα, ὅπως ἐνεπίγραφη κεραμὶς καὶ θραῦσμα πήλινου ἀνάγλυφου πίθου ἀρχαίκων χρόνων μὲ παράσταση ἀπὸ τὴν δίωξη τοῦ γοργοφόνου Περσέως⁶³⁶, ἀλλὰ ἐντοπίσαμε καὶ οἰκοδομικὰ λείψανα, ἀγνώστων, πρὸς τὸ παρόν, μορφῆς καὶ προορισμοῦ· ἀνάμεσα στὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα (εἰκ. 186) ξεχωρίζει ὁ καλοδιατηρημένος στὸν ἀγρὸ Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ ὑψηλὸς⁶³⁷ καὶ εὐμεγέθης τράφος, πιθανῶς ἀναλημματικὸς τοῖχος (εἰκ. 186).

Εἰκ. 185. Βορεινά - Πηγὴ: ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα.

635. Μαραγκοῦ 2002, 73.

636. Μαραγκοῦ 1998, 413 σημ. 59.

637. Πιστεύω ὅτι ταυτίζεται μὲ τὴν θέση 'στὸν Ψηλὸ Τράφο' ποὺ ἀναφέρει ὁ Μηλιαράκης 1884, 52 καὶ φέρεται ὡς θέση εὕρεσης τῆς ἐπιγραφῆς IG XII 7, 25: 'ΕΙC ΤΟΝ ΨΗΛΟΝ ΤΡΑ-

ΦΟΝ'. Τὰ ἐπιφανειακῶς ὀρατὰ οἰκοδομικὰ λείψανα, τὰ νέα κινητὰ εὐρήματα καὶ κυρίως ἡ ἀναφορὰ τῆς ἐπιγραφῆς στὴν ἐορτὴν τῶν Ἰτωνίων μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀναζητήσουμε ἐδῶ τὸ Ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς Ἰτωνίας (βλ. Μαραγκοῦ 2002, 340).

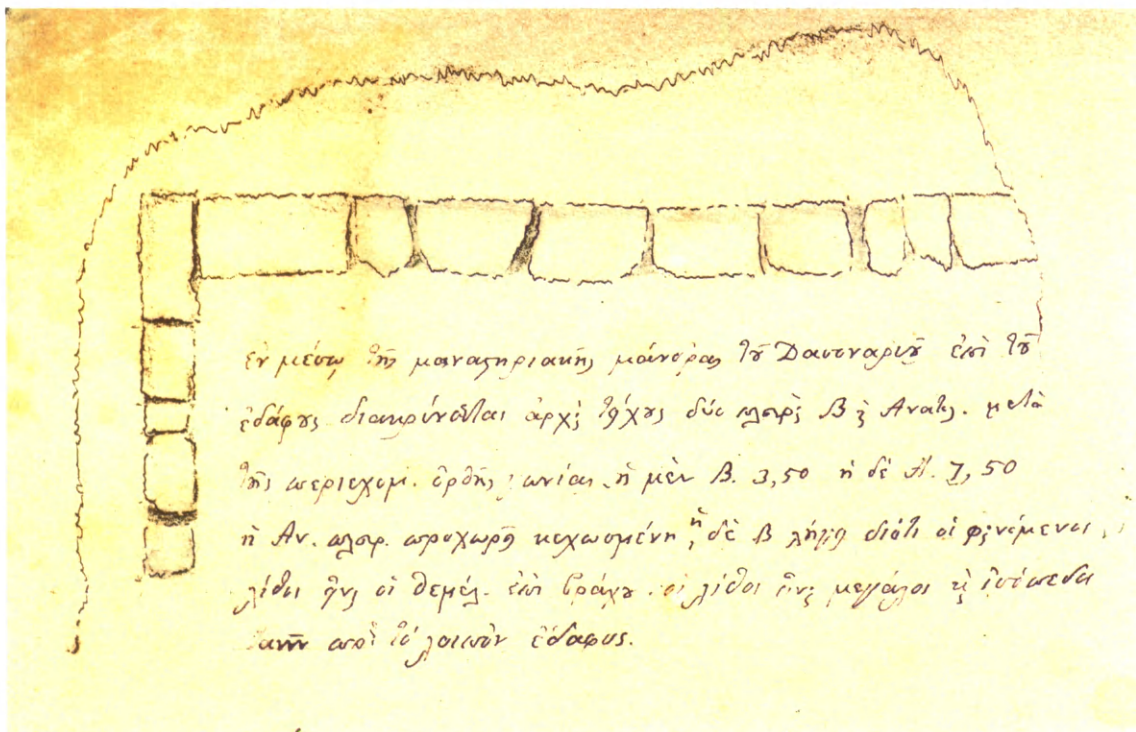

Εἰκ. 186. Βορεινά - Πηγὴ: ἀρχαῖος ἀναλημματικὸς τοῖχος (ὁ «Ψηλὸς Τράφος»;

Τὴν ἀξιοπιστία καὶ τὴν ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν τοῦ Μηλιαράκη γιὰ ὑπαρ-
ξη πύργων καὶ «ἀλλαχοῦ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἀρκεσίνης» ἐπιβεβαιώνουν οἱ διασω-
θεῖσες, χειρόγραφες σημειώσεις τοῦ Ἑμ. Ἰωαννίδου⁶³⁸, οἱ ὁποῖες, παρὰ τὸν ἀπο-
σπασματικὸ χαρακτήρα τους, προσθέτουν ὄχι μόνον νέα στοιχεῖα γιὰ τοὺς πύρ-
γους, ἀλλὰ ἀποτελοῦν καὶ ἀσφαλὲς ἔρεισμα γιὰ τὴν ἀναζήτησι ἀρχαίων λειψά-
νων πρὸς ἀνασύνθεσιν τῆς εἰκόνας τῆς τοπογραφίας. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ὅτι,

638. Βλ. παραπ. σ. 7 σημ. 28.

στήν ἀρχαιολογικὰ ἀνεξερευνήτη περιοχὴ Β καὶ ΒΔ τοῦ πύργου τοῦ Χωριοῦ, στήν θέσση Δασονάρι⁶³⁹, ὁ Ἰωαννίδης⁶⁴⁰ κατέγραψε καὶ κατεμέτρησε λείψανα ἀρχαίου κτίσματος⁶⁴¹ (εἰκ. 187) καθὼς καὶ ἐπιγραφὴ νεωτέρων χρόνων⁶⁴² ἐπὶ λιθίνου παραστάτου⁶⁴³.

Εἰκ. 187. Δασονάρι: λείψανα ἀρχαίου κτίσματος καταγραφέντα ὑπὸ Ἑμ. Ἰωαννίδου.

639. Μολονότι τὸ 1974, σὲ περιοδεῖα ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα πρὸς τὸν Κάτω Κάμπο περάσαμε ἀπὸ τὸ Δασονάρι, καὶ ἀναζητήσαμε τὴν παλιὰ καλογερικὴ μάντρα· «οἱ φραμοὶ» δὲν ἐπέτρεψαν τὴν αὐτοψία καὶ μόνον λιγοστὰ ὄστρακα καὶ ὀφιδιανοὶ βρέθηκαν διάσπαρτα στὶς ρίζες τῶν θάμνων.

640. Στὸ ὑπομνηματισμένο σχέδιο (βλ. παρακ. σημ. 641-642) δὲν σημειώνεται χρονολογία· ἡ θέσση ἀναφέρεται τόσον στὸν κατάλογο ἀρχαίων θέσεων ὅσον καὶ στήν «ἀρχαιολογικὴ ἐκδρομὴ» τοῦ 1877.

641. «Ἐν μέσῳ τῆς μοναστηριακῆς μάντρας τοῦ Δασοναριοῦ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους διακρίνεται ἀρχὴ τείχους δύο πλευρῶν Β. καὶ Ἀνατολ. μετὰ τῆς περιεχομένης ὀρθῆς γωνίας, ἡ μὲν Β. 3.50 μ. ἡ δὲ Ἀ. 1.50. Ἡ Ἀν. πλευρ. προχωρεῖ κεχωσμέ-

νη, ἡ δὲ Β. λήγει διότι οἱ φαινόμενοι λίθοι εἶναι οἱ θεμελ. ἐπὶ βράχου· οἱ λίθοι εἶναι μεγάλοι καὶ ἰσόπεδοι τανῦν ἐπὶ τοῦ λοιποῦ ἐδάφους».

642. «1754 μηνὶ Ὀκτωβρίου ἀνηγγέρθη ὁ οἶκος οὗτος εἰς τὸν Κω..ων τοῦ ὀσιωτάτου κὺρ Γρηγορίου Θεολογίτη»· τὸ ἀκριβὲς σχέδιό του συνοδεύει τὸ ἀκόλουθο σχόλιο: «αὕτη ἡ ἐπιγραφὴ εὑρηται ἐγγεγλυμμένη ὡς ὧδε· φαίνεται ἀτελέστατα ἐπὶ λίθου εὐτελοῦς· ὅλως ἀξέστου παραστάτου, ἐντὸς ἀγροκατοικίας ἢ Μιτάτου, μάντρας καλογερικῆς εἰς τὴν θέσση Δασονάρι, δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸ β' δωμάτιον ἐν τῷ πλ. ἀνοίγματι τῆς θύρας· ὁ λίθος χαμαὶ ὠκοδομημένος ἔχει ὕψ. 1 μ. καὶ πλ. 0.86· ἐπ' αὐτοῦ μόλις λειανθέντος ἐσκαλίσθη λίαν βαναύσως καὶ ἀτεχνῶς εἰς τετράγ. ὕψ. 0.18 καὶ πλ. 0.22».

643. Δὲν γνωρίζω ἐὰν βρῖσκεται ἀκόμα ἐκεῖ.

Στὴν περιοχὴ τῆς Κολοφάνας⁶⁴⁴, τὸ ὄνομα τῆς ὁποίας ἄλλοτε συσχέτισαν⁶⁴⁵ μὲ τὴν ἐρατὴν Κολοφῶνα⁶⁴⁶, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀναφερόμενες στὸ *Corpus*⁶⁴⁷ θέσεις, ὅπως ἡ Γιωργίνα⁶⁴⁸, τὰ Ξενοτάφια⁶⁴⁹, ὁ Καβάρδακας⁶⁵⁰, ἡ Πουλούδενα⁶⁵¹, ἡ Καλοταρίτισσα⁶⁵² καὶ ὁ Κάτω Κάμπος⁶⁵³ (εἰκ. 184), ὁ Ἰωαννίδης καταγράφει καὶ ἄλλες τοποθεσίες, παντελῶς ἄγνωστες στὴν βιβλιογραφία, ὅπως τὰ Δίστρατα⁶⁵⁴ παρὰ τὴν Ἀγίαν Ἄνναν, τὴν Ἀγριομέλισσαν εἰς Ἀρμένισσαν⁶⁵⁵ καὶ τὸ Κακὸ Ραχίδι⁶⁵⁶. Σημαντικὰ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα, ὅλα ἀνεξερευνήτα, σώζονται ἀκόμα σήμερα (2002) στὴν Γεωργίνα, δηλαδὴ στὴν σημερινὴ Παναγία τοῦ Πολίτη⁶⁵⁷, καὶ

644. Ross II, 39. Weil 1876, 335. Μηλιαράκης 1884, 11. Boussac-Rougemont 1983, 113, 115· βλ. καὶ παραπ. σ.

645. Ὁ Ἰωαννίδης συχνὰ γράφει Κολοφῶν (ἢ Κολοφῶνα): Ἰωαννίδης 1852, 158.

646. A. Allen, *The Fragments of Minnervus, Texts and Commentary* (Stuttgart 1993) 74 Frgt. 9, σ. 75-85.

647. Βλ. παρακ. Εὐρ. III.: θέσεις προέλευσης ἐπιγραφῶν· γιὰ ὕλικές μαρτυρίες Προϊστορικῶν χρόνων, τῆς 3ης καὶ 2ης π.Χ. χιλιετίας βλ. Marangou 1984, 100, καὶ Μαραγκοῦ 2002, 48, 56 κέ.

648. Ἡ λέξη Γιωργίνα, (ἢ), εἶναι τοπωνύμιο, ἐξ οὗ ἡ Παναγία τῆς Γιωργίνας ἢ Παναγία ἡ Γιωργίνα· τὸ τοπωνύμιο (εἰς θέσιν Γιωργίναν Κολοφάνας), καθὼς καὶ τὸν ναὸν τῆς Παναγίας ἀναφέρει συχνὰ ὁ Ἰωαννίδης (βλ. παραπ. σημ. 571) ἀνάμεσα στὶς θέσεις μὲ ἀρχαῖα λείψανα· ἐδῶ καὶ χρόνια τὸ παλὸν τοπωνύμιο ἔχει ξεχαστεῖ καὶ ἡ θέση εἶναι γνωστὴ μόνον ὡς Παναγία τοῦ Πολίτη (βλ. Α. Μαραγκοῦ, *Ἡ Μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Χοζοβιώτισσας στὴν Ἀμοργό* (2002), 13, εἰκ. 8-9, καὶ Μαραγκοῦ 2002, 71 σημ. 218, 72 εἰκ. 85-87). Ἡ ἐσφαλμένη ἀναφορὰ στὸ *Corpus* «aedicula S. Georginae» (IG XII 7, 54, 101) ὁδήγησε τοὺς ἐπιγραφικοὺς στὴν ἀναζήτησι τοῦ ναΐσκου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὰ Ξενοτάφια (βλ. παρακ. σ. 206 σημ. 659).

649. Γιὰ τὸ τοπωνύμιο βλ. Μηλιαράκη 1884, 25· ὁ Ἰωαννίδης, Ἀρχ. κατάλ. (φυλ. 7) σημειώνει: «Ξενοτάφια, ἐκ τοῦ ὀνόματος δῆλον ὅτι ἐκεῖ ἐθάπτοντο οἱ ξένοι», καὶ ἄλλοι: «ξένων τάφοι»· ὁ Μηλιαράκης 1884, 8 (γράφει Ξενοτάφεια). Γιὰ τὶς ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὰ Ξενοτάφια βλ. Εὐρ. III.: θέσεις προέλευσης ἐπιγραφῶν.

650. Ἡ τοπωνυμία Καβάρδακας, (ὁ), γνωστὴ ἀπὸ τὸ IG XII 7, 95: «πλησίον τοῦ φρέατος ΚΑΒΑΡΔΑΚΑ», σημειώνεται καὶ ἀπὸ τὸν Ἰωαννίδη ὡς θέση προέλευσης καὶ ἄλλων ἐπιγραφῶν (βλ. Εὐρ. III.: θέσεις προέλευσης ἐπιγραφῶν)· σήμερα ἀκόμα βρίσκονται στὸν Καβάρδακα εὐμεγέθεις ἀρχαῖοι λίθοι μετασκευασμένοι σὲ βαθιὲς γοῦρνες (εἰκ. 191)· κάθε Ἰούλιο, οἱ Κατωμερίτες, κατ' ἔθος, τὶς μεταφέρουν γιὰ ὀλίγες ἡμέρες στὸ μαγκιπειὸ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς στὰ Παραδείσα γιὰ νὰ παρασκευάσουν τὸν κοφτό, τὸ πατροπαράδοτο ἔδεσμα ἀπὸ χόντρο ποὺ προσφέρουν στὸ πανηγύρι· σχετικὰ βλ. Μηλιαράκη 1884, 44 καὶ Βογιατζίδη 1918, 128 κέ.

651. Ἀναφέρεται ὡς ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΟΥΛΟΥΔΕΝΑ (IG XII 7, 102)· πρόκειται γιὰ παλαιὸν τοπωνύμιο «εἰς (θέσιν) Πουλούδεναν», ἐξ οὗ τὸ ἐπίθετο τῆς Παναγίας τῆς Πουλούδενας, σήμερα γνωστῆς μόνον ὡς Παναγία ἡ Παπαντή.

652. IG XII 7, 119 (ΑΣΑ, ΣΕΙ 77).

653. Βλ. παρακ. σ. 226. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς (IG XII 7, 157, 170), ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ὕλικές μαρτυρίες, κινητὰ εὐρήματα καὶ κατὰ χώραν λείψανα, ὅπως στὸ Ἑλληνικό, καὶ στὰ ἐκκλησιάκια τῆς Παναγίας, τὸ Θεολογάκι καὶ τὸν Ἀγ. Παῦλο (βλ. προσεχῶς Μαραγκοῦ, *Ἀμοργιακὰ Ἰωαννίδου*).

654. Ὁ Ἰωαννίδης μεταγράφει καὶ ἀποδίδει σχεδιαστικὰ ἀνέκδοτη, ἀρχαῖα ταφικὴ ἐπιγραφὴ «παρὰ τὴν Ἀγίαν Ἄνναν, εἰς σταῦλον τοῦ Δ. Παπαναστάση»: βλ. προσεχῶς Μαραγκοῦ, *Ἀμοργιακὰ Ἰωαννίδου*.

655. Βλ. παρακ. σ. 226-227.

656. Στὸ *Corpus* ἀναφέρεται ὡς τόπος προέλευσης τῆς ταφικῆς ἐπιγραφῆς IG XII 7, 215.

657. Βλ. παραπ. σ. 205 σημ. 648.

στὰ Ξενοτάφια, καθὼς καὶ στὸν κάμπο τῆς Κολοφάνας στὴν Πουλούδεναν, στὸ ἐκκλησάκι τῆς Παπαντῆς.

Γιὰ τὰ Ξενοτάφια ἐλάχιστα γνωρίζομε· ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πάντα ζωντανὲς διηγήσεις «γιά ἀρχαῖες σπηλιὲς μὲ μπρουσελάνη καὶ σπηλιδάκια μὲ φαντάσματα», καθὼς καὶ τὶς μνεῖες τοῦ Μηλιαράκη περὶ ἀρχαίων λειψάνων, δεξαμενῶν κλπ. «ὑπὸ τὸν βουνὸν τοῦ Λινοῦ»⁶⁵⁸, πολὺτιμες πληροφορίες σώζονται στὰ χειρόγραφα τοῦ Ἐ. Ἰωαννίδου: «ΝΑ τοῦ ἐκεῖ ναοῦ τοῦ ἁγ. Γεωργίου»⁶⁵⁹ 50 βήματα σχεδόν: εὔρηται τεῖχος παρατεινόμενον ἐπὶ 13 μέτρα, ὕψ. 2 1/2 μέτρ.[ων] διὰ λίθων μεγάλων καὶ μικρῶν ἀναμίξ, εἶναι δὲ στενόν, βλέπον πρὸς Δυσμ. πρὸς τὴν πεδιάδα τῆς Κολοφάνας καὶ δεσπόζον αὐτῆς, ὀρίζων λαμπρός· (σταῦλοι), ἀγροκατοικίαι πρὸς δυσμ. ἤδη τὸ ἀποκρύπτουν. 70 βήμ. ἀνωτέρω Ν.Α. ὀλίγον ἀνωτέρω ἀπὸ τὰ Ξενοτάφια ἀνατολικώτερον εὔρηται εἶδος σπηλίου μὲ σκληροτάτην ἀμμοκονίαν (μπινιάν), καὶ ἔτι 50 βήματα ἀνωτέρω δεξαμενὴ δίχα διηρημένη· ἔχει δὲ καὶ ἱκανὰ σπηλατοειδῆ μέρη ὡς τίνα κρυσφήγετα· καὶ ἑτέρα δεξαμενὴ κρυπτομένου τοῦ στενοτάτου στόματος διὰ σχίνων μεγάλων, θολοειδῶς, βαθεῖα, κεχρισμένη ἀμμοκονία· εἴσοδος ἐσκαμμένη εἰς μαλακὸν λίθον». Ἡ σημερινὴ εἰκόνα τῶν ἐρείπων, παρὰ τὶς φθορὰς τοῦ χρόνου, τὶς ἀλλοιώσεις ποὺ ἐπέφεραν ἐπισκευὲς καὶ μετασκευὲς τῶν σταύλων καὶ τῶν ἀγροκατοικιῶν, καθὼς καὶ ἡ προϊοῦσα ἐγκατάλειψη τῶν ἀγρῶν, ἐν πολλοῖς ἀντιστοιχεῖ στὴν περιγραφὴ τοῦ Ἰωαννίδου. Ἡ τοιχοδομία τῶν μετασκευασμένων σὲ σταύλους ἀρχαίων κτιριακῶν καταλοίπων (εἰκ. 188-189), οἱ διαστάσεις, ἡ μορφή καὶ ἡ κατεργασία τῶν λίθων στοὺς ἐπιφανειακῶς ὀρατοὺς τοίχους, ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα περὶ εὐμεγέθους κτιριακοῦ συγκροτήματος, ἀγνώστων πρὸς τὸ παρὸν διαστάσεων. Ἡ διάγνωση τῆς μορφῆς τοῦ συγκροτήματος δὲν εἶναι ἐφικτὴ χωρὶς συστηματικὴ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, καθαρισμὸς καὶ σχεδίαση ὅλων τῶν οἰκοδομικῶν καταλοίπων, τόσον τῶν κατὰ χώραν σωζομένων ὅσον καὶ τῶν ἐντοιχισμένων στίς ξερολιθιὲς καὶ στὸ παρακείμενο ἁλώνι. Ὡστόσο, ἀπὸ τὴν ἰσχυρὰ τοιχοδομίαν, τὴν γειτνίασιν μὲ τὶς φυσικὰς ἢ λα-

658. Μηλιαράκης 1884, 12 (σήμερα ὀνομάζεται ἡ Ληνοῦ ἢ Λινοῦ).

659. Ὁ Ἰωαννίδης σημειώνει ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ IG XII 7, 53 βρέθηκε «παρὰ τὸν ναὸν ἁγ. Γεωργίου (Ξενοτάφια), ὑπὸ Θ. Πρασίνου»· κατὰ τὸ Corpus «βρέθηκε στὸ χωριὸ Κολοφάνα» («re-perta in vico Κολοφάνα»). Ἡ πολυσήμενη ἐπιγραφὴ μὲ τὸ παραμυθητικὸ, ἀσφαλῶς χρονολογούμενο (242 μ.Χ.) ψήφισμα, —ἐκτίθεται ἀπὸ τὸ 1985 στὴν ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 81— μαρτυρεῖ καὶ γιὰ τὴν συνέχισιν τῆς ζωῆς στὴν περιοχὴ στὰ χρόνια

τῆς Ρωμαϊοκρατίας: βλ. Νίγδελη 1990, 54 σημ. 158, 55 σημ. 160, 63, σημ. 190. Πρόσθετες πληροφορίες γιὰ τὶς ἀρχαιότητες ποὺ ἀποκαλύπτονται στὰ Ξενοτάφια κατὰ τὸν ἔλεγχο θεμελιῶν τοῦ ΥΠΠΟ, ὀφείλω στὸν μαθητὴ μου Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ· ἐνδεικτικὰ σημειῶνω ὅτι τὸ 2003, στὴν διάρκεια ἐργασιῶν διάνοιξης δρόμου Δ-ΒΔ ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀγ. Γεωργίου διεπιστώθη ὑπαρξὴ «δωματίου μὲ πύθους», τὸ ὁποῖον κατεχώσθη χωρὶς νὰ ἀνασκαφῇ (βλ. προσεχῶς Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ, ΑΔ, Χρονικά 2003).

ξευμένες στὸν φυσικὸ βράχο σπηλαιόμορφες «στέρνες», μὲ πλούσιους βοσκότοπους καὶ πλατεῖα καλλιεργήσιμα ἄνδηρα, καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν προνομιακὴ θέση ἐπάνω ἀπὸ τὴν κατηφορικὴ πλαγιὰ ποὺ ἐποπτεύει ὅλον τὸν κάμπο τῆς Κολοφάννας καὶ ἐπιτρέπει τὸν ὀπτικὸ ἔλεγχο τῆς εὐρύτερης περιοχῆς καὶ τῆς θάλασσας πρὸς Β (εἰκ. 191), ἀβίαστα συνάγεται πὼς πρόκειται γιὰ σημαντικὴ, αὐτάρκη, ὀχυρὰ ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση πολλαπλῶν χρήσεων. Τὸν ἀμυντικὸ χαρακτήρα τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος καὶ τὴν χρῆση του ὡς φρουκτωρίου, στηρίζουν, ἐκτὸς τῆς ἰσχυρᾶς τοιχοδομίας, ἡ ἄμεση ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν παράκτιο πύργο στὴν *Μαύρη Μύθη* [4].

Στὴν μεγίστην κοιλάδα⁶⁶⁰ τῆς Κολοφάννας, ΝΑ ἀπὸ τὸ πηγάδι τοῦ *Καβάρδα-κα* (εἰκ. 191), στὴν ἄλλοτε εὐρύτατα γνωστὴ θέση *Πουλούδενα*, κυρίως γύρω ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τῆς *Παπαντῆς* (εἰκ. 192), εἶναι ἀκόμη ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ πολλὰ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ μέλη (εἰκ. 193-195), σκόρπια ἢ ἐντοιχισμένα, καθὼς καὶ κτιριακὰ λείψανα (εἰκ. 195). Στὸ κακότεχνα ἐξωραϊσμένο ἐκκλησάκι, δύσκολα διακρίνονται κάτω ἀπὸ τὰ τσιμέντα καὶ τοὺς ἀσβέστες τὰ ἐναπομείναντα ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ μέλη. Περισσότερα φαίνονται κοντὰ στὸ αὐλιδάκι, στὰ δυτικά, καὶ κυρίως στὸ πατητήρι, ὁμορφοκτισμένο μὲ ἀρχαίους κατεργασμένους λίθους· ἐδῶ εἶναι θεατὲς οἱ ἀρχαῖες πέτρες καὶ κυρίως ἡ λίθινη ὑδρορρόη, ποὺ χρησίμευε ὡς στόμιο ἐκροῆς τοῦ γλεούκου (εἰκ. 193).

Ἀνατολικά, δυτικά καὶ κυρίως νότια καὶ νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸν ναῖσκο σώζονται μέσα καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς μισογκρεμισμένους χωραφότοιχους ἢ κάτω ἀπὸ παμπάλαιες ἐλιές καὶ ἀμυγδαλιές λείψανα ἀρχαίων τοίχων μὲ φροντισμένη κυφωτὴ τοιχοδομία. Πάμπολλοι εὐμεγέθεις κατεργασμένοι λίθοι εἶναι κτισμένοι ὡς ἀντραλύκοι στὸ μισοχαλασμένο ἁλώνι (εἰκ. 194) ποὺ βρίσκεται στὸ χωράφι ἰδιοκτησίας Δ. Δεσποτίδη⁶⁶¹, κοντὰ στὸ παλαιό, σήμερα ἐγκαταλελειμμένο Δημοτικὸ Σχολεῖο⁶⁶².

Τὰ ἀνεξερευνήτα κτιριακὰ κατάλοιπα προφανῶς ἀνήκουν σὲ μεγάλο ὀρθογώνιο οἰκοδόμημα ὕστερων κλασσικῶν ἢ πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἀγνώστων ὅμως πρὸς τὸ παρὸν διαστάσεων, σχήματος καὶ προορισμοῦ. Μολονότι χωρὶς ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ καὶ σχεδιαστικὴ τεκμηρίωση δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀκριβὴς διάγνωση τῆς μορφῆς καὶ τῆς χρήσεως τοῦ οἰκοδομήματος, ἡ προνομιακὴ θέση του ἐπὶ τῶν ἀγρῶν, ἀνάμεσα σὲ εὐφορα χωράφια, ἡ μορφὴ καὶ ἡ κατεργασία τῶν λίθων ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση περὶ ὀχυρᾶς ἀγροικίας.

660. Μηλιαράκης 1884, 11.

661. Ἀπὸ τὴν παρακείμενη οἰκία Δ. Δεσποτίδη προέρχεται πιθανῶς καὶ ὁ μαρμαρίνος ἡμιανδριάς, ποὺ βρίσκεται στὴν ΑΣΑ (ἀρ. Κ 40): Μαργαχοῦ 2002, 159 σημ. 422.

662. Ἰδρύθηκε στὴν δεκαετία τοῦ 1930 μὲ

πρωτοβουλία τῆς Ἀδελφότητος τῶν ἐν Αἰγύπτῳ Ἀμοργίνων καὶ δωρεὰς Ἀμοργιανῶν τῆς Διασπορᾶς: σχετικὰ βλ. Ἀμοργιανὰ, περιοδικὴ ἔκδοση τοῦ Συνδέσμου τῶν Ἀμοργίνων, ἔτος Θ' Τεύχος 10ο, 2004, 234, 253-254, 256, 259, 261-262, 264, 266-267.

Εἰκ. 188. Ξενοτάφια Κολοφάνας: ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα μετασκευασμένα σὲ σταύλους.

Εἰκ. 189. Ξενοτάφια: μερικὴ ἄποψη ἐσωτερικοῦ χώρου ἀρχαίου κτίσματος μετασκευασμένου σὲ σταῦλο.

Εἰκ. 189α. Λείψανα ἀρχαίου κονιάματος σὲ σταῦλο.

Είκ. 190. Μερική άποψη του κάμπου της Κολοφάνας και της Β. άκτῆς ἀπὸ τὰ Ξενοτάφια.

Είκ. 191. Καβάρδακας Κολοφάνας: ἀρχαῖοι λίθοι μετασκευασμένοι σὲ γοῦρνες.

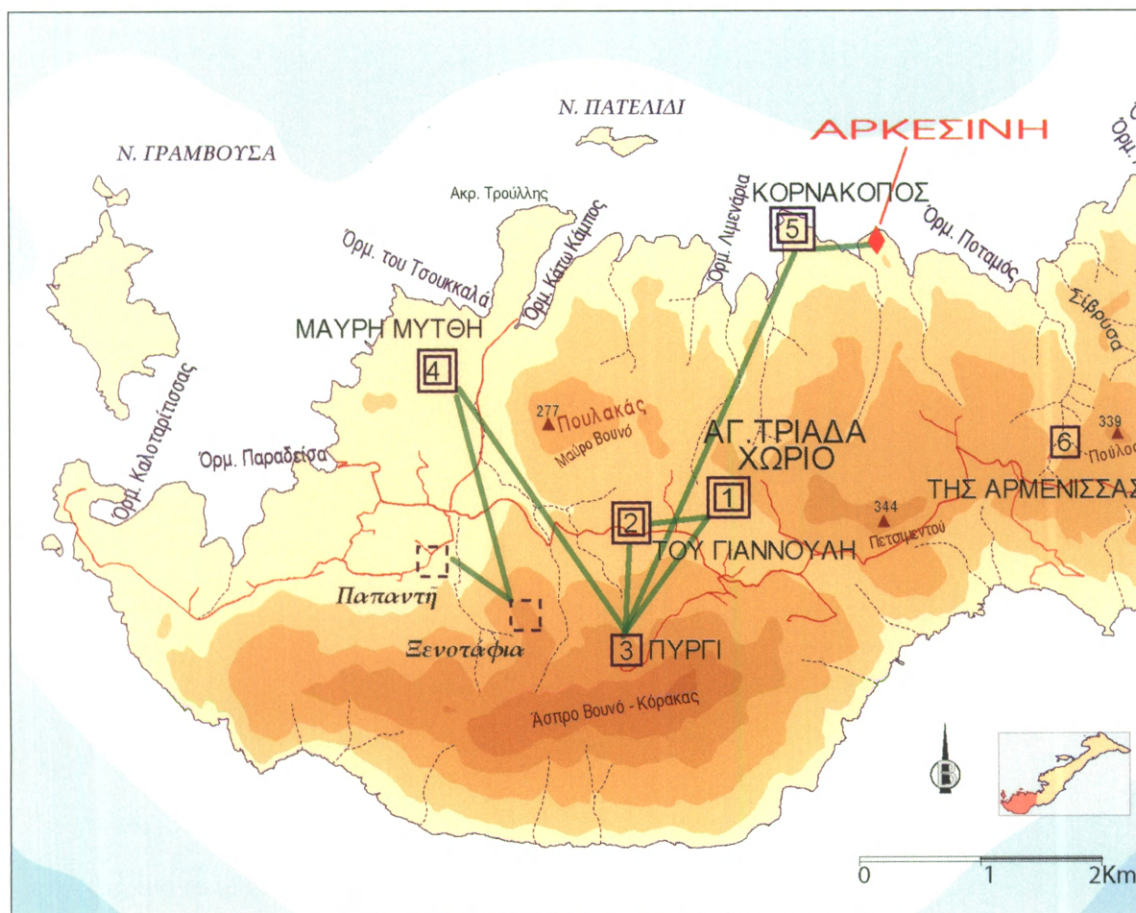
Εἰκ. 192. Κολοφάνα: τὸ ἐκκλησάκι τῆς Παπαντῆς (τῆς Παναγιᾶς τῆς Πουλούδενας).

Εἰκ. 193. Κολοφάνα: ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ μέλη ἐντοιχισμένα σὲ πατητήρι Δ ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Παπαντῆς.

Εικ. 194-195. Κολοφάνα: τὸ ἀλώνι καὶ ἀρχαῖα κτιριακὰ λείψανα κοντὰ στὸ ἐκκλησάκι τῆς Παπαντῆς.

Είχ. 196. Περιφέρεια Άρκεσίνης (Κάτω Μεριᾶς): οἱ πύργοι καὶ οἱ μεταξύ τους ὀπτικὲς ἐπαφές.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΡΚΕΣΙΝΗΣ [1-6]

[1]. *Ὁ πύργος τοῦ Βασίλη στοῦ Χωριό - Ἀγία Τριάδα* (εἰκ. 1-27, 32-34, 37-44, 46-48, 50-52, 59-65, 67-72, 83-87, 91-120, 127-139, 152-154, 175, 177-178, 196).

Υψμ.: 200 μ. Ὁρθογώνιος, 25.31 μ. × 11.40 μ., μέγ. σωζ. ὕψ. 5.60 μ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ross, 1843, 37-39, 42-43 κέ.
 Ἰωαννίδης 1852, 155.
 Weil 1876, 335.
 C. Bursian, *Geographie von Griechenland* (1868-1872) τόμ. II, 516 σημ. 2.
 Μηλιαράκης 1884, 12, 15, 50, 76.
 Bent 1885, 489: «...the one at Arkesini is about the best in Greece», καὶ 499-500 (βλ. παραπ. σημ. 53).
 Philippson 1901, 101 σημ. 2, σ. 102, σημ. 3.
 Dawkins-Wace 1905-1906, 157, εἰκ. 4-5.
IG XII 7 (1908) σ. 161 (χάρτης Ἀμοργοῦ).
 A. Buchon, *Voyage dans l'Eubée, les îles ioniennes et les Cyclades* (1911, τὸ ταξίδι ἔγινε τὸ 1843), 183.
 Βογιατζίδης 1918, 98.
 Ormerod ²1978, 42 σημ. 1, σ. 49 σημ. 1.
 Bon 1930, 183 σημ. 5-6.
 Scranton 1941, 167.
 H. Möbius, *Antike Bauten auf Mykonos*, *AM* 50, 1925, 42 σημ. 3.
 Young 1956, 139 εἰκ. 7.
 Α. Ὀρλάνδος, *Τὰ ὑλικά Δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων* (1959-1960) 218-219 σημ. 2.
 Σίμος 1962, 5-7.
 Haselberger 1972, 431 σημ. 6.
 Pečirka 1973, 124 εἰκ. 1, 3.
 Nowicka 1975, 47 εἰκ. 12 ἀριθμ. 3, σ. 54-55 σημ. 152.
 L. Marangou, *Amorgos, στὸ Die griechischen Inseln* (Ἐκδ. Evi Melas, DuMont Verlag, Κολωνία 1973, ¹⁰1989), 170.
 Α. Μαραγκοῦ, *Ἡ Ἱστορία τῆς Ἀμοργοῦ ἀπὸ τὰ Μνημεῖα τῆς Πρακτικῆς τοῦ Α' Παναμοργιανοῦ Συνεδρίου* (Ἀθήνα 1975) 137 κέ.
 Haselberger 1978, 362 σημ. 54, 363 εἰκ. 16, 366 εἰκ. 18.
 L. Haselberger, *Befestigte Turmgehöfte im Hellenismus auf Kykladeninseln Naxos, Andros und Kea*, Technische Universität, München 1978 (Διδακτορικὴ Διατριβή, Πολυτεχνεῖο Μονάχου, δακτυλόγραφη, ἀδημοσίευτη).
 Lawrence 1979, 193.
 Boussac-Rougemont 1983, 115-119, 116 εἰκ. 4.
 Munn 1983, 32 σημ. 68.
 Ruschenbusch 1985, 270: «(1) Turm bei Ag. Trias. Ross II, 43 f.».
 Rougemont 1990, 207, σημ. 22.
 L. Marangou, *EAA, Suppl. sec.* 1971-1994 (ἔκδ. 1994), λ. *Amorgos*, 198, εἰκ. 241.
 Μενδώνη 1998(α), 473, 474 εἰκ. 6-7.
 Marangou 2001, 234-235, 242 εἰκ. 2-3, σ. 243 εἰκ. 4.
 Α. Μαραγκοῦ, *Ὁ Πύργος στοῦ Χωριό-Ἀγία Τριάδα Ἀρκεσίνης Ἀμοργοῦ* (Ἀθήνα 2000) 1-14, εἰκ. 1-14.
 L. Marangou, *The Tower at Horio-Aghia Triada, Arkesini on Amorgos* (Athens 2001) εἰκ. 1-14.
 Μαραγκοῦ 2002, 50-56 σημ. 173-179, εἰκ. 64-72.
 Μ. Κορρές, *Νησιά τοῦ Αἰγαίου. Ἀρχιτεκτονική* (Ἀθήνα 2003) 47 εἰκ. 1.
 Βλ. καὶ παραπ. σ. 3-186.

[2]. Ὁ πύργος τοῦ Γιαννούλη (εἰκ. 196-203).

Περιφέρεια τοῦ Χωριοῦ. Ὑψμ.: 240 μ. Ὁρθογώνιος, 30 × 30 μ. (κατὰ τὸν Ἰωαννίδη: 31 × 31 μ.).

Weil 1876, 335: «...den Weg von Kolophana auf die Höhe zu decken steht ein zweiter aber nur in 3-4 Quaderschichten erhaltener Thurm, etwa 10 Minuten⁶⁶³ westlich vom erst⁶⁶⁴ genannten».

Μηλιαράκης 1884, 12, 50-51: «...ἐρείπια καλούμενα Πύργος τοῦ Γιαννούλη, ἀλλὰ περὶ τούτου δυσκόλως δύναται ν' ἀποφανθῇ τις, ἂν εἶνε ἀρχαῖος ἢ μεταγενεστέρων χρόνων».

Βογιατζίδης 1918, 98-99.

Σίμος 1962, 5-7.

Boussac-Rougemont 1983, 115 (χάρτης εἰκ. 7, ἄρ. 11).

Ruschenbusch 1985, 270: «(5) Turm in der Ebene Kolophana⁶⁶⁵, Weil 335».

Marangou 2001, 238 σημ. 29, εἰκ. 1 καὶ 11.

Μαραγκοῦ 2002, 56 σημ. 180, σ. 183.

Βλ. ἐπίσης παραπ. σ. 4 σημ. 10, σ. 174 σημ. 495, σ. 181 σημ. 541, σ. 191.

Βρίσκεται στὴν θέση *Φυρολάγκαδα*⁶⁶⁶ ΝΔ ἀπὸ τὸν πύργο στὸ *Χωριό-Ἀγία Τριάδα*, κοντὰ στὸν παλιὸ δρόμο καὶ τὴν σύγχρονη ὁδὸ, στὸ μεσόστρατο ἀνάμεσα στὸν κάμπο τοῦ *Χωριοῦ-Ἀγ. Τριάδος* καὶ στὴν κοιλάδα τῆς *Κολοφάνας*, πλησίον τοῦ δρόμου ποὺ ὁδηγεῖ στὸν λιμένα τοῦ *Κάτω Κάμπο*⁶⁶⁷, καὶ ἔχει ὀπτική ἐπαφή μὲ τοὺς πύργους στὸ *Χωριό* [1], καὶ στὸ *Πυργί* [3] (εἰκ. 196).

Τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα (εἰκ. 197-202) τοῦ εὐμεγέθους, ἰσχυροῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος σήμερα καλύπτονται ἀπὸ νεώτερους χωραφότοιχους καὶ πυκνὴ αὐτοφυὴ βλάστηση. Πρῶτος ὁ Ἰωαννίδης τὸ 1857⁶⁶⁸ κατεμέτρησε τὸ μνημεῖο καὶ ἀπέδωσε γραμμικὰ τὸ ὀρθογώνιο σχῆμα, καθὼς καὶ τὴν, ἀθέατη σήμερα, ἐσωτερικὴ του διάρθρωση (εἰκ. 203). Ἡ προσεγμένη κυφωτὴ τοιχοδομία (εἰκ. 200, 201) τῶν ὀλίγων δόμων, ὁρατῶν κατὰ τόπους κάτω ἀπὸ τοὺς ὑπερκείμενους τῶν ἀρχαίων τοίχων ὑψηλοὺς τράφους, εἶναι ἀκριβῶς ὅμοια μὲ ἐκείνην τοῦ πύργου [1] στὸ *Χωριό*.

Ἀπὸ τὴν πυκνὴ βλάστηση καὶ τοὺς λιθοσωροὺς ἔχουν τελείως καλυφθεῖ, ἂν βέβαια δὲν ἔχουν ἐξαφανιστεῖ, τὰ σημειούμενα ὑπὸ τοῦ Ἰωαννίδου λίθινα, ὁρατὰ ἐπιφανειακῶς ἕως τὸ 1989, «λύχνος ἐλαιοτριβείου» καὶ κύλινδρος⁶⁶⁹ (εἰκ. 203), καθὼς καὶ θραύσματα παραθύρου (μέγ. σωζ. πλ. 0.80-85 μ.).

Ἡ προνομιακὴ «θέσις λαμπρά, ὀρίζων ἐξαίσιος, εὐάερος»⁶⁷⁰, τοῦ μνημειακῶν δια-

663. Μολονότι δὲν ἀναφέρει ρητὰ τὸ ὄνομα ἀπὸ τὴν περιγραφὴ διαπιστώνεται ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν πύργο *Τοῦ Γιαννούλη*.

664. Sc. τὸν πύργο στὸ *Χωριό* [1].

665. Τὸν συγχέει μὲ τὸν [3].

666. Στὶς χειρόγραφες σημειώσεις τοῦ Ν. Κοντολέοντος (βλ. παραπ. σ. 13 σημ. 57) διαβάζομε «πύργος Γιαννούλη στὰ *Φυρολάγκαδα*».

667. Βλ. παραπ. σ. 204 σημ. 639, σ. 205 σημ. 653. Μηλιαράκης 1884, 11. Boussac-Rougemont 1983, 113, 115. Σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὰ ἀρχαῖα λείψανα στὸν *Κάτω Κάμπο* σώζονται στὰ *Ἀρχαιολ. Κατ. Ἰωαννίδου*.

668. Στὸ σχέδιο γράφει «πύργος τοῦ.....».

σὲ ἄλλες ὅμως πρόχειρες σημειώσεις καὶ κυρίως στὴν περιγραφὴ τῆς Ἀγίας Ἄννας (βλ. παρακ. σ. 215 σημ. 674): «...ὁ πύργος τοῦ Γιαννουλάκη»· στὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ 1888 (βλ. σ. 204 σημ. 640) καὶ σὲ καταλόγους ἀρχαίων θέσεων γιὰ τὰ Ἀμοργιακὰ σημειώνει: *τοῦ Γιαννούλη*.

669. «Ἐν τῷ + εὖρηται ἐντετοιχ[ισμένος] λίθος μέγας, ὃν σήμερον καλοῦμεν λύχνον τοῦ ἐλαιοτριβείου, καὶ ἐχρησίμειε ποτὲ ὡς τοιοῦτος ὧδε γράφομεν· παρ' αὐτὸν δὲ κεῖται σῶον ἐπίσης καὶ τὸ καλούμενον κύλινδρος [= τὸ κύλιντρο] σχήμ[ατος] τοιοῦτου καὶ μήκ. 0.50, διαμ. τῆς μεζονος 0.70; (.....).....».

670. Ἰωαννίδης αὐτόθι.

στάσεων πύργου, τοῦ μεγαλύτερου ὄλων τῶν τυπολογικᾶ συγγενῶν γνωστῶν παραδειγμάτων, ἀνάμεσα σὲ εὐφορα χωράφια, καθὼς καὶ τὸ τοπωνύμιό μὲ τὸ κτητικὸ τοῦ Γιαννούλη⁶⁷¹, δηλώνουν, ὅτι, ὅπως στὰ νεώτερα χρόνια, καὶ στὴν ἀρχαιότητα ἦταν σημαντικὴ ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση⁶⁷² πολλαπλῶν χρήσεων, οἰκογενειακοῦ χαρακτήρα.

Δὲν εἶναι γνωστὸν ἐὰν σὲ ἄμεση γειτνίαση ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες οἰκιστικὲς ἐγκαταστάσεις. Ὡστόσο, στὴν γειτονικὴ, ἀρχαιολογικὰ ἀκόμα ἄγνωστη περιοχὴ Β καὶ ΒΔ τοῦ πύργου, σώζονται κτιριακὰ λείψανα καὶ οἰκοδομικὰ μέλη, κυρίως Α, Β καὶ Δ τοῦ ναΐσκου τῆς Ἀγίας Ἀννας⁶⁷³. Τὸ ὁμώνυμο ἐκκλησάκι εἶναι κτισμένο μὲ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὑλικὸ καὶ πιθανότατα βρίσκεται ἐπάνω σὲ οἰκοδόμημα προσεγμένης τοιχοδομίας τῶν ὀψιμων κλασσικῶν χρόνων. Οἱ πρῶτες, πολύμορφες πληροφορίες τοῦ Ἰωαννίδου⁶⁷⁴ βοηθοῦν τόσον στὴν ἀνασύνθεση τῆς ἐν μέρει ἀλλοιωμένης παλαιᾶς εἰκόνας αὐτῆς τῆς θέσης ὅσον καὶ στὴν ἀναζήτησι τῶν ἐλλειπόντων.

Σὲ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα εἶναι θεμελιωμένη⁶⁷⁵ καὶ ἡ παρακείμενη στὰ ΝΑ, ἀκόμα ἐν χρήσει, καμαροσκέπαστη γιστέρνα⁶⁷⁶, πιθανῶς Βυζαντινῶν χρόνων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ κτιριακὰ κατάλοιπα καὶ ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν, σημαντικὴ εἶναι ἡ, κατὰ τὴν διάνοξη τοῦ δημόσιου δρόμου, ἀποκάλυψη δύο κεραμικῶν κλιβάνων⁶⁷⁷ δυτικὰ ἀπὸ τὴν γιστέρνα, καθὼς καὶ ἡ ἀνεύρεση ἐνυπόγραφης μήτρας «μεγαρικοῦ» σκύφου⁶⁷⁸.

Βόρεια ἀπὸ τὸν ναῖσκο, στὸ μοναστηριακὸ χωράφι τὸ λεγόμενο «ἀλωνίστρια», εἶναι ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ οἰκοδομικὰ λείψανα διαφόρων ἐποχῶν, δεξαμενῇ⁶⁷⁹ καὶ ἄλλα, καθὼς καὶ ἐπιγραφὴ πρῶιμων χριστιανικῶν χρόνων.

671. Ἀνάλογες τοπωνυμίες ὅπως τοῦ Βασίλη [1], ἢ τοῦ Φράγκου (σχετικὰ βλ. Σίμος 1962, 5-7), δὲν ἀποτελοῦν μόνον μαρτύρια τῆς νεώτερης ἱστορίας τῶν μνημείων, τῆς συνέχισης τῆς ζωῆς σὲ χέρια ιδιωτῶν, ἀλλὰ στηρίζουν καὶ τὴν ὑπόθεσιν περὶ ιδιωτικῶν, ἀγροτικῶν ἐγκαταστάσεων καὶ στοὺς ἀρχαίους χρόνους.

672. Πρβ. ἀρ. [10], σ. 252-253.

673. Μαργακοῦ 2002, 48 σημ. 166-167.

674. Ἀρχαιολ. Κατάλ. (1857): «Εἰς Ἀγίαν Ἀνναν εὕρηται πολλοὶ λίθοι κοινοὶ μεγάλοι ἀλλιστα λελαξευμένοι οἱ μὲν ἐντετοιχισμένοι ἐν τῷ ναῷ, οἱ δὲ ἐρριμμένοι πολλαχοῦ μεταξὺ τῶν θάμνων οἵτινες ἐκεῖ εὐρέθησαν ἐξ ἀμνημον[εύτων] χρόνων δὲν μετεφέρθησαν ἀπὸ Γεωργίνα (βλ. παραπ. σ. 205 σημ. 648) διότι μακρὰν καὶ ἀνήφορον. -40 βήματα ΝΔ ἢ ΒΔ εὕρηται τοῖχος εὐτελής καὶ γωνία ἐτέρου τοίχου. Πρὸς Ν. τοῦ ναοῦ εὕρηται 6 ἀλώνια*, διότι ἐκ παραδόσεως ἄδεται ὅτι ἐκεῖ μετέφερον τ' ἀστάχια ἀπὸ τὴν Κολοφάνα δι' ἀσφάλειαν, διὰ τὸν φόβον τῶν Σαρακηνῶν, οἵτινες ἐκλεπτον αὐτούς. -50 βήματα πρὸς Α. τοῦ ναοῦ εὕρηται λίθοι ἐγγώνιοι μεγάλοι μεταξὺ τῶν ἀγρίων θάμνων, ἀριστερᾷ τῷ ἀναβαίνοντι λίθοι ἐν τῷ τόπῳ [κατὰ χώραν]

μὴ κινηθέντες καλῶς λελαξευ[ένοι] καὶ γωνία ἦν ἀνήγειραν ἐλπίζοντες θησαυρόν. Καὶ 150 βήμ. πρὸς Ἀνατ. τοῦ ναοῦ τοῖχος διασταυρούμενος τὴν ὁδόν. Ἀκολουθῶς δεξιᾷ τῷ ἀναβαίνοντι ὁ πύργος τοῦ Γιαννουλάκη. Μαυροχώραφα». *Τὰ ἀλώνια σώζονται μισοχωσμένα στὴν κλαδωριὰ τοῦ Μοναστηριοῦ, γνωστὴ ὡς Ἀλωνίστριες.

675. Κάτω ἀπὸ εὐμεγέθεις λιθοπλίνθους, μετασκευασμένες σὲ ποτίστρες ζώων, σύρριζα στὸν Β. τοῖχο τῆς δεξαμενῆς, ὀλιγώρη σωστικὴ ἀνασκαφὴ μὲ τοὺς Σ. Γιαννακό, Δ. Κοκκῶν καὶ Γ. Ί. Γαβαλᾶ ἀποκάλυψε κεραμικὸ κλίβανο ἐλληνιστικῶν χρόνων: Μαργακοῦ 2002, 48 σημ. 167-168.

676. Πρβ. ἀρ. [10] σ. 253.

677. Τὸ πλῆθος τῶν ὀστράκων, ἄβαφον ἀμφορέων, μελαμβαφῶν ἀγγείων πρῶιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ οἱ κλίβανοι πιστοποιοῦν ὅτι πρόκειται γιὰ ἐργαστήριον κεραμικῆς.

678. Ἐπιφανειακὸ εὕρημα τοῦ Σ. Γιαννακοῦ: σχετικὰ βλ. Β. Παππᾶ, Δ' Ἐπισυν'Ελλ'Κερ 1994, 355-358, σημ. 20-40 πίν. 259, 260 (βλ. καὶ παραπ. σ. 134 σημ. 338).

679. Ὅπως λένε οἱ παλαιοί, «ἡ μεγάλη στέρνα τῆς Ἀγίας Ἀννας, πρὶν νὰ χωστῇ», ἦτον σὲ ὥρα κινδύνου ὑπόγεια κρύπτη γιὰ τὰ ζῶα.

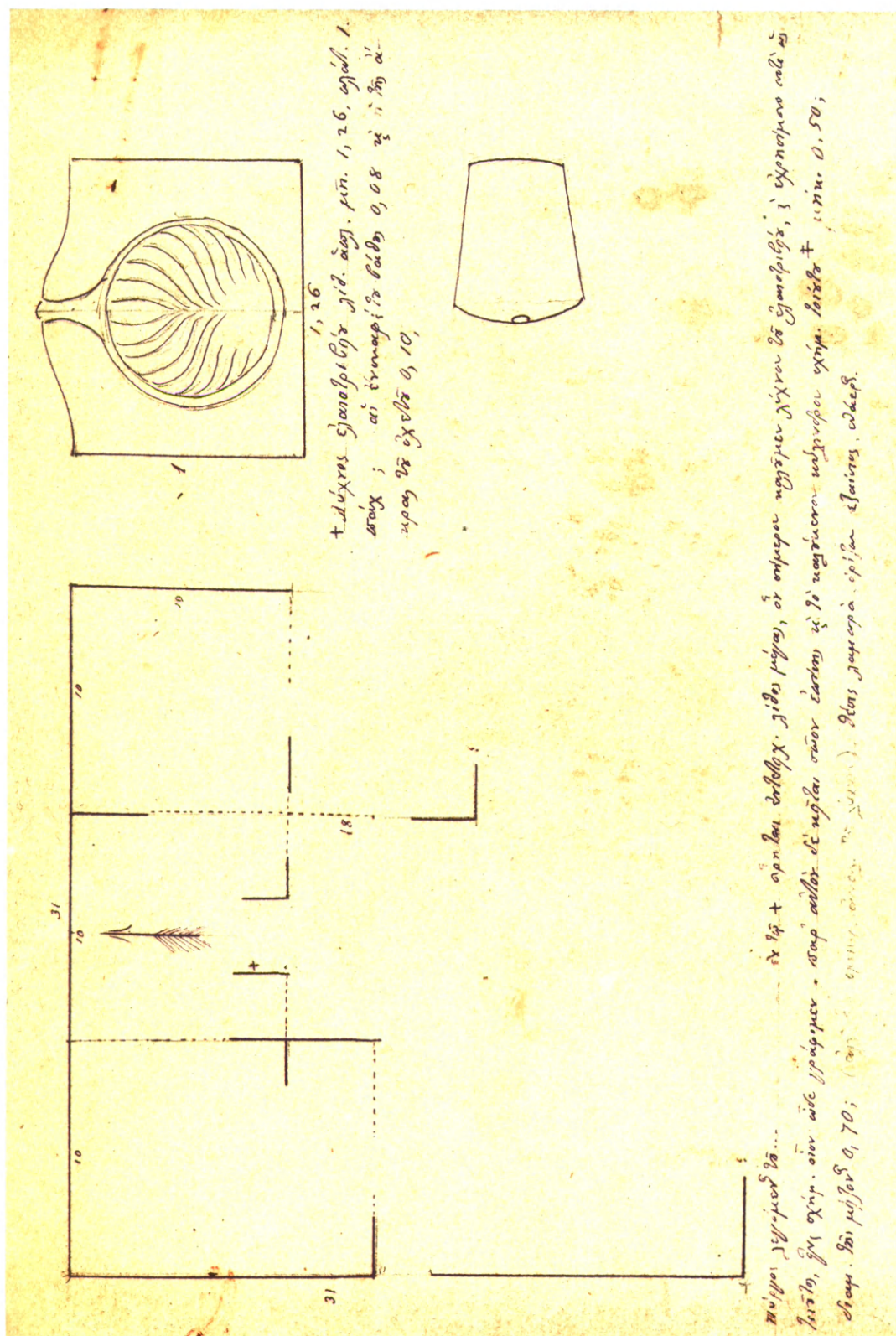
Εἰκ. 197-198. Ὁ πύργος τοῦ Γιαννούλη: λείψανα ἀρχαίου τοίχου κάτω ἀπὸ νεώτερο χωραφότοιχο.

Είχ. 199-200. Ό πύργος τοῦ Γιαννούλη: οἰκοδομικά λείψανα.

Εἰκ. 201-202. Ὁ πύργος τοῦ Γιαννούλη: λείψανα ἀρχαίων τοίχων κάτω ἀπὸ νεώτερους χωραφό-
τοιχους.

Εἰκ. 203. Ὁ πύργος τοῦ Γιαννούλη: σκαρίφημα τῆς κάτοψης ὑπὸ Ε.μ. Ἰωαννίδου (1857).

[3]. *Τὸ Πυργί* (εἰκ. 196, 204-214).

Περιφέρεια Χωριοῦ - Κολοφάνας. Ὁρθογώνιος. Ὑψμ.: 523 μ.

Διαστ.: 6.60 × 6.60 μ., μέγ. σωζ. ὕψ. στὴν ΒΑ. γωνία: 2.28 μ., πάχ. τοίχ.: 0.93 μ.

Ross II, 1843, 39: «Auf dem hohem Berge, der südwärts das Thal und zugleich die Insel begränzt, sollen⁶⁸⁰ wieder wohlerhaltene Reste einer ähnlichen Burg liegen. Die Gegend südwestlich von hier an der Küste heißt Kolophana (ή *Κωλοφάνα*) und das gegenüberliegende Eiland Krambussa (ή *Κραμβουσσα*)».

Weil 1876, 335: «... Kolophana selbst enthält dann, sowie man von der Höhe⁶⁸¹ herabkommt, einen dritten⁶⁸², in der Erhaltung

dem vorigen⁶⁸³ ähnlich und zum Schutz der Ebene bestimmt».

Βογιατζίδης 1918, 98-99.

Boussac-Rougemont 1983, 115 εἰκ. 7, ἀρ. 12.

Ruschenbusch 1985, 270: «Turm 10 Min. westl. von Nr 1, Weil, 335»⁶⁸⁴.

Marangou 2001, 238 σημ. 29, εἰκ. 1 καὶ 12.

Μαραγκοῦ 2002, 57 σημ. 181 εἰκ. 74.

Βλ. ἐπίσης παραπ. σ. 4 σημ. 17, σ. 174 σημ. 496, σ. 181, 191, 193 σημ. 592.

Ἡ φερώνυμη θέση, *Τὸ Πυργί*⁶⁸⁵, περίοπτο ὕψωμα (ὕψμ. 523 μ.) στὴν Β. πλαγιά τοῦ ὄρους Ἀσπρο Βουνό ἢ *Κόρακας*⁶⁸⁶, βρίσκεται ΝΔ ἀπὸ τὸν πύργο στὸ Χωριό [1] καὶ Ν τοῦ πύργου τοῦ *Γιαννούλη* [2]. Ἡ θέση, στὴν ἐσχατιὰ⁶⁸⁷ τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Ἀρκεσίνης, εἶναι εὐκόλα προσπελάσιμη ἀπὸ τὸ Χωριό, τόσον ὁδικῶς, ἀπὸ τὸν πρόχειρα ἀνοιγμένο χωματόδρομο, ὅσον καὶ ἀπὸ τὸ παλιὸ μονοπάτι ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Σταυροῦ, ΝΔ ἀπὸ τὸ Χωριό.

Ἐχει ἄμεση ὀπτική ἐπαφή τόσο μὲ τοὺς δύο πύργους στὴν ἐνδοχώρα, στὴν Ἀγ. Τριάδα [1] καὶ τοῦ *Γιαννούλη* [2], καθὼς καὶ μὲ τοὺς παράκτιους στὴν *Μαύρη Μύτθη* [4] καὶ στὸν *Κορνακοπό* [5] (εἰκ. 196). Ἡ θέση ἐπιτρέπει τὸν ὀπτικὸ ἔλεγχο τῆς θάλασσας πρὸς Β, καθὼς καὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, τόσο τῆς ὀρεινῆς, τῆς ἀσπόρου χώρας ὅσον καὶ τῆς φιλῆς, τῆς πεφυτευμένης γῆς, τῶν εὐφόρων κάμπων τοῦ Χωριοῦ, τῆς Ἀγίας Τριάδος καὶ τῆς Κολοφάνας, καθὼς καὶ τῶν χωραφιῶν τοῦ *Μαύρου Βουνοῦ*.

Τὰ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα βρίσκονται στὸ παλιὸ *μηνόρι*⁶⁸⁸ τοῦ *Εὐαγγέλου Νικήτα Νομικοῦ*, προστατευμένα ἀπὸ ὑψηλοὺς τοίχους (εἰκ. 205), ἀνάμεσα σὲ πλούσιους

680. Ἀπὸ τὴν διατύπωση: ... sollen wieder wohlerhaltene Reste einer ähnlichen Burg liegen = θὰ πρέπει καὶ ἐδῶ νὰ βρίσκονται καλὰ σωζόμενα λείψανα ἐνὸς πύργου παρόμοιου (μὲ τὸν πύργο στὸ Χωριό), συνάγεται ὅτι δὲν τὸν ἐπισκέφθηκε, ἀλλὰ τὸν γνωρίζει ἐξ ἀκοῆς.

681. Παρόλον ὅτι καὶ ἐδῶ δὲν ἀναφέρεται ρητὰ τὸ τοπωνύμιο, ἀπὸ τὴν περιγραφὴ συνάγεται ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ *Πυργί*.

682. Ἐννοεῖ τοῦ *Γιαννούλη* [2].

683. Ἐννοεῖ τοῦ *Γιαννούλη* [2].

684. Βλ. παραπ. σημ. 681.

685. Βλ. παραπ. σ. 4 σημ. 17. Γιὰ τὴν ἀναφορὰ τῶν ὄρων *πύργιον* καὶ *πυργίδιον* σὲ προχριστιανικὲς ἐπιγραφὰς βλ. Kent 1948, 295 κέ., Osborne 1985 b, 121· σὲ μεταγενέστερες ἐπιγραφὰς βλ. Young 1956, 141, σημ. 53.

686. Ἡ τοπωνυμία *Κόρακας* παραδίδεται ἤδη σὲ ἔγγραφο τοῦ 1360: Κουμανούδη 1999, 67 χάρτης 1. Βλ. ἐπίσης Philippon, 1901, 99; ὕψ. 577 μ.

687. Γιὰ τὸν ὄρο βλ. παραπ. σ. 177 σημ. 504 καὶ παρακ. σ. 310 σημ. 916.

688. Γιὰ τὴν λέξη *Μηνόρι* βλ. Βογιατζίδης 1918, 81· ἡ ἀδόκιμη ἐρμηνεία του, κατ' ἐμέ, ὀφείλεται στὴν ἐσφαλμένη ἐτυμολογία· τὸ *μηνόρι*, σύνθεση τῶν λέξεων *μὴν* καὶ *ῶρα*, ἂν καὶ σήμερα χρησιμοποιεῖται πλέον ἐλάχιστα, δηλώνει τὶς ἐξοχὲς μὲ κατοικίες, τὶς ἀπομακρυσμένες δηλαδὴ ἀπὸ τὰ χωριὰ ἀγροτικὲς περιοχὲς μὲ αὐτάρκειες κατοικίες, μόνιμες ἢ ἐποχικὲς· ἀντιθέτως, τὸ *λημέρι*, λέξη σύνθετη ἀπὸ τὶς [ό]λη καὶ [ή]μέρ[α], ἀναφέρεται στὶς ἐξοχὲς μὲ ποιμενικὲς κυρίως ἐγκαταστάσεις, ὅπου *λημερίζουν* οἱ βοσκοί, παραμένουν *ὀλημερίζ*, καὶ *ἀποστρέφουν* τὸ βράδυ.

βοσκότοπους και κοντά σε λιγοστά σπόριμα χωράφια, γνωστά ως του Μαυρογένη. Τò καλύτερα σωζόμενο τμήμα του μνημείου στο Πυργί⁶⁸⁹, τὸ τετράγωνο κτίσμα (εἰκ. 205-207), εἶναι μετασκευασμένο σε κατοικία. Δὲν γνωρίζουμε πότε κατέρρευσαν οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι καὶ ἡ στέγη, οὔτε πότε ἔκτισαν τὴν κατοικία με μικροὺς κατεργασμένους λίθους ἐπάνω στοὺς ἀρχαίους τοίχους (εἰκ. 206-209) καὶ τὴν στέγασαν με φεῖδες, πετροδόκαρα καὶ πλάκες (εἰκ. 210, 211, 212). Ὡστόσο, παρὰ τὴν μετατροπὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ ἀρχαίου τετράγωνου κτίσματος σε μόνιμη κατοικία με κτιστὸ⁶⁹⁰ κρεβάτι στὴν κάμαρη, καὶ μα(γ)ερ(γ)ιὸ με παραστιά, διατηροῦνται ἀκόμη ἀνέπαφα ἀρκετὰ στοιχεῖα τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα τοῦ μνημείου με τὴν ἀρχαία θύρα στὴν ἀνατολική πλευρά. Ἄγνωστη ὁμως παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἡ ἀκριβὴς ἀρχιτεκτονικὴ μορφή⁶⁹¹ τῶν ἀρχαίων λειψάνων.

Γιὰ τὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολόγηση τοῦ μνημείου στοὺς πρώιμους ἑλληνιστικοὺς χρόνους, μοναδικὸ ἔρεισμα ἀποτελεῖ καὶ ἐδῶ ἡ φροντισμένη τοιχοδομία τῶν σωζόμενων δόμων, ὁ ὀρθογωνικὸς ὁδηγός, καὶ ἄλλα μορφολογικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀπαντῶνται στοὺς πύργους⁶⁹² [1, 2, 4, 7, 10, 13, 15-18, 20], καθὼς καὶ σε ἀάμπολλα ἐκτὸς Ἀμοργοῦ τυπολογικὰ παράλληλα, κυρίως στὸν μικρασιατικὸ χῶρο⁶⁹³.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τετράγωνο ἀρχαῖο κτίσμα (εἰκ. 206-212), εὐάριθμα κατάλοιπα ἀρχαίων τοίχων εἶναι εὐδιάκριτα κάτω ἀπὸ μισογκρεμισμένους νεώτερους ξηρότοιχους (εἰκ. 205) καὶ λιθοσωρούς (εἰκ. 204), ἢ πνιγμένα ἀπὸ τὴν αὐτοφυὴ βλάστηση. Ἀρχαῖα δομικὰ μέλη βρίσκονται σκόρπια στὸν περιβάλλοντα χῶρο· μερικὰ κατὰ χώραν σωζόμενα, ὅπως ἓνα μεγάλο κατώφλι⁶⁹⁴ (εἰκ. 213) δυτικὰ ἀπὸ τὸ μνημεῖο, ἄλλα μεταποιημένα, ὅπως ὁ λίθος ἐλαιοπιεστηρίου ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀκόμη ὡς ποτίστρα· πολλὰ εἶναι μετακτισμένα στοὺς βοηθητικοὺς χώρους, στοὺς σταύλους, στὸν φούρνο, στὸ πατητήρι, στὰ ἀλώνια, ποὺ διατηροῦν ἀκόμα ἀτόφια σημαντικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀγροτικοῦ βίου, τόσον τοῦ ἀρχαίου ὅσον καὶ τοῦ νεωτέρου.

Γιὰ τὴν συνεχὴ χρῆση τοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς ἕως καὶ τοὺς νεώτερους χρόνους μαρτυροῦν καὶ ἀάμπολλα ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν⁶⁹⁵, ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ στοὺς γύρω ἀγρούς ἢ κτισμένα στοὺς ξηρότοιχους.

689. Δὲν σώζονται περιγραφὴ ἢ σχέδια τοῦ Ἰωαννίδου, μολοντί ἀσφαλῶς τὸ εἶχε ἐπισκεφθεῖ· στίς σημειώσεις του διαβάζουμε: «Πυργί Κάτω Μεριᾶς, ἄνω ὑψηλά», καὶ «ἀρχαιολογικὴ ἐκδρομὴ εἰς κάτω Μεριὰν... τῇ 23 Αὐγ. 1885...», Ἄγ. Ὀνούφριος [στὸ Χωριό] - Πυργί»· ἀλλοῦ σημειώνει τὴν θέση: «καὶ πλησίον Λινοῦς,.... βώθωνας».

690. Τὸ κρεβάτι εἶναι προσαρμοσμένο στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τῶν τριῶν ἀρχαίων τοίχων Α. Ν. καὶ Δ., ποὺ σώζονται σε ἱκανὸ ὕψος (2.28 μ.) καὶ σε ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση. Γιὰ τὰ κτιστὰ κρεβάτια με ἀποκρέββατο στὰ ἀμοργιανὰ σπίτια βλ. Μηλιαράκης 1884, 93 καὶ Μ.-Chr. Georgalli, *From Rural Shelter to Chora's Town Dwellings: Morphological Evolution of Traditional Buildings and Settlements on Amorgos* (ἀδῆμ. Διδ. διατριβή, Univ. of California, Los Angeles 1996).

691. Οἱ ἐπάλληλες μετασκευές, οἱ συνεχῶς

καταρρέοντες τοῖχοι καὶ οἱ λιθοσωροὶ παρακωλύουν σημαντικὰ τὴν σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τοῦ συνόλου τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος.

692. Γιὰ τυπολογικὰ συγγενὴ παράλληλα τοιχοδομίας στὴν Ἀμοργὸ βλ. παραπ. σ. 169· πρβ. ἐπίσης τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαίας Ἀρκεσίνης.

693. Ἐνδεικτικὰ βλ. Fr. Kolb - Barbara Kupke, *Lykien, Geschichte Lykiens im Altertum* (1992) 67 εἰκ. 108. Konezny 1997, 62 κέ.

694. Διαστ.: μῆκ. 1.44 μ., πλ. 0.54 μ., με δύο στροφεῖς διαμ. 0.05 μ., καὶ ὀρθογώνιο τόρμο μῆκ. 0.13 μ.

695. Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα ξεχωρίζουν κομμάτια ἀπὸ πῆλινους ἀρμεοὺς νεωτέρων χρόνων, καθὼς καὶ θραύσματα πίθων με γραμμικὴ καὶ φυτικὴ διακόσμηση (εἰκ. 214), πρώιμων ἀρχαίων χρόνων.

Ζωντανά μαρτύρια τῆς ἔως καὶ πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ἐντατικῆς καλλιέργειας στὰ λιγοστὰ σπόριμα χωραφάκια ἀκόμα καὶ σὲ στενὲς λωρίδες γῆς στὶς πλαγιὲς τοῦ ἄγονου βουνοῦ, ἀποτελοῦν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀλώνια, κυρίως οἱ σωζόμενοι ἀναλημματικοὶ ξηρότοιχοι τῶν ἀνδῶν⁶⁹⁶.

Ἔτσι, τὸ Πυργί, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προφανῆ χρήση τοῦ οἰκοδομήματος ὡς φρουκτωρίου, λόγῳ τῆς προνομιακῆς θέσης, ἦταν, ὅπως καὶ στὰ νεώτερα χρόνια, αὐτάρκης ἀγροτικῆ ἐγκατάσταση οἰκογενειακοῦ χαρακτήρα.

Εἰχ. 204. Τὸ Πυργί: μερικὴ ἄποψη τῆς κατοικιᾶς μὲ τὸ περγαλίδι.

Εἰχ. 205. Τὸ Πυργί: λεπτομέρεια τῶν ἀρχαίων καταλοίπων καὶ τῆς κατοικιᾶς.

696. Βλ. παρακ. σ. 313 σημ. 928· βλ. O. Rackham and J. Moody, Terraces στὸ Wells 1992, 123-130 μὲ βιβλιογραφία· βλ. καὶ τὴν παρατήρηση

τοῦ P. Halstead γιὰ τὰ καλλιεργούμενα ἄνδρα στὴν Ἄμοργό, στὸ Wells 1992, 131.

Εἰκ. 206. Τὸ Πυργί: ἡ ΒΔ. πλευρὰ τοῦ ἀρχαίου πύργου καὶ τῆς κατοικιᾶς (με̐ διαγράμμιση δηλώνονται οἱ νεώτερες ἐπεμβάσεις).

Εἰκ. 207. Τὸ Πυργί: λεπτομέρεια τῶν ἀρχαίων καταλοίπων.

Εἰκ. 208. Τὸ Πυργί: Ἀ. τοῖχος, λεπτομέρεια τῆς ἀρχαίας τοιχοποιίας.

Εἰκ. 209. Τὸ Πυργί: λεπτομέρεια τῆς ΒΑ. γωνίας τοῦ ἀρχαίου κτίσματος.

Εἰκ. 210-211. Τὸ Πυργί: λεπτομέρειες ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸν χώρον τοῦ ἀρχαίου κτίσματος.

Εἰκ. 212. Τὸ Πυργί: ἡ μετασκευασμένη ἀρχαία θύρα, μερικὴ ἀποψη.

Εἰκ. 213. Τὸ Πυργί: λίθινο κατώφλι κατὰ χώραν, ΝΔ τῆς κατοικιᾶς.

Εἰκ. 214. Τὸ Πυργί: θραῦσμα ἀνάγλυφου πίθου μὲ φυτικὴ διακόσμηση.

[4]. *Μαύρη Μύτθη* (εἰκ. 196, 215-220).

Περιφέρεια Κολοφάνης - Κάτω Κάμπου. Ὁρθογώνιος. Ὑψμ.: 64 μ.

Διαστ. (ὁρατές): περ. 6.37 μ. × 6.35 μ.· περιβόλου στὴν Ν. πλευρά: μῆκ. 20.8 μ. πάχ. τοίχ. 1.15-120 μ.

Weil 1876, 335: «... von einem vierten endlich, der zum Hafenschutz diente, haben sich bei Troulis, dem auf der Westseite des Hafens gelegenen Vorgebirge Ruinen erhalten».

Boussac-Rougé 1983, 115 («Mavrimiti» sic.), εἰκ. 7, ἀρ. 13.

Ruschenbusch 1985, 270: «Turm bei Troullis auf dem Vorgebirge auf der W-Seite des Hafens, Weil 335».

Marangou 2001, 234 σημ. 78.

Μαραγκοῦ 2002, 57 σημ. 182.

Τὸ κτιριακὸ συγκρότημα, γνωστὸ σήμερα μὲ τὴν τοπωνυμικὴ ἔνδειξη *Μαύρη Μύτθη*, βρίσκεται σὲ σχετικὰ χαμηλὸ βραχῶδες ὕψωμα (ὕψμ. 59 μ. κατὰ ΓΥΣ 1976), σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἀκτὴ τοῦ ὄρμου τοῦ Τσουκκαλᾶ, ἔναντι τοῦ ἀκρωτηρίου *Τρούλλης*⁶⁹⁷, δυτικὰ καὶ πλησίον τοῦ εὐλίμενου ὄρμου τοῦ *Κάτω Κάμπου*⁶⁹⁸. δεσπόζει ἐπάνω ἀπὸ τὰ πεδινὰ χωράφια τῆς εὐφορῆς κοιλάδας τῆς *Κολοφάνης*, ἔχει ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ *Πυργί* [3] καὶ ἐλέγχει ὅλην τὴν πρὸς Β θαλάσσια περιοχὴ⁶⁹⁹ (εἰκ. 196). Ἡ ἄμεση γειτνίαση τῆς θέσης *Μαύρη Μύτθη*⁷⁰⁰ μὲ τὸ ἀκρωτήριο *Τρούλλης* καὶ ἡ διαπίστωση ἀπὸ τὶς περιηγήσεις⁷⁰¹ παντελοῦς ἀπουσίας ἄλλων οἰκοδομικῶν λειψάνων στὴν γύρω περιοχὴ, μὲ ὁδήγησαν στὴν ταύτιση μὲ τὸν ὁμώνυμο πύργο ποὺ ἀναφέρει ὁ Weil.

Τὰ κατώτερα τμήματα τοῦ κεντρικοῦ οἰκοδομήματος καὶ τοῦ περιβόλου ἀποτελοῦν ἐν μέρει θεμέλιο ἢ εἶναι ἐνσωματωμένα σὲ κατοικίες⁷⁰². Ἡ κυρωτὴ τοιχοδομία κατὰ τὸ φευδοϊσόδομο σύστημα εἶναι τυπολογικὰ ὅμοια μὲ τῶν πύργων [1-3, 7, 10, 13, 15-18, 20]. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὄστρακα χρηστικῶν κυρίως ἀγγείων, ποὺ εἶναι σπαρμένα στοὺς ἀγροὺς στὴν νότια πλευρά, χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν ὕψιμο 4ο π.Χ. αἰ. ἕως καὶ τοὺς παλαιохριστιανικοὺς χρόνους. Μολονότι βρίσκεται πλησίον τῆς ἀκτῆς, τὸ ὀρθογώνιο σχῆμα, ἡ ἰσχυρὰ κατασκευὴ τοῦ καὶ τὰ λείψανα περιβόλου δὲν ἐπιτρέπουν νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀπλὸς φάρος· ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ ὄχυρὸ συγκρότημα πολλαπλῶν χρήσεων, κυρίως ἀγροτικοῦ χαρακτήρα.

Τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα στὴν *Μαύρη Μύτθη*, ὅπως διαπιστώσαμε πρόσφατα, ταυτίζονται μὲ τὸν ἀρχαῖον πύργον εἰς *Ἀγριομέλισσαν Κολοφάνης* (κατὰ τὴν *Ἀρμένισσαν*), τὸν ὁποῖον περιέγραψε, κατεμέτρησε καὶ διέγραψε ὁ Ἐμ. Ἰωαννίδης⁷⁰³. Μολονότι, ἐκτὸς τοῦ

697. Μηλιαράκης 1884, 14. Boussac-Rougé 1983, 115.

698. Βλ. παραπ. σ. 174-175 σημ. 499.

699. Λόγω τῆς προνομιακῆς τοῦ θέσης φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκε καὶ στὰ νεώτερα χρόνια, «στὸν καιρὸν τῶν πειρατῶν», γιὰ τὴν προστασία τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς καὶ τὴν φύλαξη τῶν ἀγαθῶν.

700. Τὸ τοπωνύμιον δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ τοὺς Μηλιαράκη 1884 καὶ Βογιατζίδη 1918.

701. Πάμπολλες φορὲς ἐπισκεφθήκαμε τὴν

περιοχὴ μὲ τὸν Σ. Γιαννακὸ καὶ τελευταῖα μὲ τὸν ἀρχαιολόγο Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ.

702. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἀκριβεῖς μετρήσεις ἀπὸ μὴ εἰδικούς, δὲν εἶναι ἐφικτές.

703. Βλ. Ἀρχαιολ. Κατάλ., Πύργοι: «Εἰς Ἀγριομέλισσαν Κολοφάνης (κατὰ τὴν Ἀρμένισσαν), ὑπάρχει πύργος ἀρχαῖος τετράγωνος οὗ τινος ἢ ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἥδε ἔχει μῆκος 6.35 καὶ αἱ λοιπαὶ ὁμοίως, ὕψ. δὲ σωζόμενον τοῦ α: 4.80 καὶ πάχ. 1 μέτρ., ἐν τῷ ἀγρῷ Νικ. Νομικοῦ, διὰ λίθων ὀγκωδῶν πρὸς Νότ. τοῦ πύργου

«ἀποτομωτάτου βράχου», τὰ σωζόμενα, σήμερα ὁρατὰ ἀρχαῖα κτιριακὰ κατάλοιπα εἶναι τελείως ἀλλοιωμένα καὶ ἐν πολλοῖς ἀθέατα μέσα στὶς νεώτερες κατοικίες, ἡ λεπτομερὴς, γλαφυρὴ περιγραφὴ ποὺ ἐν εἵδει ὑπομνήματος συνοδεύει τὸ σχέδιο μιᾶς ὕψης καὶ τὸ διάγραμμα (εἰκ. 220), ὁδήγησαν στὴν ταύτιση τοῦ πύργου. Ὁ ἀρχιτέκτων Γεώργιος Ἀντωνίου, βάσει τῶν μετρήσεων καὶ τοῦ προσανατολισμοῦ, ἀναγνώρισε μὲ βεβαιότητα στὸ σχέδιο τοῦ Ἑμ. Ἰωαννίδου τὸν πύργο τῆς *Μαύρης Μύτθης*· ἀλλὰ καὶ οἱ τοπωνυμικὲς ἐνδείξεις *Ἀγριομέλισσα*⁷⁰⁴ *Κολοφάνης* (κατὰ τὴν *Ἀρμένισσαν*⁷⁰⁵), καθὼς καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κατόχου τοῦ ἀγροῦ⁷⁰⁶ ἐπιβεβαιώθηκαν χάρις στὶς ἀσφαλεῖς πληροφορίες τοῦ φίλου Κωταμερίτη Ἰωάν. Γ. Γαβαλᾶ⁷⁰⁷.

Εἰκ. 215. Μαύρη Μύτθη: τὸ ἀλώνι καὶ ἡ βόρεια ἀκτὴ.

ὑπάρχει ἕτερος τοῖχος παράλληλ. τῆς Ν. πλευρᾶς αὐτοῦ μέτρ. 28: εἴτα χάνεται, ἀφανίζεται εἰς χώματα· εἰς δὲ τὸ Ἀνατ. αὐτοῦ μέρος στρέφοντας πρὸς Βορ... ὑπάρχουν 4 μέτρ. ὡς τὸ ὠδε τούτων διάγραμμα· εἰς τὰ τεῖχη δὲ ταῦτα εὕρηται λίθοι μήκ. 1.60 μέτρ., πλάτ. 0.40, πᾶχ. 0.50· πρὸς Νότ. τοῦ Νοτ. τούτου τοίχου τῶν 28 μ. ὑπάρχει βράχος ἀποτομώτατος κάθετος ἀκριβῶς μέχρι τῆς κάτω πεδιάδος περίπου 8 (;) μέτρ. παρατειν[όμενος] εἰς μῆκος ὑπὲρ τὰ 100 μέτρα ὥστε ὁ πύργος νοτιόθεν δὲν ἦτο εὐεπίβατος καὶ ἄπορον πρὸς τί ὠκοδομήθη τὸ μέγα ἐκεῖνο τεῖχος εἰς θέσιν λαμπράν, ὀρίζων εὐρύς, εὐάερον, τερπνὴν, ὕψους δὲ ἐν τῷ β 2 μέτρ. σώζεται ἀπὸ δ εἰς δ=12 1/2 μέτρ.».·

704. Τὸ τοπωνύμιο *Ἀγριομέλισσα* ἀναφέρε-

ται στὸν ἀπότομο βράχο καὶ στὰ χωράφια ποὺ βρίσκονται στὴν Ν. πλευρά, κάτω ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ γκρεμοῦ.

705. Τὸ βραχῶδες ὕψωμα ποὺ βλέπει πρὸς τὸν *κάβο τοῦ Τσουκκαλᾶ*, Β ἀπὸ τὰ χωράφια τῆς *Μαύρης Μύτθης*, καλεῖται καὶ σήμερα *Ἀρμένισσα Κολοφάνης*.

706. Ὁ ἀγρὸς τὸν 19ο αἰ. ἀνῆκε στὸν Νικόλαο Νομικὸ καὶ τὸν 20ο αἰ. περιῆλθε στὸν Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ ὡς προικῶν.

707. Στὴν οἰκογένεια τοῦ Ἰ. Γ. Γαβαλᾶ ἀνήκουν μέρος τοῦ ἀγροῦ τοῦ λεγόμενου *Μέλισσα*, καθὼς καὶ μία ἀπὸ τὶς νεώτερες κατοικίες ποὺ εἶναι ἐνσωματωμένες στὸν ἀρχαῖο πύργο. Γιὰ τὴν λέξη *Μέλισσα* βλ. Βογιατζίδη 1918, 80.

Είχ. 216. Μαύρη Μύτθη: μερική άποψη τής κατοικιᾶς ἐπάνω ἀπὸ τὰ χωράφια στὴν Ν. πλευρά.

Είχ. 217. Μερική άποψη τής κατοικιᾶς με τὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα.

Είχ. 218. Αρχαῖα καὶ νεώτερα κτιριακὰ λείψανα.

[5]. *Κορνακοπός* (εἰκ. 196, 221-232).

Περιοχή *Καστριού*. Ὁρθογώνιος. Ὑψμ.: 88 μ.

Διαστ.: ὁρατὸ ὕψ. στὴν ΝΔ. γωνία 1.77 μ., πᾶχ. Δ. τοίχου: 0.65 μ.

Dawkins-Wace 1905/1906, 157 σημ. 9.

Les Cyclades 1993, 98.

Nowicka 1975, 54 σημ. 152.

Marangou 2001, 233 σημ. 17 καὶ 71.

Boussac-Rougemont 1983, 115 (ἀναφέρεται ὡς ἀταύτιστος).

Τὸ ἀκρωτήρι τοῦ Κορνακοποῦ⁷⁰⁸ (εἰκ. 221) βρίσκεται ΒΔ ἀπὸ τὸ Βροῦτσι⁷⁰⁹, σὲ ἱκανὴ ἀπόσταση δυτικὰ ἀπὸ τὸ *Καστρί*. Σημαντικὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα ἀρχαίας ἰσχυρᾶς κατασκευῆς (εἰκ. 226-231) σώζονται σὲ χαμηλὸ βραχῶδες ὕψωμα (88 μ.), ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἄξενη καὶ ἀπότομη ἀκτὴ, ἀπέναντι ἀπὸ τὰ *Λιμενάρια*, τὸ *Δασονάρι*⁷¹⁰ καὶ τὸν ὄρμο τοῦ *Κάτω Κάμπου*. Ἡ θέσις σήμερ⁷¹¹ εἶναι ἐξαιρετικὰ δυσπρόσιτη γιὰτὶ ὁ παλιὸς δρόμος ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη εἶναι δύσβατος καὶ κατὰ τόπους ἀδιάβατος· ἀκόμα καὶ τὰ μονοπάτια τῶν βοσκῶν, οἱ στενοὶ κατσικόδρομοι, χάθηκαν, ἀφοῦ εἶναι χωσμένα μέσα σὲ θεριεμένους αὐτοφυεῖς, ἀγκαθωτοὺς θάμνους, ἀμπαλήρους, φόνους καὶ σπαραγγιές.

Ἡ ἰδιαίτερος προνομιοῦχος θέσις τοῦ Κορνακοποῦ⁷¹² (εἰκ. 196) ἔχει ἀναπεπταμένη θέα σὲ θάλασσα καὶ στεριά, ὀπτικὴ ἐπαφὴ στὰ ἀνατολικά μὲ τὴν ἀκρόπολη τοῦ *Καστριού* (τῆς Ἀρχεσίνης) καὶ μὲ τὴν Μινῶα (εἰκ. 222), καὶ κυρίως ἐλέγχει τοὺς θαλάσσιους δρόμους πρόσβασης στὰ λιμάνια καὶ στοὺς εὐλίμενους ὄρμους καὶ τῶν δύο ἀρχαίων πόλεων.

Ὅλος ὁ τόπος, τὰ βοσκοτόπια καὶ κυρίως ἡ μεγάλη κλαδαριά, εἶναι σπαρμένος μὲ βράχια (εἰκ. 224-225), αὐτοφυὴ καὶ φεῖδες. Κοντὰ στὰ λιγοστὰ ἄλλοτε καλλιεργούμενα χωράφια (εἰκ. 221) τῆς ἡμερῆς ἀνατολικῆς πλαγιᾶς, ἀνάμεσα σὲ πανύψηλους θάμνους διακρίνονται εὐάριθμα τμήματα ἀρχαίων τοίχων (εἰκ. 226-231), τὰ περισσότερα ἐνσωματωμένα σὲ νεώτερες κατασκευές, μισογκρεμισμένα σπιτάκια καὶ σταύλους.

Μὲ τὰ ἀρχαία οἰκοδομικὰ λείψανα συνυπάρχουν, ὁλοζώντανα ἀκόμα, τὰ χνάρι⁷¹³ τῆς κατοικίας τοῦ *Πιπέρη*⁷¹³: ἡ κτιστὴ γιστέρνα, ὀλόγεμη, μὲ τὴν *σίχλα*⁷¹⁴ χωρὶς σκονί⁷¹⁴.

708. Γιὰ τὸ ὄνομα βλ. Μηλιαράκη 1884, 25: «... ὀνόματα φέροντα τύπον ἀρχαῖον».

709. Μηλιαράκης 1884, 31. Βογιατζίδης 1918, 90. Μαραγκοῦ 2002, 41, 47 σημ. 160-162, 73 σημ. 222.

710. Βλ. παραπ. σ. 175 σημ. 499 καὶ σ. 204 σημ. 639.

711. Τελευταία ἐπίσκεψη: Μεγάλ⁷¹¹ Πέμπτ⁷¹¹ τοῦ 2000, μὲ τὸν φύλακα Σ. Γιαννακό, τοὺς ἀρχαιολόγους Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ καὶ Βάσω Δημητρίου, καὶ τὴν φοιτήτρια Ἀναστ. Λουδάρου. Στὰ 15 χρόνια ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν πρώτη μας ἐπίσκεψη (15-7-1985, μὲ τὸν Σίμο Γιαννακό) ὁ τόπος ἐρήμωσε καὶ ἀγρίεψε.

712. Στὰ Ἀρχ. Κατάλοιπα τοῦ Ἰωαννίδου, μετὰξὺ τῶν ἀρχαίων θέσεων τῆς Κάτω Μεριᾶς ση-

μειώνονται «Κορνακοπός» καὶ «εἰς Κορνακοπὸν τεῖχος μέγα».

713. Στὸ φύλλο μὲ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Δασοναρίου (βλ. παραπ. σ. 227 σημ. 705) ὁ Ἰωαννίδης ἀναφέρει τὸν ἄγρον τοῦ Πιπέρη καὶ λίθινη πλάκα διαστάσεων 0.73 x 0.60 καὶ πᾶχ. 0.05 μ.

714. *Σίχλα* ὀνομάζεται ὁ μεταλλικὸς κάδος ἀνάσυρσης μὲ περιαιρετὴ λαβή· ἡ λέξις εἶναι ἀκόμα ἐν χρήσει καὶ παράγεται ἀπὸ τὶς ὁμόριζες λατινικὲς *situla-situlae* καὶ *siculum*: Amyx, *AJA* 19, 1945, 509, 545. H. Hilgers, *Lateinische Gefäßnamen*, Beih. *Bjb*, 31, 1969, σ. 77-79· βλ. ἐπίσης Λ. Μαραγκοῦ, *Συλλογὴ Ν. Π. Γουλανδρῶν. Ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη* (Ἀθήνα 1996) 168-169 (μὲ βιβλιογραφία).

τὸ ἄλωνακι, κτισμένο μὲ ἀρχαίους λίθους. Πολλὲς ἀρχαῖες πέτρες εἶναι μετακτισμένες στοὺς σταύλους καὶ τοὺς τράφους· ἄλλες εἶναι μετασκευασμένες σὲ γοῦρνες γιὰ τὸ πότισμα τῶν ζώων· σκόρπια σπασμένα γυάλινα μπουκάλια, λιγοστὰ κομμάτια ἀπὸ πλαστικά καὶ πάμπολλα ἀπὸ πήλινα χρηστικά σκεύη διαφόρων ἐποχῶν, προϊστορικῶν, ἱστορικῶν καὶ νεώτερων χρόνων, ἄλλα στὶς σχισμὲς τῶν βράχων, ἄλλα στὰ μισοβουλισμένα δώματα τῶν σταύλων. Ἐνας εὐμεγέθης λίθος μὲ προσεκτικὰ χαραγμένη ἀβαθὴ κοιλότητα (εἰκ. 232) πιθανῶς χρησίμεψε γιὰ κάποια ἐργαστηριακὴ δραστηριότητα.

Γιὰ τὴν μακραίωνη ἀνθρώπινη παρουσία σὲ τούτην τὴν ἰδιαιτέρως φυσικοῦ κάλλους θέσση μαρτυροῦν περὶτρανα ὄστρακα πρωτοκυκλαδικῶν, ἀρχαϊκῶν καὶ ἐλληνιστικῶν ἀγγείων καὶ ἀμφορέων, ἓνα θραῦμα πινακίου, ἓνα κομμάτι κυψέλης⁷¹⁵, καὶ ἄλλα.

Ἡ ἀκριβὴς διάγνωση τοῦ σχήματος τοῦ ἀρχαίου κτίσματος δὲν εἶναι δυνατὴ· μόνον ἀπὸ τὴν προσεγμένη λάξευση τῶν λίθων σὲ μιὰ σχετικὰ καλὰ διατηρημένη γωνία (εἰκ. 229-230) εἰκάζω πὼς τὸ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ συγκρότημα, φρουκτώριον καὶ ἀγροτικὴ κατοικία, ἀνάγεται στοὺς πρώιμους ἐλληνιστικοὺς χρόνους.

Εἰκ. 221. Τὸ ἀκρωτήρι τοῦ Κορνακοποῦ.

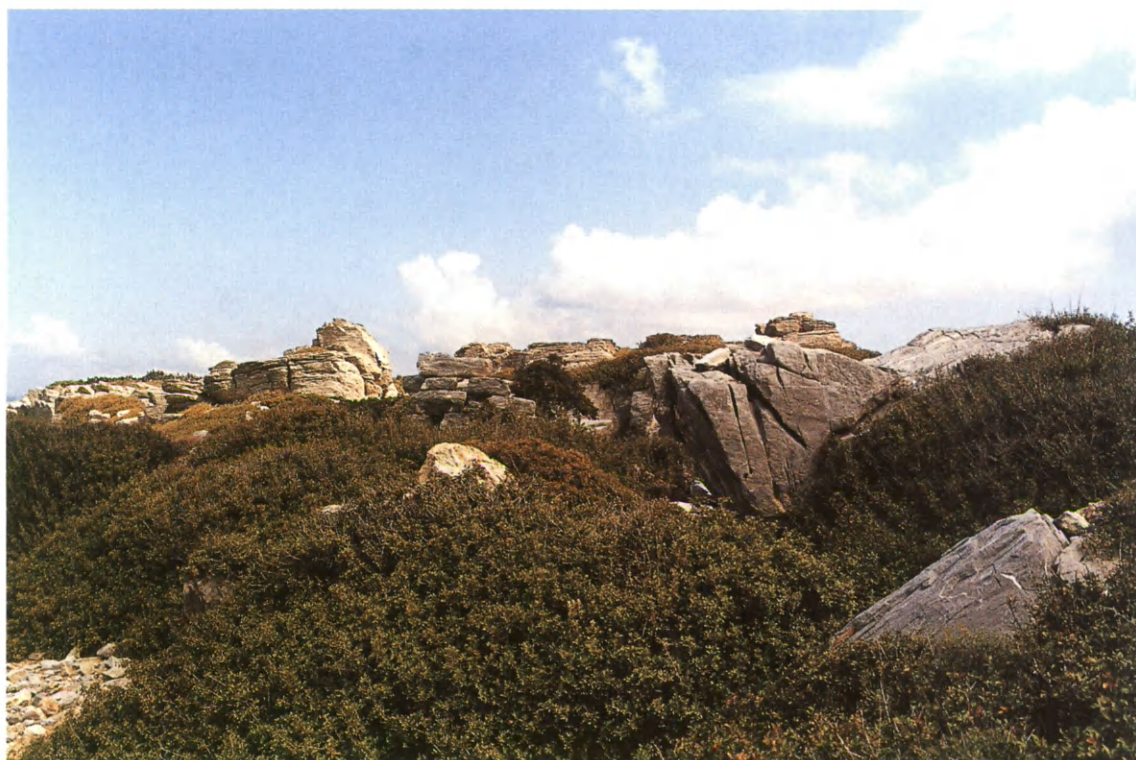
715. Πρβ. παραπ. σ. 129, 239 καὶ Keos 1991, 260-263, εἰκ. 11.20.

Εἰκ. 222. Ἡ ἀκρόπολις τῆς Ἀρκεσίνης (Τὸ Καστρί) καὶ ἡ Μινώα ἀπὸ τὸν Κορνακοπό.

Εἰκ. 223. Τὰ Λιμενάρια ἀπὸ τὸν Κορνακοπό.

Εἰκ. 224. Μερικὴ ἄποψη τοῦ βραχόσπαρτου τοπίου στὸν Κορνακοπό.

Εἰκ. 225. Κορνακοπός: βραχόλιθος μὲ χαράγματα καὶ λαξεύματα.

Εἰκ. 226-227. Κορνακοπός: ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα.

Εἰκ. 228. Κορνακοπός: λείψανα πύργου.

Εἰκ. 229. Λεπτομέρεια τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ πύργου (ἐξωτερικὴ πλευρά).

Εἰκ. 230. Κορνακοπός: λεπτομέρεια τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ πύργου (ἐσωτερικὴ πλευρά).

Εἰκ. 231. Κορνακοπός: λείψανα πύργου ἐνσωματωμένα σὲ σταῦλο.

Εἰκ. 232. Κορνακοπός: λίθος μὲ ἀβαθὴ κοιλότητα.

[6]. *Τῆς Ἀρμένισσας* (εἰκ. 196, 233-236).

Περιοχή ἀρχαίας Ἀρκεσίνης. Ὁρθογώνιος. Ὑψμ.: 250 μ.

Dawkins-Wace 1905, 157 σημ. 9.

Marangou 2001, 233-234 σημ. 74-75.

Nowicka 1975, 54 σημ. 152.

Boussac-Rougemont 1983, 115 (ἀναφέρεται ὡς ἀταύτιστος).

Στὴν θέση σήμερα γνωστὴ μὲ τὴν τοπωνυμία τὸ χωράφι τῆς Ἀρμένισσας⁷¹⁶, Β-ΒΔ ἀπὸ τὸ Καμάρι⁷¹⁷, ΒΔ ἀπὸ τὸν Ἄην Νικόλα⁷¹⁸ τοῦ Καμαριοῦ, Ἀ ἀπὸ τὸν Ἄη Γιώργη τῆς Παντούρας⁷¹⁹ καὶ ΒΔ ἀπὸ τὶς Σκεπαρνιές (εἰκ. 237) ἐντοπίσαμε⁷²⁰ λείψανα ἀρχαίων ἰσχυρῶν τοίχων ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶναι κτισμένες κατοικιᾶς καὶ μάντρες (εἰκ. 233-234), καθὼς καὶ πολλὰ οἰκοδομικὰ μέλη, ἐντοιχισμένα στοὺς χωραφότοιχους (εἰκ. 235) ἢ μετασκευασμένα σὲ ποτίστρες (εἰκ. 236). Μολονότι ὅλα τὰ χωράφια εἶναι σπαρμένα μὲ πάμπολλα ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν, τὰ κατὰ χώραν ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα εἶναι πενιχρά. Ὡστόσο, ἡ περιοπτη θέση ἀνάμεσα σὲ εὐφορους ἀγρούς, σὲ κομβικὸ σημεῖο τοῦ παλαιοῦ δρόμου Ἀρκεσίνης-Μινώας, ἡ ὀπτική ἐπαφὴ μὲ τὴν Μινώα, ἡ γειτνίαση μὲ τὴν ἀκρόπολη Βίγλες⁷²¹ (εἰκ. 237) στὰ ἀνατολικά, καθὼς καὶ ἡ πάντα ζωντανὴ τοπωνυμικὴ ἐνδειξη «Τὸ χωράφι τῆς Ἀρμένισσας», μὲ ὁδήγησαν στὴν ταύτιση μὲ τὴν ὁμώνυμη θέση τοῦ πύργου ποὺ ἀναφέρουν οἱ Dawkins καὶ Wace. Τὴν ταύτιση στηρίζει καὶ ἡ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἄη Γιώργη, στὸ ὁποῖον ὁ Ἰωαννίδης τὸ 1876 κατέγραψε καὶ σχεδίασε⁷²² «ὑπὸ τὴν πρόθεσιν» τὴν δημοσιευμένην στὸ *Corpus*⁷²³ ταφικὴ ἐπιγραφή. Ἰδιαιτέρως ὁμως σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἐδῶ ὑπαρξὴ ἀγροικίας, πλησίον εὐφόρων ἀγρῶν, ἀποτελεῖ ἡ προέλευση ἀπὸ ἀγρὸ στὸ γειτονικὸ Καμάρι τῆς ἐπιγραφῆς⁷²⁴, ὅρου ἀποτιμῆματος⁷²⁵.

716. Τὸ τοπωνύμιον ἀπαντᾶται καὶ στὴν Κολοφάνα (βλ. παραπ. σ. 227 σημ. 703, 705)· στὴν Αἰγιάλη μαρτυρεῖται σὲ ἔγγραφο τοῦ 1482· βλ. Βογιατζίδη 1918, 88.

717. Βλ. Μηλιαράκη 1884, 31 καὶ Βογιατζίδη 1918, 9, 93.

718. Μολονότι ἔχει ἐπικρατήσῃ ἡ ὀνομασία Ἄης Νικόλας, τὸ τρίδυμο ἐκκλησάκι εἶναι τρισυπόστατο· στοὺς πλαίνοις ναῖσκους λατρεύονται τὸ ἅγιο Πνε(ῦ)μα καὶ ὁ Ἄη Βασίλης.

719. Τὸ τοπωνύμιον ἀναφέρεται στὸ *Corpus* ὡς θέση προέλευσης τῶν ταφικῶν ἐπιγραφῶν IG XII 7, 151 καὶ 191 (in loco Παντούρας)· βλ. παρακ. σημ. 723.

720. Ἐπίσκεψη 18-4-96 μὲ τοὺς Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ καὶ Π. Τριανταφυλλίδη καὶ ὁδηγὸ τὸν Σ. Γιαννακό.

721. Βλ. IG XII 7, 189 (Βίγλαις). Πρόκειται

γιὰ βουνώδη λόφο (ὑψμ., 300 μ.) μὲ λείψανα Προϊστορικῶν καὶ Ἱστορικῶν χρόνων· στὰ Ἀρχ. Κατάλοιπα τοῦ Ἰωαννίδου ἀναφέρεται ὡς θέση προέλευσης εὐάριθμων ἐπιγραφῶν (ἀναλυτικὰ βλ. προσεχῶς Μαραγκοῦ, Ἀμοργιακά).

722. Στὸ σχόλιο ποὺ συνοδεύει τὸ σχέδιό του σημειώνει «εἰς Ἀρμένισσαν, ἁγ. Γεώργιος».

723. IG XII 7, 151, σήμερα στὴν ΑΣΑ· (ἡ τοπωνυμικὴ ἐνδειξη Παντούρας ποὺ παραδίδει τὸ *Corpus* ὑφίσταται καὶ σήμερα ὡς Μπαντούρας).

724. J. Vanseveren, *RPh* 63, 1937, 316, ἀρ. 2 καὶ IG XII Supp. 331· ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἀνεξακριβωτὴ ἀκόμα πληροφορία τοῦ Ἰωαννίδου γιὰ κατάλοιπα «ἀρχαίου τοίχου στὸ Καμάρι: (Κώστα Δασκάλου-σταῦλλον Ἀντ. Θεολογίτου (Σακελλαρίου) 6: μέτρα τοίχος».

725. Βλ. παραπ. σ. 178 σημ. 517.

Εἰκ. 233. Τῆς Ἀρμένισσας: ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ μέλη ἐντοιχισμένα σὲ κατοικιές.

Εἰκ. 234. Τῆς Ἀρμένισσας: λείψανα ἀρχαίων τοίχων.

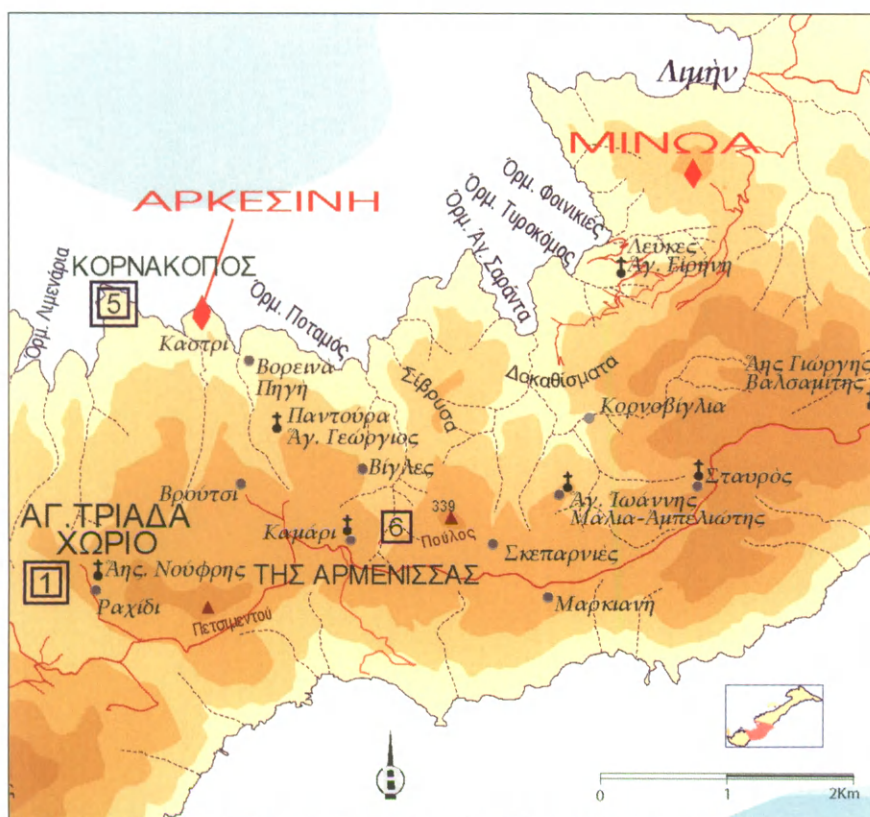
Εἰκ. 235. Τῆς Ἀρμένισσας: ἀρχαῖος λίθος μετακτισμένος σὲ χωραφότοιχο.

Εἰκ. 236. Τῆς Ἀρμένισσας: ἀρχαῖος λίθος μετασκευασμένος σὲ γούρνα (ποτίστρα).

Περιφέρεια μεταξύ Ἀρκεσίνης καὶ Μινώας

Στὴν μεταξύ Ἀρκεσίνης καὶ Μινώας περιοχή (εἰκ. 237), μολονότι δὲν λείπουν οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀγροτικῶν ἐγκαταστάσεων, δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ οἰκοδομικά λείψανα μεμονωμένων ὀχυρῶν. Σὲ ὀρισμένες ὁμως θέσεις, ὅπως στὰ Κορνοβίγλια⁷²⁶, στὰ Δοκαθίσματα⁷²⁷, στὰ Μάλια⁷²⁸ καὶ στὰ Σίβρυσσα⁷²⁹, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μαρτύρια κατοίκησης ἀπὸ τὴν 3η π.Χ. χιλιετία, σώζονται ἀκόμα ἀρχαῖα οἰκοδομικά μέλη, σκόρπια ἢ ἐντοιχισμένα σὲ νεώτερες κατοικίες⁷³⁰, σταύλους καὶ χωραφότοιχους. Οἱ πληροφορίες τοῦ Ἰωαννίδου γιὰ ἵχνη ἀρχαίου χωρίου στὰ

Εἰκ. 237. Περιφέρεια μεταξύ Ἀρκεσίνης καὶ Μινώας: τοπωνύμια ἀρχαίων θέσεων.

726. Μαραγκοῦ 1990, 164 σημ. 23, σ. 174 σημ. 72 καὶ Μαραγκοῦ 2002, 347 σημ. 842· στὰ Ἀρχαιολ. Κατ. τοῦ Ἰωαννίδου σώζεται ἓνα φύλλο μὲ σχέδια Πρωτοκυκλαδικῶν ἀντικειμένων, βλ. καὶ παρακ. σ. 241 σημ. 731.

727. Ὁ Ἰωαννίδης, ὅ.π. γράφει «Δοκαθίσματα, κεράμια σκεύη». Μαραγκοῦ 1990, 167 σημ. 34-35 σ. 175 σημ. 73 καὶ Μαραγκοῦ 2002, 347 σημ. 844.

728. Μαραγκοῦ 1990, 175 σημ. 74.

729. Μαραγκοῦ 2002, 347 σημ. 843.

730. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὸ μαρμάρινο οἰκοδομικὸ μέλος σὲ κατοικία κοντὰ στὰ Σίβρυσσα, τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὴν σωζόμενη ἐπιγραφή, χρησιμοποιήθηκε τὸ 1717 ὡς ἀνώφλι τῆς θύρας.

Κορνοβίγλια⁷³¹ καὶ στὰ Μάλια στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ἀμπελιώτη⁷³² (εἰκ. 238), ἢ γιὰ τάφους στὰ Δοκαθίσματα⁷³³ ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ ἐπιφανειακὰ κινητὰ εὐρήματα, κυρίως θραύσματα χρηστικῶν σκευῶν καὶ πίθων, καθὼς καὶ ἄλλα τυχαῖα εὐρήματα, ὅπως ὁ μνημειακός, ὑστεροαρχαῖκός ἀνάγλυφος πίθος ἀπὸ τὰ Δοκαθίσματα, ποὺ χρησιμοποιοῦντο τὸν 4ο π.Χ. αἰ. γιὰ τὴν ταφή, τὸν ἐγχυτρισμὸν τριῶν νεκρῶν⁷³⁴. Στὰ Μάλια, μολονότι δὲν ἔχουν ἀκόμα ἐντοπιστεῖ κτιριακὰ κατάλοιπα κατὰ χώραν, ὁ λίθος ἐλαιοτριβείου στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ἀμπελιώτη (εἰκ. 240), τὰ οἰκοδομικὰ μέλη (εἰκ. 239), διάσπαρτα ἢ ἐντοιχισμένα σὲ νεώτερες κατοικιᾶς καὶ σταύλους κοντὰ σὲ εὐφορα χωράφια, ἐπιτρέπουν τὴν ἀναζήτησιν τῆς οἰκίας καὶ τῶν χωρίων ποὺ ἀναφέρονται ρητὰ στὴν ἐπιγραφή⁷³⁵ ποὺ βρέθηκε τὸν 19ο αἰ. στὴν θέσιν Μάλια (εἰκ. 241).

Εἰκ. 238. Τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ἀμπελιώτη στὰ Μάλια.

731. Βλ. καὶ Ἰωαννίδου, Ἀρχ. Κατάλοιπα: «Κορνοβίγλι (κόρνο βίγλα;), ἔχνη χωρίου».

732. Μαραγκοῦ 1990, 175 σημ. 75· βλ. καὶ Ἰωαννίδου, Ἀρχ. Κατάλοιπα: «Ἁγ. Ἰωάννης, ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ παραστάτου τοῦ ναοῦ καὶ ἄνωθεν ἔχνη χωρίου»· ἡ ἐπιγραφή στὸν παραστάτη πιθανῶς εἶναι καλυμμένη ἀπὸ τοὺς σοβάδες καὶ τοὺς ἀσβέστες· στὰ σημεία ποὺ κατέπεσαν τὰ χρίσματα διακρίνονται ἀρχαῖοι λί-

θοι ἐκχριστιανισμένοι μὲ σταυροὺς καὶ ἄλλα σύμβολα.

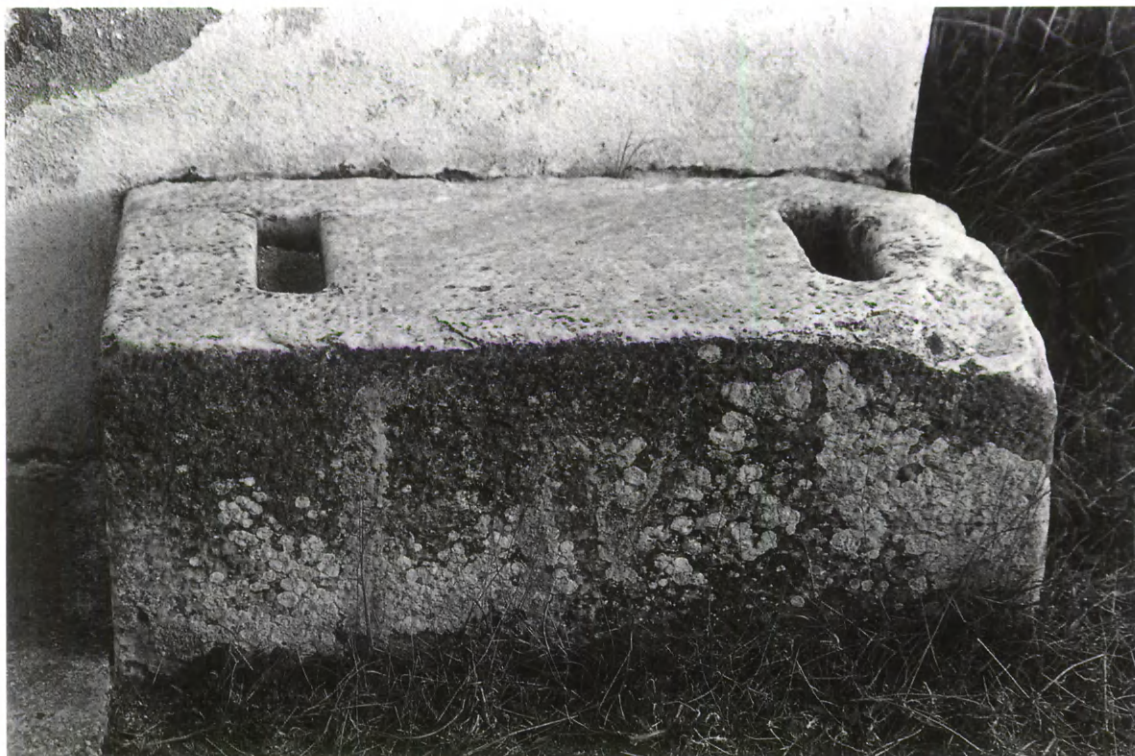
733. Αὐτόθι: «Δοκαθίσματα (Διὸς καθίσματα), τάφοι».

734. Βρέθηκε κοντὰ στὴν κατοικίᾳ τοῦ ἀείμνηστου Ἱ. Νομικοῦ στὰ Δοκαθίσματα: βλ. Λ. Μαραγκοῦ, Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἀμοργοῦ Ι. Μαρμάρινα Γλυπτὰ (Ἀθήνα 1999) 13.

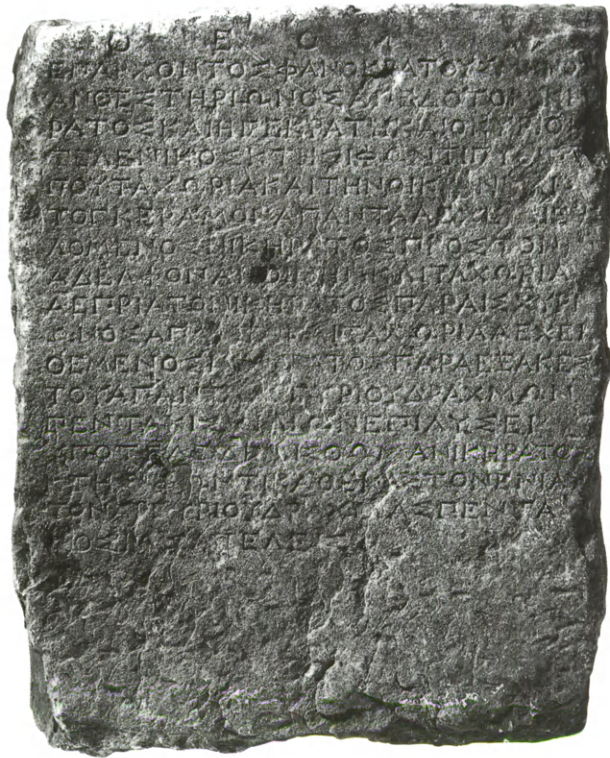
735. Βλ. παραπ. σ. 184 σημ. 558.

Εἰκ. 239. Μάλια: ἀρχαῖοι λίθοι μετακτισμένοι σὲ νεώτερες κατοικιᾶς καὶ σταύλους.

Εἰκ. 240. Λίθος ἐλαιοτριβείου στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ἀμπελιώτη στὰ Μάλια.

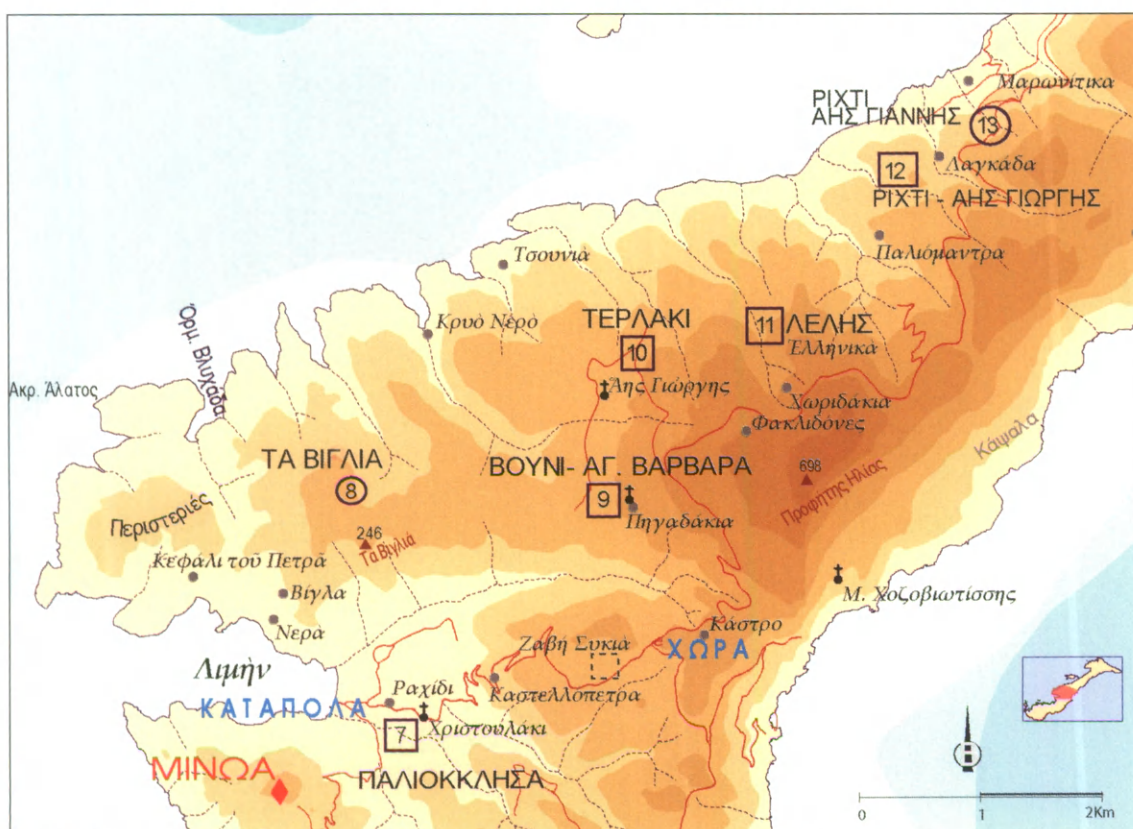
θεοί·

ἐπ' ἄρχοντος Φανοκράτους· μηνὸς
 Ἀνθεστηριῶνος· ἀπέδοτο Νική-
 ρατος καὶ Ἥγεκράτη καὶ ὁ κύριο[s]
 Τελένικος Κτησιφῶντι Πυθίπ-
 που τὰ χωρία καὶ τὴν οἰκίαν κ[α]ὶ
 τὸν κέραμον ἅπαντα ἃ ἔχε[ι] διε-
 λόμενος Νικήρατος πρὸς τὸν
 ἀδελφὸν Ἀνθίνην καὶ τὰ χωρία
 ἃ ἐπρίατο Νικήρατος παρὰ Ἰσχυρί-
 ωνος ἅπα[ν]τα καὶ τὰ χωρία ἃ ἔχει
 θέμενος Ν[ικήρ]ατος παρὰ Ἐξακέσ-
 στου ἅπαντα [ἀ]ργυρίου δραχμῶν
 πεντακισχιλίων ἐπὶ λύσει·
 ὑποτελεῖ δὲ μίσθωμα Νικήρατος
 Κτησιφῶντι καθ' ἕκαστον ἐνιαυ-
 τὸν ἀργυρίου δραχμὰς πεντα-
 [κ]οσίας ἀτελεῖς.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΜΙΝΩΑΣ

Στὴν μείζονα περιφέρεια τῆς Μινώας⁷³⁶, στὴν περιοχὴ τοῦ λιμένος τῶν Καταπόλων καὶ τῆς Χώρας, τῆς πρωτεύουσας τοῦ νησιοῦ, ταυτίστηκαν ὅλοι οἱ ἀναφερόμενοι στὴν βιβλιογραφία πύργοι [7-13], καὶ ἀναγνωρίστηκαν μὲ σχετικὴ βεβαιότητα τὰ κατάλοιπα καὶ ἄλλων μεμονωμένων ὀχυρῶν κτιριακῶν συγκροτημάτων⁷³⁷ (εἰχ. 242).

Μεταξὺ τῶν θέσεων μὲ λείψανα ἰσχυρᾶς ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης συγκαταλέγεται τὸ κεφάλι τοῦ Πετρᾶ⁷³⁸ (εἰκ. 243), δυτικὰ ἀπὸ τὸ Ξυλοκερατίδι, στὸν δρόμο γιὰ τὶς Περιστεριές⁷³⁹, Δ ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἀκρόπολη τῆς Βίγλας⁷⁴⁰ (εἰκ. 242).

Εἰχ. 242. Περιφέρεια Μινώας: πύργοι καὶ τοπωνύμια ἀρχαίων θέσεων.

736. Βλ. αναλυτικά Μαραγκοῦ 2002, 323-339.

737. Αὐτόθι 323-326.

738. Αὐτόθι 326 σημ. 755.

739. Αὐτόθι 326 σημ. 753· βλ. ἐπίσης πα-
ρακ. σ. 249 σημ. 755, 756.

740. Marangou 1984, 99 κέ. Μαραγκοῦ 2002, 320 σημ. 738 (μὲ βιβλιογραφία). Τὴν θέση ἀναφέρει ὁ Ἰωαννίδης: «ἄνωθεν τῆς θέσεως Νερὰ ἔχνη ἀρχαίου χωρίου».

Ἀσφαλῶς ὅμως ὑπῆρχαν⁷⁴¹ ἢ ὑπάρχουν οἰκοδομικά κατάλοιπα καὶ σὲ ἄλλες τοποθεσίες, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν περιοχὴ τῆς Χώρας, στὴν θέσση Ζαβὴ Συκιᾶ⁷⁴² κοντὰ στὸ Ἐὼ Χωριό, ὅπου σώζεται ἰσχυρὸς τοῖχος (εἰκ. 244).

Ἀνεξερεύνητα παραμένουν ἀκόμα τὰ κτίσματα στὸ Τερλάκι⁷⁴³, τὸ «καστράκι» στὰ Τσουνιά⁷⁴⁴, οἱ θέσεις Χωριδάκια «ὑπὲρ τὴν Φακλιδὸνα»⁷⁴⁵, καὶ Πηγαδάκια κοντὰ στὸ Βουνί· δὲν ἔχουν ταυτιστεῖ μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα καὶ τὰ ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸν Ἰωαννίδη «ἵχνη πύργου εἰς θέσιν Πηγαδάκια ἐν τῷ ἀγρῷ Κωνσταντίνου Γιαννακοπούλου».

Εἰκ. 243. Τὸ κεφάλι τοῦ Πετρᾶ: οἰκοδομικά λείψανα.

Εἰκ. 244. Ζαβὴ Συκιᾶ, περιοχὴ τῆς Χώρας - ΝΑ ἀπὸ τὸ Ἐὼ Χωριό: λείψανα ἰσχυροῦ τοίχου.

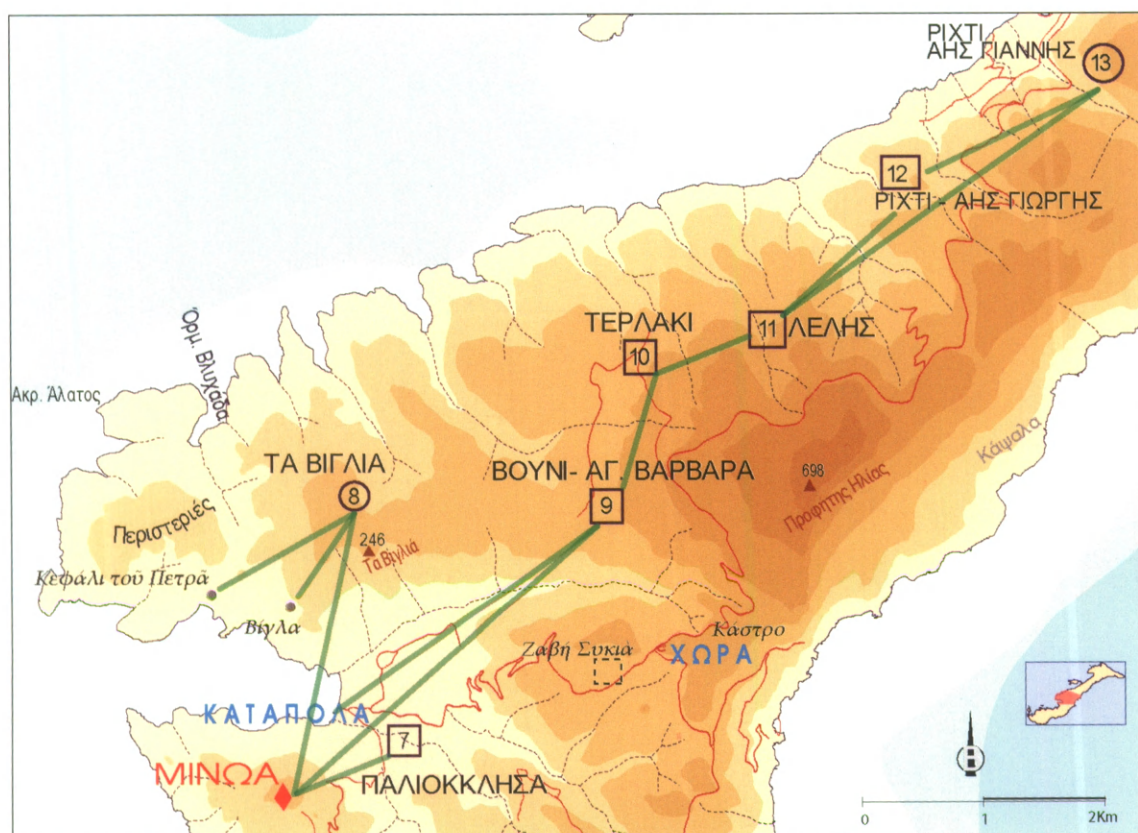
741. Ἐνδεικτικὰ σημειῶνω τὴν Καστελλόπετρα, ἡ ὁποία ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἰωαννίδη ὡς θέσση εὐρέσεως ἐπιγραφῶν· ἡ Καστελλόπετρα, σήμερα τελείως παραμορφωμένη, βρίσκεται στὸν δρόμο Χώρας-Καταπόλων, κοντὰ στὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς, ΒΑ ἀπὸ τὸν Ἀσώματο (Μαραγκοῦ 2002, 75, 324 σημ. 745, σ. 329 σημ. 767-771)· ἐσφαλμένα ὁ Βογιατζίδης 1918, 94 τὴν ταυτίζει μὲ τὸ Κάστρο στὴν Χώρα.

742. Μαραγκοῦ 2002, 329 σημ. 769, 773· ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ τὸ ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Ἰωαννίδη: «Ἐξω Χωρίον (Τεῖχος ἐν ἀγρῷ Μονῆς)». Σχεδὸν τίποτα δὲν ἔχει ἀπομείνει ἀπὸ τὰ «ἵχνη τοιχίων οἰκιῶν» ποὺ σημειώνει στὸ «Ἐπάνω Ἐξω Χωρίον», σήμερα γνωστὸ ὡς Ἀπάνω Ἐὼ Χωριό.

743. Μαραγκοῦ 2002, 332 σημ. 780-781.

744. Αὐτόθι 332 σημ. 781.

745. Μηλιαράκης 1884, 53.

Εἰκ. 245. Περιφέρεια Μινώας: οἱ πύργοι καὶ οἱ μεταξύ τους ὀπτικές ἐπαφές.

[7]. *Παλιοκκλησά* (εἰκ. 245-248).

Ραχίδι, περιφέρεια λιμένος Καταπόλων. Ὁρθογώνιος. Ὑψμ.: 100 μ.

Μαραγκοῦ 2002, 323-324 σημ. 741-742, εἰκ. 27.

Βορειοανατολικά ἀπὸ τὸ *Ραχίδι*⁷⁴⁶ Καταπόλων, στὴν θέση *Παλιοκκλησά*⁷⁴⁷, δίπλα ἀπὸ τὸ *Ἀπάνω Χριστουλάκι*⁷⁴⁸, σώζονται κτιριακὰ κατάλοιπα εὐμεγέθους ὀρθογωνίου κτίσματος (εἰκ. 246), καθὼς καὶ οἰκοδομικὰ μέλη ἰδιαιτέρως φροντισμένης κατασκευῆς (εἰκ. 247), ἐντοιχισμένα σὲ σταύλους καὶ ξερολιθιές (εἰκ. 248).

Ἡ θέση σὲ κομβικὸ σημεῖο τοῦ δρόμου, ποὺ ὁδηγεῖ καὶ σήμερα ἀπὸ τὸν λιμένα καὶ τὸν εὐφορο κάμπο τῶν Καταπόλων στὴν ἐσχατιὰ τῆς Μινώας καὶ στὴν ἐνδοχώρα τοῦ νησιοῦ (εἰκ. 245), καθὼς καὶ ἡ γειτνίαση μὲ εὐφορα χωράφια, ὅπως τὰ ἄλλοτε καλογερίκῃ τῆς Ἀρακλ(ε)ινῆς⁷⁴⁹ καὶ τῆς Σκαρπαθιάς⁷⁵⁰, ἐπιτρέπουν τὴν ἀναγνώριση μεμονωμένης μόνιμης⁷⁵¹ ὀχυρᾶς ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης.

Εἰκ. 246. Παλιοκκλησά: λείψανα ἀρχαίου κτίσματος.

746. Μαραγκοῦ 2002, 310, 323.

747. Αὐτόθι 323 σημ. 741.

748. Αὐτόθι 323 σημ. 241· ἡ πληροφορία τοῦ Ἰωαννίδου περὶ εὐρέσεως ταφικῶν ἐπιγραφῶν τὸ 1885 εἰς θέσιν *Χριστουλάκι*, ὅπως ἡ IG XII 7, 288 (ΑΣΑ, ΣΕΙ 35), καὶ ἄλλες, ἐπιβεβαιώθηκε πρόσφατα (2001-2002) διὰ τῆς σωστικῆς ἀνασκαφῆς ποὺ διενήργησε ὁ Γ. Ἰ. Γαβαλᾶς: Μαραγκοῦ 2002, 323 σημ. 742.

749. Αὐτόθι 323-324 σημ. 743· ὁ Ἰωαννίδης καταγράφει τὴν θέση: *Ἀρακλινή*.

750. Αὐτόθι 324 σημ. 748, σ. 325· ὁ Ἰωαννίδης σημειώνει: «ἐπιγραφαὶ ἐντετοιχισμ. ἐν τῇ ἀγροκατοικίᾳ τῆς ἱερ. Μονῆς».

751. Τὸν μόνιμο χαρακτήρα πιστοποιεῖ ἡ ἀνεύρεση τάφων (βλ. παραπ. σημ. 748).

Είχ. 247-248. Παλιοκκλησά: έντοιχισμένα οίκοδομικά μέλη.

[8]. (Τὰ) *Βιγλιά* (εἰκ. 245, 249-251).

Περιφέρεια Περιστεριᾶς. Στρογγύλος. Ύψμ.: 200 μ.

Dawkins-Wace 1905-6, 157 σημ. 9: Περιστεριά.

Nowicka 1975, 54 σημ. 153 (ἐσφαλμένα τὸν ταυ-
τίζει μὲ τὸν πύργο στὴν Ὀξω Μεριά [22]).

Boussac-Rougemont 1983, 119, εἰκ. 7, ἀρ. 9:
«Viglia».

Marangou 2001, 233 σημ. 67-69, εἰκ. 10.

Μαραγκοῦ 2002, 326-327 σημ. 753-761, εἰκ. 273.

Τὴν ὑπαρξὴ «ἀρχαίων» ἐρειπίων στὰ *Βιγλιά*⁷⁵², μᾶς⁷⁵³ ὑπέδειξε ὁ βαθὺς γνώστης τῆς πε-
ριοχῆς Δημ. Γ. Πρέκας⁷⁵⁴. Ἡ ταύτιση τῆς θέσης (Τὰ) *Βιγλιά* μὲ τὴν τοπωνυμία *Περιστε-*
*ριά*⁷⁵⁵, τὴν ὁποίαν ἀναφέρουν οἱ Dawkins-Wace εἶναι ἀσφαλῆς ἐφόσον καὶ σήμερα ὅλη ἡ
περιοχὴ ὀνομάζεται *Περιστεριά* ἢ *Περιστεριές*⁷⁵⁶.

Ἡ προσεγμένη τοιχοδομία, ἃν καὶ ὅλως δυσδιάκριτη κάτω ἀπὸ τεράστιους λιθοσω-
ρούς (εἰκ. 249), καθὼς καὶ τὰ λιγοστὰ χρονολογήσιμα κινητὰ εὐρήματα⁷⁵⁷, πιστοποιοῦν
πὼς τόσον τὸ κυκλοτερές (εἰκ. 250-251) ὅσον καὶ τὰ παρακείμενα κτίσματα εἶναι ἀρ-
χαῖες⁷⁵⁸ κατασκευές.

Ἡ θέση στὴν βόρεια βραχώδη καὶ ἄγονη πλαγιά, ἡ πρὸς Β ἀναπεπταμένη θεά πρὸς
ὅλα τὰ γειτονικά νησάκια καὶ τὴν Νάξο, ἐπιτρέπει τὸν πλήρη ἔλεγχο τῶν θαλασσίων δρό-
μων πρὸς τὸν λιμένα τῆς Μινώας καὶ τὸν ὄρμο τῆς Αἰγιάλης. Ὁ πύργος, πανταχόθεν ἐλεύ-
θερος, ἔχει ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν *Βίγλα*⁷⁵⁹, μὲ τὸ *Κεφάλι τοῦ Πετρά*⁷⁶⁰ (εἰκ. 245), τὴν Β.
καὶ ΒΑ. κλιτὸ καὶ τὸν λιμένα τῆς Μινώας· συγχρόνως ἐλέγχει καὶ τὸν χερσαῖο δρόμο, τὸ
πέρασμα πρὸς τὴν βόρεια παραλιακὴ ζώνη, πρὸς τὸ ἀκρωτήριο Ἄλατος, τοὺς ὁρμούς
Βλυχάδα, καὶ *Κρυὸ Νερό*⁷⁶¹, καὶ πρὸς τὴν ἐνδοχώρα, τὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ Βουνί⁷⁶².
Ἡ στρατηγικὴ θέση καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ του μορφὴ⁷⁶³, ἀκόμα καὶ ἡ εὐγλωττὴ τοπωνυμία
τὰ *Βιγλιά*, ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση περὶ παρατηρητηρίου, καταλύματος φρουρᾶς καὶ
φρουκτωρίου.

752. Γιὰ τὴν τοπωνυμία βλ. Βογιατζίδη 1918, 100.

753. Βλ. παραπ. σ. 193 σημ. 595.

754. Μαραγκοῦ 2002, 326 σημ. 757.

755. Γιὰ λείψανα Προϊστορικῶν χρόνων στὴν
περιοχὴ τῆς Περιστεριᾶς βλ. Marangou 1984, 100, IV.

756. Βλ. χάρτη ΓΥΣ, 1976.

757. Μαραγκοῦ 2002, 327 σημ. 760.

758. Boussac-Rougemont 1983, 119 σημ. 10:
«nous ne sommes pas certains que la tour de
Viglia soit ancienne».

759. Marangou 1984, 100, III.

760. Βλ. παραπ. σ. 244 σημ. 738.

761. Μαραγκοῦ 2002, 327 σημ. 762.

762. Αὐτόθι 327 σημ. 763, σ. 330, 332, 334·
γιὰ λείψανα τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ
βλ. Marangou 1984, 100, VII.

763. Οἱ λιθοσωροὶ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀκρι-
βὴ διάγνωση τοῦ σχήματος καὶ τῶν διαστάσεων
τοῦ οἰκοδομήματος· μόνον ἀπὸ μερικὰ ἐπιφα-
νεικῶς ὁρατὰ τμήματα καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν
τρόπο πτώσεως τῶν λίθων συνάγεται τὸ κυκλι-
κὸ περίγραμμα τοῦ κτιρίου.

Είκ. 249. (Τά) Βιγλιά: μερική άποψη τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων.

Είκ. 250. (Τά) Βιγλιά, οἰκοδομικά λείψανα: διακρίνεται τὸ κυκλωτερεὲς περίγραμμα τοῦ κεντρικοῦ κτίσματος.

Είκ. 251. (Τά) Βιγλιά: λεπτομέρεια τῆς τοιχοδομίας.

[9].⁷⁶⁴ Ἁγία Βαρβάρα στὸ *Βουνί* (εἰκ. 245, 252).

Περιφέρεια Χώρας, Ὁρθογώνιος, Ὑψμ.: 200 μ.

Μηλιαράκης 1884, 53: «Καθόσον προχωρεῖ τις πάντοτε ἐπὶ τῆς ὁδοῦ ἀπὸ Ἀμοργοῦ⁷⁶⁵ εἰς Αἰγιάλην, ἀπαντᾷ ἐν τῇ θέσει *Βουνί*, ἔχνη ἀρχαίου πύργου, οὗτινος σώζονται οἱ ὀγκόλιθοι τῶν βάσεων».

Boussac-Rougemont 1983, 115 (ἀναφέρεται ὡς ἀταύτιστος).

Μαραγκοῦ 2002, 333-334 σημ. 788-789.

Τὰ ἐλάχιστα λείψανα ἰσχυρᾶς κατασκευῆς ποὺ ἦταν ὁρατὰ ἕως τὸ 1998, κάτω καὶ γύρω ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἁγίας Βαρβάρας⁷⁶⁶ στὸ *Βουνί*⁷⁶⁷, πρὶν ἀπὸ τὸν ἐξωραϊσμὸ μὲ τὴν αὐθαίρετη διεύρυνση τοῦ ναῖσκου, πιθανότατα ἀνήκουν στὸν ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Μηλιαράκη πύργο.

Ἡ μεσόγεια θέση, προσιτὴ ἀπὸ τὴν Χώρα, βρίσκεται κοντὰ σὲ εὐφορα χωράφια καὶ ἐκτεταμένους βοσκότοπους (κλαδαριές) καὶ ἔχει ὀπτική ἐπαφή μὲ τὸ λιμάνι τῶν Καταπόλων, μὲ τὸ *Τερλάκι* [10], καὶ μὲ τὸν δρόμο πρὸς τὴν Αἰγιάλη (εἰκ. 245).

Εἰκ. 252. Τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἁγ. Βαρβάρας κτισμένο ἐπάνω σὲ ἀρχαῖα λείψανα.

764. Στὸ ἐξῆς, στὴν ἀρίθμηση τῶν πύργων ἀκολουθοῦμε, ὅπου εἶναι δυνατόν, τὴν σειρά ποὺ ἀναφέρονται στὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ Μηλιαράκη 1884.

765. Ἡ λέξις Ἀμοργός ἦταν ἕως πρόσφατα ταυτόσημη μὲ τὴν Χώρα, «τὴν μοναδικὴν τῆς νήσου κωμόπολιν»: βλ. Βογιατζίδη 1918, 123.

766. Μηλιαράκη 1884, 53: «... αὐτόθι δὲ πε-

ρὶ ναῖσκον Ἁγίου Γεωργίου, καὶ ἐτέρου Ἁγ. Βαρβάρας ἔχνη ἀρχαίων οἰκήσεων...».

767. Ἡ θέση εἶναι γνωστὴ ὡς τόπος προέλευσης προϊστορικῶν μαρτυριῶν (βλ. παραπ. σ. 249 σημ. 762), τῆς ἐπιτύμβιας στήλης IG XII 7, 317, καθὼς καὶ ἄλλων ἀδημοσίευτων: Μαραγκοῦ 2002, 330-333 σημ. 776-777, σ. 334, 340-341.

[10]. Τερλάκι, Ἰης Γιώργης (εἰκ. 245, 253-258).

Περιφέρεια Χώρας. Ὁρθογώνιος. Ὑψμ.: 180 μ.

Διαστ.: 8.51 μ. × 8.65 μ. πᾶχ. τοίχ. 1.15 μ. καὶ μέγ. ὄρατὸ ὕψ. 4.03 μ. πλ. τοξόσχημης θύρας: 1.20 μ. (κατὰ μέτρησιν τοῦ 1995).

Μηλιαράκης 1884, 53: «...Τερλάκι, ἐνθα πύργος ἀρχαιότατος, οὗτινος σώζονται ἱκανὰ ἐρείπια, καὶ ἡ πρὸς Δ πύλη, ἣτις ἦτο θολωτή, τῶν ὀγκολίθων τῶν παραστάδων ἡρέμα πρὸς τὰ ἔσω ἄνωθεν ἐκτισμένων, ὥστε νὰ ἐνῶνται πρὸς τὰ ἄνω ἐν εἵδει ἀψίδος. Τὰ ἴχνη τοῦ σχεδίου τοῦ πύργου δὲν διακρίνονται εὐκρινῶς, διότι συνέχονται πρὸς αὐτὸν σήμερον σταῦλοι ζώων, φαίνεται ὅμως ἐκ τῶν πέριξ ἴχνων ὅτι ἔχει ἱκανὴν ἔκτασιν. Τὸ σωζόμενον τετράγωνον εἶνε ἐκτισμένον διὰ διπλοῦ τοίχου, ἐκτὸς μὲν δι' ὀγκολίθων συνηρμοσμένων, καὶ ἐντὸς δι' ἐτέρου τοίχου ἐκ μικρῶν λίθων...».

Bent 1885, 483: «...an old hellenic watchtower», καὶ σ. 489: “.. a spot called *Torlaki* (sic), a square one with traces of an arched door”.

Dawkins-Wace 1905-1906, 157 σημ. 9: «Τερλάκη».

IG XII 7 (1908), χάρτης Ἀμοργοῦ.

Nowicka 1975, 54 σημ. 152 (“Torlaki”).

Haselberger 1978, 353, σημ. 29, εἰκ. 11, σ. 357 σημ. 37 καὶ 358 σημ. 41.

Boussac-Rougemont 1983, 115, εἰκ. 7 ἄρ. 8.

Marangou 2001, 233 σημ. 66 εἰκ. 9.

Μαραγκοῦ 2002, 330-332 σημ. 776-780, εἰκ. 274 α-β.

Τὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα εἶναι ἐνσωματωμένα στοὺς σταύλους τῆς κατοικιᾶς τοῦ Νικήτα Πράσινου (εἰκ. 253) στὸ Τερλάκι⁷⁶⁸, ΒΔ ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Ἡ θέση, μολοντί μεσόγεια, ἔχει ἀναπεπταμένη θέα πρὸς τὴν θάλασσα στὴν βόρεια ἀκτὴ, τὴν Νάξο καὶ τὰ νησιάκια, καὶ ὀπτική ἐπαφή (εἰκ. 245) μὲ τοὺς πύργους [9] καὶ [11].

Τὰ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα, ἃν καὶ εἶναι μετασκευασμένα σὲ βοηθητικούς χώρους, σταύλους τῆς κατοικιᾶς, σώζονται σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάστασις· ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τοξόσχημη πυλίδα στὴν Ν-ΝΔ πλευρὰ, μὲ μονόφυλλη θύρα (εἰκ. 254), πολλὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ ἀρχαίου ὀρθογώνιου οἰκοδομήματος (8.65 × 8.51 μ.) εἶναι κατὰ τόπους ὀρατά (εἰκ. 256-257). Ὅπως διαπιστώνομε ἀπὸ τὰ ἀδημοσίευτα, μοναδικὰ ἕως σήμερα, σκαριφήματα τοῦ ἀρχαίου κτιριακοῦ συγκροτήματος, τῆς κάτοψης καὶ τῆς ὄψης τῆς πυλίδας, καθὼς καὶ τῆς κάτοψης τοῦ παρακειμένου, ἐπίσης ὀρθογώνιου, τετράγωνου (8.53 × 8.53 μ.) κτίσματος (εἰκ. 258), ποὺ ἔκαμε τὸ 1857 ὁ Ἰωαννίδης⁷⁶⁹, ἡ μορφή τοῦ μνημείου καὶ τῶν παρακειμένων κτισμάτων ἢ προσκτισμάτων οὐσιαστικὰ δὲν ἔχει ἀλλοιωθεῖ.

768. Γιὰ τὴν τοπωνυμία Τερλάκι (κατὰ ΓΥΣ 1976: Τερλάκια), βλ. Μαραγκοῦ 2002, 330 σημ. 726 μὲ βιβλιογραφία.

769. Βλ. Ἀρχ. Κατ. Ἰωαννίδου (1857): «Πύργος Τερλακιοῦ. Εἰς τὰς ἀγροκατοικίας Σακελαρίου Πρασίνου. Οἰκοδομὴ τετράγωνος, διὰ λίθων λελαξευμένων, τῶν δὲ τεσσάρων γωνιῶν οἱ λίθοι ὁπωσοῦν κάλλιον λελαξευμένοι. Τὸ ἀνατολ. μῆκ. τῆς οἰκοδομῆς ἀποτελοῦσιν 8 λίθοι, ἡ

θύρα κεῖται δυτικῶς ἐν μέτρον ὑπὲρ τὸ ἔδαφος καὶ ἔχει πλάτος 1.20· ἡ ΒΔ γωνία σώζεται εἰς ὕψος 3 μέτρων, τῆς δὲ Ἀνατολ. πλευρᾶς ὕψος σωζόμ. 1.50 καὶ ἐν μέρει 2:0. Ἀπὸ τὴν ΒΔ. γωνίαν κεῖται ἡ θύρα μετὰ 2.48.

Πρὸς Δ. τοῦτου φαίνονται θεμέλια καὶ γωνία ἐτέρου πύργου μὲ μεγάλους λίθους καὶ ἔτι παρακατιῶν ἐτέρα πλευρὰ φαίνεται εἰς ἕτερον οἰκοδόμημα ἀνήκουσα».

Στὰ σήμερα⁷⁷⁰ ὁρατὰ τμήματα, ἡ προσεγμένη τοιχοδομία κατὰ τὸ ψευδοϊσόδομο σύστημα, ὅμοια μὲ ἐκείνην τῶν ὀρθογωνίων πύργων [1], [2], [3], [4] (Ἀρκεσίνης), [7] (Μινώας) καὶ [18] (Αἰγιάλης), καθὼς καὶ τῶν στρογγύλων [13, 20], καὶ κυρίως ἡ τοξόσχημη⁷⁷¹ θύρα ἐπιτρέπουν τὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησιν στὸν ὕστερο 4ο π.Χ. αἰ.

Τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα, τόσον πλησίον τοῦ πύργου (εἰκ. 258) ὅσον καὶ στὴν γύρω περιοχὴ⁷⁷², κοντὰ σὲ εὐφορα χωράφια καὶ σὲ πλούσιους βοσκότοπους, σὲ κλαδαριές, τὰ κινητὰ εὐρήματα⁷⁷³, τὰ θραύσματα μεγάλων πύθων διαφόρων ἐποχῶν, ἄβαφων ἢ διακοσμημένων μὲ γραμμικὰ σχέδια, καθὼς καὶ πολλὰ ὀστρακα κυρίως κλασσικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων⁷⁷⁴, μαρτυροῦν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαίων ἀγροκατοικιῶν, ὅπως καὶ στὰ νεώτερα χρόνια. Ἡ κατοικία τοῦ Νικητιοῦ τοῦ Πράσινου στὸν μετασκευασμένο ἀρχαῖο πύργο, μὲ τὴν κτιστὴ γιστέρνα, πιθανῶς βυζαντινῶν χρόνων, τοὺς σταύλους, τὸ πατητήρι καὶ τὸ ρακεζό, ἀποτελεῖ ὁλοζώντανο δείγμα ἀρχαίας καὶ παλαιᾶς αὐτάρκους ἀγροκατοικίας.

Εἰκ. 253. Τερλάκι: γενικὴ ἄποψη τοῦ ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος καὶ τῆς κατοικίας τοῦ Νικητιοῦ τοῦ Πράσινου.

770. Ἀπὸ τὴν ρητὴ ἀναφορὰ τοῦ Ἰωαννίδη (βλ. παραπ. σ. 252 σημ. 769) «εἰς τὰς ἀγροκατοικίας», φαίνεται ὅτι τότε, τὸ 1857, δὲν εἶχαν ἀκόμῃ μετασκευαστεῖ σὲ σταύλους.

771. Γιὰ τυπολογικὰ παράλληλα καὶ γιὰ τὸν

τρόπο ἀσφάλισις τῆς θύρας βλ. Haselberger 1978, κυρίως σ. 358 σημ. 41.

772. Μαραγκοῦ 2002, 56-58.

773. Αὐτόθι 332-333.

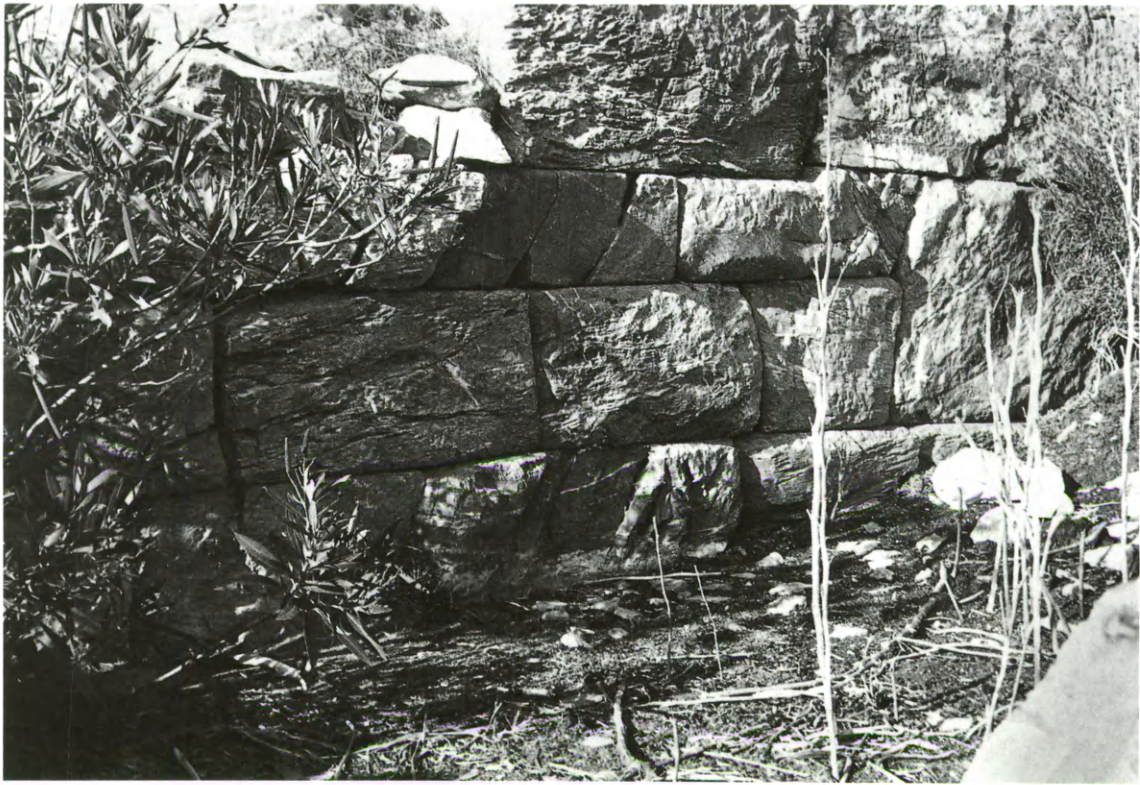
774. Αὐτόθι 333 σημ. 786.

Εἰκ. 254. Τερλάκι: ἡ τοξόσχημη θύρα τοῦ πύργου.

Εἰκ. 255. Τερλάκι: λείψανα ἀρχαίου τοίχου μὲ κυφωτὴ τοιχοδομία.

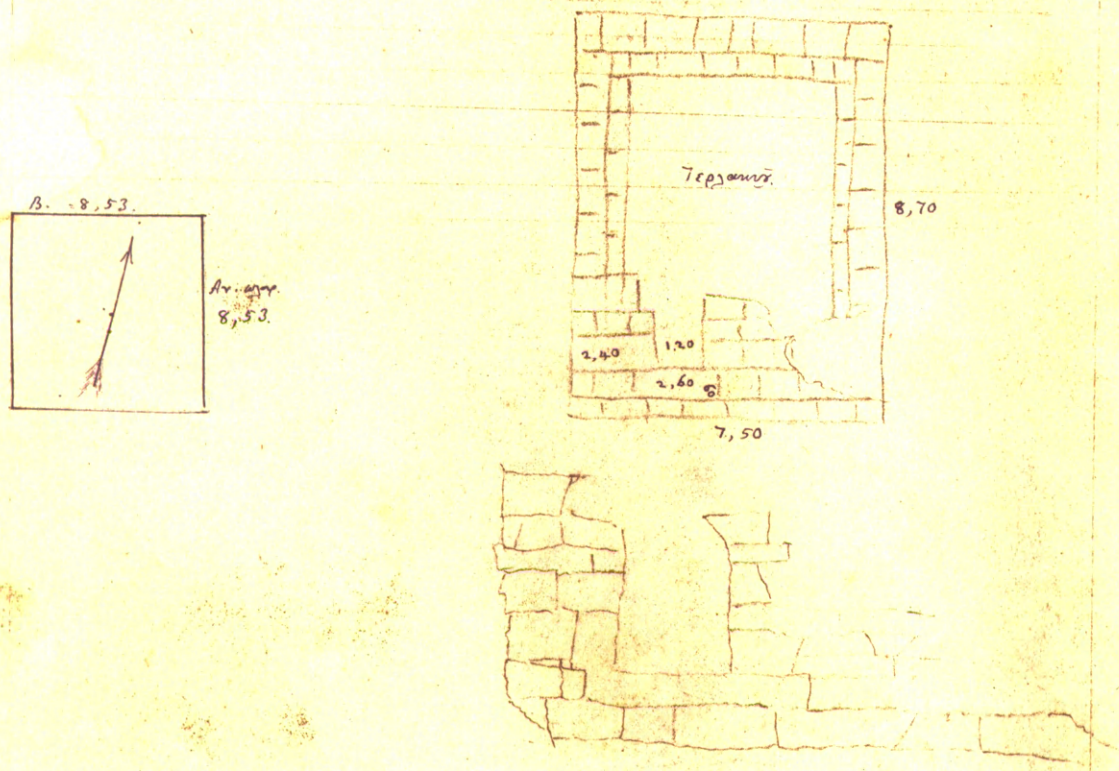

Είχ. 256-257. Τερλάκι: λείψανα αρχαίων τοίχων με κυφωτή τοιχοδομία.

[illegible]

πρ^{ος} Δ. Νίκο πάντοτε σεμνίο ζήσαντα ελεύθ. Πύργου με μεγάλας χίδας,

of the sacramental Eucharist against the heretics of the 16th century.

Εἰκ. 258. «Ερείπια πύργου τινὸς εἰς τὸ Τερλάκι»: δοκίμια ὑπὸ Ἐμ. Ἰωαννίδου (1855;).

[11]. Λέλης - Ἑλληνικά (εἰκ. 245, 259-261).

Περιφέρεια Χώρας. Ὁρθογώνιος. Ὑψμ.: 50 μ.

Μηλιαράκης 1884, 54: «...θέσις Λέλης ... καὶ ἐνταῦθα ἐν τοῖς περὶ τὸν πύργον ὄροπεδίοις, ὑπάρχουσι σποραδικῶς γηραιαὶ ἐλαῖαι, λείψανα οὖσαι ἀρχαίου μεγάλου ἐλαιῶνος».

Marangou 2001, 233.

Μαραγκοῦ 2002, 335 σημ. 793, εἰκ. 275.

Τὸ σημαντικὸ ἀρχαῖο κτιριακὸ συγκρότημα ποὺ σώζεται στὸν Λέλη⁷⁷⁵, στὴν θέση Ἑλληνικά⁷⁷⁶, Ἀ ἀπὸ τὸ Τερλάκι καὶ Δ ἀπὸ τὸ Ρίχι⁷⁷⁷, ταυτίζεται μὲ τὸν πύργον ποὺ ἀναφέρει ὁ Μηλιαράκης. Βρίσκεται σὲ βραχῶδες ὑψωμα, σὲ μικρὴ ἀπόσταση, πρὸς Δ τῆς ἕως πρόσφατα⁷⁷⁸ ἀνθούσης γεωργοποιμενικῆς ἐγκατάστασης τῆς οἰκογένειας τοῦ Νικήτα Γιαννακοῦ.

Ἡ ἰσχυρὰ κατασκευὴ βλέπει πρὸς τὴν θάλασσα στὴν Β. ἀκτὴ καὶ κυρίως τὸ θαλάσσιο πέρασμα πρὸς τὴν Νικουριὰ καὶ τὸν ὄρμο Αἰγιάλης, ἔχει ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν χειρσαῖο δρόμο Μινώας-Χώρας-Αἰγιάλης, καθὼς καὶ μὲ τοὺς πύργους [10], [12] καὶ [13] (εἰκ. 245). Ἡ θέση, ἡ ἰσχυρὰ τοικοδομία καὶ οἱ διαστάσεις τοῦ οἰκοδομήματος ἀσφαλῶς συνθέτουν χαρακτηριστικὰ μεμονωμένου ὀχυροῦ πολλαπλῶν χρήσεων.

Εἰκ. 259. Λέλης: μερικὴ ἄποψη τοῦ ὀρθογωνίου οἰκοδομήματος.

775. Ἡ τοπωνυμία ἀναφέρεται ὡς τόπος προέλευσης τῆς ἐπιτάφιας στήλης: IG XII 7, 318: «in loco Λέλης, e regione Τερλάκι sito».

776. Γιὰ τὰ εὐρύτατα διαδεδομένα τοπωνύμια Ἑλληνικά καὶ Ἑλληνικό, βλ. Πολίτη 1905, 82. Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικὴ Κρήτη 1, (1912) 38 σημ. 2. Μ. Τριανταφυλλίδη, Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ. Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή (1938)

27, J. Th. Kakridis, *Die alten Griechen im neugriechischen Volksglauben* (1967) 34-35 σημ. 57-59 (μὲ βιβλιογρ.), Ἰ. Θ. Κακριδῆ, *Οἱ ἀρχαῖοι Ἑλλήνες στὴ νεοελληνικὴ λαϊκὴ παράδοση* (1978) 41.

777. Πρώτῃ ἐπίσκεψις τὸ 1985 μὲ τοὺς Σ. Γιαννακό, Βάσω Παππᾶ καὶ Δημήτρη Κοκκῶνη.

778. Ἐγκατελείφθη ὡς μόνιμη κατοικία τὸ 1991.

Είχ. 260. Λέλης: ἀρχαῖος τοῖχος κάτω ἀπὸ νεώτερο.

Είχ. 261. Λέλης: λείψανα μετασκευασμένου ἀρχαίου τοίχου.

[12]. Ρίχτι, Ἱας Γιώργης (θέση Παλιόμαντρα) (εἰκ. 242, 245, 262-264).

Περιφέρεια Χώρας. Ὁρθογώνιο καὶ στρογγύλο κτίσμα. Ὑψμ.: 250 μ.

Weil 1876, 331: «...ein anderer soll sich ebenfalls unfern der Küste näher bei der heutigen Χώρα befinden⁷⁷⁹».

Μηλιαράκης 1884, 54: «... κείται ἐν δεξιᾷ τῷ εἰς Αἰγιάλην πορευομένῳ ὑπὲρ τὸ ἐρημοκλήσιον Ἱας. Γεώργιος».

Boussac-Rougemont 1983, 115 (ἀναφέρεται ὡς ἀταύτιστος⁷⁸⁰).

Marangou 2001, 233 σημ. 66 εἰκ. 9.

Μαραγκοῦ 2002, 336-338 σημ. 796-801, εἰκ. 276-277.

Στὸ Ρίχτι⁷⁸¹, ἐπάνω ἀπὸ τὴν Λαγκάδα⁷⁸², στὴν θέση Παλιόμαντρα⁷⁸³, ταυτίσαμε πρόσφατα χάρις στὴν ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν τοῦ Μηλιαράκη⁷⁸⁴, τὰ ἀναφερόμενα λείψανα πύργου. Στὴν ἐξαιρετικὰ δυσπρόσιτη⁷⁸⁵ Παλιόμαντρα, σὲ ὕψωμα (εἰκ. 262) ὑπὲρ τὸ ἐρημοκλήσιον⁷⁸⁶ Ἱας. Γεώργιος, εἶναι ὁρατὰ σημαντικὰ λείψανα ἀρχαίων κτιρίων, μέσα σὲ χαλάσματα καὶ σὲ πανύψηλους θάμνους⁷⁸⁷. Διακρίνονται δύο τουλάχιστον κτίσματα, ἓνα ὀρθογώνιο καὶ ἓνα κυκλικὸ σχήματος, διαφορετικῆς τοιχοδομίας· τὸ ὀρθογώνιο, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τοὺς δύο καλύτερα σωζόμενους δόμους, εἶναι κτισμένο κατὰ τὸ σύννηθες στοὺς ἐλληνιστικοὺς κυρίως χρόνους ψευδοϊσοδομικὸ σύστημα τοιχοποιίας (εἰκ. 263). Ἡ τελείως διαφορετικὴ τοιχοδομία τοῦ δεύτερου, κυκλικὸ σχήματος οἰκοδομήματος (εἰκ. 264) πιθανῶς ὑποδηλώνει χρονολόγηση σὲ ἐποχὴ παλαιότερη τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἄλλωστε, μαρτυρία γιὰ τὴν χρῆση τοῦ χώρου καὶ στὴν Πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἀποτελοῦν τὰ ὄστρακα χειροποίητων ἀγγείων προϊστορικῶν χρόνων, καθὼς καὶ λεπίδες ὀφιδιανοῦ ποὺ συγκαταλέγονται ἀνάμεσα στὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα αὐτῆς τῆς παντελῶς ἀνεξερευνήτης ἀρχαίας θέσης.

Ἡ ὀρεινὴ θέση τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος στὸν ἄγονο βοσκοτόπο, ἡ ἄμεση ὀπτική ἐπαφὴ μὲ τὴν Νικουριά καὶ τὴν θάλασσα στὴν βόρεια ἀκτὴ, μὲ τοὺς πύργους [11] στὸν Λέλη καὶ τὸν στρογγύλο [13] στὸν Ἱας Γιάννη στὸ Ρίχτι (εἰκ. 245), καθὼς καὶ μὲ τὸν πανάρχαιο χερσαῖο δρόμο Χώρας-Αἰγιάλης, σήμερα τελείως καταχωσμένο, στηρίζουν τὴν ὑπόθεση περὶ μεμονωμένης ἰσχυρᾶς ἐγκαταστάσεως πολλαπλῶν χρήσεων: φρουκτώριον, παρατηρητήριον, κατάλυμα φρουρᾶς καὶ ἐνδιαίτημα ποιμένων.

779. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν πρόκειται γιὰ τὸν πύργο στὸν Λέλη [11] ἢ στὸν Ἱας Γιώργη στὸ Ρίχτι («Παλιόμαντρα»).

780. «Celle que Weil mentionne entre Chora et Richti non loin du rivage, ne correspond à aucune de celles qui nous sont connues dans la région. Miliarakis en signale d'autres entre Chora et Yali (scil: Αἰγιάλη), à Vouni [10], au dessus du chemin...».

781. Γιὰ τὸ τοπωνύμιο Ρήκτης, (ὁ), ἢ Ρίχτι (τό), βλ. Βογιατζίδη 1918, 99.

782. Προφανῶς ἡ τοπωνυμία ταυτίζεται μὲ τὴν ἐντὸς φάραγγος θαλερὰν φυτεῖαν ποὺ περιγράφει ὁ Μηλιαράκης 1884, 54 «μετὰ ἀπὸ τὸν πύργον στὸν Λέλη» (βλ. παραπ. σ. 775).

783. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ἡ Παλιόμαντρα ταυτίζεται μὲ τὴν «mandra», τὴν ὁποῖαν ὁ Bent

ἀναφέρει μετὰ ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ στρογγύλου πύργου στὸ Ρίχτι [13], οὔτε ἂν πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τοὺς πύργους ποὺ εἶδε στὴν περιοχὴ: Bent 1885, 489: «We saw several other watchtowers on our way ... and we drew up at a mandra for some refreshments...».

784. Ὁ Μηλιαράκης 1884, 54, «... ἐντὸς φάραγγος ὑπάρχει θαλερὰ φυτεῖα καὶ ἐκατέρωθεν ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τῶν λόφων ἔχνη πύργων δύο ...».

785. Μαραγκοῦ 2002, 336 σημ. 796.

786. Τὸ ἐκκλησάκι σήμερα εἶναι ἀνακαινισμένο καὶ περιποιημένο.

787. Ἐπισημαίνω πὼς χωρὶς ἀποφύλιση καὶ ὑποτυπώδη καθαρισμὸ δὲν εἶναι ἐφικτὴ ἡ ἀκριβὴς μέτρηση τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων.

Εἰκ. 262. Ρίχτι, Ἱἁς Γιώργης: οἰκοδομικὰ λείψανα στὴν θέση Παλιόμαντρα.

Εἰκ. 263. Ρίχτι, Ἱἁς Γιώργης-Παλιόμαντρα: λεπτομέρεια τοιχοδομίας ὀρθογωνίου κτίσματος.

Εἰκ. 264. Ρίχτι, Ἱἁς Γιώργης-Παλιόμαντρα: μερικὴ ἄποψη τῶν λειψάνων τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος.

[13]. Ρίχτι, Άης Γιάννης Πρόδρομος (είκ. 242, 245, 265-272).

Περιφέρεια Χώρας, Στρογγύλος. Ύψμ.: 250 μ.

Διαστ.: Διάμ.: 9.95-10 μ., πάχ. τοίχων: 1.34 μ. (κατὰ Haselberger), σωζ. ύψ. 5.49 μ.

Ίωαννίδης 1852, 155: «Τοῦ δὲ Πύργου τοῦ Ῥηκτιοῦ ὑπάρχει τὸ ἥμισυ, εἶναι δὲ μικρὸν κυκλοτερὲς οἰκοδόμημα ὄντως κυκλώπειον, ἐξ εὐαρίθμων μὲν ἀλλὰ παμμεγίστων λίθων, σχεδὸν ἀλαξεύτων καὶ κύβου μόλις σχῆμα λαβόντων καὶ ἐδραίως ἐπιτεθειμένων συνιστάμενον»⁷⁸⁸.

Weil 1876, 331: «Wo am Ausgang der Bucht von Aegiale die kleine aber langgestreckte Insel Nikouria mit der Hauptinsel einen engen Kanal bildet, liegt auf einer der Vorhöhen in der Nähe der Küste neben einer Kapelle des A. Ίωάννης Πρόδρομος ein in den unteren Theilen wohl erhaltener antiker Thurm...».

Μηλιαράκης 1884, 54: «Ῥήκτης/ παρὰ τῷ ναΐσκῳ Ἀγ. Ίωάννου τοῦ Προδρόμου..... στρογγύλος⁷⁸⁹, ὠκοδομημένος ἐκ μεγίστων ὀγκολίθων, ὧν ὁ μεγαλύτερος ἔχει μῆκος 2.50 μέτρων, ὕψος 1.10 μ. καὶ πλάτος 0.60 μ. Ὁ πύργος οὗτος, οὗτινος ὁ κύλινδρος ὑψοῦται εἰς ἱκανὸν ὕψος, ἔχει φωταγωγοὺς θυρίδας καὶ πύλην πρὸς Μ, πρὸς Β δὲ θυρίδας, εἶναι ὡς τῆς Ἀγίας Τριάδος ἄξιος θέας, μεγαλοπρεπῶς ὑψούμενος ὡς σκελετὸς ἐν μέσῳ τῆς πέριξ ἐρημίας. Εἶνε ἐκτισμένος ἐπὶ λοφίσκου, ἔχοντος περὶ αὐτὸν ὑψηλοτέρους βουνοὺς καὶ λόφους, οὔτινες ἀφίνουσιν ὀρί-

ζοντα ἀναπεπταμένον μόνον πρὸς τὴν νησίδα Νικουριάν».

Bent 1885, 489: «...., at Richti, we passed a round one, ten and a half yards in diameter, with an entrance one yard four inches wide, and part of the wall forty feet high still standing, with narrow windows for shooting out of still preserved».

Philippson, Beiträge 1901, 102 σημ. 3.

Dawkins-Wace 1905/6, 157 σημ. 9 («Ῥίχτα»).

IG XII 7 (1908), χάρτης Ἀμοργοῦ.

Nowicka 1975, 54 σημ. 152: «Rechti» (sic).

Haselberger 1978, 352 σημ. 24 καὶ 367 σημ. 77.

Boussac-Rougemont 1983, 115, εἰκ. 7, ἀρ. 7, καὶ εἰκ. 5.

Ruschenbusch 1985, 270: «Turm in der Nähe der S-Spitze von Nicouria (sic), neben der Kapelle des Ag. Johannes Prodrornos. Weil 1876, 331 (=Richti)».

Les Cyclades 1993, 98 (ἀναφέρεται καὶ ἡ ἐκπόνηση σχεδίου - κάτοψης «relévé ponctuel» ὑπὸ J. Blecon).

Μενδώνη 1998(α), 473, 474 εἰκ. 5.

Marangou 2001, 231-232, σημ. 19, 39, 48.

Μαραγκοῦ 2002, 338-339 σημ. 802-810, εἰκ. 278-279.

Βρίσκεται σὲ χαμηλὸ λόφο, πλησίον τῆς ἀσφαλτόστρωτης ὁδοῦ⁷⁹⁰, κοντὰ στὸ ἐκκλησιάκι τοῦ Ἀγ. Γιάννη τοῦ Προδρόμου, τοῦ θερμαστῆ⁷⁹¹ (εἰκ. 265-266). Παρόλον ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν καλύτερα σωζόμενο ἀπὸ τοὺς ὀλίγους στρογγύλους πύργους στὴν Ἀμοργό⁷⁹², παραμένει ὅχι μόνον ἀνεξερευνήτος καὶ ἀδημοσίευτος⁷⁹³, ἀλλὰ κυρίως ἀπροσστάτευτος⁷⁹⁴.

788. Βλ. καὶ παρακ. σ. 262 σημ. 796.

789. Γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένου ὅρου στρογγύλος ἀντὶ κυκλικός, βλ. Μαραγκοῦ 2002, 59 σημ. 184.

790. Πιθανῶς, ὁ, ἔως πρόσφατα ἐν χρῆσει, κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς παλιὸς δρόμος σύνδεσης τοῦ κεντρικοῦ μὲ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νησιοῦ, τὴν περιφέρεια τῆς Αἰγιάλης, γνωστὸς ὡς ὁ κάτω δρόμος, ἀκολουθοῦσε τὰ χνάρια τοῦ ἀρχαίου δρόμου· μολονότι σήμερα ἔχει ἐν πολλοῖς ἀφανιστεῖ ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ρίψη μπάζων, διακρίνονται ἀκόμα κατὰ τοποὺς μερικά, δύσβατα πλέον, λείψανα.

791. Θεραπεύει «τὶς θερμες», ὅπως ὀνομάζεται στὴν τοπικὴ γλῶσσα ἡ ἀσθένεια τῆς ἐλονοσίας.

792. Γιὰ συγγενῶν διαστάσεων τυπολογικὰ παράλληλα ἐκτὸς Ἀμοργοῦ βλ. Haselberger 1978, 352 σημ. 24.

793. Ἀδημοσίευτο εἶναι ἀκόμα καὶ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο τῆς κάτοψης τοῦ κτίσματος ποὺ ἔκαμε ὁ J. Blecon τὸ 1981 μὲ τὴν συνεργασία τοῦ Σ. Γιαννακοῦ, βλ. Les Cyclades 1993, 98.

794. Ὁ πύργος ὅπως διαπιστώνομε ἀπὸ τὶς μετρήσεις τοῦ Ίωαννίδου καὶ τὶς περιγραφὰς τῶν Μηλιαράκη καὶ Bent συνεχῶς καταρρέει καὶ χαμηλώνει.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παλαιὰ γλαφυρὴ περιγραφὴ τοῦ Μηλιαράκη καὶ τὶς πρῶτες καὶ τελευταῖες ἀκριβεῖς μετρήσεις τοῦ Haselberger, καθὼς καὶ τρεῖς φωτογραφίες⁷⁹⁵, στὴν βιβλιογραφία δὲν ὑπάρχουν περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸ μνημεῖο, τὴν διάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τὴν μορφή τοῦ περιβάλλοντος χώρου. Δυστυχῶς οἱ πρῶτες, λεπτομερεῖς μετρήσεις καὶ ἡ περιγραφὴ τοῦ Ἰωαννίδου⁷⁹⁶ παρέμειναν ἀδημοσίευτες.

Χωρὶς ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ καὶ ἀκριβὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση δὲν εἶναι ἐφικτὴ ἡ ὀριοθέτηση τοῦ μνημείου: δὲν γνωρίζομε ἐὰν ὑπῆρχε περίβολος, καὶ κυρίως τὸν δρόμο πρόσβασης στὴν πυλίδα ποὺ διακρίνεται στὴν Ν. πλευρά, ἀφοῦ σήμερα δὲν εἶναι ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ κατάλοιπα.

Ἀπὸ τὴν ἀντιβολὴ τῆς φροντισμένης τοιχοδομίας⁷⁹⁷ (εἰκ. 267-272) μὲ συγγενὴ τυπολογικὰ παράλληλα ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Ἀμοργοῦ⁷⁹⁸ συνάγεται ἡ κατὰ προσέγγισιν χρονολόγηση τοῦ πύργου στὸν ὄψιμο 4ο ἢ πρῶιμο 3ο π.Χ. αἰ.

Ἡ ἰσχυρὰ⁷⁹⁹ τοιχοδομία καὶ ἡ θέσις τοῦ πύργου σὲ κομβικὸ σημεῖο ἐλέγχου τοῦ θαλασσίου περάσματος ἀπὸ τὸ στενὸ τῆς Νικουριάς στὸν Ὀρμο, καθὼς καὶ τοῦ χερσαίου δρόμου πρὸς τὴν ὑπαίθρου χώραν τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Αἰγιάλης, ἡ ἄμεση ὀπτικὴ ἐπαφὴ (εἰκ. 245) μὲ τοὺς πύργους στὴν Παλιόμαντρα [12] καὶ στὸν Λέλη [11], πιστοποιοῦν τὸν ἀμυντικὸ τοῦ χαρακτήρα: φρουρῶριον, παρατηρητήριον, καὶ κατάλυμα φρουρᾶς. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ χρησίμευε καὶ ὡς κατοικία, ὅπως καὶ ἄλλοι στρογγύλοι πύργοι στὶς Κυκλάδες⁸⁰⁰. Ἄλλωστε, στὸ μνημεῖο τοῦ Ριχτιοῦ, στὴν γύρω ἀπὸ τὸ μνημεῖο περιοχὴ, ὑπῆρχαν ἕως πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια μεμονωμένες, σκόρπιες κατοικίες, μόνιμες ἢ ἐποχικές: ἡ σωζόμενὴ ἀκόμα δυτικὰ ἀπὸ τὸ μνημεῖο (εἰκ. 264-265), κατοικία τοῦ Πολυκρέτη, τὰ σπιτάκια τοῦ Ριχτιανοῦ, τοῦ Σισίνη, τοῦ Σπιτίσου, τοῦ Γιωργάκη τῆς Λιάινας, στὰ Μαρωνίτικα, οἱ σταῦλοι, τὰ ἀλωνάκια, τὰ πατητήρια γιὰ τὰ ξακουστὰ ριχτιανὰ σταφύλια, οἱ ἀναλημματικοὶ τοῖχοι στὴν νότια ἀπάνεμη πλαγιά μὲ τὰ ξεμπελισμένα σήμερα χωραφάκια, οἱ συκιές καὶ τὰ ποτιστικὰ στὴν πάντοτε θαλερὰν Λαγκάδα, μαρτυροῦν πῶς ὁ τόπος δὲν ἦταν πάντα ἄγονος.

795. Boussac-Rougemont 1983, 111, εἰκ. 5 καὶ Μαραγκοῦ 2002, 339, εἰκ. 278-279.

796. Στὰ Ἀρχ. Κατ. Ἰωαννίδου, Πύργοι (1857) δὲν σώθηκαν σχέδια: μόνον τὸ διαγραφὲν πρόχειρο: «Πύργος τοῦ Ῥηχτιοῦ: οἰκοδόμημα κυκλωτέρως οὐ ἢ μαθηματικῶς κυκλικὴ περιφέρεια εἶναι μέτρ. 31.70' ἤδη δὲ εἶναι ἐρείπιον διασῶζον ὕψος ἀνατολικῶς μὲν 5 μέτρ. [α] / δυτικῶς δὲ μέχρις ἐδάφους κρημνισμένον: / ἔχει τοξικὰς* ἢ θεωρεῖα μίαν ΒΑ ἔχουσαν πλάτος κάτωθεν μὲν 0.20, ἄνωθεν δὲ 0.15 καὶ ὕψ. 0.73 ἰσοπλατῇ καὶ ἰσοὑψῇ ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν. Τὸ δὲ κατώφλιόν της ὑπὲρ τὸ ἔδαφος 0.35 / ΝΑ ἐτέρα τοξικὰ* ὕψ. 0.65, πλάτους ἔξωτερ. 0.09! πλάτους. ἔσωτ. 1.00! ὕψος ὑπὲρ τὸ ἀνώφλιον τῆς ΒΑ, 0.30 / ΝΑ ἐτέρα ὅπῃ ὁμοιάζουσα τοξικὴν ὅπως οὖν ὕψ. λοτέρα / πρὸς Β δύο ὅπαι τετράγωνοι σχεδὸν ἴσως ἦσαν καὶ αὐταὶ παράθυρα / ἢ θύρα πρὸς Μεσημβρ. ἔχουσα πλάτ. 1 μέτρ. ἀκριβῶς / τὸ πλάτ. τοῦ τοίχου 1:45 λίθοι μεγάλοι ἐν αὐτῷ οἷ-

δε κυρτοὶ ἔξωθεν μόλις

α	β	γ	δ	ε
2.15 μῆκ.	2.83 μῆκ.	2.70 μῆκ.	2.40 μῆκ.	2.00 μῆκ.
1.06 πλάτ.	1.06 πλάτ.	1.26 πλάτ.	1.00 πλάτ.	0.95 πλάτ.
0.59 πάχ.	--.60 πάχ.	0.79 πάχ.	0.80 πάχ.	0.39 πάχ.
ἀπὸ τῆς ἐπιφ. ἐδάφ.	2.30 ἀπὸ ἐπιφ.	3 πρὸς Β.	ἀπὸ ἐπιφ.	4.65.

Ἄλλοι, στὸ συρραμμένο τετράδιο, σημειώνει: «Ῥίχτι (πύργος) περίμετρος μέτρ. 32, τῆς Ἀνδρου 25 τοῦ αὐτοῦ σχήματος».

[* γιὰ τὸν ὄρο βλ. παραπ. σ. 9 σημ. 33].

797. Γιὰ ἀνάλογη τοιχοποιία βλ. τὶς σημαντικὲς παρατηρήσεις τῶν Koutsoukou-Kanellopoulos 1990, 155 κέ., σ. 171 κέ.

798. Γιὰ τυπολογικὰ παράλληλα ἐκτὸς Ἀμοργοῦ βλ. Haselberger 1978, 352 σημ. 24.

799. Πρβ. τὴν τοιχοποιία τοῦ πύργου στὴν Ἀγία Τριάδα [1] (βλ. παραπ. σ. 167 κέ.).

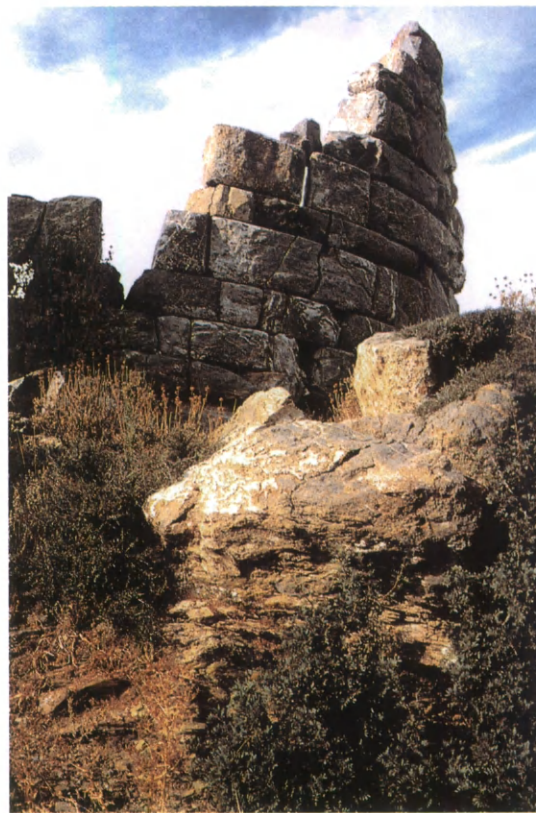
800. Haselberger 1972, 436 κέ.

Είχ. 265. Ο πύργος στὸν Ἁγ. Γιάννη στὸ Ρίχτι.

Είχ. 266. Ρίχτι: τὸ ἐκκλησάκι καὶ ὁ πύργος.

Εἰκ. 267-268-269. Ὁ πύργος στὸν Ἅη Γιάννη στὸ Ρίχτι: λεπτομέρειες τῶν ἐξωτερικῶν ὀφειῶν.

Είχ. 270-271. Ο πύργος στὸν Ἅη Γιάννη στὸ Ρίχτι: λεπτομέρειες ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρά.

Είκ. 272. Ο πύργος στὸν Ἀγ. Γιάννη στὸ Ρίχτι, λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο.

Περιφέρεια Αιγιάλης

Στήν ὑπαιθρον χώραν τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Αἰγιάλης⁸⁰¹, στήν περιφέρεια τῆς σημερινῆς Γιάλης (εἰκ. 273), ἐντοπίσαμε καὶ ταυτίσαμε τὰ ἀναφερόμενα στήν βιβλιογραφία μεμονωμένα ὄχυρά [14-22], καὶ ἀναγνώρισαν εὐάριθμους, ἄγνωστους πύργους [15, 20, 21, 23]. Ὡστόσο, ἐπισημαίνω ὅτι, ὁ παρὼν κατάλογος, ἐξ αἰτίας τῆς ἐλλιπέστατης γνώσης τῆς τοπογραφίας καὶ τῆς παντελοῦς ἄγνοιας τοῦ ὀδικοῦ δικτύου⁸⁰², εἶναι λειψός. Ἀκόμα καὶ ἡ εἰκόνα τῆς ἀρχαίας πόλεως στήν Βίγλα Θολαρίων, τὴν ὁποίαν κατέσκαψε ὁ G. Deschamps⁸⁰³ τὸ 1888, παραμένει ἄγνωστη⁸⁰⁴, ἀφοῦ οὐσιαστικὰ εἶναι ἀνεξερευνήτη. Ἄλλωστε, εἶναι γνωστὸ πὺς, ἡ πρώτη καὶ τελευταία «ἀνασκαφὴ» τοῦ Deschamps, ἔκαμε καὶ ἐδῶ ἀνεπανόρθωτο κακὸ στὰ ἀρχαῖα ἐρείπια, ὅχι μόνον γιατί τὰ ἀποτελέσματα παρέμειναν ἀδημοσίευτα, ἀλλὰ κυρίως, ἐπειδὴ, ἔκτοτε, τὰ «ἀρχαῖα» εἶναι ἀφύλαχτα, ἐλεύθερα διὰ «πᾶσαν χρῆσιν», θησαυροθηρικὲς καὶ ἀρχαιοκαπηλικὲς δραστηριότητες, καὶ πρόσφορα γιὰ ἀναμόχλευση καὶ λιθαγωγία⁸⁰⁵. ἐπὶ πλεόν, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Deschamps καὶ στίς τρεῖς ἀρχαῖες πόλεις τοῦ νησιοῦ στάθηκε ἀφορμὴ ὅχι μόνον γιὰ τὸν ἐπίσημο ἐκπατρισμὸ ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, τὴν ἀπαγωγὴ ἀρχαιοτήτων, ὅπως γράφει ὁ Ἰωαννίδης⁸⁰⁶, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κατοπινὴ ἀνεπίσημη πώληση καὶ ἐξαγωγὴ σημαντικῶν ἀρχαίων⁸⁰⁷.

Γιὰ τὴν οἰκιστικὴ διάρθρωση, τὴν κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ στήν ὑπαιθρον τῆς Αἰγιάλης, διαθέτομε ἐλάχιστα στοιχεῖα, ἀφοῦ δὲν ἔχουν ποτὲ καταγραφεῖ τὰ ὑπάρχοντα ὑλικά κατάλοιπα τάφων, κατοικιῶν, μεμονωμένων ἢ συστάδων, ὄχυ-

801. Marangou 2001, 232-233, εἰκ. 6-8 καὶ Μαραγκοῦ 2002, 59-60 σημ. 185, εἰκ. 75-76α-β.

802. Μολονότι δὲν σώζονται, ἡ δὲν εἶναι εὐδιάκριτα λείψανα ἀρχαίων ὁδῶν, πιστεύω πὺς καὶ ἐδῶ οἱ παλιοὶ δρόμοι σύνδεσης τῆς πόλεως στήν Βίγλα Θολαρίων μὲ τὸ λιμάνι, τὴν ἐνδοχώρα καὶ τὴν χώραν τῆς Μινώας, ἀκολουθοῦσαν ἐν πολλοῖς τὰ χνάρια τῶν ἀρχαίων· ὅμως, ἡ ἀλόγιστη διάνοιξη αὐτοκινητόδρομων καὶ ἡ ἐγκατάλειψη τῆς ὑπαίθρου ἐξ αἰτίας τῆς ἀλματώδους «ἀνάπτυξης» τῆς Γιάλης ὅχι μόνον παραμόρφωσαν τὸν τόπο ἀλλὰ ἀφάνισαν καὶ πολλὰ σημαντικὰ στοιχεῖα.

803. Βλ. παραπ. σ. 7 σημ. 24, 26, σ. 185 σημ. 566.

804. Οἱ σχεδιαστικὲς ἀποτυπώσεις τοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Αἰγιάλης καὶ τοῦ στρογγύλου πύργου στήν Ὁξω Μεριά (βλ. παρακ. σ. 302) ποὺ ἄρχισε τὸ 1980 ὁμάδα Γάλλων

ἐρευνητῶν ὑπὸ τὸν G. Rougemont δὲν ἔχουν ἀκόμα δημοσιευθεῖ.

805. Λ. Μαραγκοῦ, ΠΑΕ 1981, 306.

806. «Αἱ εἰς Σῦρον ἀπαχθεῖσαι ἐξ Ἀμοργοῦ (ἀνασκαφὴ τοῦ Γάλλου G. Deschamps καὶ παπ-πᾶ Δημ. [ἡτρίου Πρασίνου])».

807. Ἀνάμεσα στὰ ἀνεπισήμως ἀπαχθέντα ἀρχαῖα συγκαταλέγονται καὶ ὀρισμένα μαρμάρινα γλυπτά, ὅπως τὸ πασίγνωστο ἀνάγλυφο κλασσικῶν χρόνων (ΕΑΜ, ἀρ. εὐρ. 4470: Chr. Karousos, AM 76, 1961, 115-120, Beil. 72, πίν. 4. Μαραγκοῦ 2002, 29 σημ. 81 εἰκ. 37), καθὼς καὶ τὸ ἐνεπίγραφο ἀγαλμάτιο τοῦ Σαράπιδος (ἀρ. εὐρ. 4546), τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ *Corpus* (IG XII 7, 430) βρέθηκε σὲ ἀγρὸ στήν Βίγλα καὶ τὸ 1895 ἦταν στήν Λαγκάδα τοῦ Γεωργ. Σιμιδαλά [= inventa Biglae in agro, 1895 Langadae apud Georg. Simidalam]: βλ. Μαραγκοῦ 1002, 38 σημ. 123.

ρῶν ἀγροικιῶν ἢ ποιμενικῶν ἐγκαταστάσεων, καὶ οἱ πληροφορίες ποὺ συνάγονται ἀπὸ τὶς θέσεις προέλευσης τῶν δημοσιευμένων στὸ *Corpus ἐπιγραφῶν*⁸⁰⁸ βοηθοῦν μόνον σὲ μεμονωμένες περιπτώσεις. Ἄλλωστε, καὶ ἐδῶ, τὸν ἀκριβῆ ἐντοπισμὸ τῆς θέσης προέλευσης τῶν ἐπιγραφῶν δυσχεραίνουν τὰ περιπετειώδη ταξίδια τῶν λίθων, οἱ συνεχεῖς μετατοπίσεις, οἱ ἀλλαγές κατόχων, οἱ ἀλλοιωμένες ἢ ξεχασμένες τοπωνυμικὲς καὶ ἀνθρωπωνυμικὲς ἐνδείξεις, κλπ.

Σημαντικὸ μειονέκτημα γιὰ τὴν λειψὴ γνώση τῆς χώρας τῆς Αἰγιάλης θεωρῶ καὶ τὸ ὅτι δὲν ἔχω περπατήσει ὅσο θὰ ἔπρεπε σὲ πολλὲς τοποθεσίες, ὅπως Δ καὶ ΒΔ τῆς *Βίγλας Θολαρίων*, καὶ κυρίως στὰ ὄρεινὰ μέρη Ν ἀπὸ τὴν Λαγκάδα στὸν *Μαχό*⁸⁰⁹, στὴν ἐξαιρετικὰ δύσβατη νοτιοανατολική πλευρὰ τοῦ νησιοῦ, ἀπὸ τὸν *Κρούκελο*⁸¹⁰ ἕως τὸν *Σταυρό*⁸¹¹, καθὼς καὶ στὴν περιφέρεια τοῦ *Ἀσφοντηλίτη*⁸¹² καὶ τῆς *Ὁξω Μεριᾶς*⁸¹³ (εἰκ. 273).

Πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν διασπορὰ τῶν οἰκήσεων στὴν ὑπαιθρο τῆς Αἰγιάλης ἀντλοῦμε καὶ ἐδῶ ἀπὸ τὶς λιγοστὲς, σκόρπιες σημειώσεις ποὺ σώθηκαν στὰ *Ἀρχαιολογικὰ Κατάλοιπα* τοῦ Ἰωαννίδου. Στὶς σημειώσεις του, τόσο στὶς πρόχειρες, στὰ *δοκίμια*, ὅσον καὶ στὶς *καθαρογραφεῖς*, περιλαμβάνονται λεπτομερεῖς καὶ ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὸ ἱστορικὸ τῆς προέλευσης πολλῶν ἐπιγραφῶν⁸¹⁴, γιὰ τὰ τοπωνύμια, τὰ ἐκλατινισμένα στὸ *Corpus*, συχνὰ μάλιστα λανθασμένα μεταγραμμένα ἀνθρωπωνύμια τῶν κατόχων τῶν ἐπιγραφῶν, κ.ἄ. Μολονότι, καμμία ἀπολύτως ἀπὸ τὶς θέσεις στὶς ὁποῖες, ὅπως γράφει, «ἀρχαιότητες εὑρέθησαν καὶ εὑρίσκονται, ἢ ἔχνη αὐτῶν, τεῖχη, ἐπιγραφαὶ κτλ., ἐξ ἀνατολῶν τῆς νήσου Ἀμοργοῦ», δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ συστηματικὰ, ἀνασκαφικὰ ἢ ἐπιφανειακὰ, ἀκόμα καὶ ἡ μνεῖα παλιῶν, σήμερα λησμονημένων τοπωνυμίων, ὅπως τὸ *Φιρογκρέμι*⁸¹⁵ ἢ τὰ *Πυργιανὰ*⁸¹⁶ στὰ *Χάλαρα* τῆς *Ὁξω Μεριᾶς*⁸¹⁷, δίδεται ἡ δυνατότητα ἀναζήτησης, ἐντοπισμοῦ ἢ ταύτισης ἀρχαίων λειψάνων.

Γιὰ τὴν συμπλήρωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πύργων στὴν ἐνδοχώρα τῆς Αἰγιάλης ἰδιαιτέρως σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀνεξακριβώτη ἀκόμα πληροφορία τοῦ Ἰωαννίδου

808. Βλ. παρακ. Εὐρ. III. (θέσεις προέλευσης ἐπιγραφῶν, Αἰγιάλη).

809. Μηλιαράκης 31· λόγῳ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἀνεμομύλων -σώζονται ἐννέα- τὸ ὑψηλὸ βουνό (μέγ. ὑψμ. 569 μ.) ὀνομάζεται καὶ *μυλοτόπι*: Ζ. Βάος - Στ. Νομικός, *Ὁ ἀνεμόμυλος* στὶς *Κυκλάδες* (Αθήνα 1993) 112 κέ.· ἄγνωστη εἶναι ἡ ἀκριβὴς θέση εὑρεσης τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ ἄλλοτε ἦταν στὴν Λαγκάδα: *IG XII 7, 455* (χαμένη)· «inventā in monte ΟΡΟΣ ΜΑΧΟΣ nunc apud Simidalam, Λαγκάδα».

810. Μηλιαράκης 1884, 9, 10 (*Κρίκελλας*, ὑψμ. «853 μ.»)· Philippson 1901, 99 (*Krikelas*, ὑψμ. «780 m.»)· Βογιατζίδης 1918, 25 (*Κρίκελλος*

ἢ *Κρίκελλας*), 128, 141. Kirsten-Philippson IV (1959) 150.

811. Μηλιαράκης 1884, 9· Βογιατζίδης 1918, 128-129.

812. Βλ. παρακ. σ. 296 κέ.

813. Μηλιαράκης 1884, 16, 31, 54· Kirsten-Philippson IV (1959), 153· βλ. ἐπίσης παρακ. σ. 291 κέ.

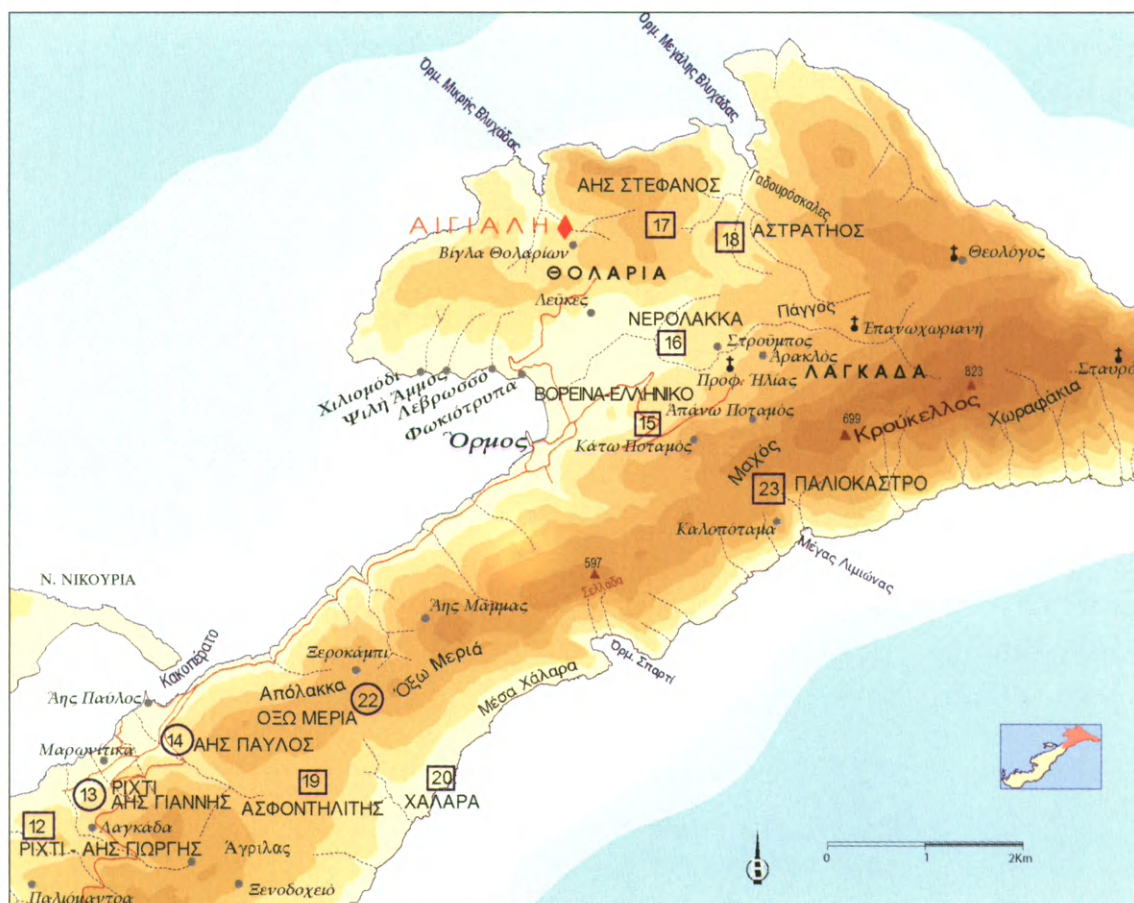
814. Βλ. Εὐρ. III. (θέσεις προέλευσης ἐπιγραφῶν), καὶ προσεχῶς ἀναλυτικὰ, Λ. Μαραγκοῦ, *Ἀμοργικὰ Ἰωαννίδου*.

815. Βλ. παρακ. σ. 270.

816. Βλ. παρακ. σ. 292.

817. Βλ. παρακ. σ. 293.

περί οἰκοδομικῶν λειψάνων στὸ Ἐπανώχωρι⁸¹⁸, στὴν σημερινή περιοχή τῆς Παναγιᾶς τῆς Ἀπανωχωριανῆς (εἰκ. 273), ὅπου, «εὕρηται τεῖχος πύργου ἐν ἀγρῷ Θεμιστοκλέους Θεολογίτου⁸¹⁹ με̐ ἀξέστους λίθους τὸ δι..... ἐπὶ 10 μέτρα». Πιστεύω ὅτι, ὁρμώμενοι ἀπὸ αὐτὴν τὴν πληροφορία καὶ ἐπὶ τῇ βάσει καὶ πολλῶν ἄλλων ἐνδείξεων, ὅπως ἡ προνομιακὴ θέση στὴν ἐνδοχώρα, στὸ σταυροδρόμι

Εἰκ. 273. Περιφέρεια Αἰγιαλῆς: πύργοι καὶ τοπωνύμια ἀρχαίων θέσεων.

818. Στις σημειώσεις τοῦ Ἰωαννίδου γράφεται Ἐπανώχωρι καὶ θέσις Ἐπανώχωρι· βλ. ἐπίσης Philippson 1901, 103: «Andere antike Baureste finden sich NO von Langada bei dem verlassenen Dorf Epanochori...»· στὸ *Corpus* (IG XII 7), μεταγράφεται «vico Ἐπανωχωρί»: 447 καὶ 485, ἢ «Epanochori»: 449 καὶ 477. Μοναδικὴ τοπωνυμικὴ ἐνδειξὴ ὅλης τῆς περιοχῆς ἀποτελεῖ τὸ ἐπίθετο τῆς Παναγιᾶς Ἀπανωχωριανῆς· σχετικὰ βλ. Μαργακοῦ 1986, 124-125 πίν. 49, 1.

819. Σύμφωνα με̐ ἀνεπιβεβαίωτες πληροφορίες τοῦ τέως Ἀντιδημάρχου Ἀμοργοῦ Δημητρίου Πρέκα «τὸ χωράφι τοῦ Θεμιστοκλῆ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν Παναγιά (τὴν Ἀπανωχωριανή), γνωστὸ με̐ τὸ ὄνομα Στρατῆς, καὶ ἀνήκει στὴν Εἰρήνη Δεντρινιοῦ»· κατὰ τὸν φύλακα Σίμο Γιαννακοῦ «ἀρχαῖα λείψανα σώζονται κάτω ἀπὸ τοὺς σταύλους στὸ χωράφι Φασολᾶς στὴν Ἀπανωχωριανή».

σύνδεσης με την πόλη, με τὸ ἀνατολικό, τὸ βόρειο καὶ δυτικὸ τμήμα τῆς ὑπαίθρου, καθὼς καὶ με τὸ λιμάνι στὸν Ὀρμο, καὶ κυρίως τὸ εὐγλωττο τοπωνύμιο Ἐπανω-χώρι, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε λείψανα ὀχυρᾶς ἀγροικίας καὶ ἐνδεχομένως κα-τάλοιπα συστάδας κατοικιῶν.

Δὲν γνωρίζουμε ἐπίσης ἐὰν ἀνῆκαν σὲ πύργο τὰ κατάλοιπα ὀρθογωνίου κτί-σματος ποὺ κατεμέτρησε (διαστ. 3×2 μ., σωζ. ὕψ. 2 μ. καὶ πᾶχ. 1 μ.) καὶ διέγρα-ψε (εἰκ. 274) ὁ Ἰωαννίδης στὴν ἄγνωστη σήμερα θέση Φιρογκρέμι⁸²⁰. Ἐνδεχομέ-νως σώζονται ἀκόμα στοιχεῖα γιὰ τὴν συμπλήρωση τῆς εἰκόνας τῆς τοπογραφίας τῆς ὑπαίθρου χώρας τῆς ἀρχαίας πόλεως καὶ στὶς ἀνεξερευνήτες ἀρχαῖες θέσεις ποὺ σημειώνει, ὅπως οἱ Ὀβριαῖς⁸²¹, ἡ Σολομονή⁸²², ἡ Παναγία εἰς Σφαγὴν⁸²³, ὁ Πέρδικος⁸²⁴, οἱ Λεῦκες⁸²⁵, τὸ Ἀκρωτήρι⁸²⁶, κ.ἄ.

820. Μολονότι δὲν ἔχω ὀπτική εἰκόνα τῆς λ. Φιρογκρέμι, πιστεύω ὅτι γράφεται με ὕ, ἐπειδὴ παράγεται ἀπὸ τὸ φυρός>πυρός· ἄλλωστε τὸ ὄνομα Φυρογκρέμια, τοποθεσία στὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ νησιοῦ, δηλώνει τὸ φυρόσ, τὸ κοκκινωπὸ χρῶμα τῶν γκρεμῶν· τὸ φυρός ἀπαντᾶται ἀκό-μα καὶ ὡς πρῶτο συνθετικὸ λέξεων ὅπως φυρόσ-τσουλο, ἢ κοκκινόξανθομάλλα· βλ. ἐπίσης Βο-γιατζίδη 1918, «Καπροφύρρογον (σήμερα Κα-προφύροο ἢ Καπροφύροα κοντὰ στὸν Μάρμα-ρο Καταπόλων), φυρρόγειν, πυρρόγειος».

821. Γιὰ τὴν ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὶς Ὀβριαῖς ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἰωαννίδης, βλ. προσεχῶς Μαραγ-κοῦ, Ἀμοργιακά. Ἡ θέση δὲν ἔχει ἀκόμα ταυτι-στεῖ με ἀπόλυτη βεβαιότητα· οἱ περισσότεροι πιστεύουν ὅτι βρίσκεται «στὸν δρόμο ἀπὸ τὸν Ὀρμο πρὸς τὰ Θολάρια, ἐκεῖ ποὺ ἔχει πολλὰ νερὰ καὶ ἄβρονιές» (γιὰ τὶς ἄβρονιές βλ. Μα-ραγκοῦ 2002, 351).

822. Γιὰ τὸ τοπωνύμιο βλ. Βογιατζίδη 1918, 100· βρίσκεται στὸν σημερινὸ Ἀσκὰ στὸν Ὀρμο.

823. Κατὰ τὸν Δ. Πρέκα (βλ. παραπ. σημ. 819) πρόκειται γιὰ τὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Κρουσμένης, στὸν δρόμο Ὀρμος-Θολάρια, στὴν ὁποῖαν βρέθηκαν ἐντοιχισμένες οἱ ἐπιγραφές IG XII 7, 404, 482 καὶ 465 (σήμερα στὴν ΑΣΑ).

824. «Σήμ. εἰς τὸν Πέρδικον ἄνωθεν εἰς τὰ Τσουκκαλαριά εἰς τὸν δρόμον φαίνεται θέσις, ἐν ᾗ ἴστατο ἀφιέρωμά τι ἢ Ἑρμαῖ». Ὁ Πέρδικος βρίσκεται μεταξὺ Θολαρίων καὶ Λαγκάδας, στὸν δρόμο ἀπὸ τὰ Θολάρια πρὸς τὸν Ἀστράτηρο (βλ. παρακ. σ. 288 κέ.), ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Κουτελό (βλ. παρακ. σ. 288). Κατὰ τὸν Σ. Γιαννακοῦ εἶ-ναι ὁρατὰ «ἀρχαῖα λείψανα ἀπάνω ἀπὸ τὶς μάν-τρες». Τὸ τοπωνύμιο Τσουκκαλαριά ἀπαντᾶται καὶ στὴν Λαγκάδα, στὴν Ἀπάνω καὶ στὴν Κάτω Γειτονιά.

825. Οἱ Λεῦκες, ἀπάνεμη τοποθεσία με βρυ-σικὰ νερὰ καὶ ὁμοφοκτισμένη πηγὴ καὶ ποτί-στρες, βρίσκονται στὸν παλιὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν Ὀρμο στὰ Θολάρια· ἂν καὶ τὸ τοπωνύ-μιο, μετὰ ἀπὸ τὴν διάνοιξη τοῦ αὐτοκινητοδρό-μου, κοντεύει νὰ ξεχαστεῖ, εἶναι ἀκόμη ὁρατὰ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ μέλη καὶ λιγοστὰ κτιριακὰ λείψανα.

826. Μολονότι λέγεται πῶς ἀπὸ τὴν θέση Ἀκρωτήρι «προέρχονται πολλὰ ἀρχαῖα», ἡ δυσ-πρόσιτη περιοχὴ στὸ ΒΑ. ἄκρο τοῦ Ὀρμου, Β ἀπὸ τὴν Φωκ(ι)ότρυπα, καὶ τὶς ἀμμουδερές «ἀγκάλες», τοὺς μικροὺς κολπίσκους τὸ Λε-βρωσσό, τὴν Ψιλὴν Ἄμμο καὶ τὸν Χόχλακα, εἶναι τελείως ἀνεξερευνήτη.

Είχ. 275. Περιφέρεια Αιγιάλης: οί πύργοι και οί μεταξύ τους όπτικές έπαφές.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΙΓΙΑΛΗΣ [14-24]*

[14]. Ἄρης Παῦλος (εἰκ. 275-280).

Στρογγύλος. Ὑψμ. 250 μ.

Bent ¹1885 (= ²1966), 493.

Dawkins-Wace 1905/6, 157 σημ. 9: «Ἅγιος Παῦλος, round».

Nowicka 1975, 54 σημ. 152.

Boussac-Rougemont 1983, 115 σημ. 13, εἰκ. 7, ἄρ. 6.

Les Cyclades 1993, 97-98.

Marangou 2001, 232 σημ. 42.

Σημαντικὰ οἰκοδομικὰ λείψανα σώζονται Β ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγ. Παύλου, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν νησίδα Νικουριά, Ἀ ἀπὸ τὸ Ρίχτι⁸²⁷. βρῖσκονται χαμηλὰ στὴν πλαγιά τοῦ βουνοῦ, κοντὰ στὸν παλιὸ κάτω δρόμο ποὺ περνᾷ κατὰ μῆκος τῆς βόρειας, βραχῶδους ἀκτῆς καὶ πλησίον τοῦ ὀρεινοῦ⁸²⁸ δρόμου ποὺ συνέδεε ἄλλοτε τὴν Αἰγιάλη μὲ τὸ κεντρικὸ καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νησιοῦ.

Τὰ θεατὰ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ κατάλοιπα εἶναι ἐντυπωσιακὰ καὶ τὰ ὄστρακα, διαφόρων ἐποχῶν⁸²⁹, πάμπολλα· τὴν εἰκόνα ὅμως τῶν ἀρχαίων λειψάνων ἀλλοιώνουν οἱ νεώτερες μετασκευές, οἱ κατερειπωμένες σήμερα ἀγροτικὲς ἐγκαταστάσεις. Ἔτσι, μολονότι τὸ κυκλικὸ σχήματος ἀρχαῖο κτίσμα δεσπόζει ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἄλλοτε⁸³⁰ εὐφορο παράλιο κάμπος στὸν Ἁγ. Παῦλο (εἰκ. 275), καὶ ἐλέγχει τὸν θαλάσσιο δρόμο, τὸ *Κακοπέρατο*⁸³¹, τὸ στενὸ πέρασμα πρὸς τὸν Ὀρμος Αἰγιάλης, χωρὶς ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ καὶ σχεδιαστικὴ τεκμηρίωση δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ χρονολογήσουμε ἐπακριβῶς οὔτε νὰ ἀποφανθοῦμε περὶ τοῦ προορισμοῦ του⁸³².

* (Στὴν ἀρίθμηση προτάσσονται οἱ πύργοι ποὺ βρῖσκονται στὴν βόρεια πλευρὰ πλησίον τοῦ σημερινοῦ ἀσφαλτοστρωτοῦ δρόμου [14, 15], καθὼς καὶ ὅσοι ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὴν ἐνδοχώρα, Ἀ καὶ ΝΑ τῆς ἀρχαίας πόλεως [16-18]. Σὲ ξεχωριστὴ ἐνότητα, περιοχὴ Ὁξω Μεριᾶς, καταχωρίζονται οἱ πύργοι στὴν ὀρεινὴν χώραν [19-24].)

827. Στὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ Μηλιαράκη 1884, 54, ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸν πύργο στὸ Ρίχτι [13], περιγράφεται ὁ παλιός, ὁ ἀπάνω δρόμος, καὶ ἴσως ὁ ἀρχαῖος, ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν πύλη τῆς Χώρας στὸ Δέμα, μέσῳ τοῦ Ἀγριλα, στὴν Γιάλη καὶ στὴν Ὁξω Μεριᾶ.

828. Μηλιαράκης 1884, 54.

829. Γιά λείψανα προϊστορικῶν χρόνων βλ. Marangou 1984, 100, X, εἰκ. 11· κατὰ τὶς ἐπανελημμένες ἐπισκέψεις στὴν περιοχὴ τοῦ Ἁγ. Παύλου, Β τῶν ἐρειπίων τοῦ πύργου, περισυλλέξαμε ὄστρακα χρονολογούμενα στὴν 3η π.Χ. χιλιετία καὶ στοὺς Ἱστορικοὺς χρόνους. Γιά τὴν «σωστικὴ ἀνασκαφὴ» στοὺς Πρωτοκυκλαδικοὺς τάφους βλ. Μαραγκοῦ 1994, 474-476 σημ. 48-55 καὶ Μαραγκοῦ 2002, 13 σημ. 39, 17 εἰκ. 23, 18-19 εἰκ. 24-26.

830. Σήμερα, (2002), τὰ εὐφορα χωράφια ποὺ ἄλλοτε ἦταν σπαρμένα σιταροκρίθαρὰ καὶ καλοκαιρινά, εἶναι ἀγνώριστα! Τὰ θαυματοουργὰ μηχανήματα ἔσπασαν γρήγορα τοὺς ριζιμιοὺς βράχους καὶ ἀνοιξαν πρόχειρα ἀγροτικούς δρόμους, πάντα, βέβαια, χωρὶς ἄδεια! Ἔτσι στὰ χωράφια, τὰ ἀτιμωμένα ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ χρήσης, ξεφύτρωσαν κυριολεκτικὰ κοντὰ στὸ κακότεχνον ταβερνεῖο γιὰ τοὺς λουομένους, εὐάριθμες παραθεριστικὲς κατοικίες, οἱ περισσότερες ἀθηναϊκοῦ «στίλ» (!), ἀλλὰ κατασκευῆς, τοιχοδομίας ἢ τεχνοτροπίας ἀλβανικῆς.

831. Μηλιαράκης 1884, 14.

832. Ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Bent, τὸ 1885, χωρὶς ἐπιφυλάξεις καὶ χωρὶς τεκμηρίωση χαρακτηρίζεται πύργος.

Εἰκ. 276. Ἄγης Παῦλος: μερική ἄποψη τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖᾶς τοῦ ἀρχαίου, στρογγύλου κτίσματος.

Εἰκ. 277. Ἄγης Παῦλος: μερική ἄποψη ἀρχαίου ὀρθογωνίου κτίσματος, λεπτομέρεια.

Είκ. 278. Ἄης Παῦλος: νεώτερη μετασκευὴ ἀρχαίου κτίσματος.

Είκ. 279-280. Ἄης Παῦλος: νεώτερα κτίσματα ἐπάνω σὲ ἀρχαῖα.

[15]. *Βορεινά - Έλληνικό* (είκ. 275, 282-289).

Ποταμός, περιοχή *Τρυπητής*. Ύψμ. 100 μ. Όρθογώνιος.

Διαστ.: νότιος τοίχος: μῆκ. 11.10 μ., ανατολικός: περίπου 10.50 μ.

Dawkins-Wace 1905/6, 157 σημ. 9 «Τρυπητή».

Marangou 2001, 233 σημ. 62 είκ. 8.

Nowicka 1975, 54 σημ. 152: "Trypte" (sic).

Μαραγκοῦ 200, 60 είκ. 76 α-β.

Boussac-Rougemont 1983, 115 (αναφέρεται ως ἀταύτιστος).

Στὰ *Βορεινά* τοῦ Ποταμοῦ, στὴν βραχὴ πλάγια βόρεια ἀπὸ τὸν *Ἀπάνω Ποταμό* (είκ. 281), μέσα στὸ χωράφι γνωστὸ ὡς «ἑλληνικό»⁸³³, σώζονται ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα ὀρθογωνίου κτίσματος (είκ. 282, 285 - 289), μετασκευασμένου σὲ σταύλους μὲ προσκτίσματα (είκ. 284, 287): σήμερα ὅλα εἶναι μισογκρεμισμένα καὶ ἐγκαταλελειμμένα, δυσπρόσιτα ἀνάμεσα σὲ πανύψηλους θάμνους. Στὸν Σ. Γιαννακό⁸³⁴ (είκ. 282) ὀφείλονται ἡ ἀνακάλυψη τοῦ μνημείου καὶ ἡ ταύτιση τῆς θέσης *Βορεινά - Έλληνικό* μὲ τὴν παλαιὰ τοπωνυμία τῆς περιοχῆς *Τρυπητή*⁸³⁵.

Ὁ ὀρθογώνιος πύργος εἶναι κτισμένος σὲ σχετικὰ χαμηλὸ ὕψωμα (ὕψμ. 100 μ.), σὲ στενόμετρο ἄνδηρο, ἐπάνω σὲ φυσικὸ ἑξαεὶς τοῦ βράχου (είκ. 283-285). Βρίσκεται ἐπάνω ἀπὸ τὸν παλιὸ παραλιακὸ δρόμο, τὸν κάτω δρόμο *Χώρας-Γιάλης*, σὲ σχετικὰ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν σημερινὸ αὐτοκινητόδρομο καὶ ἔχει ὀπτική ἐπαφή μὲ τὸν Ὀρμό τῆς Αἰγιάλης (είκ. 281), μὲ τὴν Νικουριά (είκ. 282), μὲ τὸν πύργο στὰ *Νερόλακκα* [16] (είκ. 275), καθὼς καὶ μὲ τὴν Νάξο καὶ τὰ γειτονικὰ νησάκια *Δονοῦσα* καὶ *Μάκκαρες*.

Ἀπὸ τὴν προσεγμένη ἰσχυρὰ τοιχοδομία (είκ. 282, 284-288) καὶ τὴν προνομιακὴ θέση τοῦ μεμονωμένου ὄχυροῦ πιστοποιεῖται ὁ ἀμυντικὸς χαρακτήρας του ὡς παρατηρητήριον καὶ φρουκτώριον. Ὡστόσο, μολοντὶ βρίσκεται σὲ βραχὴ περιοχή, σχετικὰ ἄγρονη, ἡ μετασκευὴ του σὲ ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση μὲ σταύλους καὶ βουδόσπιτο ἢ ζευγόσπιτο μὲ πησσό⁸³⁶ στὸ ἐσωτερικὸ (είκ. 287), στηρίζει τὴν ὑπόθεση πὼς καὶ στὴν ἀρχαιότητα χρησιμοποιοῦντο καὶ ὡς μεμονωμένη, ὄχυρὰ ἀγροτικὴ κατοικία.

833. Τὸ χωράφι οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς καὶ οἱ βοσκοὶ ὀνομάζουν *ἑλληνικό* ἢ *ἑλληνικά*.

834. Μὲ ὁδηγὸ τὸν Σ. Γιαννακό, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1995, ἐπισκέφθηκε καὶ φωτογράφησε τὸ κτίσμα ὁ Γ. Ἰ. Γαβαλάς. Στις 16-4-1996 καὶ πάλιν μὲ τὸν Σ. Γιαννακό, τοὺς ἀρχαιολόγους Π. Τριανταφυλλίδη, Γ. Ἰ. Γαβαλά καὶ Χρ. Μητσοπούλου, καθὼς καὶ τὴν ἀρχιτέκτονα Στ. Κόκκορη προσπαθήσαμε νὰ μετρήσουμε τὰ ὀρατὰ λείψανα.

835. Τὸ τοπωνύμιον *Tripiti* καὶ ἡ ὁμόριζή τοπωνυμία *Τρυπητός* παραδίδονται καὶ γιὰ τὴν νότια ἀκτὴ, στοὺς πρόποδες τοῦ ὄρους Κρούκελος (βλ. παραπ. σ. 268 σημ. 810), Ἀ ἀπὸ τὴν *Βουδόμαντρα* καὶ τὸν *Μέγα Λιμιῶνα*: βλ. σχε-

τικὰ Κουμανοῦδη 1999, 70 σημ. 96.

836. Γιὰ τὸ ἀμοργιανὸ ζευγόσπιτο ἢ βουδόσπιτο μὲ πησσό, βλ. Γ. Μέγα, Αἱ ἀγροτικαὶ οἰκῆσεις τῆς Ἀνδρου, στὸ *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Ὁρλάνδον*, τόμ. Δ' (1967-1968) 112 - 113, σχ. 41 (ἐδὼ γράφεται "πισσός" ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ πησσός: πρόκειται γιὰ τὴν πεσσόσχημη, συνήθως ὀρθογωνίου σχήματος, κτιστὴ κατασκευὴ στὸ μέσον τῶν σταύλων γιὰ βοοειδή). Ἡ λέξη ἀσφαλῶς προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία πεσσός γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶναι δόκιμη ἡ γραφὴ "πισσός". Γιὰ τὴν ἀρχαία σημασία τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ὅρου βλ. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου καὶ Ἰ.Ν. Τραυλοῦ, *Λεξικὸν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὀρων* (Ἀθῆναι 1986), λ. πεσσός, 210.

Είχ. 281. Άποψη τοῦ Ἀπάνω καὶ Κάτω Ποταμοῦ καὶ τοῦ Ὀρμου Αἰγιάλης.

Είχ. 282. Βορεινά - Ἑλληνικό: μερικὴ ἄποψη τοῦ πύργου μὲ τὴν Νικουριά.

Εἰκ. 283-284. Μερικὴ ἄποψη τῆς θέσης τοῦ πύργου στὰ Βορεινὰ στῆν θέση Ἑλληνικό.

Εἰκ. 285. Βορεινά - Ἑλληνικό: μερικὴ ἄποψη τοῦ πύργου στὸ βραχῶδες ἔξαρμα.

Εἰκ. 286. Βορεινά - Ἑλληνικό: λεπτομέρεια τῆς τοιχοδομίας τοῦ πύργου.

Εἰκ. 287. Βορεινά - Ἑλληνικό: μερικὴ ἄποψη τοῦ μετασκευασμένου ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ πύργου.

Εἰκ. 288. Βορεινά - Ἑλληνικό: λείψανα θύρας τοῦ πύργου.

Εἰκ. 289. Βορεινά - Ἑλληνικό: κατώφλι τοῦ πύργου κατὰ χώραν.

[16]. Νερόλακκα (εἰκ. 275, 290-294).

Περιοχή Κάμπου Αιγιάλης. Ὑψμ. 250 μ. Ὁρθογώνιος.

Διαστ.: δυτικός, θυραῖος τοῖχος: μῆκ.: 7.5 μ., ὁρατὸ ὕψ.: 1.55 μ., θύρα: σωζ. (ὁρατό) ὕψ.: 0.95 μ., πλάτ. (ἀνοιγμα): 1.20 μ. Ν. τοῖχος, μῆκ.: 9.30 μ., ὁρατὸ ὕψ. (ΝΔ. γωνία): 1.25 μ., ΝΑ. γωνία: 0.85 μ.

Dawkins-Wace 1905/6 157 σημ. 9: «Στρούμβους». Marangou 2001, 232, 233, σημ. 62, εἰκ. 8.

Nowicka 1975, 54 σημ. 152: «Stroumbos».

Boussac-Rougemont 1983, 115 εἰκ. 7, ἀρ. 3:

“Ἄγιος Γεώργιος”.

Ἡ θέση (Τὰ) Νερόλακκα⁸³⁷, βρίσκεται ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Ὀρμο (εἰκ. 281), σὲ χαμηλὸ ὕψωμα, βόρεια ἀπὸ τὸν χεῖμαρρο Ἀρακλὸς⁸³⁸, σὲ ἀπόσταση ὀλίγων μέτρων ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (εἰκ. 290), στὸν δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ στὸν Στροῦμπο⁸³⁹.

Τὰ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα στὰ Νερόλακκα⁸⁴⁰ εἶναι καὶ ἐδῶ ἐν πολλοῖς ἐνσωματωμένα σὲ νεώτερη ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση, σταύλους (εἰκ. 292-294) καὶ μικρὴ δεξαμενὴ (νερόλακκα). Ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ὀρθογώνιο κτίσμα εἶναι ἐπιφανειακῶς ὁρατὸ τὸ κατώτερο τμήμα (εἰκ. 291-294), ποὺ σὲ ὀρισμένα σημεῖα σώζεται σὲ ἱκανὸ ὕψος. Πάμπολλοι κατεργασμένοι λίθοι εἶναι κτισμένοι στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, καθὼς καὶ στοὺς ξηρότοιχους.

Ὅστρακα ἀγγείων καὶ χρηστικῶν σκευῶν, κυρίως πίθων καὶ ἀμφορέων, διαφόρων ἐποχῶν, προϊστορικῶν καὶ ἱστορικῶν χρόνων, εἶναι διάσπαρτα στὰ γειτονικά χωράφια, στοὺς λιθοσωροὺς καὶ στοὺς ξηρότοιχους· ἀρκετὰ χρονολογοῦνται, ὅπως καὶ ἡ τοιχοδομία, στοὺς πρώιμους καὶ μέσους ἐλληνιστικοὺς χρόνους.

Ἡ μεσόγεια θέση τοῦ μεμονωμένου ὄχυροῦ ἐν μέσῳ εὐφόρων ἀγρῶν, ἐπιτρέπει τὸν ἔλεγχο ὅλου τοῦ πεφυτευμένου κάμπου στὸν ὄρμο Αἰγιάλης, τῶν χερσαίων δρόμων ποὺ ὁδηγοῦν στὴν ἐνδοχώρα, στὸν Στροῦμπο, στὸν Προφήτη Ἡλία⁸⁴¹ καὶ στὴν Λαγκάδα. Ἐπὶ πλεόν, ἡ ἰσχυρὰ τοιχοδομία καὶ ἡ ὀπτικὴ ἐπαφὴ τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος (εἰκ. 275) μὲ τὴν θάλασσα καὶ τὴν Νικουριά, καθὼς καὶ μὲ τοὺς πύργους στὰ Βορεινά [15], καὶ στὸν Ἀστράτσο [18], στηρίζουν τὸν χαρακτήρα ὅχι μόνον φρουκτωρίου, ἀλλὰ καὶ ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης πολλαπλῶν χρήσεων.

837. Ἡ τοπωνυμία προφανῶς σχετίζεται μὲ τοὺς νερόλακκους ποὺ χρησιμοποιοῦσαν ἄλλοτε γιὰ τὸ πότισμα τῶν βοοειδῶν.

838. Πιθανῶς τὸ ὄνομα Ἀρακλὸς σχετίζεται μὲ τὸ τοπωνύμιον Ἀρακλότρυπες ποὺ ἀπαντᾷ στὴν Γιάλη ἀπὸ τὸ 1533: βλ. Βογιατζίδη 1918, 88.

839. Ἡ τοπωνυμία Στροῦμπος, ὅπως προφέρεται σήμερα, παραδίδεται ὡς Στροῦπος στὸν Κώδικα τοῦ Βρεβίου (Βογιατζίδης 1918, 101 «χωράφιν τοῦ Στροῦπου»: Μηλιαράκης 1884, 31: «Στροῦμβος: Χωρίον, ὅπερ μᾶλλον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς συνοικία τῆς Λαγκάδας»· βλ. ἐπίσης Bent 1885, 492: “θλιβερό χωριουδάκι”. Βλ. καὶ Philippson 1901, 103. Εὐάριθμες ἐπιγραφές προέρχονται ἀπὸ τὸ χωριὸ Στροῦμβος ἢ

«Strumbos»: IG XII 7, σ. 86 καὶ ἀρ. 398, 456, 457, 468 καὶ 486 (βλ. Εὐρ. III. Θέσεις προέλευσης ἐπιγραφῶν)· περισσότερες λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιγραφὰς παραδίδει ὁ Ἑμ. Ἰωαννίδης: βλ. Μαραγκοῦ, Ἀμοργιακά.

840. Τὴν θέση ἐπισκεφθήκαμε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1981 μὲ ὑπόδειξη τοῦ τότε Ἀστυνομίου Αἰγιάλης, τοῦ φιλόρχαιου Εὐστρ. Χοντρονικόλα. Ἡ ταύτιση τῶν ἀρχαίων οἰκοδομικῶν λειψάνων στὰ Νερόλακκα μὲ τὸν πύργο στὴν θέση Στροῦμβους ποὺ ἀναφέρουν οἱ Dawkins-Wace (1905/6, 157 σημ. 9) στηρίζεται σὲ αὐτοψία καὶ σὲ ἔγκυρες πληροφορίες: βλ. Marangou 2001, 239 σημ. 59.

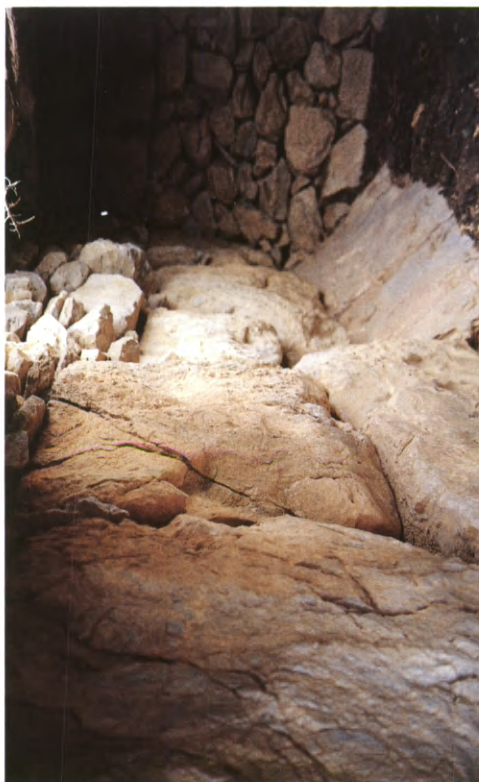
841. Marangou 2001, 239 σημ. 59.

Εἰκ. 290. Τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὰ Νερόλακκα.

Εἰκ. 291. Νερόλακκα, λείψανα τοῦ πύργου.

*Εἰκ. 292. Νερόλακκα: μερική ἄποψη τοί-
χου στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο.*

Εἰκ. 293. Νερόλακκα: λεπτομέρεια τῆς τοιχοδομίας.

Εἰκ. 294. Νερόλακκα: μερική ἄποψη τοῦ μετασκευασμένου ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ πύργου.

[17]. Ἄης Στέφανος (εἰκ. 275, 295-300).

Περιοχὴ Θολαρίων. Ὑψμ. 280 μ. Ὀρθογώνιος.

Boussac-Rougemont 1983, 115, εἰκ. 7, ἀρ. 1.

Les Cyclades 1993, 97-98.

Marangou 2001, 231, σημ. 44.

Στὸ ξωκκλήσι Ἄης Στέφανος⁸⁴² (εἰκ. 295), ΒΑ ἀπὸ τὰ Θολάρια, σώζονται ὀλίγα ἀρχαῖα κτιριακὰ λείψανα ὀρθογώνιου κτίσματος καὶ πάμπολλοι κατεργασμένοι λίθοι: ἄλλοι ἐντοιχισμένοι στὸ ἐκκλησάκι (εἰκ. 296) καὶ στὸν τοῖχο τοῦ αὐλόγυρου (εἰκ. 295), ἄλλοι σὲ εὐμεγέθεις χωραφότοιχους (εἰκ. 297-298), δίπλα σὲ γέρικες ἐλιές καὶ κυρίως μέσα σὲ λιθοσωρούς (εἰκ. 298). Στὸν παλιὸ δρόμο (εἰκ. 299) ποὺ ὁδηγεῖ στὸ ἐκκλησάκι πρόσφατα ἐντοπίσαμε μαρμάρινο ἐπιμήκη λίθο μὲ λείψανα δυσανάγνωστης ἐπιγραφῆς (εἰκ. 300). Ὀψιδιανοὶ καὶ ὄστρακα χρηστικῶν σκευῶν, διαφόρων ἐποχῶν, προϊστορικῶν, ἱστορικῶν καὶ νεωτέρων χρόνων, εἶναι διάσπαρτα στὰ χωράφια ἢ συγκεντρωμένα ἐπάνω στὶς χαλικιές καὶ στοὺς λιθοσωρούς.

Ἡ θέση εἶναι προσιτὴ μὲ μονοπάτι καὶ λιθόστρωτο δρόμο ἀπὸ τὰ Θολάρια· ἔχει ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ θάλασσα καὶ στεριά (εἰκ. 275), μὲ τὴν Μεγάλῃ Βλυχάδα, τὴν Βίγλα, τὴν ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Αἰγιάλης, τὴν Μικρὴ Βλυχάδα, τὴν Νικουριά καὶ τὰ γύρω νησιά, μὲ τὴν Ἀπανωχωριανή⁸⁴³, καθὼς καὶ μὲ τοὺς πύργους στὸν Ἀστράτηο [16] καὶ στὸν Ἄην Παῦλο [14].

Ἀπὸ τὴν ἰσχυρὰ τοιχοποιία καὶ τὴν προνομιακὴ θέση, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν γειτνίαση μὲ τοὺς ἕως πρόσφατα καλλιεργούμενους, εὐφοροὺς ἀγρούς, τὰ ξεμπελισμένα σήμερα ἀμπελοχώραφα, καὶ τοὺς ἐκτεταμένους πλούσιους βοσκότοπους, συνάγεται, ὅτι τὰ λιγοστὰ ἐναπομείναντα⁸⁴⁴ ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα ἀνήκουν σὲ ἀπομονωμένη καὶ μεμονωμένη ἀρχαία καὶ νεώτερη ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση.

842. Τὴν θέση ἐπισκεφθήκαμε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1974 μὲ τὸν Σ. Γιαννακό, κατόπιν ὑποδείξεως τοῦ ἀείμνηστου Θολαριανοῦ Γ. Οἰκονομίδη, τοῦ ἐπιλεγόμενου Μάγκα, ὁ ὁποῖος μᾶς μίλοῦσε γιὰ «πολλὰ ἀρχαῖα κοντὰ στὸν πύργο καὶ μορφοδουλεμένες πέτρες».

843. Βλ. παραπ. σ. 269 σημ. 818-819.

844. Κατὰ τὴν τελευταία ἐπίσκεψή (1-5-2000), μὲ τοὺς Γ. Ἰ. Γαβαλᾶ, Β. Δημητρίου καὶ τὴν φοιτήτρια Ἀ. Λουδάρου, διεπίστωσα πὼς λιγότεψαν αἰσθητὰ οἱ κατεργασμένοι λίθοι.

Εἰκ. 295. Τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγ Στέφανου.

Εἰκ. 296. Ἁγς Στέφανος: κατεργασμένοι λίθοι σὲ ξερολιθιές.

Είχ. 297. Άης Στέφανος: κατεργασμένοι λίθοι σὲ χωραφότοιχους.

Είχ. 298. Άης Στέφανος: κατεργασμένοι λίθοι σὲ ξερολιθιὲς καὶ λιθοσωρό.

Είχ. 299. Δρόμος προς τὸν Ἅγ. Στέφανο.

Είχ. 300. Μαρμάρινο οἰκοδομικὸ μέλος στὸν δρόμο πρὸς τὸν Ἅγ. Στέφανο.

[18]. *Ἀστράτης* (εἰκ. 275, 301-305).

Περιοχή Θολαρίων-Λαγκάδας. Ὁρθογώνιος. Ὑψμ. 380 μ.

Διαστ. ὁρατές: Ἀνατολικὸς τοῖχος: 6.10 μ., Β καὶ Ν: 6.30 μ., μέγ. ὕψ. 1.27 μ.

Boussac-Rougemont 1983, 115, εἰκ. 7, ἀρ. 2, Marangou 2001, 232-233, σημ. 41 καὶ 60, σ. 243
"Ταξιάρχης". εἰκ. 6.

Les Cyclades 1993, 97-98.

Στὸν δρόμο μεταξὺ Θολαρίων καὶ Λαγκάδας, σὲ χαμηλὸ ὕψωμα, νότια ἀπὸ τὸ ἰδιόκτητο, μονόχωρο ἐκκλησάκι τοῦ Ἀστράτη⁸⁴⁵ (εἰκ. 301) σώζονται σημαντικὰ κατάλοιπα ἀρχαίου ὀρθογωνίου κτίσματος⁸⁴⁶, πνιγμένα μέσα σὲ ἀγριόχορτα, ἀγκαθεροὺς θάμνους καὶ χυλάσματα. Τὸ καλύτερα σωζόμενο κατώτερο τμήμα τοῦ ἀρχαίου οἰκοδομήματος εἶναι μετασκευασμένο σὲ σταῦλο μὲ "πησσο"⁸⁴⁷ (εἰκ. 302). Ἡ σταυλόπορτα (εἰκ. 303) βρίσκεται πιθανῶς στὴν θέση τῆς ἀρχαίας θύρας στὸν Ν. τοῖχο.

Ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ λείψανα τῶν ἀρχαίων λίθων στὴν βόρεια καὶ κυρίως στὴν νότια πλευρὰ πιστοποιεῖται ἡ φροντισμένη τοιχοποιία (εἰκ. 304-305). Στὰ βορειο-ανατολικά τοῦ σταύλου, κάτω ἀπὸ χωραφότοιχους καὶ ἐλαιόδεντρα, διακρίνονται λείψανα καὶ ἄλλου ἀρχαίου κτίσματος, ὁμοίας, ἐπιμελημένης τοιχοδομίας, προφανῶς σύγχρονης μὲ τὸ ὀρθογώνιο οἰκοδόμημα κατασκευῆς. Ἀπὸ τὴν γειτνίαση συνάγεται ὅτι ἀποτελοῦν μέρος εὐμεγέθους κτιριακοῦ συγκροτήματος.

Μὲ κατεργασμένους λίθους, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους μὲ κυφωτό, εἶναι κτισμένοι ὅλοι οἱ χωραφότοιχοι, οἱ γειτονικὲς κατοικιῆς καὶ οἱ σταῦλοι. Ὅστρακα ἀγγείων χρονολογούμενα κυρίως στοὺς κλασσικοὺς καὶ ἑλληνιστικοὺς χρόνους βρίσκονται γύρω ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι καὶ στὰ χωράφια.

Τὸ μεμονωμένο ἰσχυρὸ κτιριακὸ συγκρότημα στὸν Ἀστράτη, κτισμένο σὲ σημαντικὴ μεσόγεια, ὁρεινή θέση νότια ἀπὸ τὸ ὄρος *Κουτελός*, ἐλέγχει τὰ εὐφορα χωράφια καὶ τοὺς χερσαίους δρόμους, καὶ ἔχει ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς πύργους στὰ *Νερόλακκα* [16] καὶ στὸν Ἀγ Στέφανο [17] (εἰκ. 275), μὲ τὸν *Πάγγο*⁸⁴⁸ καὶ τὰ ψηλὰ βουνὰ τῆς Αἰγιάλης, τὶς *Γαδουρόσκαλες*, καθὼς καὶ μὲ τὸν ὁρμίσκο τῆς *Μεγάλης Βλυχάδας* στὴν Β. ἀκτὴ.

845. Τὸ ὀρθὸ τοπωνύμιο εἶναι Ἀστράτης, ἐκ τοῦ Μιχαήλ Ἀ[ρχι]στράτη[γ]ος: βλ. Marangou 2001, 232 σημ. 41. Στὸ *Corpus, IG XII 7*, 411 λαμβασμένα σημειώνεται ὡς Ἀγ. Ταξιάρχης.

846. Οἱ πρόχειρες μετρήσεις καὶ οἱ φωτογραφίες ἔγιναν κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1996, μὲ τοὺς Σ. Γιαννακό, τοὺς ἀρχαιολόγους Γ. Γαβαλᾶ καὶ Π. Τριανταφυλλίδη καὶ τὴν ἀρχιτέκτονα Στέλλα Κόκκορη. Ἀπὸ τὴν πρώτη ἐπίσκεψιν τὸ 1974 μὲ τοὺς Μ. Δεσποτίδη καὶ Σ. Γιαννακό, ἡ προϊοῦσα ἐγκατάλειψιν εἶναι αἰσθητή: ἀπὸ τὰ τότε, σκόρπια στὸν περίγυρο τοῦ ναῖσκου ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἔχουν ἀπομείνει σήμερα μόνον οἱ βαρεῖες δυσμετακίνητες λίθι-

νες γοῦρνες (ποτίστρες), ἐνῶ μέσα στὸ ἐτοιμόροπο πλέον ἐκκλησάκι, ἡ ἀρχαία μαρμαρόπλακα καὶ τὰ φέροντα στοιχεῖα τῆς Ἀγίας Τραπέζης, ἓνας κιονίσκος μὲ λεπτὲς ραβδώσεις καὶ τὸ ἐπ' αὐτοῦ στηριγμένο κορινθιακὸ κιονόκρανο, πιθανῶς Παλαιοχριστιανικῶν χρόνων.

847. Βλ. παραπ. σ. 276 σημ. 836.

848. Μηλιαράκης 1884, 55 «μέγιστος γεώλοφος...»: τὸ τοπωνύμιο συσχετίζει ὁ Ἰωαννίδης, Ἀρχ. Κατάλοιπα, 6: «Ἐν Παγκάλῃ (τανῦν Πάγον)», μὲ τὴν ἀρχαία ὀνομασία τῆς Ἀμοργοῦ Παγκάλῃ: βλ. Μηλιαράκη 1884, 46, Βογιατζίδη 1918, 123 καὶ Μαραγκοῦ 2002, 3 σημ. 2.

Εἰκ. 301. Μεταποιημένοι ἀρχαῖοι λίθοι καὶ ξερολιθιᾶς στὸν δρόμο πρὸς τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀστράτηου.

Εἰκ. 302. Ἀστράτης: μερικὴ ἄποψη τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ σταύλου.

Εἰκ. 303. Ἀστράτης: ἡ σταυλόπορτα.

Εἰκ. 304-305: Ἀστράτης; λίθοι μὲ κυφωτό.

Καψάλων⁸⁵⁶ και από τὸ Χιλιμοδί, καὶ φτάνει ψηλὰ στὸν ἀνεμοδαρμένο Ἄγρι-
λα⁸⁵⁷, ὅπου οὐσιαστικά ἀρχίζει ἡ ἐπικράτεια τῆς Γιάλης.

Στὴν περὶ Ἀμοργοῦ βιβλιογραφία δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ τὴν Ὁξω
Μεριά· μόνον ἀπὸ τὸν Μηλιαράκη μαθαίνομε γιὰ τὴν θέσιν ὑπὲρ τὸν κόλπον Χά-
λαρα, γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ὁμώνυμου χωρίου⁸⁵⁸ μὲ ἀγροκατοικίες γεωργῶν, καθὼς καὶ
γιὰ ἵχνη ἀρχαίου πύργου⁸⁵⁹ καὶ κτιρίων εἰς θέσιν Μουχτόχωρα (τά)⁸⁶⁰. Βάσει τῆς
τοπογραφικῆς ἐνδείξεως ὑπὲρ τὸν κόλπον Χάλαρα, εἰκάζω ὅτι τὸ χωρίον Ὁξω
Μεριά, ταυτίζεται μὲ τὸν ἀναφερόμενο τὸ 1885 ἀπὸ τὸν Bent⁸⁶¹ οἰκισμὸ τοῦ Ἀσφον-
τηλίτη, ὁ ὁποῖος βρίσκεται ἐπάνω ἀπὸ τὸν κόλπον Χάλαρα (εἰκ. 306).

Ἡ τοπωνυμία Ἐξωμεριά (sic) ἀναφέρεται τὸ 1905 καὶ ἀπὸ τοὺς Dawkins-
Wace⁸⁶² μεταξὺ τῶν θέσεων μὲ λείψανα ἀρχαίου πύργου, καθὼς καὶ στὸ *Corpus* τὸ
1908 ὡς τόπος προέλευσης ἐπιγραφῆς ρωμαϊκῶν χρόνων⁸⁶³. Περισσότερες πλη-
ροφορίες γιὰ τὴν Ὁξω Μεριά καὶ τὶς ὁμορες περιοχὲς σώζονται στὰ ἀδημοσίευτα
κατάλοιπα τοῦ Ἐ. Ἰωαννίδου, ὁ ὁποῖος, ἤδη τὸ 1883 κατεμέτρησε καὶ περιέγρα-
ψε τὸν καλύτερα σωζόμενο πύργο εἰς Χάλαρα⁸⁶⁴, σημείωσε τὶς θέσεις⁸⁶⁵ μὲ ἵχνη
ἢ λείψανα πύργων καὶ κατέγραψε τὰ εὐγλωττα τοπωνύμια, ὅπως «τὰ Πυργιανὰ⁸⁶⁶
εἰς τὰ Χάλαρα Ἐξω Μεριᾶς, τὸ Παληόκαστρον⁸⁶⁷ εἰς τὴν Βουρλιὰν καὶ τὸν Πα-
λαιόπυργον⁸⁶⁸ πλησίον τοῦ χωρίου Ποταμοῦ ἐν Αἰγιάλῃ». Τὴν ἐξακριβώση ὅμως
αὐτῶν τῶν πολύτιμων πληροφοριῶν τοῦ Ἰωαννίδου καὶ κυρίως τὸν συσχετισμὸ
τῶν ἀναφερομένων θέσεων μὲ τὰ ἔως τώρα ἐντοπισμένα οἰκοδομικὰ κατάλοιπα

856. Γιὰ τὴν περιοχὴ τῶν Καψάλων, ὅπου ὁ
Χρ. Τσουντας ἀνέσκαψε τάφους τῆς 3ης π.Χ.
χιλιετίας βλ. ΠΑΕ 1894, 22 καὶ ΑΕ 1898, 137 κέ.
J. Rambach I, 5-7, καὶ II, 62 κέ.· βλ. ἐπίσης Λ.
Μαραγκοῦ, «Κυκλαδικὰ ἀπανθίσματα». Ἐπι-
σημάνσεις καὶ πρόσθετες μαρτυρίες γιὰ τὸν Κυ-
κλαδικὸ πολιτισμὸ στὴν Ἀμοργό (2001), στὸ Μ.
Μαρθάρη, *Ἡ Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὶς*
Κυκλάδες ὑπὸ τὸ φῶς τῶν πρόσφατων ἐρευνῶν
σὲ οἰκισμούς (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

857. Ἀπόηχο τῆς κακοτοπιᾶς ποὺ συναν-
τοῦσαν οἱ ὁδοιποροῦντες πρὸς στὴν Γιάλη ἀπο-
τελεῖ τὸ παλιὸ χωραΐτικο παραινετικὸ δίστιχο:
«Σὰν πᾶς ψηλὰ στὸν Ἄγριλα καὶ στὸν Ἀσφον-
τηλίτη / φράξε καλὰ τὸ στόμα σου ἀκόμα καὶ
τὴν μύτθη»· πράγματι, στὴν κορυφὴ τοῦ Ἄγριλα,
ἄλλοτε σὲ παίρνει ὁ ἀέρας, κι ἄλλοτε «(δ)ὲν
ἐβλέπεις τὴμ μύτθη σου ἀπὸ τῆ (γ)κατσιφάρα»
[= χαμηλὴ νέφωση, σὰν πηχτὴ ὁμίχλη].

858. Μηλιαράκης 1884, 15-16: «ὑπὲρ τὸν κόλ-
πον Χάλαρα ὑπάρχει θέσις καὶ ἀγροκατοικίαι
καλουμένη Ὁξω Μεριά», καὶ σ. 31: «χωρίον

Ὁξω Μεριά ...ἐνθα ἀγροκατοικίαι γεωργῶν».

859. Βλ. παρακ. σ. 300.

860. Τὸ τοπωνύμιον ἔχει λησμονηθεῖ καὶ ἡ θέ-
ση δὲν ἔχει ταυτιστεῖ.

861. Bent, 1885, 492-493.

862. Dawkins-Wace 1905-6, 157 σημ. 9.

863. IG XII 7, 441 (χαμένη); IOYNIAN.
MOΣ. XIN, «in vico ὉΞΩΜΕΡΙΑ apud Theo-
dorum Blabianum, μαρμάρινη στήλη 1.28 x 0.58
μ.»· κατὰ τὸν Σίμο Γιαννακό, τὸ σπῆτι τοῦ Θ.
Βλαβιανοῦ ἦταν στὸ Ξεροκάμπι (ἢ Ξεροκάμ-
πια), Δ ἀπὸ τὸν Ἄγρ Μάμ(μ)αν, Ἀ ἀπὸ τὰ Ἀπό-
λακκα καὶ Β ἀπὸ τὴν Ὁξω Μεριά (εἰκ. 306).

864. Βλ. παρακ. [21].

865. «Ἐξω Μεριά εἰς τὸ χωρίον Πύργος ἢ
ἵχνη», «Ἐξω Μεριά παρὰ τὸν μύλον πύργος»,
καὶ «εἰς Ἐξω Μεριὰν εὐρηται πύργος Ν.Δ. τοῦ
μύλου (τοῦ πρὸς Νότ.)».

866. Ἡ τοπωνυμία ἔχει ξεχαστεῖ.

867. Βλ. παρακ. [23].

868. Βλ. παρακ. [24].

πύργων, δυσχεραίνουν σημαντικά τὰ ἀλλοιωμένα ἢ ξεχασμένα σήμερα παλαιὰ τοπωνύμια⁸⁶⁹ καὶ ἀνθρωπωνύμια⁸⁷⁰. Ἔτσι, ἀκόμα καὶ ὅταν ὁ Ἰωαννίδης ἀναφέρει ἔξω Μεριά εἰς τὸ χωρίον, δὲν γνωρίζομε ἐὰν ἐννοεῖ τὸν ὑπάρχοντα ἀκόμη οἰκισμό τοῦ Ἀσφοντηλίτη⁸⁷¹. Πιστεύω ὅμως ὅτι ἡ μνεῖα τοῦ Ἰωαννίδου «εἰς ἔξω Μεριὰν εὗρηται πύργος Ν.Δ. τοῦ μύλου (τοῦ πρὸς Νότ.)», προφανῶς ἀντιστοιχεῖ στὸν στρογγύλο πύργο ποὺ ἀπεικονίζει (εἰκ. 307 καὶ 317) ὁ Χρ. Τσουντας⁸⁷². ἂν καὶ περιέργως δὲν σημειώνει ποῦ βρίσκεται, τόσον ἡ σημερινὴ εἰκόνα τοῦ μύλου μὲ τὸ ἀρχαῖο ἐρείπιο στὰ ΝΔ (εἰκ. 318) στὴν Ὁξω Μεριά [22], ὅσον καὶ ἡ σχετικὴ γειτνίαση μὲ τὰ Κάφαλα⁸⁷³, ὅπου τὸ 1894 πρῶτος ἀνεκάλυψε καὶ ἀνέσκαψε ἑνδεκα κυκλαδικοὺς τάφους, πιστοποιοῦν τὴν ταύτιση.

Μολονότι πολυάριθμα⁸⁷⁴ ἀπομεινάρια ἀνθρώπινης παρουσίας δείχνουν πὼς ἡ ἀχανὴς περιφέρεια τῆς παλαιᾶς Ἀπάνω Μεριάς, ἀπὸ τὸ ΝΑ. τμήμα, Ἀ καὶ ΒΑ τῶν Καφάλων, ἀπὸ τὸν Ἀγρίλα καὶ τὸν Ἀσφοντηλίτη, τὴν Ὁξω Μεριά καὶ τὰ Χάλαρα μέχρι τὰ Χωραφάκια στὸ ὄρος Κρούκελος (εἰκ. 306), κατοικήθηκε ἀπὸ τὴν 3η π.Χ. χιλιετία ἕως καὶ τοὺς νεώτερους χρόνους, ἐξ αἰτίας τῆς ἑλλειψης συστηματικῆς ἔρευνας⁸⁷⁵, ἐλάχιστα γνωρίζομε γιὰ τὴν ἱστορία τῆς κατοίκησης.

Ἄγνωστοι εἶναι καὶ οἱ ἀρχαῖοι χερσαῖοι δρόμοι σύνδεσης τῆς ὀρεινῆς περιοχῆς μὲ τοὺς ὁρμούς στὴν νότια ἀκτὴ τὰ Χάλαρα, Μαστιχιά, Βουδόμαντρα, Ἄκρο Κάφαλα, Σπαρτί⁸⁷⁶, κ.ἄ. (εἰκ. 306). Ὅμως, ὅσον καὶ ἂν σήμερα φαίνεται ἄξενη τούτη

869. Βλ. παρακ. σ. 300.

870. Βλ. παρακ. σ. 300 σημ. 891.

871. Βλ. παρακ. σ. 296-297.

872. Chr. Tsountas, *The Mycenaean Age, A Study of the Monuments and Culture of Pre-Homeric Greece* (1897), καὶ J. I. Manatt (Chicago, 1969), 260-261: «Singularly enough, we have now actually found on Amorgos: fig. 135: Remains of a Circular Tower on Amorgos, fig. 136: Circular Tower on Amorgos (Ground-plan).

873. Βλ. παρακ. σ. 292 σημ. 856. Ἀσφαλῶς ὁ Τσουντας, στὸ χαμένο Ἡμερολόγιό του γιὰ τὶς ἔρευνες του στὴν Ἀμοργὸ τὸ 1894, θὰ εἶχε σημειώσει ὅχι μόνον τὸ ἀκριβὲς τοπωνύμιο, ἀλλὰ καὶ ἄλλες λεπτομέρειες γιὰ τὸν πύργο· γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὰ μνημεῖα τῶν ἱστορικῶν χρόνων, καθὼς καὶ γιὰ τὴν συμβολή του στὴν ἔρευνα τῶν πύργων τῆς Σίφνου βλ. τελευταία Μ. Ε. Μαρθάρη, Ὁ Χρῆστος Τσουντας καὶ ἡ Σίφνος, Ἀπὸ τὰ πρωτοκυκλαδικὰ νεκροταφεῖα στοὺς πύργους τῶν Ἱστορικῶν Χρόνων, στὸ *Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου, Σίφνος 27-30 Ἰουνίου 2002*, τόμ. Α', ἐκδ. Συν-

δέσμου Σιφναϊκῶν Μελετῶν (Ἀθήνα 2005) 28-29, 36 (μὲ βιβλιογραφία).

874. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη καὶ τὶς γεωλογικὲς ἀλλαγές, ἡ μανία τῆς ἀξιοποίησης, τῆς τουριστικῆς ἐκμετάλλευσης, ἀποτελεῖ καὶ ἐδῶ τὸν μεγαλύτερο κίνδυνο ἀφανισμοῦ τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου· ἐνδεικτικὰ σημειῶνω ὅτι ἡ ἐσπευσμένη τὸ 2001, γιὰ ἄγνωστους λόγους διάνοξη αὐτοκινητόδρομου πρὸς τὸν Ἀσφοντηλίτη ἀπὸ τὴν Δημορχία Ἀμοργοῦ, στὴν οὐσία ὁ βάρβαρος ἐκβραχισμὸς τοῦ ἔως πρόσφατα ἀναλλοίωτου τόπου, ὅχι μόνον παραμόρφωσε τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ἐδάφους καὶ πλήγωσε ἀνεπανόρθωτα τὸ πρᾶγματι ἰδιαιτέρως φυσικοῦ κάλλους τοπίο, ἀλλὰ κατέστρεψε καὶ πολὺτιμα μαρτύρια μακραίωνης ἀνθρώπινης παρουσίας.

875. Βλ. Μαραγκοῦ, ὁ.π. (σημ. 856). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι δὲν ἔχουν γίνει συστηματικὲς ἐπιφανειακὲς ἔρευνες, ὅπως οἱ γνωστὲς στὴν βιβλιογραφία χρηματοδοτούμενες πολυπρόσωπες καὶ πολυήμερες ἐργασίες πεδίου: σχετικὰ βλ. Ch. Auffarth, *Gnomon* 71, 1999, 86-88.

876. Μηλιαράκης 1884, 10.

Εἰκ. 307: «Στρογγύλος πύργος στὴν Ἀμοργό, κάτωψη».

ἡ ἀπόκρημνη, βραχώδης⁸⁷⁷ ἀκτή, τὰ μικρὰ ἀσφαλὴ ἀγκυροβόλιά της, ἦταν πάντα, λόγῳ τῆς καίριας⁸⁷⁸ θέσης της στὸ ἀνοιχτὸ πέλαγος⁸⁷⁹, τὸ πλησιέστερο σημεῖο ἐπικοινωνίας τῶν κατοίκων τῆς Ἀμοργοῦ ὅχι μόνον μὲ τὰ γειτονικὰ νησάκια Λέβιθα⁸⁸⁰ καὶ Κίναρος⁸⁸¹, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ νησιὰ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ βόρειου Αἰγαίου, τὴν Δωδεκάνησο⁸⁸², τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, καθὼς καὶ μὲ τὴν Κρήτη.

Παρὰ τὶς πάμπολλες δυσκολίες γιὰ τὸν ἀκριβὴ ἐντοπισμὸ ἀρχαίων κτιριακῶν καταλοίπων, μεμονωμένων ἢ συστάδων, συνήθως πλησίον νεωτέρων ἀγροτοποιομενικῶν ἐγκαταστάσεων, σὲ τούτην τὴν δυσπρόσιτη καὶ δύσβατη ὄρεινὴ περιοχὴ τῆς Ὀξω Μεριᾶς, στὸν παρόντα κατάλογο καταχωρίζονται⁸⁸³ τὰ ὀνόματα ἑξὶ θέσεων μὲ ἐπιφανειακῶς θεατὰ ἀρχαῖα οἰκοδομικὰ λείψανα πύργων [19-24].

877. Γιὰ τὴν γεωλογία τῆς περιοχῆς βλ. Kirsten-Philippson IV (1959) 148 κέ. B. Weinmann, *Der Böden der Kykladeninsel Amorgos und ihre landwirtschaftliche Nutzung* (Wiesbaden 1967). St. Dürr, *Das attisch-kykladische Kristallin*, στὸ V. Jacobshagen (ἐπιμ. ἐκδ.), *Geologie von Griechenland* (Berlin 1986) 145-146· βλ. ἐπίσης τὸν γεωλογικὸ χάρτη St. Dürr et al., *Geologische Karte* 1985 (1:50.000).

878. Γιὰ τὴν γεωγραφικὴν θέσιν τῆς Ἀμοργοῦ σὲ κομβικὸ σημεῖο ἐπὶ τοῦ θαλασσίου δρόμου σύνδεσης μὲ τὸν Νότο καὶ τὴν Ἀνατολή, βλ. C. Agourides, *Sea Routes and Navigation in the Third Millennium*, *OJA* 16, 1997, 1-24 καὶ E. S. Sherratt, *Catalogue of Cycladic Antiquities in the Ashmolean Museum, The Captive Spirit*, τόμ. I-II (Oxford University Press, 2000) 18.

879. Γιὰ τοὺς θαλάσσιους δρόμους, τοὺς ἀνέμους καὶ τὰ ρεύματα βλ. Δ. Κ. Παπαγεωργίου, *Ρεύματα καὶ ἄνεμοι στὸ βόρειο Αἰγαῖο, στὸ Ἡ Πολιόχνη καὶ ἡ Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὸ βόρειο Αἰγαῖο* (Αθήνα 1997) 424 κέ. καὶ C. Agourides, ὁ.π. (σημ. 878).

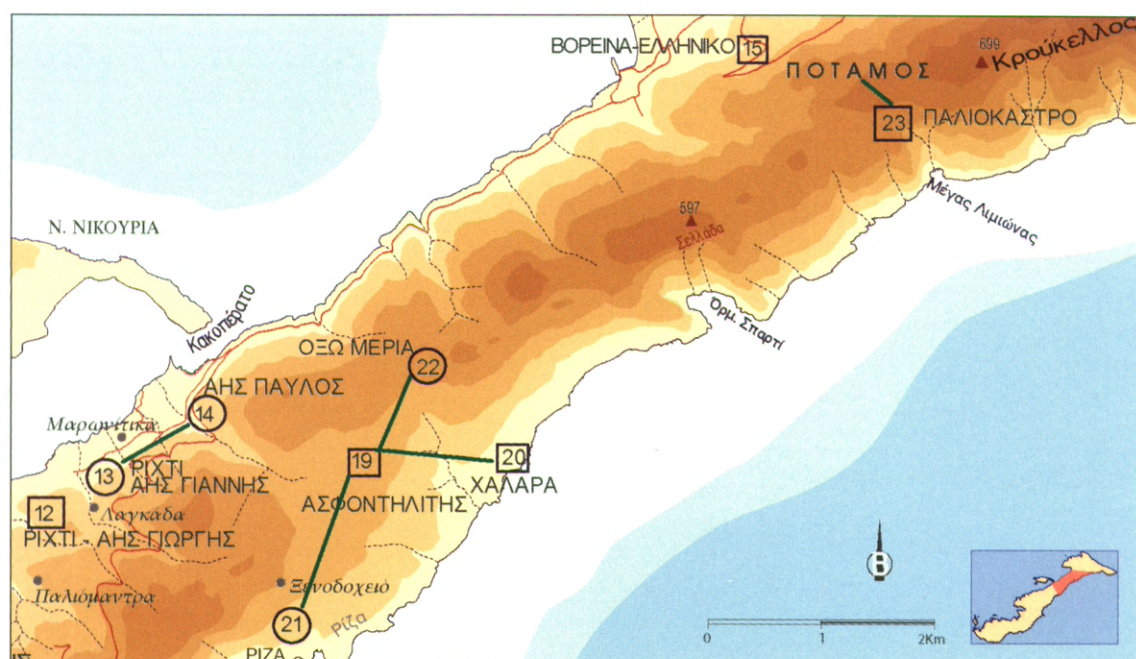
880. B. Randolph, *The Present State of the Islands of Archipelago* (Oxford 1687) 24 (Lèvitha).

Philippson 1901, 106. L. Büchner, *RE* XII (1), στ. 1055, λ. *Lebinthos*. A. Desio, *Le Isole Italiane dell'Egeo* (Ρώμη 1931) 92. Kirsten-Philippson IV (1959) 155 (Lèvitha).

881. B. Randolph, ὁ.π. 24 (*Zinara*, sic). Philippson 1901, 106 καὶ Kirsten-Philippson IV (1959) 155-156. Πολυάριθμα εἶναι τὰ ἐπιφανειακῶς ὁρατὰ κατάλοιπα τῆς διαχρονικῆς κατοίκησης ἀπὸ τὴν 3η π.Χ. χιλιετία ἕως τοὺς νεώτερους χρόνους· ὅς σημειωθεῖ ὅτι καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὰ Λέβιθα, κατοικοῦσαν πάντοτε *Γιαλίτες*.

882. Οἱ μικροὶ εὐλίμενοι ὄρμοι παρέχουν ἕως σήμερα ἀσφαλὲς καταφύγιο καὶ «σκάλα» γιὰ τὰ φαροκάικα τῶν Καλύμνιων.

883. Οἱ σύντομες ἡμερήσιες περιηγήσεις ἀσφαλῶς δὲν ἐπαρκοῦν οὔτε καὶ γιὰ ἀπλὴ καταγραφὴ τῶν ποικίλων ὑλικῶν μαρτυριῶν ποὺ σώζονται ἐν πολλοῖς ἀκόμα ἀναλλοίωτα· γι' αὐτὸ καὶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ὅπως στοὺς πύργους [19, 20, 24], λείπουν βασικὲς πληροφορίες, ἀκόμα καὶ ἡ στοιχειώδης φωτογραφικὴ τεκμηρίωση. Ἐπισημαίνω ἐπίσης πὼς στὸ σκαρίφημα τοῦ χάρτη (εἰκ. 308) οἱ ἀρχαῖες θέσεις συχνὰ σημειώνονται κατὰ προσέγγισιν, βάσει τῶν παλαιῶν τοπωνυμίων καὶ τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων.

Είχ. 308. Περιφέρεια Αιγιάλης - Περιοχή Όξω Μεριάς: οί πύργοι καί οί μεταξύ τους όπτικές έπαφές.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΟΞΩ ΜΕΡΙΑΣ [19-24]*

[19]. *Άσφοντηλίτης* (εἰκ. 308-313).

Ὅρθογώνιος. Ὑψμ. 250 μ.

Bent, 1885, 492-493: «...we visited another ancient tower».

Boussac-Rougemont 1983, 115 σημ. 13, εἰκ. 7, ἄρ. 5.

Στὸ μεσόστρατο τοῦ κύριου δρόμου σύνδεσης μετὰ τὴν *Γιάλη*, τοῦ ἀπάνω δρόμου, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν *Χώρα*, περνᾷ ἀπὸ τὴν Ὀξω Μεριᾷ⁸⁸⁴ καὶ φτάνει στὴν *Λαγκάδα*, συναντοῦμε ἕναν ὑψηλό, καλοχτισμένο μαντρότοιχο μετὰ ξύλινη θύρα, γνωστὴ ὡς «πύλη τοῦ Ἀσφοντηλίτη»· ὁ παλιός, ἄλλοτε φροντισμένος, λιθόστρωτος δρόμος, ὁδηγεῖ στὸ ὁμώνυμο χωριουδάκι μετὰ τὴν ἰδιόμορφη ἐκκλησοῦλα τοῦ Ἁγ. Νικόλα (εἰκ. 309), καὶ πανέμορφα σπίτια μετὰ φούρνους, ποικιλόμορφους φανούς, αὐλιδάκια καὶ περγαλιδάκια, καταπράσινα ἀκόμα χάρις στὶς ἀνθεκτικὲς φραγκοσυκιές (εἰκ. 310).

Περιέργως, γιὰ τοῦτον τὸν αὐτάρκη, ἕως καὶ πρόσφατα ὀλοζώντανο, εὐμεγέθη ἀγροτοποικισμὸ οἰκισμὸ, τὸν ὁποῖον, κατ' ἔθος «διοικοῦσαν» κληρονομικῶς δικαιώματι *Βασιλιάς* καὶ *Φρουράρχος*, πάντα ἀπὸ τὴν *Γιάλη*, δὲν ὑπάρχουν γραπτὲς μαρτυρίες. Γιὰ τὶς ἀρμοδιότητες τοῦ βασιλιᾶ καὶ τοῦ φρουράρχου δὲν γνωρίζομε τίποτα· μόνον οἱ τίτλοι τοὺς ἐπέζησαν ἕως σήμερα στὴν *Γιάλη* ὡς παρεπώνυμα⁸⁸⁵, «παρτσούκλια» ἢ «σουσούμια» παλαιῶν κατοίκων τοῦ Ἀσφοντηλίτη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πάντα ζωντανὲς διηγῆσεις καὶ κυρίως τὶς διάσπαρτες ὑλικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν πανάρχαια κατοίκηση⁸⁸⁶, ἡ μοναδικὴ γραπτὴ μνεία τοῦ τοπωνυμίου ὀφείλεται στὸν Bent, ὁ ὁποῖος, τὸ 1884, ἐπισκέφθηκε «τὸ ὀρεινὸ χωριὸ μετὰ τὸ μακρόσυρτο ὄνομα *Asphondilitis*»⁸⁸⁷.

* (Ἡ ἀρίθμηση ἀρχίζει ἀπὸ Δ πρὸς Ἀ, ἀκολουθώντας τὸν παλιὸ δρόμο, ὅπως παραδίδεται στὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ *Μηλιαράκη*.)

884. *Μηλιαράκης* 1884, 31: ὁδηγεῖ στό «χωριὸν Ὀξω Μεριᾶ, ἐν τῷ μέσῳ σχεδὸν τῆς ὁδοῦ ἀπὸ Ἀμοργοῦ [sc. τῆς *Χώρας*] εἰς *Λαγκάδα*ν, ἐνθα ἀγροκατοικίαι γεωργῶν».

885. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὸ *Βδοκῶ* τοῦ *Βασιλιᾶ* [= Ἡ *Εὐδοκία*, θυγατέρα τοῦ *Βασιλιᾶ*], ἢ οἱ *Θηραῖοι* τοῦ *Φρουράρχου*, κ.ἄ. Γιὰ τὶς ἀμύλλες πληροφορίες εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν οἰκογένεια *Δημητρίου Θηραίου*, καὶ ἰδιαίτερος τὸν *Νικόλαο Δ. Θηραίο*, υἱὸ τοῦ τελευταίου *Φρουράρχου* καὶ ἐγγονὸ τοῦ τελευταίου *Βασιλιᾶ* *Μιχάλη Ἀρτέμη*, ποὺ ἕως τώρα λημεριζεῖ στὸν Ἀσφοντηλίτη.

886. Τὸ ἀκέραιο ἀγγεῖο στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Ἀμοργοῦ ἄρ. εὐρ. 22 (*Marangou* 1984, 101 εἰκ. 12 καὶ *Μαραγκοῦ* 1990, 176 σημ. 86),

σύμφωνα μετὰ νεώτερες ἀξιόπιστες πληροφορίες προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἀσφοντηλίτη, καὶ τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ ἀποθηκεύουν ξερὰ κουκιά.

887. Ἡ ἀπουσία ὀπτικῆς εἰκόνας τῆς λέξεως δυσχεραίνει τὴν ἀκριβῆ γραφὴ· μολονότι ἔχω μόνον ἀκουστικὴ εἰκόνα, πιστεύω, ὅτι ἡ λέξη εἶναι φυτωνυμικῆς προελεύσεως, ἀπὸ τὸν ἀσφόντηλα (*Μαραγκοῦ* 2002, 354), καὶ ἡ ὀρθὴ γραφὴ εἶναι Ἀσφοντηλίτης. Ἡ κατάληξη -ίτης εἶναι πολλαπλὰ τεκμηριωμένη, τόσον ἀπὸ τὰ σύγχρονα τοπωνυμικῆς χροιάς ὀνόματα, ὅπως *Γιαλίτης*, *Χωραΐτης*, *Κατωμερίτης*, κ.ἄ., ὅσον καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα φυλετικὰ ὀνόματα Ἀλσίτης (*IG* XII 7, 386, 4, 389, 1), *Κοσσυλλίτης* (αὐτόθι 389, 1), *Φημιοκίτης* (αὐτόθι 389, 2), ποὺ ἀπαντῶνται στὴν *Αἰγιάλη*, ἢ ὅποια, «ὡς φαίνεται, μόνη ἐκ

Ὁ ἀρχαῖος πύργος ποὺ ἐπισκέφθηκε ὁ Bent, καθὼς καὶ ὁ σημειούμενος ἀπὸ τὸν Ἰωαννίδη, «ἔξω Μεριά εἰς τὸ χωρίον Πύργος ἢ Ἰχνη», πιστεύω ὅτι πιθανῶς ταυτίζονται μὲ τὰ ἀρχαῖα κτιριακὰ κατάλοιπα μέσα στὴν κλαδαριὰ τοῦ Θηραίου (εἰκ. 311-313), ποὺ βρίσκονται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΒΑ ἀπὸ τὴν «πύλη» τοῦ Ἀσφοντηλίτη.

Εἰκ. 309. Ἀσφοντηλίτης: τὸ δισυπόστατο ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγ Νικόλα.

τῶν τριῶν πόλεων τῆς Ἀμοργοῦ εἶχε φυλάς» (βλ. E. Ziebarth, Νόμος Αἰγιάλης, *AE* 1906, 194 σημ. 1· βλ. ἐπίσης W. Ruppel, Zur Verfassung und Verwaltung der amorginischen Städte, *Klio* 21, 1927, 332, σημ. 3-6). Γιὰ τὴν φυλὴν τὴν Βασιλειτῶν καλουμένην βλ. *IG* XII 7, 392, 18 (σήμερα ΑΣΑ, ΣΕΙ 86)· βλ. καὶ τὴν ἀντίθετη ἀπο-

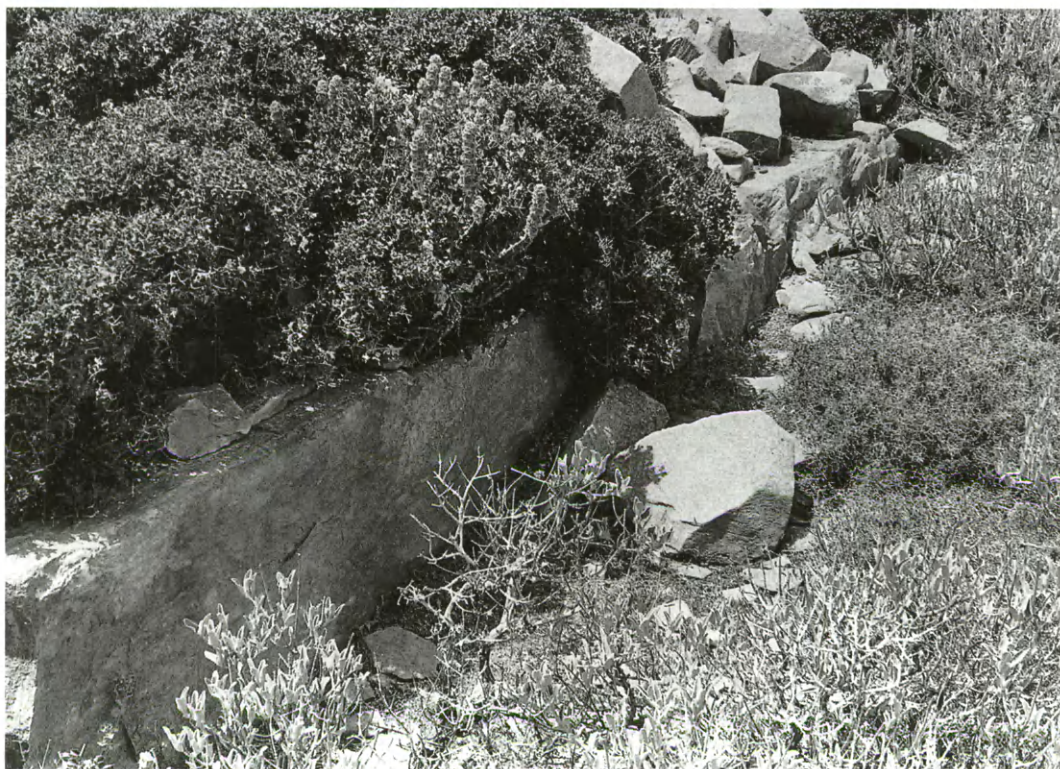
ψη τοῦ N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien, Vergleichende Untersuchungen der kultischen und politischen Einrichtungen* (1988), 99 σημ. 18 σ. 383 (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία). Ἐνδεχομένως τὸ σημερινὸ τοπωνύμιο Ἀσφοντηλίτης ἦταν ἀρχικὰ ὄνομα βασιλιᾶ ἢ φρουράρχου τοῦ χωρίου στὴν Ὀξω Μεριά.

Είχ. 310. Άσφοντηλίτης: κατοικία με περγαλίδι.

Είχ. 311. Λείψανα αρχαίου πύργου στόν Άσφοντηλίτη.

Εἰκ. 312-313. Ἀσφοντηλίτης: λείψανα ἀρχαίου πύργου.

[20]. Ασφοντηλίτης - Χάλαρα

Υψμ. 210 μ.

Μηλιαράκης 1884, 54: «εἰς τὴν Ὀξω Μεριάν, παρὰ τῇ ὁποίᾳ πρὸς τὴν παραλίαν ὑπάρχουσιν ἴχνη ἀρχαίου πύργου ἄνωθεν τῆς θέσεως Χάλαρα».

Marangou 2001, 232 σημ. 57.

Μολονότι ὁ Μηλιαράκης δὲν ἀναφέρει ρητὰ⁸⁸⁸ τὸν Ασφοντηλίτη⁸⁸⁹, ἀπὸ τὶς τοπογραφικὲς ἐνδείξεις πρὸς τὴν παραλίαν, καὶ ἄνωθεν τῆς θέσεως Χάλαρα, πιστεύω ὅτι τὰ ἴχνη ἀρχαίου πύργου βρίσκονται νότια ἀπὸ τὸν σημερινὸ οἰκισμό, μέσα στὸν ἀγρὸ σήμερα (1999) ιδιοκτησίας τοῦ Ἀντ. Ρούσσου, στὸ μονοπάτι ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὴν ἀκτὴν, πρὸς τὰ Χάλαρα, τὸν κολπίσκο μὲ τὸ βρυσικὸ νερό.

[21]. Ασφοντηλίτης - Χάλαρα - Ρίζα (εἰκ. 308, 314-315).

Στρογγύλος.

Τὰ σωζόμενα οἰκοδομικὰ λείψανα στρογγύλου πύργου μετασκευασμένα καὶ ἐνσωματωμένα σὲ σταῦλο στὸν ἀγρὸ τῆς Σοφίας Βασσάλου κοντὰ στὸν Ασφοντηλίτη, στὸν δρόμο πρὸς τὸ ἄλλοτε εὐφορο μοναστηριακὸ χωράφι τῆς Ρίζας⁸⁹⁰, ἐπάνω ἀπὸ τὰ Χάλαρα, πιθανῶς⁸⁹¹ ταυτίζονται μὲ τὸν πύργο ποὺ περιέγραψε καὶ κατεμέτρησε τὸ 1883 ὁ Ἰωαννίδης: «Εἰς Χάλαρα, πλησίον τοῦ μύλου Μ. Καυκαλᾶ, 200 βήματα πρὸς ΝΔ, ἐντὸς ἀγρῶν Ἰωάν. Δημητριάδου (Γρίβα); εὗρηται πύργος ἀρχ. ἐλλ. ἐκ λίθων ἀλαξεύτων, οὗ ἡ μὲν περιφέρ. μέτρ. 28, ὕψος πρὸς Ν. ὑπὲρ τὴν ἐπιφάν. 1 1/2, ὁ μέγιστος τῶν λίθων μήκ. 2 1/2, πλάτ. τείχους 1.70· ἡ ἐντὸς ἐπιφάν. ἡ κυκλικὴ τοῦ τείχους ὁμαλὴ καὶ κανονικὴ. ἡ θύρα ἦτο ἴσως πρὸς Ν. εἶναι ἐρείπιον. Πρὸς Βορ. μόλις ἐξέχει τῆς ἐπιφάν. 1/2 μέτρ. τανῦν τὸν ἔχουν ὡς σταῦλον διηρημένον διὰ πισσοῦ (τὸν εἶδον τῇ 13ῃ Αὐγ. 1883)».

Ἡ τοποθεσία εἶναι ἐξαιρετικὴ μὲ ἀναπεπταμένη θέα πρὸς τὸ ἀνοιχτὸ πέλαγος καὶ τὴν νότια ἀκτὴ. Ἡ ψευδοϊσόδομη κυρωτὴ τοιχοποιία καὶ τὰ πάμπολλα ὄστρακα ἐπιτρέπουν τὴν χρονολόγηση τοῦ μνημείου στοὺς πρώιμους ἐλληνιστικοὺς χρόνους.

888. Ἀπὸ τὸ ὁδοιπορικὸ του (αὐτόθι 54: «Μετὰ τὴν θέσιν ταύτην (scil. Ῥήκτη) φθάνει τις εἰς τὴν Ὀξω Μεριάν»), συνάγεται μὲ βεβαιότητα ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Ασφοντηλίτη.

889. Ἡ χρῆση τοῦ περιπληπτικοῦ γεωγραφικοῦ ὀνόματος Ὀξω Μεριὰ καὶ ἡ ἀπουσία τοῦ ὀνόματος τοῦ οἰκισμοῦ Ασφοντηλίτης, καθὼς καὶ ἡ παρανόηση τῶν τοπικῶν προσδιορισμῶν πρὸς καὶ ἄνωθεν ὁδήγησαν τοὺς Boussac-Rougemont στὴν ἀναζήτηση τοῦ πύργου στὴν σημερινὴ περιοχὴ τῆς Ὀξω Μεριᾶς: Boussac-

Rougemont 1983, σ. 115: «sur la côte Sud, "pros ten paralian" à (Chalara)».

890. Κατὰ τὸν Σ. Γιαννακό «στὸν δρόμο πρὸς τὴν Ρίζα ὑπάρχουν ζευγόσπιτα, σήμερα ιδιοκτησίας Στ. Βασσάλου, κτισμένα ἐπάνω σὲ λείψανα ἀρχαίου πύργου».

891. Μολονότι οἱ τοπογραφικὲς ἐνδείξεις εἶναι ἀκριβεῖς, τὰ λησμονημένα ἀνθρωπωνύμια «τοῦ μύλου Μ. Καυκαλᾶ», ἢ «...ἐντὸς ἀγρῶν Ἰωάν. Δημητριάδου (Γρίβα);», δὲν βοηθοῦν σήμερα στὴν ταύτιση τῶν περιγραφομένων λειψάνων.

Εἰκ. 314-315. Ρίζα: λείψανα στρογγύλου πύργου.

[22]. Ὀξω Μεριά (εἰκ. 308, 316-323).

Στρογγύλος. Διαμ.: 8.97 μ. Ὑψμ. 350 μ.

Chr. Tsountas, *The Mycenaean Age, A Study of the Monuments and Culture of Pre-Homeric Greece* (1897), καὶ J.I. Manatt (Chicago, 1969) 260-262, εἰκ. 135-136.

Dawkins-Wace 1905-6, 157 σημ. 9: "Ἐξωμεριά (round)".

Nowicka 1975, 54 σημ. 152 ("Exomeria").

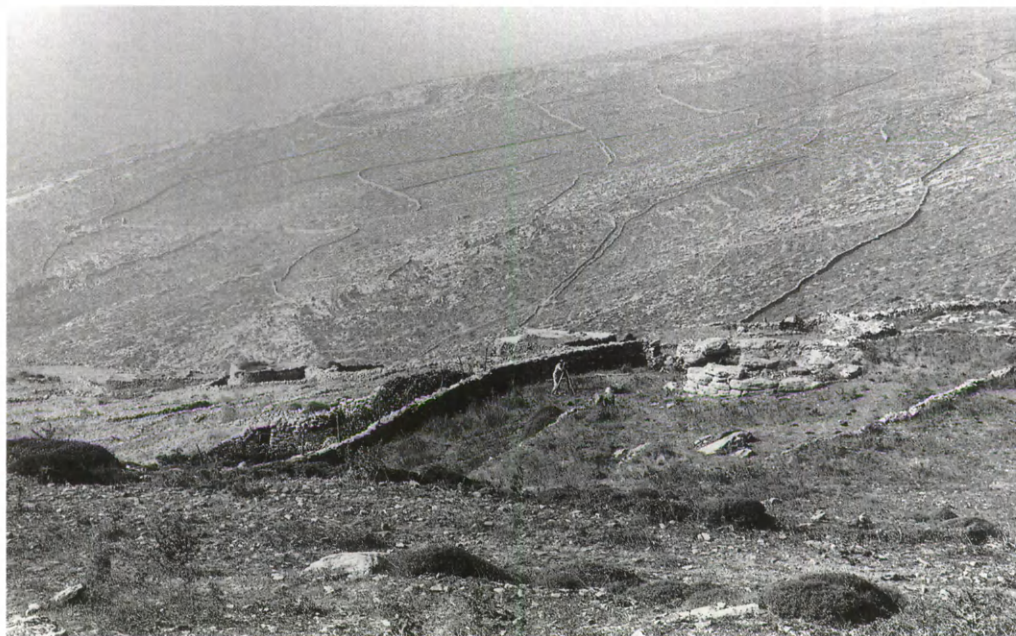
Boussac-Rougemont 1983, 115 σημ. 14, εἰκ. 7 (χάρτης), ἀρ. 4 ("Exomeria").

Les Cyclades 1993, 97-98.

Marangou 2001, 232 σημ. 57.

Ἡ θέση τῶν ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν σήμερα λειψάνων τοῦ πύργου στὰ ΝΔ τοῦ σωζόμενου μύλου (εἰκ. 316-323) ἐπιτρέπει τὴν ταύτιση μὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς ὑπὸ τοῦ Ἰωαννίδου ἀναφερόμενους πύργους⁸⁹². Ἐμφανὴς ὅμως εἶναι καὶ ἡ ὁμοιότητα μὲ τὸν πύργο ποὺ γιὰ πρώτη καὶ τελευταία φορά ἀπεικόνισε (εἰκ. 307, 317) τὸ 1897 ὁ Χρ. Τσουντάς⁸⁹³.

Πρόκειται γιὰ θέση ἐξαιρετικὴ μὲ σημαντικά, ἀλλὰ ἀνεξερευνήτα, οἰκοδομικὰ κατάλοιπα σὲ ὅλην τὴν γύρω περιοχὴ. Ἐλάχιστες εἶναι καὶ οἱ βιβλιογραφικὲς μνεῖες γιὰ τὸν πύργο, εἴτε φιλω ὀνόματι⁸⁹⁴ εἴτε ἀπλῶς ὡς ἀριθμὸς, ὅπως στὸν χάρτη τοῦ 1983⁸⁹⁵. Τεκμηριωμένη περιγραφή του δὲν εἶναι δυνατὴ χωρὶς ἀποφύλωση καὶ καθαρισμὸ καὶ κυρίως πρὶν ἀπὸ τὴν δημοσίευση τοῦ σχεδίου τῆς κάτοψης ποὺ ἐξεπόνησε ὁ J. Blecon⁸⁹⁶ σὲ συνεργασία μὲ τὸν φύλακα Ἀρχαιοτήτων Σ. Γιαννακὸ καὶ τοὺς M.-Fr. Boussac καὶ G. Rougemont.

Εἰκ. 316. Ὀξω Μεριά: γενικὴ ἄποψη τοῦ τοπίου μὲ τὸν στρογγύλο πύργο.

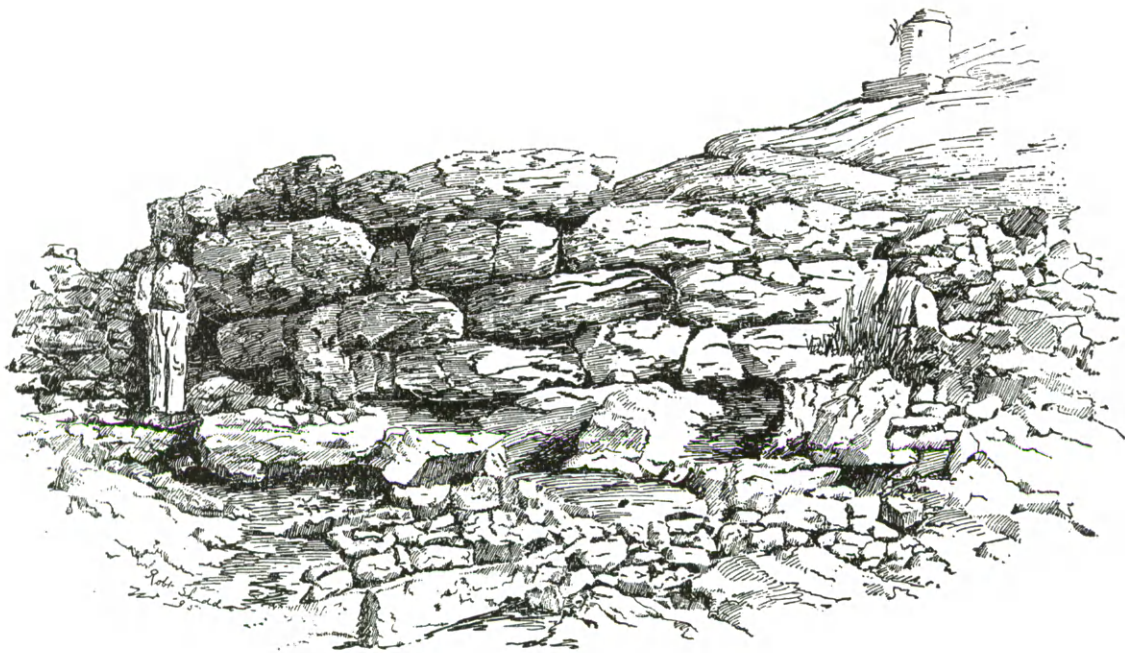
892. Βλ. παραπ. σ. 292 σημ. 865.

893. Βλ. παραπ. σ. 293 σημ. 872.

894. Dawkins-Wace καὶ Nowicka (βλ. παραπ. βιβλιογραφία).

895. Boussac-Rougemont (βλ. παραπ. βιβλιογραφία).

896. Βλ. Rougemont, Les Cyclades 1993, 97-98· βλ. καὶ παραπ. σ. 193 σημ. 602.

Εἰκ. 317. Ὁ πύργος στὴν Ὁξω Μεριὰ ὅπως τὸν εἶδε ὁ Τσουντας τὸ 1894.

Εἰκ. 318. Ὁξω Μεριά: ὁ μύλος καὶ τὰ λείψανα τοῦ στρογγύλου πύργου τὸ 1981.

Εἰκ. 319-320. Ὀξω Μεριά: λείψανα τοῦ στρογγύλου πύργου.

Είχ. 321-323. Όξω Μεριά: λεπτομέρειες του στρογγύλου πύργου.

[23]. *Παλιόκαστρο* (εἰκ. 308, 324).

Περιοχή *Βουρλιάς* - Ἀπάνω Ποταμοῦ. Ὑψμ. 170 μ.
Ὁρθογώνιος.

Marangou 2001, 239 σημ. 63.

Τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα ὀρθογωνίου κτίσματος, ὁρατὰ στὴν θέση *Παλιόκαστρο*⁸⁹⁷, ποὺ βρίσκεται στὴν *Βουρλιά*⁸⁹⁸, στὸν δρόμο πρὶν ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγ. Μάμμου⁸⁹⁹, ἐπάνω ἀπὸ τὰ *Καλοπόταμα*, δυτικὰ ἀπὸ τὸν Ἀπάνω Ποταμό, πιστεύω ὅτι ταυτίζονται μὲ τὸ ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Ἰωαννίδη «εἰς τὴν *Βουρλιάν*.... *Παληόκαστρον*»⁹⁰⁰.

Ἡ ἀρχαιολογικὰ ἄγνωστη ἀκόμα ὀρεινὴ θέση *Παληόκαστρον*⁹⁰¹, προσιτὴ ἀπὸ τὸν παλιό, δύσβατο σήμερα ἀπάνω δρόμο, ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν Χώρα στὸν Ἀσφοντηλίτη καὶ στὸν Ἀπάνω Ποταμό, ἔχει ἀναπεπταμένη θέα πρὸς τὴν θάλασσα, τὴν Νικουριά καὶ τὰ γύρω νησιά καὶ ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς πύργους στὸν Ἁγ. Παῦλο [14] καὶ στὰ *Βορεινά* [15].

897. Ἐδῶ ὁ Σ. Γιαννακός, στὸν ὅποιον ὀφείλεται ὁ ἐντοπισμὸς τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων, περισυνέλεξε ὄστρακα Πρωτοκυκλαδικῶν ἀγγείων.

898. Γιὰ τὸ τοπωνύμιο πρβ. Βογιατζίδη 1918, 90 καὶ Κουμανούδη 1999, 70: «ferit in puteum de Vruele», λανθασμένα γράφει θέση *Βρουλιάς* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *Βουρλιά*, (ἡ) ἢ *Βουρλιές* (οἱ).

899. Ross II, 54. Μηλιαράκης 1884, 51, 54. Στὸ *Corpus* ἀναφέρονται δύο ἀρχαῖες ἐπιγραφές χαραγμένες σὲ βράχους: IG XII 7, 413, 414· ὁ Ἰωαννίδης τὶς μεταγράφει καὶ σημειώνει: «ἐν Αἰγιάλῃ ἔξω Μεριᾶ, ἁγ. Μάμμαν ὁμόκεντροι κύκλοι»· τὸ βραχογράφημα τῶν ὁμόκεντρων κύκλων θυμίζει διακοσμητικὰ θέματα τοῦ Κυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαίας οἰκιστικῆς ἐγκατάστασης στὸν Ἁγ. Μάμμαν.

900. «Παληόκαστρον περὶ οὗ διηγούνται ὅτι πλοῖον παραπλέον καὶ φέρον τὴν Γοργόνα τῆς Ἀττάλειας διὰ πνίξιμον ἐζήτησε παρακλητικῶς νὰ ἐβγάλει ἀπὸ τοῦ κλειδιοῦ τὴν τρύπα τὸ δάκτυλό της νὰ ἰδῇ τὸ κάστρον καὶ εἶπε: χαρὰ στὸ

κάστρο: καὶ ἐβούλισε». Ἀπόηχος τῶν τοπικῶν διηγήσεων γιὰ τὴν Γοργόνα τῆς Ἀττάλειας, καθὼς καὶ γιὰ τὰ συχνὰ ταξίδια τῶν Ἀμοργιανῶν καπεταναίων στὰ μικρασιατικὰ λιμάνια σώθηκε στὸ παλιό, ἄλλοτε εὐρύτατα διαδεδομένο τραγούδι: «Νὰ τὰ ταξιδέψω θέλω τῆς Ἀττάλειας τὰ νερά/ μὲ τ' ἀμοργιανὰ καῖκια / ποῦν' ἀλέστα (= ποῦ εἶναι γρήγορα) στὰ πανιά / γιὰ νὰ φέρω τή(ν) Γοργόνα / νὰ μοῦ γιάνει τὴν καρδιά». Ὁ Νικόλαος Θηραῖος (βλ. παραπ. σ. 296 σημ. 885) γινώριζε αὐτὴν τὴν παλιά, ξεχασμένη ἱστορία, ἀλλὰ, μετὰ τὴν διήγησή του, δείχνοντας ἀπὸ μακριὰ πρὸς τὰ ἐρείπια «τοῦ κάστρου κάτω ἀπὸ τὸν μῦλο», τόνισε μὲ ἔμφαση πῶς «αὐτὰ εἶναι παραμύθια· τὸ κάστρο ἠβούλισεν ἀπὸ σεισμό».

901. Κατὰ πληροφoρία τοῦ Καπετὰν Σπύρου Θηραῖου, *Παλιόκαστρο* ὀνομάζουν καὶ «τὸ φρούριο γιὰ τοὺς πειρατὲς στὸν Ἁγ. Παῦλον, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Νικουριά» (πρόκειται γιὰ τὴν τειχισμένη κυκλαδικὴ ἀκρόπολη Ἀ-ΒΑ ἀπὸ τοὺς τάφους στὸν Ἁγ. Παῦλο: Μαραγκοῦ 1994, 475-476 πίν. 9α-β).

[24]. Παλιόπυργος

Περιοχή Ἀπάνω Ποταμοῦ.

Ἡ ἀξιοπιστία προφορικῶν διηγήσεων «γιὰ ἓναν στοιχειωμένο πύργο στὰ βράχια στὸν Παλιόπυργο κοντὰ στὸν Ἀπάνω Ποταμό, ἀπάνω ἀπὸ τὰ Καλοπόταμα» ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν σημείωση τοῦ Ἰωαννίδου «πλησίον τοῦ χωρίου Ποταμοῦ ἐν Αἰγιάλῃ ὑπάρχει θέσις Παλαιόπυργος». Μολονότι τὸ τοπωνύμιον ἔχει λησμονηθεῖ, σώζονται ἱκανὰ οἰκοδομικὰ λείψανα, ἀκόμα ἀνεξερεύνητα.

Εἰχ. 324. Καλοπόταμα: λείψανα ὀρθογωνίου κτίσματος.

ΠΙΝΑΚΕΣ 1-2

Άντιστοιχία αριθμῶν καταλόγου πύργων με τοὺς χάρτες 1983
(Boussac-Rougemont, Les Cyclades 1983, σ. 118, εἰκ. 7) καὶ 2002

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΧΑΡΤΗΣ 1983 → ΧΑΡΤΗΣ 2002

Περιφέρεια Αἰγιάλης

(1) Aghios Stephanos	→ [17]. Ἄγης (Ἅγιος) Στέφανος.
(2) «Taxiarchis»	→ [18]. Ἀστράτης.
(3) «Aghios Georgios»	→ [16]. Νερόλακκα.
(4) «Exomeria»	→ [22]. Ὁξω Μεριά.
(5) Asfondhilitis	→ [19]. Ἀσφοντηλίτης.
(6) Aghios Pavlos	→ [14]. Ἄγης (Ἅγιος) Παῦλος.

Περιφέρεια Χώρας - Μινώας - Καταπόλων

(7) Richti	→ [13]. Ρίχτι, Ἄγης Γιάννης Πρόδρομος.
(8) Terlaki	→ [10]. Τερλάκι, Ἄγης Γιώργης.
(9) Viglia	→ [8]. Βιγλιά.

Περιφέρεια Ἀρκεσίνης (Κάτω Μεριᾶς)

(10) Aghia Triada	→ [1]. Στὸ Χωριό - Ἀγία Τριάδα.
(11) Pyrgos tou Yannouli	→ [2]. Τοῦ Γιαννούλη.
(12) Pyrgi	→ [3]. Τὸ Πυργί.
(13) Mavrimiti	→ [4]. Μαύρη Μύτθη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΧΑΡΤΗΣ 2002 → ΧΑΡΤΗΣ Boussac-Rougemont 1983

Περιφέρεια Ἀρκεσίνης (Κάτω Μεριᾶς) [1-4]

[1]. Στὸ Χωριό - Ἀγία Τριάδα	→ (10) Aghia Triada.
[2]. Τοῦ Γιαννούλη	→ (11) Pyrgos tou Yannouli.
[3]. Τὸ Πυργί	→ (12) Pyrgi.
[4]. Μαύρη Μύτθη	→ (13) Mavrimiti.

Περιφέρεια Μινώας - Καταπόλων - Χώρας

[8]. Βιγλιά	→ (9) Viglia.
[10]. Τερλάκι, Ἄγης Γιώργης	→ (8) Terlaki.
[13]. Ρίχτι, Ἄγης Γιάννης
Πρόδρομος	→ (7) Richti.

Περιφέρεια Αἰγιάλης

[14]. Ἄγης (Ἅγιος) Παῦλος	→ (6) Aghios Pavlos.
[16]. Νερόλακκα	→ (3) «Aghios Georgios».
[17]. Ἄγης (Ἅγιος) Στέφανος	→ (1) Aghios Stephanos.
[18]. Ἀστράτης	→ (2) «Taxiarchis».
[19]. Ἀσφοντηλίτης	→ (5) Asfondhilitis.
[22]. Ὁξω Μεριά	→ (4) «Exomeria».

3. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΥΡΓΩΝ

Χρονολόγηση καὶ προορισμὸς τῶν πύργων

Ἡ ἔλλειψη βασικῶν στοιχείων, ὅπως ἡ σχεδιαστικὴ τεκμηρίωση, καθιστᾷ προβληματικὴ τὴν ἔστω καὶ κατὰ προσέγγισιν χρονολόγηση τῶν περισσοτέρων μεμονωμένων ὀχυρῶν. Μερικὰ μόνον ὅπως τὰ [1-4, 7, 10-13, 15-18, 21], ἡ τοιχοδομία τῶν ὁποίων ἐπιτρέπει μορφολογικὲς συγκρίσεις καὶ ἀντιβολές μετὰ χρονολογήσιμα οἰκοδομήματα, ἐντάσσονται στὸν ὄψιμο 4ο π.Χ. αἰ., ἢ στοὺς πρώιμους ἑλληνιστικούς χρόνους.

Ἡ εἰκασία χρονολόγησης τῶν κτισμάτων μικρῶν διαστάσεων, κυρίως τῶν στρογγύλων ὀχυρῶν, προφανῶς φρουκτωρίων, στὸν 3ο ἢ στὸν πρώιμο 2ο π.Χ. αἰ. παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἀναπόδεικτο. Ἀλλωστε, δὲν εἶναι γνωστοὶ μετὰ βεβαιότητα οἱ ἀποχρῶντες λόγοι κατασκευῆς στοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους τόσον πολλῶν μεμονωμένων ὀχυρῶν σὲ ὅλα τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου⁹⁰². Ἐνδεχομένως ἡ ἀνίδρυσή τους σχετίζεται καὶ μετὰ τὴν ἀνασφάλεια⁹⁰³, ἀπότοκο καὶ τῆς πολλαπλῆς τεκμηριωμένης οἰκονομικῆς εὐρωστίας⁹⁰⁴ τῶν νησιῶν καὶ τῆς Ἀμοργοῦ στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο, τὶς ἐπιγραφικὰ μαρτυρημένες πειρατικὲς ἐπιδρομὲς κυρίως στὴν Αἰγιάλη⁹⁰⁵ καὶ στὴν Ἀρκεσίνη⁹⁰⁶, καθὼς καὶ μετὰ τὶς ἐπιπτώσεις στὶς πόλεις καὶ στὴν ὑπαιθρο⁹⁰⁷ γνωστῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ὅπως ὁ Κρητικὸς πόλεμος⁹⁰⁸ ἐναντίον τῶν Ροδίων (204-201 π.Χ.) ἢ οἱ ἐπιδρομὲς Κρητῶν πειρατῶν κ.ἄ.

Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς χρήσης ἢ τῶν χρήσεων⁹⁰⁹ τῶν μεμονωμένων νησιωτικῶν ὀχυρῶν διίστανται⁹¹⁰ οἱ ἀπόψεις τῶν ἐρευνητῶν. Ἀπὸ τὸν παρόντα, προσωρινοῦ χαρακτήρα, κατάλογο τῶν πύργων συνάγονται ὁρισμένα συμπεράσματα, μετὰξὺ τῶν ὁποίων ἡ ἀσφαλὲς διαπίστωση, ὅτι ὅλα τὰ αὐθύπαρκα ὀχυρά, ἀνεξαρτήτως

902. Μαραγκοῦ 2002, 61-62 σημ. 188-192 (μετὰ βιβλιογραφία).

903. Boussac-Rougemont 1983, 119: «prosperité et insécurité». Μενδώνη 1988, 277, 283· Μαραγκοῦ 2002, 61 σημ. 189.

904. Μαραγκοῦ 2002, 61 σημ. 188.

905. *IG* XII 7, 386, 387: Rostovtzeff 1941, I, 202 σημ. 24. P. Ducrey, ὁ.π. (σ. 174 σημ. 492), 145 σημ. 3. S. Sahin, *Epigraphica Anatolica* 23, 1994, 17, 22, 34. De Sousa 1999, 4-5, 61, 65.

906. Rostovtzeff 1941, I, 223 σημ. 42-43 καὶ II, σ. 607-608.

907. Μαραγκοῦ 2002, 62 σημ. 192· βλ. κυρίως Παπαγεωργιάδου 1990, 310-311· Papa-georgiadou-Banis 1999, 159 κέ.

908. Rostovtzeff 1941, II 608: «The chief victims of the Cretans were inevitably the islands

of the Aegean», καὶ σ. 609 σημ. 9. σ. 1459-1460 «... most of the Greek islands were protected against them by *περιπόλια* and *πύργοι*». Ormerod 1924, 31 κέ. P. Brulé, *La piraterie Crétoise Hellénistique* (1978) 29 κέ. S. Sahin, ἔ.ἄ. (σημ. 905) 35 σημ. 47 καὶ τελευταῖα De Sousa 1999, 70 κέ. μετὰ τὴν νεώτερη βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης H.-U. Wiemer, *Krieg, Handel und Piraterie. Untersuchungen zur Geschichte des hellenistischen Rhodos* (2002).

909. Γιὰ τὸ πολυσυζητημένο θέμα βλ. παρ. σ. 174 κέ.

910. Τὶς ἕως τὸ 1983 θεωρίες συγκεντρώνει ὁ R. Osborne 1986, 167 κέ.· βλ. καὶ Étienne 1990, 30 σημ. 75. Βλ. ἐπίσης Osborne 1987, 63-67, τὴν κριτικὴ τῆς M. Brunet 1992, 33-51, καθὼς καὶ τὴν ἀπάντησιν τοῦ R. Osborne 1996, 49-64.

θέσεως καὶ σχήματος, παράλια ἢ μεσόγεια, στρογγύλα ἢ ὀρθογώνια, ἔχουν ἄμεση ἢ ἔμμεση ὀπτική ἐπαφή μὲ τὴν θάλασσα καὶ μὲ χερσαίους δρόμους.

Ἡ διασπορά τους στὴν ὑπαίθρο δείχνει ὅτι κανένα δὲν βρίσκεται σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὴν ἀρχαία πόλη τῆς περιοχῆς· ἄλλωστε, ἡ πραγματική ἀπόσταση⁹¹¹ ἀπὸ τὶς πόλεις, τὰ ἀστικά κέντρα, μετρούμενη βέβαια ἐπὶ τοῦ συνήθως ἀνωμάλου, ἐξαιρετικὰ δύσβατου ἐδάφους, καὶ ὄχι ἐπὶ τοῦ χάρτου, δὲν στηρίζει τὴν ὑπόθεση περὶ ἀπλῶν φρυκτωρίων, ἀμυντηρίων ἢ καταφυγίων τῶν κατοίκων τῶν πόλεων, οἱ ὁποῖες, ὡς γνωστόν, ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς τους αὐτοπροστατεύονται, ἀφοῦ δὲν εἶναι μόνον κτισμένες σὲ δυσπρόσιτες, φυσικὲς ἀκροπόλεις, ἀλλὰ εἶναι καὶ τεχνητὰ ὀχυρωμένες⁹¹².

Ἡ κατασκευή μακρὰν τῶν πόλεων τόσων πολλῶν ὀχυρῶν ἀσφαλῶς σχετίζεται μὲ τὴν ἀπὸ θαλάσσης καὶ ξηρᾶς προστασία τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου, τῶν κωμῶν⁹¹³ καὶ τῶν πολυάριθμων, μεμονωμένων⁹¹⁴ ἐγκαταστάσεων ἢ συστάδων κατοικιῶν γεωργοκτηνοτροφικοῦ χαρακτήρα· ἀποβλέπει ὅμως περισσότερο στὴν ἐκμετάλλευση τῆς γῆς, ὅχι μόνον τῶν χωρίων⁹¹⁵, τῶν χωραφίων ποὺ βρίσκονται στὰ λιγοστὰ εὐφορα πεδινὰ μέρη, ἀλλὰ καὶ τῶν ὀρεινῶν ἀγρῶν στίς ἐσχατιές⁹¹⁶ τῶν πόλεων, καθὼς καὶ στὴν φύλαξη τῶν ἀγαθῶν.

Οἱ σχετικὰ ὀλίγοι στρογγύλοι πύργοι [8, 13, 14, 21, 22], συνήθως μικρῶν διαστάσεων (διαμ. 8.50-10 μ.), χωρὶς βοηθητικούς χώρους, ἀπαντῶνται κυρίως σὲ ἄγρονες, ὀρεινὲς περιοχές, κοντὰ σὲ βοσκότοπους· προφανῶς ἔχουν κυρίως φυλακτικὸ χαρακτήρα⁹¹⁷, προορίζονται δηλαδὴ γιὰ παρατηρητήρια, φρυκτώρια, πιθανῶς καὶ κατάλυμα φρουρᾶς, καί, ἐνδεχομένως ἐν ὥρᾳ κινδύνου, καταφύγια μόνον ὀλίγων ἀτόμων, ὅπως τῶν βοσκῶν τῆς περιοχῆς.

Στὴν παρούσα φάση, τὸ κενὸ τῶν γνώσεών μας γιὰ τὴν διασπορὰ τῶν οἰκίσεων καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς ὑπαίθρου, τοῦ ζωτικοῦ ἀγροτικοῦ χώρου⁹¹⁸ τῆς Ἀμοργοῦ,

911. Boussac-Rougemont 1983, 117· ἢ Μενδώνη 1998, 178, ἐπαναλαμβάνει τὶς πληροφορίες τῶν Boussac-Rougemont. Γιὰ τὶς πραγματικὲς ἀποστάσεις βλ. ἐνδεικτικὰ ὅσα σημειώνει ὁ G. Perreiter στὸν εὐρύτατα διαδεδομένο «τουριστικῆς χρήσεως» χάρτη.

912. Μαραγκοῦ 2002, 24-25 σημ. 61-67 (μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία).

913. Βλ. παραπ. σ. 157 σημ. 416. Βλ. ἐπίσης Ἰ. Δ. Κοντῆ, *Λεσβιακὸ Πολύπτυχο. Ἀπὸ τὴν ἱστορία, τὴν τέχνη καὶ τὴν λογοτεχνία* (Ἀθῆναι 1973) 122-126.

914. Βλ. παραπ. σ. 161, 221 κ.ἀ.

915. Βλ. παραπ. σ. 176 σημ. 501. Γιὰ τὸν ὅρο βλ. Rougemont 1991, 126: «...désigne étymolo-

giquement un lieu extrême, éloigné, marginal, situé à bonne distance du centre où se trouve l'habitat permanent et les cultures; ce sont les «écarts», les confins, moins fertiles qu'on n'exploite pas de la même façon».

916. Βλ. παραπ. σ. 176 σημ. 504· βλ. ἐπίσης L. Robert, *REA* LXII, 1960, 304 σημ. 3-4, σ. 305 σημ. 1 καὶ κυρίως Rougemont 1991, 127-128.

917. Γιὰ τὸν προορισμὸ τυπολογικὰ συγγενῶν στρογγύλων πύργων βλ. καὶ Hoepfner 1999, 257 σημ. 211 (μὲ βιβλιογραφία) καὶ Μαραγκοῦ 2002, 61 σημ. 186.

918. Παπαγεωργιάδου 1990, 310-320 (μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία)· Papageorgiadou-Banis 1999, 159 κέ. Μαραγκοῦ 2002, 62 σημ. 192.

δὲν ἐπιτρέπει τὴν διατύπωση ἀναπόδεικτων εἰκασιῶν· δὲν γνωρίζομε δηλαδὴ, ἐὰν πρόκειται γιὰ κτίσματα ἰδιωτικὰ ἢ δημόσια⁹¹⁹, ἐὰν ἐντάσσονται σὲ ἀμυντικὸ πρόγραμμα, ἐὰν εἶναι προϊόν «κρατικοῦ» σχεδιασμοῦ ἢ ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας.

Περισσότερες πληροφορίες γιὰ ποικίλες χρήσεις παρέχουν τὰ μεμονωμένα, ὀρθογωνίου σχήματος οἰκοδομήματα ὅπως τὰ ἀρ. [1-7, 9-12, 15-18]· ἀναμφίβολα ἢ ἰσχυρὰ κατασκευή, ἢ θέση τους συνήθως σὲ κομβικὰ σημεῖα ἐλέγχου τῶν προσβάσεων τῶν χερσαίων δρόμων, καθὼς καὶ ἢ μετὰξὺ τους ὀπτικὴ ἐπαφή, μαρτυροῦν γιὰ τὸν ἀμυντικὸν τους προορισμό, τὴν χρῆση τους καὶ ὡς φρουκτώρια. Ὅλα σχεδὸν εἶναι ἐντεταγμένα σὲ εὐρύτερο κτιριακὸ⁹²⁰ συγκρότημα μὲ ἀποθηκευτικούς χώρους καὶ ὀμβροδεξαμενές⁹²¹. Τὸν χαρακτήρα αὐτάρκους ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης πιστοποιοῦν τὰ κινητὰ εὐρήματα, ὅπως τὰ πῆλινα χρηστικά σκεύη⁹²², καθὼς καὶ τὰ ἐναπομείναντα κατὰ χώραν λίθινα⁹²³ ἀντικείμενα, ὅπως τριβεῖα, τριπτῆρες, καὶ βαρεῖα, δυσμετακίνητα μέλη ἀπὸ ἐλαιοτριβεῖα καὶ ληνούς, ἀκέραια ἢ μετασκευασμένα. Τὰ περισσότερα ὀρθογωνίου σχήματος μεμονωμένα ἰσχυρὰ οἰκοδομήματα εἶναι κτισμένα κοντὰ σὲ εὐφορα χωράφια⁹²⁴, στὰ ἀρχαῖα χωρία τοῦ νησιοῦ. Ἀκόμα ὅμως καὶ ἐκεῖνα ποὺ βρίσκονται σὲ ψιλές, ἄγονες, ὀρεινές περιοχές⁹²⁵, σὲ ψηλώματα καὶ ὑψίπεδα, τὰ λιγοστὰ σπόριμα χωραφάκια ἐξαρκοῦσαν γιὰ τὴν σοδειά, τὴν παραγωγή τῶν ἐπιτηδεῶν τῶν ἄλλοτε λιτοδίαιτων νησιωτῶν. Ἄλλωστε, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἰσοκράτης, οἱ νησιῶτες ἦσαν ἀναγκασμένοι διὰ σπανιότητα γῆς ὅρη γεωργεῖν⁹²⁶. χάρις στὸ φίλεργον, στὴν πανάρχαιη φιλοπονία τους, οἱ Ἀμοργιανοί, ἕως καὶ πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια, ἐπιβίωναν, μετατρέποντας σιγὰ σιγὰ μὲ τὸν ἰδρώτα τους, τὸν σκληρὸ βράχο σὲ καρπερὸ χῶμα. Μία μαρτυρία τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ.⁹²⁷, ὑπερβολικὴ καὶ ἀπίστευτη βέβαια στὴν σημερινὴ ἐποχὴ τῆς «ἐπιδοτούμενης» μηχανικῆς μονοκαλλιέργειας τῶν κάμπων, καταγράφει τὸν ἀπερίγραπτο μόχθο καὶ τὴν ἀτελείωτη ὑπομονὴ τῶν μὴ προνομιούχων Ἀμοργιανῶν: «μαζεύουνε τὸ χῶμα μὲ τὴν χούφτα· βγά(λ)νουνε μιὰ μιὰ τοῖς πέτρες, φτειά(χ)νουνε πεζούλια, γιὰ νὰ μὴν τὸ παίρνουνε τὰ νερὰ καὶ κεῖ σπέρνουνε. Ἔτσι βλέπεις ὁλάκαιρη πλαγιά ἀπ' τὴν κορυφὴ ὡς τὸ ξερόρρεμα ὀλοκέντητη ἀπὸ καλλιερ-γημένες λουρίδες... αὐτὲς τοῖς λένε ἐδῶ χτιά⁹²⁸.. ἑλληνικώτερα ὀκτία».

919. Σχετικὰ βλ. παραπ. σ. 184.

920. Ἀρκεσίνη: [1-6], Μινῶα: [7, 10, 15-18].

921. Βλ. [1, 3, 10, 14].

922. Βλ. [1-4, 10, 14, 16, 18].

923. Βλ. [1-4, 10, 14, 16, 18].

924. Ἀρκεσίνη: [1, 2, 4, 5]· Μινῶα: [7, 9, 10, 11], καὶ Αἰγιάλη: [16, 17, 18, 21].

925. Βλ. [3, 5, 8, 11, 12, 13, 15, 17, 19-24].

926. Πανηγυρικός 132: «τοὺς νησιώτας, οὓς ἄξιόν ἐστιν ἐλεῖν, ὁρῶντας τούτους μὲν διὰ σπα-

νιότητα γῆς ὅρη γεωργεῖν ἀναγκαζομένους...»· σχετικὰ βλ. καὶ Rougemont 1990, 204 σημ. 13.

927. Νουμάς 1910 Β', 152.

928. Γιὰ τὰ χτιά βλ. Βογιατζίδη 1918, 82. Γιὰ τὰ ἀρχαῖα ἄνθηρα καλλιέργειας στὶς Κυκλάδες βλ. Μ. Brunet, Terrasses de culture antique: l'exemple de Délos, Cyclades, *Méditerranée* 71, 1990, 5-11. Γιὰ τὰ ἄνθηρα ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ἕως τοὺς Νεώτερους χρόνους, κυρίως στὴν Κρήτη, βλ. O. Rackham and J. Moody, Terraces, στὸ

Ἀπὸ πολλὰς καὶ διάφορες ἐνδείξεις, ὑλικὲς μαρτυρίες, τοπωνύμια, οἰκωνύμια, ἀκόμα καὶ παραμυθικὲς διηγήσεις, συνάγεται πὼς σὲ ὅλες τὶς ἀρχαῖες θέσεις ποὺ σώζονται κτιριακὰ λείψανα, συνεχίστηκε ἡ ζωὴ ἕως καὶ τὰ νεώτερα χρόνια. Τὰ περισσότερα μάλιστα ἰσχυρὰ οἰκοδομήματα, ὅπως οἱ ὀχυρὲς οἰκίαις ὀρθογωνίου σχήματος ἔγιναν ἀγροικίαις εὐπόρων οἰκογενειῶν, προφανῶς κατοικίαις μεγαλοκτηματιῶν ποὺ εἶχαν στὴν κυριότητά τους τὰ χωράφια καὶ τοὺς βοσκότοπους τῆς γύρω περιοχῆς⁹²⁹.

Μιὰ συστηματικὴ μελέτη ὅλων τῶν οἰκοδομικῶν καταλοίπων, τῶν ὑπέργειων, ἐπιφανειακῶς ὁρατῶν καὶ τῶν καλυμμένων ἀπὸ αὐτοφυῆ βλάστηση ἢ λιθοσωρούς, στὶς θέσεις ποὺ καταγράψαμε μόνον τὸ ὄνομά τους, ἀσφαλῶς θὰ συμβάλει τόσον στὴν συναγωγὴ συμπερασμάτων σχετικῶν μὲ τὴν μορφὴ, τὶς χρήσεις καὶ τὴν χρονολόγησή τους, ὅσον καὶ στὴν ἀνασύσταση τῆς τοπογραφίας καὶ τῆς διαχρονικῆς εἰκόνας τῆς κατοίκησης, στὴν ἀμοργινὴ ὑπαιθρο.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ ὄφελος τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὴν μελλοντικὴ ἔρευνα στὴν ἀγροτικὴ ἐπικράτεια τῆς Ἀμοργοῦ, εὐελπιστῶ, πὼς ἡ παρούσα, ἀσφαλῶς λειψὴ καταγραφὴ τῶν θέσεων μὲ ἀρχαῖα καὶ νεώτερα κατάλοιπα, θὰ προστατέψει τὰ ἐναπομείναντα στὸν ἀνέγγιχτο ἀκόμα τόπο ἀπὸ τὸ ἀδηφάγο τέρας τῆς ἀλόγιστης ἀξιοποίησης⁹³⁰.

Wells 1992, 123-130· μεταξὺ τῶν ἀρχαίων μαρτυριῶν ἀναφέρουν (σ. 128 σημ. 11) τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Τεμενίτου (βλ. παραπ. σ. 171 σημ. 487) καὶ θεωροῦν ὅτι ἡ λέξη *τειχία* σχετίζεται μὲ τὰ ἀνδхра· σχετικὰ βλ. καὶ Brunet στὸ M. Brunet καὶ G. Rougemont 1998, 227-228, σημ.

21-28.

929. Ἐνδεικτικὰ σημειῶνω τὰ εὐγλωττα δειγμάτων, ὁ πύργος τοῦ Βασίλη, τοῦ Γιαννοῦλη, τῆς Ἀρμένισσας, τοῦ Φράγκου, ἀκόμα καὶ τὸ ὄνομα τοῦ χωραφιοῦ Βασίλης, κοντὰ στὸν ὁμώνυμο πύργο (βλ. παραπ. σ. 60 σημ. 168).

930. Πρβ. Μαργακοῦ 2002, 65, 67, 291, 334, 346.

4. ΝΗΣΙΩΤΙΚΑ ΟΧΥΡΑ

4. Νησιωτικά όχυρά¹

Έπιλεγμένη βιβλιογραφία

Συντομογραφίες: Έκτος από τις προαναφερθείσες (βλ. παραπ. σ. XIX), χρησιμοποιούνται και οι ακόλουθες:

Fredrich 1906	C. Fredrich, Skiathos und Paparethos, <i>AM</i> 31, 1906, 99-128.
Haselberger	L. Haselberger, <i>Befestigte Turmgehöfte im Hellenismus auf Kykladeninseln Naxos, Andros und Kea</i> (Technische Universität, München 1978, ἀδημοσίευτη Διδ. Διατριβή).
Manganaro 1964	G. Manganaro, Le iscrizioni delle isole milesie, <i>ASAtene</i> 25-26, 1963-1964, 293-349.
Μαυρῆς 1965	N. Γ. Μαυρῆς, <i>Δωδεκανησιακή βιβλιογραφία</i> , τ. Α' (Αθήνα 1965).
——— 1974	———, ———, τ. Β' (1974).
Πίκουλας 2000	Γ. Α. Πίκουλας, Μὲ ἀφορμὴ τοὺς πύργους τῆς Σίφνου, <i>Πρακτικά Α' Διεθνoῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου, Σίφνος 1998</i> (ἐκδ. Ἑταιρείας Σιφναϊκῶν Μελετῶν, Ἀθήνα 2000) 263-278.
ΥΠΑΙ 1997	Ἀνάδειξη ἀρχαιολογικῶν χώρων (Ἀθήνα 1997) ² .
ΥΠΑΙ 2001	Ἡ Συμβολὴ τοῦ Ὑπουργείου Αἰγαίου στὴν ἔρευνα καὶ ἀνάδειξη τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Ἀρχιπελάγους (Ἀθήνα 2001) ² .

Α. ΓΕΝΙΚΗ (μὲ χρονολογικὴ σειρὰ)

Ross I, 1840, 12, 15, 43, 120, 132, 136, 139, καὶ ἄλλοῦ.	M.-Fr. Boussac et G. Rougemont, Observations sur le territoire des cités d'Amorgos, στὸ Les Cyclades 1983, 115-119.
Ross II, 1843, 12, 15, 34, 141-142, καὶ ἄλλοῦ.	Μενδώνη 1998, 276-285, εἰκ. 1-47.
Dawkins-Wace 1905-1906, 151-174.	Μενδώνη 1998 (α), 471-482, 482-483 (ἐπιλεγμένη βιβλιογραφία).
Young 1956, 138, 139, εἰκ. 7, 140-143 (μὲ πλήρη βιβλιογραφία).	Marangou 2001, 231-246.
Haselberger 1972, 431-437.	Morris 2001, 285-347.
Nowicka 1975.	Μαραγκοῦ 2002, 49-62, 323-339.
Haselberger 1978, 245-375.	
———, Διατριβὴ 1978.	

1. Γιὰ τὸν ὅρο βλ. παραπ. σ. 165 σημ. 431.

2. Στὶς πολυδάπανες, πολυτελοῦς ἐμφανίσεως, δυσπρόσιτες ὅμως στοὺς μελετητές, ἐκδόσεις τοῦ Ὑπουργείου Αἰγαίου 1997 καὶ 2001, παραπέμπω μό-

νον γιὰ τὶς εἰκόνες, γιὰτὶ συνήθως στεροῦνται ἀκόμα καὶ τῆς στοιχειώδους βιβλιογραφίας καὶ δὲν συγκαταλέγονται στὶς ἐπιστημονικὲς μελέτες.

Β. ΚΑΤΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

ΚΥΚΛΑΔΕΣ (ἀλφαβητικά)

Ἀμοργός (βλ. παραπ. σ. 191 κέ.)

Ἀνάφη

[Γιὰ τὶς ἀρχαιότητες στὴν Ἀνάφη γενικὰ βλ. Weil 1876, 250 κέ. Φ. Ζαφειροπούλου, *ΑΔ* 23, 1968, 382 πίν. 337-338. Χρ. Τελεβάντου, *ΥΠΑΙ* 2001, 102-103 καὶ *ΑΔ* 52, 1997 (2003) Β' 3 Χρονικά, 954-955, πίν. 353, 354 α-γ, 355 α-γ. Γιὰ τὶς ἐπιγραφές βλ. Α.Π. Ματθαίου - Γ.Α. Πίκουλα, Ἀρχαιολογικὲς σημειώσεις ἀπὸ τὴν Ἀνάφη, *ΗΟΡΟΣ* 8-9, 1990-1991, 119-130 καὶ Α.Π. Ματθαίου, Ἐπιγραφικὲς σημειώσεις ἀπὸ τὴν Ἀνάφη, *ΗΟΡΟΣ* 10-12, 1992-1998, 403-409.]

Πίκουλας 2000, 277 σημ. 26.

Ἄνδρος

Ross II, 1843, 12, 15.

Ι. Δραγάτσης, Ὁ πύργος τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἐν Ἄνδρῳ, *Παρνασσός* 5, 1881, 874-886.

Th. Sauciuc, Andros, Untersuchungen zur Geschichte und Geographie der Insel, *Sonderschr. ÖAI* VIII (1914) 36, 43 κέ.

Weil 1876, 242.

Young 1956, 144.

Haselberger 1978, 365 σημ. 66-69, σ. 366 σημ. 69.

Haselberger, *Διατριβή* 1978.

Koutsoukou-Kanellopoulos 1990, 155-174, εἰκ. 1-10, πίν. 21-23.

Μενδώνη 1998 (α), 471, 472 εἰκ. 4, 473.

(Βλ. καὶ παραπ. σ. 169 σημ. 466, σ. 262 σημ. 796.)

Ἀρακλειά (Ἡράκλεια)

[Γιὰ τὶς ἀρχαιότητες στὴν ἀνεξερευνήτη Ἀρακλειά βλ. Ross I, 1840, 149 σημ. 1 καὶ Ross II, 1843, 29 σημ. 19· βλ. ἐπίσης L. Robert, *Les chèvres d'Herakleia*, *Hellenica* VII, 1949, 161-170 καὶ P. Brun, *Les Archipels égéens dans l'Antiquité grecque (Ve-IIe siècles av. notre ère)* (Paris 1996) 103-104, σημ. 186-187 καὶ τελευταῖα Chr. Chandezon, *L'élevage en Grèce (fin Ve - fin 1er s. a. C.)* (L'apport des sources épigraphiques, *Scripta Antiqua* 5, 2003) 147-149.]

Young 1956, 143 σημ. 62.

Δῆλος-Ρήνεια

M. Brunet, *Chorai grecques antiques: les exemples de Thasos et de Délos* (Διδ. Διατρ. Πανεπιστήμιο Rennes 1988).

Osborne 1988, 297-303.

M. Brunet, Contribution à l'histoire rural de Délos aux époques classique et hellénistique, *BCH* 114, 1990, 669 σημ. 1-3.

- M. Brunet, Le paysage agraire de Délos dans l'Antiquité, *JourSav* 1999 (2002) 1-50. *BCH* 121, 1997, 776-789.
- R. Charre et M.-T. Couilloud-Le Dinaet, Sites de fermes à Rhénée, *BCH Suppl.* 34, 1999, 139-140 σημ. 7-8, σ. 157.

Ρήγεια

- Kent 1948, 251 εικ. 4.
- Young 1956, 145.
- R. Charre et M.-T. Couilloud-Le Dinaet, V. Yannouli, Vestiges antiques à Rhénée, Les fermes antiques, Les Cyclades 1993, 126-132.
- R. Charre et M.-T. Couilloud-Le Dinaet, *BCH Suppl.* 34, 1999, ε.ά. 135-157 (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία).

Ίος

- Ross II, 1843, 141-142.
- Haselberger 1978, 367 σημ. 83.
- Μ. Μαρθάρη, Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἰου (Αθήνα 1999) 42.
- Morris 2001, 339 σημ. 70.

Κέως (Κέα, Τζιὰ)

- Ross I, 1840, 132.
- P. Graindor, Kykladika, *MB XXV*, 1921, 113-119.
- G. Welter, Von griechischen Inseln: Keos I, *AA* 1954, 48-93, κυρίως 87-92, εικ. 23-24.
- Young 1956, 145.
- Haselberger 1978, 368 εικ. 19b, 369 εικ. 20.
- Haselberger, Διατριβή 1978.
- H. Georgiou and N. Faraklas, Ancient Habitation Patterns of Keos, Locations and Nature of Sites on the North-West Part of the Island, *Ἀριάδνη* 3, 1985, 207-266.
- J. F. Cherry - J. L. Davis - E. Mantzourani, *Keos* 1991, 285-298.
- X. Γεωργίου - Ν. Φαράκλας, Ἀρχαία κατοίκηση στὴν Κέα. Τὸ βόρειο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ νησιοῦ, *Ἀριάδνη* 6, 1993, 7-57.
- L. G. Mendoni, The organisation of the countryside in Kea, στὸ Doukellis et Mendoni 1994, 147-161.
- P. N. Doukellis, Versants pierreux et champs de culture à Céos, στὸ *Μελετήματα* 1998, 309-330.
- Μενδώνη 1998, 282 σημ. 59, 305 εικ. 38-41.
- Μενδώνη 1998 (α), 472 εικ. 1-2, 476-482, εικ. 11-14 καὶ 19.
- (Βλ. καὶ παραπ. σ. 20 σημ. 79, σ. 54, 138, 129 σημ. 326, σ. 231 σημ. 715.)

Κίμωλος

- [Γενικὰ βλ. *Neue Pauly* 6 (1999) 460-461, λ. *Kimolos* (βιβλιογραφία).]

Κιτριάνη: βλ. Σίφνος - Κιτριάνη

Κύθνος

Ross I, 1840, 120.

Young 1956, 145.

A. Φίλιππα-Touchais, Οι αρχαιότητες της Κύθνου μέσα από τις μαρτυρίες των περιηγητών (15ος-19ος αϊ.), *Μελετήματα* 1998, 344-345.

Ό. Χατζηαναστασίου, Σημειώσεις από την Κύθνο, *Μελετήματα* 1998, 259-263.

Μενδώνη 1998 (α), 474 εικ. 10, 475-476.

Μύκονος

I. N. Svoronos, Νομισματική και ιστορία της αρχαίας Μυκόνου, *BCH* XVII, 1893, 491 κέ.

H. Möbius, Antike Bauten auf Mykonos, *AM* 50, 1925, 39 κέ. πίν. III, 1-2.

R. Herbst, *RE* XVI 1 (1933), 1034, λ. *Mykonos*.

Young 1956, 139 εικ. 7, και σ. 145.

H. Möbius, Antike Bauten auf Mykonos und der Argonaut, *AA* 1969, 11-15.

G. Bakalakis, Notes Cycladiques, *BCH* 88, 1964, 554-538.

Ό. Χατζηαναστασίου, *ΑΔ* 36, 1981 (1988) Β 2, Χρονικά, 380, πίν. 264α-β.

K. Τσάκου, Μια νέα προϊστορική θέση στη Μύκονο: ο τύμβος της Φτελιᾶς τάφος του Αϊαντος. *Αρχαιογνωσία* 6, 1989-90, σ. 122 σημ. 2 και σ. 126 σημ. 23-26.

K. Τσάκου, *Δήλος - Μύκονος. Ιστορικός και αρχαιολογικός οδηγός* (Αθήνα 1998) 126-128 εικ. 120-121.

K. Tsakos, *Delos - Mykonos. A guide to the History and Archaeology* (1998) 126-128 εικ. 120-121.

Νάξος

Πύργος του Χειμάρρου

Ross I, 1840, 42-43.

J. P. Droop, A Greek tower in Naxos, *AnnLiv* X, 1923, 41-45, εικ. 9-10, πίν. X, 2.

Young 1956, 139 εικ. 7, και σ. 145.

Haselberger 1972, 431-437, εικ. 1-6.

BCH 96, 1972, Χρονικά, 772-773 εικ. 420.

Haselberger, *Διατριβή* 1978.

Ό. Φιλανιώτου, *ΥΠΑΙ* 1997, 27-33 και 2 εικ.

Μενδώνη 1998 (α), 471, 472 εικ. 3.

Ό. Φιλανιώτου, *ΥΠΑΙ* 2001, 112, εικ. 1-2 (με δύο βιβλιογραφικές αναφορές).

——, 'Ο Πύργος του Χειμάρρου χθές και σήμερα, *Ναξιακά* 4, 2002, 3-13, εικ. 1-8 (με βιβλιογραφία).

——, Συγκρότημα ελαιοτριβείων στον Πύργο του Χειμάρρου στην Νάξο, στο *Έλιὰ και τὸ λάδι στὸν χώρο και στὸν χρόνο*, Αἰκ. Πολυμέρου-Καμηλάκη (ἐπιμ. ἐκδ.), *Πρακτικά Συμποσίου τοῦ Κέντρου Έρευνας τῆς Έλληνικῆς Λαογραφίας*, Δημοσιεύματα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 20, 2003, 73-83, 473-478 εικ. 1-8.

BCH 124, 2000, Χρονικά, 976.

BCH 125, 2001, Χρονικά, 989.
(Βλ. καὶ παραπ. σ. 165 σημ. 440.)

Σκυλόμαντρα (μεμονωμένη ὄχυρὰ ἀγροικία τῶν κλασσικῶν χρόνων)

M. Kreeb, Zur typologischen Einordnung eines Bauernhofs klassischer Zeit auf Naxos, *Πρακτικά τοῦ XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας 1983* (1988) 108-111 πίν. 4.

Πάρος

Rubensohn, *RE* XVIII 4, στ. 1781-1782, 1790-1791, λ. *Paros*.

Haselberger 1978, 341-375, εἰκ. 1-6.

Konecny 1997, 45 σημ. 2.

(Βλ. καὶ παραπ. σ. 169 σημ. 466, σ. 192 σημ. 591.)

Ρήνεια: βλ. *Δῆλος - Ρήνεια*

Σέριφος

Ross I, 1840, 132, 134, 136.

Young 1956, 145.

Σ. Σαμαρτζίδου-Ὀρκοπούλου, *ΥΠΑΙ* 2001, 129, εἰκ. 1.

BCH 125, 2001, 985 εἰκ. 214.

Σεριφοπούλα

Ross I, 1840, 115.

Philippson 1901, 56.

Young 1956, 143 σημ. 62.

Π. Πάντου - Ζ. Παπαδοπούλου, *Πρακτικά Β' Διεθνοῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου, Σίφνος 27-30 Ἰουνίου 2002*, τόμ. Α', ἔκδ. Συνδέσμου Σιφναϊκῶν Μελετῶν (Ἀθήνα 2005) 87-92, χάρτ. 2, σχ. 1, εἰκ. 6-8.

Σίκινος

[Γιὰ τὶς ἀρχαιότητες γενικὰ βλ. A. Frantz, H. A. Thompson and J. Travlos, The «Temple of Apollo Pythios» on Sikinos, *AJA* 73, 1969, 397 κέ., κυρίως 397-399 (παλαιότερη βιβλιογραφία)· βλ. ἐπίσης P. Brun, Problèmes de la micro-insularité en Grèce égéenne: Les exemples de Pholégandros et Sikinos, *Annales de l'Université de Bordeaux* III (= *REA* 98, No 1-2, 1996) 295 κέ., κυρίως 300 σημ. 18, 303 σημ. 27.]

Σίφνος

Ross I, 1840, 132, 139, 144.

Ἰ. Δραγάτσης, Ἔρευναι ἐν Σίφνῳ, *ΠΑΕ* 1915, 96-107.

——, Οἱ πύργοι οἱ ἐπὶ τῶν νήσων καὶ ἰδίᾳ τῆς Σίφνου, *ΠΑΕ* 1920, 147-172.

- Ι. Δραγάτσης, Περὶ τῆς ἐν Σίφνῳ ἐρεῦνης καὶ μελέτης τῶν πύργων καὶ ἰδίᾳ τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Ἀγίου Νικήτα, *ΠΑΕ* 1922-23, 44-47.
- , Ἔρευναι καὶ μελέται ἐν Σίφνῳ, *ΠΑΕ* 1924, 123-125.
- J. H. Young, Ancient Towers on Siphnos, *AJA* 60, 1956, 51-58, εἰκ. 38-39.
- H. Hohmann, Ein Rundbau auf Sifnos: Aspros Pyrgos, *AntW* 14, 4, 1983, 27-38.
- N. Γ. Ἀστον - Ε. Θ. Παντάζογλου, *Σίφνος. Ἀρχαῖοι πύργοι π.Χ.* (N. G. Ashton - E. Th. Pantazoglou, *Siphnos. Ancient Towers B.C.*, Ἀθήνα 1991)· βλ. καὶ τὴν βιβλιοκρισίᾳ τοῦ H. Lohmann, *Gnomon* 68, 1996, 241-245.
- T. Preziosi, Island Life: The Towers of Siphnos, *Anthropology UCLA* 21, 1994, 49-87 (non vidi).
- G. Davies, *Studies on the Social and Economic History of an Island Polis: Siphnos in Classical Antiquity* (ἀδην. Διατριβή, Oxford University, 1997): (non vidi).
- Μενδώνη 1998, 474 εἰκ. 8-9, 475.
- Μενδώνη 1998 (α), 473, 474, εἰκ. 8-9, 475.
- Πίκουλας 2000, 263-278.
- Morris 2001, 339.
- Σ. Σαμαρτζίδου-Ὁρκοπούλου, *ΥΠΑΙ* 2001, 129-130, εἰκ. 2-3.
- Z. Παπαδοπούλου, *ΥΠΑΙ* 2001, 131 εἰκ. 4-6.
- BCH* 125, 2001, 986 εἰκ. 215.
- ΑΔ* 52, 1997 (2003), Χρονικά, 950, πίν. 349 β.
- Z. Παπαδοπούλου, Δεκατρεῖς ἄγνωστοι ἀρχαῖοι πύργοι στὴ Σίφνο, *Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου, Σίφνος 27-30 Ἰουνίου 2002*, τόμ. Α' (ἐκδ. Συνδέσμου Σιφναϊκῶν Μελετῶν, Ἀθήνα 2005) 104-122, χάρτ. 1, εἰκ. 1-26.
- Μ.Ε. Μαρθάρη, Ὁ Χρῆστος Τσοῦντας καὶ ἡ Σίφνος, στὸ *Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου*, ἔ.ἀ. 28-29, 36 (μὲ βιβλιογραφία).
- (Βλ. καὶ παραπ. σ. 54 σημ. 138.)

Σίφνος - Κιτριανή

- H. Hohmann, Ein Rundbau auf Sifnos: Aspros Pyrgos, *AntW* 14, 4, 1983, 31 εἰκ. 9, 20.
- Π. Πάντου - Z. Παπαδοπούλου, *Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου*, ἔ.ἀ. 92-95, χάρτ. 1, 3, εἰκ. 12-18.

Σκινουῶσα (Σχινοῦσα)

- [Γιὰ τὶς ἀδημοσίευτες ἀρχαιοτῆτες γενικὰ βλ. Ross I, 1840, 149 σημ. 1, Ross II, 1843, 34-35, Φ. Ζαφειροπούλου, *ΑΔ* 22, 1967, 2, 466. Ὁ Χατζηαναστασίου, *ΑΔ* 43, 1988, Β 2, 500.]

Τήνος

- Ross I, 1840, 16.
- H. Demoulin, *BCH* XXVII, 1903, 258-259 (Tours antiques de Tinos).
- IG* XII 5, 595.
- P. Graindor, *MB* X, 1906, 338-339.
- , *Kykladika*, *MB* XXV, 1921, 118.
- Bon 1930, 181 σημ. 4.

Young 1956, 146.

Maier 1960, I, 163-166, ἀριθμ. 39-40 (ἀκριβέστατη περιγραφή καὶ πλήρης βιβλιογραφία), εἰκ. 52-55.

Nowicka 1975, 43-44.

Etienne 1990, Appendice I, 30-34, εἰκ. 1-2, πίν. VIII, 4, IX, 1-4, XII, 3-4.

Konecny 1997, 79, σημ. 71.

Ὁ Χατζηαναστασίου, *ΑΔ* 36, 1981 (1988) Β' 2, Χρονικά, 380: «πέντε πύργοι».

(Βλ. καὶ παραπ. σ. 165 σημ. 430, 436, 438, 439, σ. 184 σημ. 556.)

Φολέγανδρος

[Γιὰ τὶς ἀρχαιότητες γενικὰ βλ. P. Brun, *Les Archipels égéens dans l'Antiquité grecque (Ve-IIe siècles av. notre ère)* (Paris 1996) 214-215 καὶ τοῦ Ἰδίου, *Problèmes de la micro-insularité en Grèce égéenne: Les exemples de Pholégandros et Sikinos, Annales de l'Université de Bordeaux III* (= *REA* 98, No 1-2-1996) 295 κέ., κυρίως 299-303 (παλαιότερη βιβλιογραφία)].

Μενδώνη 1998 (α), 473.

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

Ἀγαθονήσι: βλ. *Πάτμος - Ἀγαθονήσι*

Ἀστυπάλεια

Dawkins-Wace 1905-1906, 15 (ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία), 152-156, εἰκ. 2-3.

Ormerod 1924, 36 σημ. 2.

Young 1956, 51-55, 139, εἰκ. 7, ἀρ. 12.

Nowicka 1975, 55, σημ. 158, εἰκ. 12, ἀρ. 12.

R. Hope-Simpson and J. F. Lazenby, *Notes from the Dodecanese III*, *BSA* 68, 1973, 166 σημ. 210, πίν. 43.

Konecny 1997, 52 σημ. I.

(Βλ. καὶ παραπ. σ. 167 σημ. 459.)

Κάλυμνος

W. R. Paton, *Calymna and Leros*, *ClassRev* VIII, 1894, 376.

W. R. Paton, J. L. Myres, *On Some Karian and Hellenic Oil-Presses*, *JHS* XVIII, 1898, 213 κέ.

Young 1956, 145.

G. E. Bean - J. M. Cook, *The Carian Coast III*, *BSA* 52, 1957, 128.

Μαυρῆς 1965, 41-42 (γενικὴ βιβλιογρ.).

R. Hope Simpson and J. F. Lazenby, *Notes from the Dodecanese*, *BSA* 57, 1962, 173.

Κάρπαθος

[Γενικά βλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλο, Κάρπαθος. Σημειώσεις ιστορικής τοπογραφίας και αρχαιολογίας, 'Επιστημονική Έπετηρίς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ζ', 1975-1977 (ἐκδ. 1978) 34-744, εἰκ. 1-194, πίν. 1-179 (μὲ πλήρη βιβλιογραφία) καὶ τελευταῖα *Neue Pauly* 6 (1999) 292-293, λ. *Karpathos*.]

R. M. Dawkins, Notes from Karpathos, *BSA* 9, 1902-1903, 176-210.

Καστελλόριζο (Μεγίστη)

Μαυρῆς 1974, 11 (γενικὴ βιβλιογραφία).

W. W. Wurster, Bauten auf Kastellorizo und Rhos, *AM* 96, 1981, 209-232, εἰκ. 1-8, πίν. 69-75 (πλήρης καταγραφή καὶ ἀποτύπωση τῶν σωζομένων οἰκοδομικῶν λειψάνων μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία).

Γ. Θεοφίλου - Μ. Μιχαλίδου, Βυζαντινὰ πινάκια ἀπὸ τὸ φορτίο ναυαγισμένου πλοίου κοντὰ στὸ Καστελλόριζο, *ΑΔ* 41, 1986 (1991) Α' Μελέτες, 273-274, σημ. 6-7.

Κ. Μπαϊράμη, *ΥΠΑΙ* 2001, 61-62, εἰκ. 1-4.

BCH 125, 2001, Χρονικά, 1014, εἰκ. 261.

Λειψοί - Λέρος: βλ. Πάτμος - Λειψοί - Λέρος

Πάτμος

B. Haussoullier, Les Îles Milésiennes, Léros, Lepsia, Les Korsiai, *RPhil* 26, 1902, 125-127.

Manganaro 1964, 294 σημ. 9, σ. 295· βλ. καὶ 329-349 (γενικὲς πληροφορίες, ἐπιγραφές, ἀνθρωπώ-νύμια).

Ἀγαθονήσι (Τραγαῖαι, Τραγέαι, Τραγία (Atragia), Ὑετούσα (Yetoussa);

[Γενικά βλ. A. Rehm, Die milesischen Inseln, στὸ Th. Wiegand, *Milet* II, 2 (1929) 22 εἰκ. 26. Manganaro 1964, 294 σημ. 9. Ἰ. Βολανάκης, Τὰ Νησιὰ Ἀγαθονήσι καὶ Ἀρκεοὶ τῆς Δωδεκανήσου, στὸ *Πατμιακὲς Σελίδες*, τ. 26, 1990, 18-23 καὶ τ. 27, 1990, 20-22.]

Π. Τριανταφυλλίδης, Ἱστορικά καὶ Ἀρχαιολογικά Ἀγαθονησίου, στὸ *ΑΑΑ* 2005 (ὕπὸ ἐκδοσιν): χφ. σ. 1-16, μὲ ὅλη τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία καὶ πλούσια εἰκονογραφικὴ τεκμηρίωση (εἰκ. 1-5: χάρτες, σχέδια ἀρχιτεκτονικὰ καὶ ἐπιγραφῶν, καὶ πίν. φωτ. 1-14).

Λειψοί (Λειψία, Λειψώ, Lepsia)

B. Haussoullier, Les Îles Milésiennes, Léros, Lepsia, Les Korsiai, *RPhil* 26, 1902, 125-127.

A. Rehm, Die milesischen Inseln, στὸ Th. Wiegand, *Milet* II, 2 (1929) 21-23.

Manganaro 1964, 294-295· βλ. καὶ σ. 317-329 (τοπογραφία, ἐπιγραφές, κλπ.).

Α. Δρελίσση-Ηρακλείδου, Λειψία. Τὸ νησί τῶν Λειψῶν κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα: βλ. προσεχῶς *Πρακτικά τοῦ ΙΓ' Πολιτιστικοῦ Συμποσίου Στέγης Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν Δωδεκανήσου, Λειψοὶ 27-29 Αὐγούστου 2003*.

Λέρος

- W. R. Paton, Calymna and Leros, *ClassRev* VIII, 1894, 376-377.
 Dawkins-Wace 1905-1906, 152 (βιβλιογραφία), 172, 173 εικ. 16-17, 174.
 B. Haussoullier, Les Îles Milésiennes, Léros, Lepsia, Les Korsiai, *RPhil* 26, 1902, 125-127.
 Young 1956, 145.
 A. Rehm, Die milesischen Inseln, στο Th. Wiegand, *Milet* II, 2 (1929) 24-25.
 J. L. Benson, *Ancient Leros* (1963) 16-17.
 Manganaro 1964, 294· βλ. καὶ σ. 296-317 (γενικὲς πληροφορίες).
 R. Hope Simpson and J. F. Lazenby, Notes from the Dodecanese II, *BSA* 65, 1970, 54.
 Πηνελόπη Σαλιάρη-Βρατσάλη, *Τὸ μακρὸν ταξίδι τῆς Λέρου μέσα στοὺς αἰῶνες* (Λέρος 2003) 24-25
 σημ. 15-16, εικ. σ. 24: πύργος στὸ Παρθένι, καὶ εικ. σ. 25: πύργος στὸ Παλαιόκαστρο Ξη-
 ροκάμπου.

*Νίσυρος - Περγοῦσα - Παχειὰ**Νίσυρος*

- Dawkins-Wace 1905-1906, 152 (ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία), 165 κέ.
 ΥΠΑΙ 2001, 64, εικ. 2 (πύργος ἐνσωματωμένος στὸ ὄχυρωτικὸ τεῖχος).
 BCH 125, 2001, Χρονικά, 1008, εικ. 258.

Περγοῦσα

- Dawkins-Wace 1905-1906, 171 σημ. 8.
 Young 1956, 143 σημ. 62.
 Ν. Βερνίκος - Σ. Δασκαλοπούλου, Ἐθνοαρχαιολογικὴ καὶ ἀρχαιοοικολογικὴ ἔρευνα τῶν ἐρημονήσων
 τῆς Δωδεκανήσου, ΥΠΑΙ 2001, 67-68 εικ. 4.

Παχειὰ

- Dawkins-Wace 1905-1906, 171 σημ. 8.
 Young 1956, 143 σημ. 62.
 ΥΠΑΙ 2001, 67, εικ. 3.

Νύμος (Hymos)

- Manganaro 1964, 295.
 Ε. Φαρμακίδου, ΥΠΑΙ 2001, 66.

Ρῶ

- W. W. Wurster, Bauten auf Kastellorizo und Rhos, *AM* 96, 1981, 232-235, σημ. 59-63, εικ. 9-11,
 πίν. 76, 1-2.
 Κ. Μπαϊράμη, ΥΠΑΙ 2001 εικ. 5-7.
 BCH 125, 2001, Χρονικά, 1014.

Τήλος

Ross IV, 1852, 43.

Dawkins-Wace 1905-1906, 151-152 (ή παλαιότερη βιβλιογραφία), 165-171.

R. Hope Simpson and J. F. Lazenby, Notes from the Dodecanese II, *BSA* 65, 1970, 66.

Μ. Φαρμακίδου, *ΑΔ* 51, 1996 (2001) 693-697, σημ. 63-85 (γενική βιβλιογραφία).

Μ. Philimonos, Eine Stadt mit Turmhäusern, στο Hoepfner 1999, 170-189 (γενική βιβλιογραφία).

Φαρμακονήσι (Φαρμακούσα)

Α. Δρελιώση, *ΑΔ* 49, 1994 (1999) Β' 2, Χρονικά, 798, σημ. 108-111, πίν. 250γ (ἀναφέρονται δύο πύργοι ὀρθογώνιοι).

Α. Δρελιώση, *ΥΠΑΙ* 2001, 65 εἰκ. 3.

ΒΟΡΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟ

Ίκαρία (Ikaros)

Ross II, 1843, 158.

Ί. Μελά, *Ίστορία τῆς νήσου Ίκαρίας* (1955) 47-48 εἰκ. 48α.

Young 1956, 145.

N. M. Kontoleon, *Aspects de la Grèce préclassique* (1970) 6-7 (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία).

A. J. Papalas, *Ancient Ikaria* (1992) 93-101.

Ὁ. Χατζηαναστασίου, *ΑΔ* 36, 1981 (1988) Β' 2, 378-379, πίν. 261 καὶ 263 α-β.

Μ. Βιγλάκη, *ΥΠΑΙ* 2001, 36-37 εἰκ. 8-11.

BCH 125, 2001, Χρονικά, 1000 εἰκ. 246.

ΣΠΟΡΑΔΕΣ

Σκύρος

Dawkins-Wace 1905-1906, 157 σημ. 8.

C. Fredrich, Skyros, *AM* 31, 1906, 257-278, κυρίως 277.

Μ. Δέφνερ, Τὰ ἀρχαῖα λατομεῖα τῆς Σκύρου, *ΑΕ* 1923, 108 εἰκ. 10, σ. 113.

——, Ἡ ἀρχαία ὀχύρωσις τῆς πόλεως Σκύρου, *ΑΕ* 1925-1926, 145.

Young 1956, 146.

Ἐ. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη, *Σκύρος* (ἔκδ. ΥΠΠΟ 1997) 27.

Β. ΣΠΟΡΑΔΕΣ

Ἀλόννησος (Ἴκος)

Doulgéri-Intzessiloglou et Y. Garlan, Vin et amphores de Péparethos et d'Ikos, *BCH* 114, 1990, 371 κέ.

Πεπάρηθος: βλ. Σκόπελος

Σκιάθος

Dawkins-Wace 1905-1906, 157 σημ. 6.

Fredrich 1906, 104-105, εικ. 1-2.

Bon 1930, 179-180.

Σκόπελος (Πεπάρηθος)

Dawkins-Wace 1905-1906, 157 σημ. 7.

Fredrich 1906, 124, 125 εικ. 16 καὶ 17, 128 σημ. 2.

A. J. B. Wace, Skiathos und Skopelos, *AM* 31, 1906, 132-133.

Bon 1930, 180, σημ. 2.

Young 1956, 145.

Maier 1960, I, 164.

Haselberger 1978, 364 σημ. 64.

Doulgéri-Intzessiloglou et Y. Garlan, Vin et amphores de Péparethos et d'Ikos, *BCH* 114, 1990, 364 σημ. 5 (γενική βιβλιογρ.).

BCH 122, 1998, Χρονικά, 918.

ΑΔ 46, 1991 (1998) Β' 2, Χρονικά, 217-218.

[Για νεώτερες έρευνες στο λεγόμενο Ἀσκληπιεῖον βλ. Ἀ. Ἰντζεσίλογλου, *ΑΔ* 39, 1984, Χρονικά (1989) 146-147.]

ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ

Θάσος

J. ff. Baker-Penoyre, Thasos, *JHS* XXIX, 1909, 236-237, εικ. 8, 12, 16, 20, πίν. XV,1, XVI,3, XVII, 1-6.

Bon 1930, 147-194, εικ. 3, 8, 10, 17, πίν. VIII.

Young 1956, 146.

Osborne 1986, 167-178.

M. Brunet, *Chorai grecques antiques: les exemples de Thasos et de Délos* (Διδ. Διατρ., Πανεπιστήμιο Rennes 1988).

T. Kozelji and M. Wurch-Kozelji, Phares de Thasos, *BCH* 113, 1989, 163-181.

Brunet 1996, 51-58.

Z. Μπόνιας, Οἱ ἀγροικίες τῆς Θάσου καὶ τὰ λατομεῖα μαρμάρου, στὸ Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Α. Muller, Στρ. Παπαδόπουλος (έπιμ. έκδ.), *ΘΑΣΟΣ. Πρώτες ὕλεις καὶ Τεχνολογία ἀπὸ*

τούς Προϊστορικούς χρόνους έως σήμερα, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Thasos. Matières premières et technologie de la Préhistoire à nos jours, Actes du Colloque International, Thasos, Liménaria, 26-29/9/1995* (Αθήνα 1999) 101-115.

Morris 2001, 339 σημ. 70.

Λέσβος

R. Koldewey, *Die antiken Baureste der Insel Lesbos* (1890) 61-63, πίν. 27, 1-7.

N. Spencer, *Towers and Enclosures of Lesbian Masonry in Lesbos: Rural Investment in the Chora of Archaic Poleis*, στο Doukellis et Mendoni 1994, 207-213.

———, *Multi-dimensional Group Definition in the Landscape of Rural Greece*, στο N. Spencer (έπιμ. έκδ.), *Time, Tradition, and Society in Greek Archaeology: Briding the "Great Divid"* (London 1995) 28-42.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ Ι. - V.

Ι. ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ:

ονόματα ἀρχαῖα καὶ γεωγραφικά, λέξεις καὶ τεχνικοὶ ὅροι

(ἐντὸς παρενθέσεως σημειώνεται ὁ ἀριθμὸς τῆς ἐπιγραφῆς στὸ IG XII 7)

Ἀγλώκριτος: (40): σ. 182 εἰκ. 181.

ἀγνύς-ἀγνύθες: σ. 48 σημ. 116, εἰκ. 49, 3, σ. 56 σημ. 154, σ. 129 σημ. 321, σ. 132, εἰκ. 147, 4, σ. 133, 156.

ἀγροικία: σ. 10, σ. 13 σημ. 61, σ. 77, 78, 133 σημ. 337, σ. 144, 147 σημ. 376, σ. 156 σημ. 413-415, σ. 158, 185, 237.

——— μείζων: σ. 157 σημ. 417, βλ. καὶ μέγιστον χωρίον.

——— ὄχυρά: σ. 158.

ἀγροκατοικία: σ. 9, 217 σημ. 501, 253, 268, 296.

ἀγρός: σ. 77, 78, 137, 144, 177, 179, 222, 226, 227, 237, 281, 284, 300 σημ. 891· βλ. καὶ πιόνων ἀγρῶν.

ἀγροτική, ἐγκατάσταση: σ. 161, 221, 273, 276, 281, 284, 313.

———, κατοικία: σ. 231, 276 (ὄχυρά).

———, οἰκονομία: σ. 185.

———, οἰκῆσεις: σ. 276 σημ. 836.

ἀγροτικός, βίος: σ. 144, 158, 221.

ἀγροτοποιμενική, ἐγκατάσταση: σ. 294· βλ. καὶ ποιμενικός.

ἀδελφός: (55): σ. 184 σημ. 558, σ. 241 σημ. 735, σ. 243 εἰκ. 241.

ἀθηναϊκή: βλ. Συμμαχία.

——— -όν, δίκαιον: σ. 170 σημ. 482-483, σ. 177 σημ. 509.

Ἀθηναῖος, στρατηγός: βλ. Ἀνδροτίων.

——— -οι, -ων: σ. 171, 180.

αἵρεθεῖς, ὑπό... (40): σ. 182 εἰκ. 181.

ἀκρόπολις: σ. 306 σημ. 901, σ. 310 σημ. 912.

ἀλείφωμα: σ. 57 σημ. 162, σ. 75 σημ. 217, σ. 106· βλ. καὶ ἐφυάλωση.

Ἀλέξανδρος: (69): σ. 183 εἰκ. 182, σ. 184 σημ. 551.

Ἀλεξίων Διονυσίου: (24): σ. 184 σημ. 559.

Ἀλικαρνασσός: σ. 169 σημ. 466.

Ἀμαθοῦς, Κύπρου: σ. 59 σημ. 165.

ἄμπελος, ἀμπέλους: (62, 8, 12, 26, 30): σ. 172-173 εἰκ. 176, σ. 179.

ἄμυνα, ἀμυντήριον, ἀμυντικός: σ. 4 σημ. 12, σ. 169, 174, 207, 262, 276, 310, 313.

ἀμφορεὺς, -εῖς: σ. 48, 54 σημ. 137, σ. 57 σημ. 158, σ. 60, 106, 129 σημ. 322, 324, σ. 153 σημ. 395, σ. 215 σημ. 677, σ. 231, 281.

——— βάσεις ἀμφορέων: σ. 56 σημ. 155, σ. 73 σημ. 212, σ. 74 εἰκ. 73 (14-15), σ. 129 σημ. 322, 324, σ. 153 σημ. 395.

——— λαβὲς ἀμφορέων: σ. 56, 73 σημ. 211, σ. 74 εἰκ. 73 (12-13), σ. 78 σημ. 221 εἰκ. 77, 3, σ. 108 σημ. 263.

ἀναβασμοί: σ. 50.

ἀνακειμένων: (57): σ. 181 σημ. 516.

ἀνάλημμα: σ. 137, 157, 170 σημ. 475.

ἀναλημματικός: σ. 202, 203 εἰκ. 186, 222, 262.

ἄνδηρον: σ. 313 σημ. 928.

- ἄνδρα καλλιέργειας: σ. 207.
 ἄνδρος: σ. 165 σημ. 440· βλ. καὶ Νησιωτικὰ Ὅχυρά.
 ἄνδροτιών: (5): σ. 171 σημ. 486, 489, σ. 179 σημ. 526-527, σ. 180 σημ. 528, σ. 181 σημ. 549.
 ἄνθεστηριῶνος, μηνός: σ. 241 σημ. 735, σ. 243 εἰκ. 241.
 Ἀνθίνης: (55): σ. 241 σημ. 735, σ. 243 εἰκ. 241.
 ἀνώφλιον: σ. 102, 103 εἰκ. 115.
 ἄπορον: σ. 227, σημ. 703.
 ἀπορούση, τῇ πόλει: (5, 9): σ. 181 σημ. 549.
 ἀποτιμάω, ἀποτετιμημένων... εἰς τὴν προῖκα: (57): σ. 178 σημ. 516.
 ἀποτιμήματος: (56): σ. 178 σημ. 517, εἰκ. 179· βλ. καὶ IG XII 7, Supp. 331: σ. 237 σημ. 725.
 Ἀριστόλοχος, -ου: (Τῆνος, IG XII 5, 595): σ. 165 σημ. 430, 436.
 ἀργύριον: (69, A): σ. 183 εἰκ. 182.
 ἀργυρίου, ἀττικοῦ δραχμάς: (69, A): σ. 183 εἰκ. 182.
 ———, δραχμάς: (55, 17), δραχμῶν: (55, 11), σ. 184 σημ. 558, σ. 243 εἰκ. 241, σ. 241 σημ. 735.
 Ἀριστοκράτης, ὁ Ἄρισ.: (40): σ. 182 εἰκ. 181.
 Ἀριστόνικος, Ἀριστονίκωι: (56): σ. 178 εἰκ. 179.
 Ἀρκεσινεύς, -νεῖς, -έων: σ. 178 σημ. 516, σ. 179, 180, 184 σημ. 551, 557.
 ἄρμός: σ. 28, 31.
 ἄρξας, τῆς πόλεως: σ. 179 σημ. 525.
 ἀρχαῖκός: σ. 14 σημ. 65, σ. 54 σημ. 138, σ. 55 σημ. 139, 143, σ. 56, 67, 81 σημ. 233, σ. 124 σημ. 299, 300, σ. 129 σημ. 323, σ. 140 σημ. 359, 360, σ. 155 σημ. 404, σ. 221 σημ. 695, σ. 241 σημ. 734, σ. 306 σημ. 899.
 ἀρχεράνῳ: σ. 166 σημ. 449, σ. 178 σημ. 520.
 ἀρχων, ἐπ' ἄρχοντος Κριτοβούλου: (56, 2-3): σ. 178 εἰκ. 179.
 ———, ———, Φανοκράτους: (55, 2): σ. 241 σημ. 735, σ. 243 εἰκ. 241.
 ἄσπορος (γῆ, χώρα): σ. 157, σ. 220.
 ἀστάχεια: σ. 215 σημ. 674.
 Ἀστυπάλαια: βλ. Βαθύ, Ἀστυπαλαίας καὶ Νησιωτικὰ Ὅχυρά.
 Ἀστυπαλαίων (67 A): σ. 184 σημ. 553.
 ἀτελεῖς, δραχμάς: σ. 243 εἰκ. 241.
 ἀθιδογράφος: βλ. Ἀνδροτίων: σ. 179 σημ. 526.
 Ἀττάλεια, (ῆ): σ. 306 σημ. 900.
 Ἀττική: σ. 166 σημ. 440, σ. 169 σημ. 465, σ. 170 σημ. 470, σ. 179 σημ. 522, 524.
 ———, ἐπιγραφές: σ. 170 σημ. 479, σ. 177 σημ. 509, σ. 181 σημ. 549, σ. 185 σημ. 564.
 ἀττικοῦ: βλ. ἀργυρίου.
 αὐλή: σ. 6 σημ. 20 (τεχνικὸς ὅρος), σ. 20 σημ. 74, σ. 25 σημ. 85, σ. 28, 38, 43 σημ. 103, σ. 63 σημ. 178, σ. 66, 67 σημ. 181-185, σ. 108, 111, 138, 180 σημ. 531, 533.
 αὐλών: σ. 11 σημ. 49, 50, σ. 174 σημ. 497.
 ἀχρών: σ. 38 σημ. 99.
 βαθμῖς, βαθμίδες: σ. 51 σημ. 130, σ. 57 σημ. 158, σ. 96 εἰκ. 106, 107, σ. 135 εἰκ. 135-136.
 Βαθύ, Ἀστυπαλαίας: σ. 167 σημ. 459.
 βάραθρα: σ. 141 σημ. 363.
 Βαρνάβα, Μαραθῶνος: σ. 170 σημ. 470.
 βάρος, ὑφαντικόν: βλ. ἄγνύς.

Βασιλείται: βλ. φυλή Βασιλειτῶν.

Βοιωτία: σ. 169 σημ. 465

βότρυς: σ. 75 σημ. 215.

βουλή: (40), σ. 182 εἰκ. 181.

Βρασανᾶ, Θεσσαλονίκης: σ. 147 σημ. 376.

βυθός: σ. 141 σημ. 363.

γαῖα, γαιῶν ἐκμίσθωσις: σ. 182 σημ. 523.

γεωμετρική, περίοδος, - οἱ χρόνοι: σ. 54 σημ. 138, σ. 55 σημ. 143, σ. 72 σημ. 197, σ. 155 σημ. 407.

———— τεκμηρίωση: σ. 159-160.

γεωργεῖν: σ. 313, σημ. 926.

γεωργία: σ. 181 σημ. 540.

Γεωργικά, τῆς Ἀττικῆς: σ. 179 σημ. 526.

γεωργική, -ός: σ. 179, 181.

γεωργοῦντων, κατὰ τὴν χώραν: σ. 185 σημ. 564.

γῆ, ἄσπορος: σ. 157.

— πεφυτευμένη: σ. 220.

— ψιλή: σ. 220.

γλεῦκος: σ. 207.

Γοργόνα: σ. 306 σημ. 900.

γοργοφόνος, Περσεύς: σ. 202 σημ. 636.

Γραμποῦσα, (ή): βλ. Κραμποῦσα.

Γυμνάσιον: σ. 170 σημ. 474.

δάνειον: σ. 183 εἰκ. 182.

δανείσας: σ. 181 σημ. 549.

δανειστής: σ. 184 σημ. 562.

δῆμος: (40): τῶι Δήμῳ: σ. 182 εἰκ. 181.

δημόσια, οἰκοδομήματα: σ. 170, 181, σ. 313 σημ. 919.

πράγματα: σ. 181 σημ. 544.

δημόσιος, σίτος: σ. 181 σημ. 546: (40): σ. 182 εἰκ. 181.

διάγραμμα: σ. 9.

διαγραφέν: σ. 262 σημ. 796.

διάζωμα, πρόσγαιον: σ. 7 σημ. 25.

διαθήκη, κατὰ τὰς διαθήκας τὰς κειμένας: σ. 178 σημ. 516.

δαιτῶνται: σ. 180 σημ. 530.

διαπεπονημέναις, κονιάμασι: σ. 156 σημ. 415.

διασημαίνουσαι, πλοῦτον: σ. 156 σημ. 415.

διδόναι ὑποθήκην χωρία: σ. 177 σημ. 505.

Διονύσιος, -ου: (24): σ. 184 σημ. 559.

διορύττειν (τὸν πύργον): σ. 18 σημ. 72.

δοκίς, δοκίδες: σ. 89 σημ. 243.

δοκοθήκη: σ. 89 σημ. 243.

δοκός: σ. 118.

- δόμος: σ. 5 σημ. 19, σ. 64 σημ. 176, σ. 221, 259.
 Δονοῦσα, (ή), καὶ Τονοῦσα: σ. 276.
 δραχμή, δραχμάς: (56): σ. 178, σημ. 516 εἰκ. 179· (69): σ. 183 εἰκ. 182.
 ———, δραχμῶν: (69): σ. 183 εἰκ. 182, σ. 184 σημ. 558· (55): σ. 241 σημ. 735, σ. 243 εἰκ. 241· βλ.
 καὶ ἀργυρίου ἀττικοῦ.
 Δωδεκάνησος: σ. 167 σημ. 459, σ. 294· βλ. καὶ Νησιωτικὰ Ὅχυρά.
 δωρεά, ἐγ δωρεῶν: (40): σ. 181 σημ. 546, σ. 182 εἰκ. 181.
 ἐγγώνιοι, λίθοι: σ. 215 σημ. 674.
 ἔδοξεν, τῇ Βουλῇ: (40): σ. 181 σημ. 546, σ. 182 εἰκ. 181.
 εἰκῶν: σ. 9 σημ. 34.
 ἐκμίσθωσις, γαιῶν: σ. 179 σημ. 523.
 ἐλαιοτριβεῖον: σ. 145-146 σημ. 372, 376, σ. 148 σημ. 378, σ. 214 σημ. 669.
 Ἑλληνικό, Ἄνδρου: σ. 169 σημ. 466.
 ἐλληνιστικός: σ. 56 σημ. 152, 154, 155, σ. 72 σημ. 196, 200, σ. 106 σημ. 253-256, σ. 108, 124, 127,
 σημ. 302-305, σ. 128 σημ. 308, σ. 129, 135, 140, 145, 154, 156, 157 σημ. 417, σ. 166 σημ. 445,
 σ. 167 σημ. 454, σ. 167 σημ. 460, σ. 169 σημ. 466, σ. 186 σημ. 576, σ. 195, 207, 215 σημ. 675,
 677, σ. 221, 231, 259, 281, 288, 300, 311.
 ἐλύπησεν: σ. 179 σημ. 525.
 ἐνδιαίτημα: σ. 180 σημ. 530, σ. 259.
 Ἐνετοκρατία: σ. 200 σημ. 630.
 ἐνεχύρων... ὑποκειμένων: σ. 166 σημ. 449.
 ἐνιαυτόν, καθ' ἕκαστον: σ. 241 σημ. 735, σ. 243 εἰκ. 241.
 ἐντορμία: σ. 118, 119.
 Ἐξάκεστος: (55): σ. 241 σημ. 735, σ. 243 εἰκ. 241.
 ———: (56): σ. 178 εἰκ. 179.
 ἐορτή, τῶν Ἰωνίων: σ. 202 σημ. 637.
 ἑπαλξίς: σ. 18 σημ. 72.
 ἐπεστάται, Ἀγλώκριτος: (40): σ. 182 εἰκ. 181.
 ἐπὶ λύσει: σ. 245 σημ. 735.
 ἐπὶ τῶν ἀγρῶν, οἰκήματα: σ. 184 σημ. 555, σ. 207.
 ἐπιστάται (τῶν χωρίων): σ. 180 σημ. 533.
 ἐπόρισεν: (40): σ. 182 εἰκ. 181.
 ἐπρίατο: σ. 184 σημ. 558, σ. 241 σημ. 735, σ. 243 εἰκ. 241.
 ἐρμάριον-κόγχη: σ. 89.
 ἐρυθροβαφής, κεραμική: σ. 48 σημ. 115, σ. 57 σημ. 156, σ. 75 σημ. 214, σ. 74 εἰκ. 73 (16-18).
 ἐρυθρόμορφος: σ. 56 σημ. 146.
 ἐστία: σ. 147.
 ἐσχατιά, ἐσχατιαί: σ. 177 σημ. 504, σ. 220 σημ. 687, σ. 247, 310 σημ. 916.
 Ἐφεσος: σ. 167 σημ. 454.
 ἐφυάλωσις: σ. 48 σημ. 120-121, σ. 58 εἰκ. 57, 5-8, σ. 67 σημ. 184 εἰκ. 66, 5, σ. 75 σημ. 217, σ. 106
 σημ. 252.
 ζώνη: βλ. ζωστήρ.
 ζωστήρ: σ. 59 σημ. 165 εἰκ. 58, 3, σ. 67 σημ. 185 εἰκ. 66, 6-7.

Ἡγεκράτη: (55): σ. 241 σημ. 735, σ. 243 εἰκ. 241.

Θάσος: σ. 166 σημ. 440· βλ. καὶ Νησιωτικὰ Ὅχυρά.

θέμενος: (55, 12), σ. 241, σημ. 735, σ. 243 εἰκ. 241.

θεράπαινοι: σ. 180 σημ. 530, 533.

θεωρεῖα: σ. 262 σημ. 796.

θολωτή, πύλη: σ. 256.

Θορικός: σ. 166 σημ. 444, σ. 170 σημ. 469.

θύρα: σ. 9 σημ. 30, 31, σ. 18 σημ. 71, σ. 50 σημ. 128, 129, σ. 167 σημ. 460, σ. 225, 252, 262 σημ. 796, σ. 288, 296, 300.

θυραῖος, τοῖχος: σ. 12, 50 εἰκ. 50, σ. 96, εἰκ. 106, σ. 102, 121.

θυρίς: σ. 9 σημ. 33, σ. 111 σημ. 271, σ. 117 σημ. 272, σ. 118-120.

—— κατάρακτοι, θυρίδες: σ. 111 σημ. 271.

—— τοξική: σ. 9 σημ. 33, σ. 266 σημ. 796.

—— φωταγωγός: σ. 266 σημ. 796.

ιδιώτης: σ. 181, 184 σημ. 550, σ. 215 σημ. 671.

ιδιωτικός: σ. 169, 170, 184 σημ. 556, σ. 215 σημ. 671, σ. 313 σημ. 919.

Ἱερά: σ. 170 σημ. 476.

ἱερά: βλ. πρόβατα.

Ἱερόν: σ. 171 σημ. 488.

—— Ἀθηνᾶς Ἱωνίας: σ. 202 σημ. 637.

—— Ἀφροδίτης: σ. 178 σημ. 516.

—— Διὸς Τεμενίτου: σ. 171 σημ. 487-488, σ. 179 σημ. 523.

Ἱσιον καὶ Ἱσιος Πύργος: σ. 167 σημ. 457.

ἱστῖον: σ. 80 σημ. 231, σ. 81.

ἱστός: σ. 80 σημ. 231.

Ἰσχυρίων: (55): σ. 241 σημ. 735, σ. 243 εἰκ. 241.

ἰχθύπρωρον: σ. 80.

καθιερωμένων: σ. 178 σημ. 516.

καμάρα: σ. 43 σημ. 106.

κάνθαρος: σ. 56 σημ. 148, 149, σ. 128 σημ. 311, σ. 130, 135 σημ. 348.

κατάβορρος: σ. 157 σημ. 418 (βλ. καὶ κατάβορρα).

κατάγεια, ἐστία: σ. 147· βλ. παραστιά.

κατάλυμα, φρουράς: σ. 249, 262, 312.

καταμετρῶ, κατεμέτρησε: σ. 191, 214.

κατασκευάζειν: σ. 165 σημ. 430.

κατασκευή: σ. 165 σημ. 430, σ. 186 σημ. 556.

κατεσκεύασεν: σ. 165 σημ. 430.

κατατομή, κατατομαί: σ. 9.

Κέα, Κέος: σ. 73 σημ. 73 σημ. 210, σ. 129 σημ. 326, 165 σημ. 439, 440, σ. 174 σημ. 491· βλ. καὶ Νησιωτικὰ Ὅχυρά.

κειμένας, τὰς διαθήκας: (57), σ. 178 σημ. 516.

κεράμια: βλ. σκεύη.

- κεραμίδες: σ. 206.
 κέραμος, τὸν κέραμον ἅπαντα: (55): σ. 177 σημ. 513, σ. 241 σημ. 735, σ. 243 εἰκ. 241.
 —, στρωτήρ: σ. 67 σημ. 183 εἰκ. 66, 4.
 — κεράμου τῆς στέγης: σ. 177 σημ. 513.
 κῆπος, κῆποι, κήπων τῶν πρὸς τὰς οἰκίας: σ. 177 σημ. 512, σ. 178 σημ. 516.
 Κιλικία: σ. 165 σημ. 437, σ. 167 σημ. 454 (Τραχεῖα Κιλικία).
 Κίναρος, (τό), νησί: σ. 294 σημ. 881.
 κιονίσκος: σ. 292 σημ. 846.
 κιονόκρανον: σ. 149 σημ. 382, σ. 292 σημ. 846.
 κίων, βάση κίονος: σ. 149 σημ. 382.
 κλασσικός: σ. 56 σημ. 145, σ. 60 σημ. 169, σ. 157 σημ. 417, σ. 169, 170 σημ. 485, σ. 186, 207, 215, 253, 267 σημ. 807, σ. 288.
 Κλεινοκράτης Τιμαγόρου: (56): σ. 178 εἰκ. 179.
 Κλεόφαντος Κλεοφῶντος: (22, 23): σ. 184 σημ. 561.
 Κλεοφῶν: σ. 184 σημ. 560, 561.
 κλίβανος, κεραμικός: σ. 134 σημ. 339, σ. 215 σημ. 675, 677.
 κλίμαξ (λιθινή): σ. 47, 96, εἰκ. 102, 106, 107, 157.
 — (φορητή): σ. 50 σημ. 129, σ. 121 σημ. 291.
 κόγχη-ἐρμάριο: βλ. ἐρμάριο.
 Κοινὸν τῶν Νησιωτῶν: σ. 184 σημ. 554.
 Κολοφῶν: σ. 7 σημ. 25, σ. 205 σημ. 645, 646· βλ. καὶ Κολοφάνα (Εὐρ. IV.).
 Κολῶνες, Σαλαμίνας: σ. 169 σημ. 456.
 κονίαμα: σ. 153 σημ. 392, σ. 156 σημ. 414-415.
 Κοσυλλίτης: σ. 300 σημ. 887.
 Κραμποῦσα, (ή), νῆσος: σ. 201 εἰκ. 184.
 κρατήρ: σ. 56 σημ. 146.
 Κρήτη: σ. 294.
 Κρητικός, πόλεμος: σ. 311 σημ. 908.
 Κριμαϊκή: σ. 165 σημ. 437, σ. 166 σημ. 440.
 Κριτόβουλος, Κριτοβούλου (56): σ. 178 εἰκ. 179.
 Κτησιφῶν: (15, 16 II, 40, 55, 67 B): σ. 181 σημ. 546, σ. 184 σημ. 558, σ. 243 σημ. 735.
 — Πυθίππου: (55): σ. 241 σημ. 735, σ. 243 εἰκ. 241.
 Κύθνος: σ. 55 σημ. 141· βλ. καὶ Νησιωτικὰ Ὅχυρά.
 Κυκλάδες: βλ. Νησιωτικὰ Ὅχυρά.
 κυκλική, περιφέρεια: σ. 262 σημ. 796.
 κυκλικό, σχῆμα: σ. 170 σημ. 477.
 κυκλοτερές: σ. 249, 261.
 κύλινδρος, ἐλαιοτριβείου-ἐλαιοπιεστηρίου: σ. 146 σημ. 372, 376, σ. 148 σημ. 378, σ. 218 σημ. 669.
 κύλιξ-κύλικες: σ. 56 σημ. 145, 151, σ. 72 σημ. 203, σ. 73 σημ. 207, σ. 124 σημ. 300, σ. 127 σημ. 303, σ. 133, 140 σημ. 360.
 κυμάτιον: σ. 9 σημ. 32.
 κύριος, Ἠγεκράτη καὶ ὁ κύριος: (55): σ. 245 σημ. 735 εἰκ. 241.
 κυρίως πύργος: σ. 18 σημ. 72 (συμβατικὸς τεχνικὸς ὅρος), σ. 174· βλ. καὶ τύρσις.
 κυψέλη: σ. 129 σημ. 326, σ. 239 σημ. 715.
 κώμη: σ. 157 σημ. 416, 417.

- λαβές ἀμφορέων: βλ. ἀμφορεῖς.
 λάκκος, φρέατος: σ. 141 σημ. 363.
 Λάμυρος, ποταμός: σ. 167 σημ. 457.
 Λέβιθα, (τά): σ. 294 σημ. 880.
 λεκανίς: σ. 73 σημ. 209, σ. 74 εἰκ. 74, 9, σ. 149 σημ. 383.
 Λῆμνος: σ. 177 σημ. 508.
 ληνός: σ. 138, 313.
 Λυκία: σ. 167 σημ. 456, σ. 169 σημ. 466, σ. 180 σημ. 529.
 Λυσίθεος Ἀριστολόχου: (Τῆνος, IG XII 5, 595) σ. 165 σημ. 430, 436.
 λύχνος, λύχνοι: σ. 56 σημ. 153, σ. 57 σημ. 159, σ. 72 σημ. 196, σ. 75 σημ. 215, σ. 127 σημ. 305, σ. 130 σημ. 329, σ. 154 σημ. 400, 402, σ. 155 σημ. 407, σ. 156.

 Μακεδονία, Κεντρική: σ. 133 σημ. 337.
 Μακεδονική, κυριαρχία: σ. 184 σημ. 554.
 Μάκκαρες, (οἱ): σ. 276.
 Μάλτα, σταυρὸς τύπου Μάλτας: σ. 59.
 Μαραθῶν: βλ. Βαρνάβα Μαραθῶνος.
 μέγιστον, χωρίον: σ. 157 σημ. 417· βλ. καὶ μεῖζων ἀγροικία.
 μελαμβαφής, κεραμική: σ. 56 σημ. 147-151, σ. 60 σ. 169, σ. 72 σημ. 199-203, σ. 73 σημ. 204-207, σ. 106 σημ. 250-251, 253-254, σ. 108 σημ. 259, 262, σ. 109 εἰκ. 123, 2-3, σ. 124 σημ. 300, σ. 127 σημ. 302-305, εἰκ. 145, 6-11, σ. 128 σημ. 310-314, σ. 134, 135 σημ. 347-349, σ. 137 εἰκ. 151, 1-4, σ. 140 σημ. 362, σ. 140 σημ. 373-374, σ. 154 σημ. 400-402, σ. 155 σημ. 407, σ. 158 σημ. 422.
 μέταλλο: σ. 47 σημ. 113· βλ. ἐπίσης σίδηρος καὶ χαλκός.
 Μικρὰ Ἀσία: σ. 165 σημ. 437, σ. 166 σημ. 440, σ. 167 σημ. 454, σ. 169 σημ. 466, σ. 294.
 Μίλητος: σ. 184.
 μισθός: σ. 181.
 μισθῶ, μισθούμενα τὰ χωρία: σ. 177 σημ. 505, 508.
 μίσθωμα: (62, 3, 4, 14), σ. 172-173 εἰκ. 176· (55, 15): σ. 243 εἰκ. 241, σ. 245 σημ. 735.
 μισθωσάμενος: (62, 16): σ. 172-173 εἰκ. 176.
 μίσθωσις χωρίων: σ. 177 σημ. 505.
 μόλυβδος, μολυβδοχόηση: σ. 68 σημ. 188.
 μύλος-μυλόλιθος: σ. 124 σημ. 295 (χειρόμυλος), σ. 125 εἰκ. 140-141, σ. 126 εἰκ. 144, σ. 145 σημ. 376, σ. 155.
 Μῦρα τῆς Λυκίας: σ. 167 σημ. 456.
 μυροδοχεῖον: σ. 73 σημ. 213, σ. 155 σημ. 407.
 Μυτιλήνη: σ. 128 σημ. 308· βλ. καὶ Νησιωτικὰ Ὅχυρά.

 Νάξιος, Πραξιελῆς: (67 B): σ. 184 σημ. 552.
 Νάξος: σ. 165 σημ. 440, σ. 177 σημ. 508, σ. 252, 276· βλ. καὶ Νησιωτικὰ Ὅχυρά.
 Νάουσα Πάρου: σ. 169 σημ. 466.
 Ναυκράτης -ους: (57): σ. 178 σημ. 516.
 νησιώτας: σ. 311, σημ. 926.
 νησιωτικός, πύργος: σ. 165 σημ. 440, βλ. ὄχυρά, νησιωτικά.
 Νικήρατος: (55): σ. 241 σημ. 735, σ. 243 εἰκ. 241.
 Νικησαρέτη: (57): σ. 178 σημ. 516.

Νικουριά, (ή): νήσος: σ. 257, 259, 260 εικ. 262, σ. 262, 273, 276, 306 εικ. ...
νόμισμα: σ. 59 σημ. 163, εικ. 58, 1-2, σ. 59 σημ. 164, σ. 129 σημ. 318, σ. 130 σημ. 331.
νομισματοκοπείον, Κωνσταντινουπόλεως: σ. 59 σημ. 163.
———, Κυζίκου: σ. 59 σημ. 163.

ξένων: σ. 179 σημ. 525, σ. 184, σ. 205 σημ. 649.
ξυλάνθρακες: σ. 47 σημ. 113.

οἶκημα, οἰκήματα ἐπὶ τῶν ἀγρῶν: σ. 184 σημ. 555, σ. 207.
οἰκία, οἰκίαι: σ. 177 σημ. 511, σ. 178 σημ. 516, σ. 180 σημ. 529, σ. 241 σημ. 735, σ. 314· βλ. καὶ
ὄρος οἰκίας.
οἶνος: σ. 156 σημ. 408, σ. 181.
ὀμβροδεξαμενή: σ. 313 σημ. 921.
ὀμβρος: σ. 150 σημ. 388.
ὄρος, ὄροι: σ. 177 σημ. 508, 509, 515, σ. 178, 179, 185 σημ. 569, σ. 237 σημ. 725.
ὄρος οἰκίας: (59): σ. 179 εικ. 180.
—— οἰκίων: (56): σ. 178 εικ. 179.
Ὅρραον Ἡπείρου: σ. 89, σημ. 243.
ὀστᾶ, ζώων: σ. 47 σημ. 113.
ὀφθαλμός, κατέαγεν: σ. 80 σημ. 232.
ὀχετός: σ. 7 σημ. 25.
ὀχυρά, (ή), ἀγροικία: σ. 12 σημ. 61, σ. 267-268.
—— οἰκία: σ. 157.
ὀχυρά, (τά), μεμονωμένα: σ. 13 σημ. 61, σ. 18, σ. 165, 166 σημ. 448, σ. 167 σημ. 454, σ. 170 σημ. 477-478, σ. 174, 177, 185, 311.
—— νησιωτικά: σ. 165 σημ. 431 (ὄρος), σ. 166 σημ. 440, σ. 167, 192 σημ. 591, σ. 311 σημ. 909-910.
ὀχύρωσις, ὀχυρώσεις: σ. 165 σημ. 432, σ. 169 σημ. 466.
ὀχυρωτικό, τείχος: σ. 170 σημ. 471.
ὀχυρωτικός, πύργος: σ. 11 σημ. 49, σ. 201 σημ. 633.
ὀψιδιανός: σ. 17 σημ. 114, σ. 54 σημ. 135, σ. 67 σημ. 181, σ. 78 σημ. 222-223, εικ. 77, 4, σ. 124
σημ. 298, σ. 128 σημ. 309, σ. 204 σημ. 639, σ. 259.

Παλαιόπυργος, Πάρου: σ. 192 σημ. 591.
Πανιώνιον: σ. 165 σημ. 434, 435, σ. 166 σημ. 452, σ. 180 σημ. 532.
παντοδαής: σ. 10.
παράθυρον: σ. 5 σημ. 18, σ. 47 σημ. 110, σ. 89, 169 σημ. 461, σ. 214, 262 σημ. 796.
παραστάς: σ. 64 σημ. 177, σ. 65 εικ. 63-64, σ. 96 εικ. 112-113.
παραστάτης: σ. 9 σημ. 31, σ. 204 σημ. 643.
παρατηρητήριο: σ. 3 σημ. 5, σ. 249, 259, 262, 276, 310.
Πάρος: σ. 55 σημ. 141· βλ. καὶ Νάουσα καὶ Παλαιόπυργος Πάρου· βλ. ἐπίσης Νησιωτικά Ὀχυρά.
Πατελίδι, (τό): σ. 201 εικ. 184, σ. 212 εικ. 196.
Πατράϊκή: σ. 156 σημ. 413.
πειραταί, πειρατεία, πειρατικός: σ. 174 σημ. 492, σ. 185 σημ. 563, σ. 226 σημ. 699, σ. 306 σημ. 901,
σ. 311 σημ. 905, 906.

- περιπόλιον: σ. 311 σημ. 908.
 πεσσός: σ. 277 σημ. 836.
 πεφυτευμένος: σ. 177, 220, 281.
 πηδάλιον: σ. 80 σημ. 231.
 πησός: σ. 277 σημ. 836, σ. 288 σημ. 847.
 πιθεών καὶ πιθών: σ. 153 σημ. 393, σ. 156 εἰκ. 177, σ. 157, σ. 180 σημ. 538.
 πίθος-πίθοι, ἀνάγλυφοι: σ. 54 σημ. 137, 138, 139, σ. 55 σημ. 141-144, σ. 67 σημ. 182, σ. 72 σημ. 198, σ. 78 σημ. 220, σ. 124, 127, 140 σημ. 350, σ. 153 σημ. 399, σ. 154 σημ. 403, σ. 156 σημ. 408.
 πινάκιον: σ. 48 σημ. 119, 121, σ. 57 σημ. 157, 162, σ. 75 σημ. 217, σ. 106 σημ. 250, σ. 108 σημ. 259, 264, σ. 111 σημ. 270, σ. 127 σημ. 302, σ. 128 σημ. 310, 316, σ. 133, 135 σημ. 347, σ. 140 σημ. 362, σ. 145 σημ. 373, σ. 155 σημ. 407, σ. 231.
 πίναξ, τοπογραφικός: σ. 8, 9 σημ. 29.
 πιόνων, ἀγρών: σ. 180.
 πισός: σ. 277 σημ. 836.
 ποιμενικός, -ή: σ. 185.
 πόλις, -εις: σ. 145 σημ. 376, σ. 158 σημ. 424, σ. 170, σ. 181 σημ. 547, σ. 184 σημ. 550, σ. 194 σημ. 605, σ. 267, 297 σημ. 887, σ. 311 σημ. 908, σ. 310.
 ———, τῇ πόλει: σ. 181 σημ. 549 (40) σ. 182 εἰκ. 181.
 πολίτης: σ. 181 σημ. 547, σ. 184 σημ. 557.
 πολιτῶν: σ. 179 σημ. 525, σ. 184 σημ. 557.
 πολύκωπον, πλοῖον: σ. 80 σημ. 230.
 πόρπη: σ. 59 σημ. 165, σ. 67 σημ. 185.
 πρόβατα, ἱερὰ τοῦ Διὸς τοῦ Τεμενίτου: (62, 37): σ. 172-173 εἰκ. 176.
 προῖκα: (57): σ. 178 σημ. 516.
 προικός: (56): σ. 178 εἰκ. 179.
 προλάκκιον: σ. 150 σημ. 388.
 προμαχεῶν καὶ προμαχῶν: σ. 18 σημ. 72.
 πρόσγαιον: βλ. διάζωμα.
 πρῶρα: σ. 80 σημ. 231.
 πρωραῖοι, ὀφθαλμοί: σ. 80 σημ. 232.
 πύλη: σ. 252, 261, 273 σημ. 827, σ. 296.
 πυλῖς: σ. 9 σημ. 32, σ. 73 σημ. 211, σ. 252, 253 σημ. 771, σ. 256 εἰκ. 258, σ. 262.
 πυργίδιον: σ. 220 σημ. 685.
 πύργιον: σ. 4 σημ. 13, σ. 220 σημ. 685.
 πυργομαχοῦντες: σ. 18 σημ. 72.
 πύργος: (τὸ πολυσήμαντον τῆς ὁμηρικῆς λέξεως): σ. 4 σημ. 12, σ. 167 σημ. 457.
 ——— (συμβατικὸς τεχνικὸς ὄρος): σ. 199 σημ. 677.
 ——— μὲ αὐλή: (τεχνικὸς ὄρος): σ. 20 σημ. 74.
 ——— νησιωτικός: σ. 165.
 Ραμνοῦς: σ. 169 σημ. 467, σ. 181 σημ. 549, σ. 185 σημ. 564.
 Σαλαμίνα: βλ. Κολῶνες Σαλαμίνας.
 Σάμος: σ. 130 σημ. 327.

- σήματα: σ. 174 σημ. 494.
 σίδηρος: σ. 66 σημ. 180, σ. 124 σημ. 296, 297, σ. 130 σημ. 331, σ. 132, 133 εικ. 147, 1, σ. 153 σημ. 394, 395 εικ. 172, 1-3, σ. 156 σημ. 412.
 Σίνδος: σ. 80 σημ. 231.
 σίτος, δημόσιος: (40), σ. 181 σημ. 546, σ. 182 εικ. 181.
 σιτοβολών: σ. 180 σημ. 538.
 Σίφνος: σ. 54 σημ. 138, σ. 293 σημ. 873· βλ. καὶ Νησιωτικὰ Ὅχυρά.
 σκαρίφημα: σ. 4 σημ. 15, σ. 6, 9 σημ. 36, σ. 11, 13 σημ. 58, 63, σ. 39, 89 σημ. 238, σ. 167 σημ. 459, σ. 193 σημ. 597, σ. 294 σημ. 883.
 σκευή, ἀποθηκευτικά: σ. 55 σημ. 141, σ. 73 σημ. 211-212, 216.
 ———, ἐπιτραπέζια: σ. 72-73 σημ. 201-208.
 ———, κεράμια: σ. 240 σημ. 727.
 ——— τῆς γεωργίας: σ. 181 σημ. 540.
 ———, χρηστικά: σ. 57 σημ. 156-160, σ. 73 σημ. 209, 210, σ. 78.
 ———, χυτροειδή: σ. 73 σημ. 210, σ. 74 εικ. 73 (10-11), σ. 129 σημ. 325.
 Σκύρος: σ. 165 σημ. 431, σ. 177 σημ. 508· βλ. καὶ Νησιωτικὰ Ὅχυρά.
 σκυφίδιον: σ. 48 σημ. 115, 118.
 σκύφοι ἀνάγλυφοι, «μεγαρικοί»: σ. 56 σημ. 152 εικ. 57, 1, σ. 73 σημ. 208, σ. 108 σημ. 260, σ. 127 σημ. 301 εικ. 145, 5, σ. 128 σημ. 315, σ. 131 εικ. 146, 11-14, σ. 134 σημ. 338, σ. 154 σημ. 401 εικ. 173, 3-7, σ. 215 σημ. 678.
 σκύφος, (δ): σ. 72 σημ. 201.
 Σμόβολον Τήνου: σ. 111 σημ. 271, σ. 165 σημ. 436, 438-439.
 Σούνιον: σ. 169 σημ. 468.
 σοφία τέχνης: σ. 148.
 σπόροι: σ. 47 σημ. 113.
 στάχια: βλ. ἀστάχια.
 στέγη: σ. 4 σημ. 12, σ. 49, 79 σημ. 225.
 στρατηγός: σ. 171.
 στρογγύλος, πύργος: σ. 165 σημ. 436, σ. 193 σημ. 601, 602, σ. 249, 253, 259 σημ. 783, σ. 261 σημ. 789 (ὄρος), σ. 273, 293, 294 εικ. 307, σ. 300, 302, 303-305 εικ. 317-323, σ. 312 σημ. 917.
 ———, μυλόλιθος: σ. 124 σημ. 295.
 ———, ταφικός περίβολος: σ. 170 σημ. 465.
 στροφεύς, θύρας: σ. 68 σημ. 188, σ. 69 εικ. 70.
 στρωτήρ: βλ. κέραμος.
 συγγραφή, κατὰ τὴν συγγραφὴν: (62, 12, 25): σ. 172-173 εικ. 176, σ. 179 σημ. 521.
 συκή, συκᾶς, συκῶν: (62, 11, 12): σ. 172-173 εικ. 176, σ. 179, 262.
 συμβόλαιον: σ. 179.
 Συμμαχία, Α΄ Ἀθηναϊκή: σ. 170 σημ. 479.
 ———, Β΄ Ἀθηναϊκή: σ. 170 σημ. 480, σ. 184 σημ. 554.
 ———, Κορινθιακή: σ. 184 σημ. 554.
 Συμμαχικός, πόλεμος: σ. 171.
 συνθήκας, κατὰ συνθήκας: (56, 8): σ. 178 εικ. 179.
 Συρακοῦσαι: σ. 169 σημ. 466.
 Σῦρος: σ. 177 σημ. 508, 515, σ. 267 σημ. 806· βλ. καὶ Εὐρετήριο II.

σφονδύλιον: σ. 48 σημ. 116, σ. 129 σημ. 320, σ. 132 εικ. 147, 2-3, σ. 133, 156.

Ταυρική Χερσόνησος: σ. 166 σημ. 440.

τάφρος, ἀποστραγγιστική: σ. 157.

τειχίον, τειχία: (62, 17, 19, 32, 33): σ. 172-173 εικ. 176, σ. 313-314 σημ. 928.

τειχος: σ. 169 σημ. 467, σ. 170 σημ. 471, σ. 204 σημ. 641, σ. 267 σημ. 804, σ. 300 σημ. 890.

Τελένικος: (55): σ. 241 σημ. 735, σ. 243 εικ. 241.

Τεμενίτης (Ζεύς): σ. 171 σημ. 487 (62, 37): σ. 172-173 εικ. 176, σ. 179 σημ. 523.

τέμενος: (62, 36): σ. 172-173 εικ. 176.

τέφρα: σ. 47 σημ. 113, σ. 128 σημ. 309, 316, σ. 129 σημ. 323, σ. 130 σημ. 330, σ. 134 σημ. 340.

Τήνος: σ. 165 σημ. 430, 436, 438, 439, σ. 184 σημ. 556· βλ. καὶ Νησιωτικὰ Ὅχυρά.

Τιμαγόρας, -ου: (56): σ. 178 εικ. 179.

τόκον, λαβεῖν: (5): σ. 181 σημ. 549.

τοξική (θυρίς): σ. 9 σημ. 33, 34, σ. 262 σημ. 796.

τόρμος: σ. 118 σημ. 278.

τριαντακόντορος: σ. 80 σημ. 230.

τριβεῖα: σ. 313 σημ. 923.

τριπτήρ: σ. 155 σημ. 406, σ. 313.

τύρρις: σ. 18 σημ. 72.

τύρσις: (115, 4), σ. 18 σημ. 72 (= τὸ ἐν ὕψει οἰκοδόμημα, ὁ κυρίως πύργος): σ. 106 σημ. 247, 252, σ. 107, 169· βλ. καὶ κυρίως πύργος.

ὑαλος: σ. 47 σημ. 113, σ. 48 σημ. 118, σ. 57 σημ. 160, σ. 73 σημ. 213, σ. 106 σημ. 249, σ. 134 σημ. 342-343, σ. 135 σημ. 350, σ. 140 σημ. 361, σ. 153 σημ. 306, σ. 155 σημ. 407.

ὑδρορρόη, ὑδρορρόες: σ. 8 σημ. 25, σ. 9 σημ. 32, σ. 207.

ὑπαιθρος, χώρα: σ. 170 σημ. 473, σ. 178, 185, 194, 262, 267, 268, 311 σημ. 907, σ. 312· βλ. καὶ χώρα.

ὑπέρθυρον: σ. 117 σημ. 275-276, σ. 118 σημ. 278, σ. 119.

ὑπέρκαλος, πύργος: σ. 13 σημ. 62.

ὑποθήκη: σ. 180, σ. 166 σημ. 449, σ. 177 σημ. 505.

——— διδόναι ὑποθήκην χωρία: σ. 177 σημ. 505.

ὑποθηκικός: σ. 166 σημ. 449, σ. 177 σημ. 507.

ὑποκειμένων: σ. 178 σημ. 519.

ὑποτελεῖ, μίσθωμα: (55): σ. 184 σημ. 558, σ. 243 εικ. 241.

ὑφαντικὸν βάρος: σ. 48 σημ. 116, σ. 156· βλ. καὶ ἀγνύς-ἀγνύθες.

ὑψίπεδα: σ. 313.

Φανοκράτης, ἄρχων: (55): σ. 241 σημ. 735, σ. 243 εικ. 241.

φάρος: σ. 226.

φεγγίτης ἢ τοξική: σ. 9 σημ. 33, 34.

Φημιοκίτης: σ. 296 σημ. 887.

Φίλιπποι, περιοχὴ Φιλίππων: σ. 155 σημ. 408.

φρέαρ: σ. 205 σημ. 650.

φρουρά: σ. 171, βλ. καὶ κατάλυμα φρουρᾶς.

φρούριον: σ. 169 σημ. 467, σ. 170 σημ. 469.

φρουρός, τοῖς φρουροῖς (5): σ. 181 σημ. 549.

φρυκτώριον: σ. 4 σημ. 12, σ. 174 σημ. 493, σ. 226, 231, 249, 259, 262, 276, 281, 311, 312, 313.

φυλάκιον καὶ φυλακεῖον: σ. 4 σημ. 12.

φυλακτικός: σ. 312 σημ. 917.

φυλή: σ. 296 σημ. 887.

φυλή, Βασιλειτῶν: σ. 297 σημ. 887.

φωταγωγός, θυρίς: σ. 261.

Χαλκιδική: σ. 33 σημ. 96.

χαλκός: σ. 57 σημ. 161, σ. 59 σημ. 163, 165, σ. 67 σημ. 185, σ. 129 σημ. 319, σ. 153, σημ. 394, σ. 154 σημ. 403.

χαράδρα: σ. 157 σημ. 420.

χειρόμυλος: σ. 156 σημ. 410, 411· βλ. καὶ μυλόλιθοι.

χρήματα, δανείσας: σ. 181 σημ. 549.

χώρα: σ. 20, 170, 194, 200, 273· βλ. καὶ ὑπαιθρος χώρα.

—— Αἰγιάλης: σ. 194, 262, 267, 268, 270.

—— Ἀρχεσίνης: σ. 177 σημ. 517, 178 σημ. 517, σ. 185, 201 σημ. 631.

—— Μινώας: 194.

——, κατὰ τὴν χώραν: σ. 185 σημ. 564.

χωρίον, χωρία: σ. 4 σημ. 14, σ. 176 σημ. 501, 504 (ὄρος), σ. 177 σημ. 505, σ. 241 σημ. 735, σ. 312 σημ. 915, σ. 313.

—— ——— διδόναι ὑποθήκην (χωρία): σ. 177 σημ. 505, 510.

—— ——— χωρίων τῶν κειμένων: (59): σ. 182 εἰκ. 180· βλ. καὶ μισθούμενα τὰ χωρία.

φήφισμα: σ. 181 σημ. 548, σ. 182 εἰκ. 181, σ. 184 σημ. 558.

φιλή, γῆ: σ. 157.

ῶα: σ. 9.

ὠνήσασθαι, τὸν σῖτον: (40): σ. 182 εἰκ. 181.

ὠρεῖον: σ. 33 σημ. 96, σ. 37 εἰκ. 32-33· βλ. καὶ ρ(γ)ειό.

II. ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

Κατὰ *IG XII 7* καὶ *IG XII 7 Suppl.*

(Ἀντιστοιχία ἀριθμοῦ ἐπιγραφῆς στὰ *IG XII 7* καὶ *IG XII 7 Suppl.* μὲ σελίδες, σημειώσεις, εἰκόνες, καί, ὅπου εἶναι γνωστός, ὁ τόπος ποὺ βρίσκεται σήμερα.)

ΑΡΚΕΣΙΝΗΣ

- IG XII 7*, 5 (= Syll.³ 193): σ. 171 σημ. 486, σ. 182 σημ. 525, σ. 184 σημ. 549 (ΜΣ).
15.16 Π: σ. 184 σημ. 558 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 83).
22: σ. 184 σημ. 561 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 74).
23: σ. 184 σημ. 561.
24: σ. 184 σημ. 559.
25: σ. 202 σημ. 637.
40: σ. 181 σημ. 546, σ. 182 εἰκ. 181, σ. 184 σημ. 558 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 66).
53: σ. 206 σημ. 659 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 81).
54: σ. 186 σημ. 571, σ. 205 σημ. 648 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 85).
55: σ. 177 σημ. 505, 508, 510, σ. 178 σημ. 517, σ. 184 σημ. 558, σ. 241 σημ. 735, σ. 243 εἰκ. 241 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 82).
56: σ. 177 σημ. 508, 510, 513, σ. 178 εἰκ. 179, σ. 185 σημ. 569 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 89).
57: σ. 177 σημ. 508, 511, σ. 178 σημ. 516 (ΕΜ).
58: σ. 166 σημ. 449, σ. 177 σημ. 505, 508, 510, 511, σ. 178 σημ. 519, σ. 184 σημ. 569 (ΕΜ).
59: σ. 177 σημ. 508, σ. 182 εἰκ. 180, σ. 188 σημ. 569 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 61).
60: σ. 177 σημ. 508, 510, σ. 188 σημ. 569.
61: σ. 166 σημ. 449, σ. 178 σημ. 520 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 42).
62: σ. 171 σημ. 487, 488, σ. 172-173 εἰκ. 176, σ. 179 σημ. 523 (ΑΣΑ, ἀρ. 314).
66: σ. 184 σημ. 550 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 106).
67, Α, Β: σ. 184 σημ. 550 (ΕΜ).
67 Α: σ. 184 σημ. 553 (ΕΜ).
67 Β: σ. 184 σημ. 552, 558 (ΕΜ).
68: σ. 184 σημ. 550.
69, Α, Β, Γ: σ. 184 σημ. 550, 551, σ. 183 εἰκ. 182 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 84 α, β, γ).
69, Δ: σ. 184 σημ. 551 (ΕΜ).
70: σ. 184 σημ. 550 (ΕΜ).
79: σ. 186 σημ. 571.
82: σ. 186 σημ. 570 (ΑΣΑ).
83: σ. 186 σημ. 570 (ΑΣΑ).
95: σ. 205 σημ. 650.
101: σ. 205 σημ. 648.
102: σ. 186 σημ. 571, σ. 205 σημ. 651.
115: σ. 18-19 σημ. 72.
119: σ. 205 σημ. 652 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 77).
138: σ. 145 σημ. 371.
151: σ. 237 σημ. 719, 723 (ΑΣΑ).
156: σ. 145 σημ. 371.
157: σ. 205 σημ. 653 (ΑΣΑ).

- 170: σ. 205 σημ. 653 (ΑΣΑ).
 182: σ. 186 σημ. 572 (ΑΣΑ, ἄρ. 270).
 184: σ. 145 σημ. 371.
 189: σ. 237 σημ. 721 (ΑΣΑ).
 191: σ. 237 σημ. 719 (ΑΣΑ).
 211: σ. 145 σημ. 371.
 212: σ. 145 σημ. 371, σ. 166 σημ. 449.
 215: σ. 205 σημ. 656.
 217: σ. 145 σημ. 371, σ. 166 σημ. 449.
 IG XII 7, 331: σ. 177 σημ. 505, σ. 178 σημ. 517, σ. 237 σημ. 724.
 Suppl.

ΜΙΝΩΑΣ

- IG XII 7 281: σ. 200 σημ. 629 (εὐρέθη τὸ 1985 κτισμένη σὲ χωραφότοιχο στὴν θέση *Γράμματα*).
 288: σ. 247 σημ. 748 (ΑΣΑ, ἄρ. ΣΕΙ 35).
 317: σ. 251, σημ. 767.
 318: σ. 257, σημ. 775.

ΑΙΓΙΑΛΗΣ

- IG XII 7 386: σ. 296-297 σημ. 887, 905 (ΕΜ).
 387: σ. 309 σημ. 905.
 389: σ. 296 σημ. 887.
 392: σ. 297 σημ. 887 (ΑΣΑ, ἄρ. ΣΕΙ 86).
 398: σ. 281 σημ. 839.
 404: σ. 270 σημ. 823 (ΑΣΑ).
 411: σ. 288 σημ. 845.
 412: σ. 177 σημ. 512, 515 (ΜΣ).
 413: σ. 306 σημ. 899.
 414: σ. 306 σημ. 899.
 430: σ. 267 σημ. 807 (ΕΑΜ, ἄρ. 4546).
 441: σ. 292 σημ. 863.
 447: σ. 269 σημ. 818.
 449: σ. 269 σημ. 818 (ΑΣΑ, ἄρ. Α86/Αἰ.2).
 455: σ. 268 σημ. 809.
 456: σ. 281 σημ. 839.
 457: σ. 281 σημ. 839.
 465: σ. 270 σημ. 823 (ΑΣΑ).
 468: σ. 281 σημ. 839.
 477: σ. 269 σημ. 818.
 482: σ. 270 σημ. 823 (ΑΣΑ).
 485: σ. 269 σημ. 818.
 486: σ. 281 σημ. 839.
 515: σ. 177 σημ. 505 (ΕΜ).

III. ΘΕΣΕΙΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΑΜΟΡΓΟΥ

Κατὰ IG XII 7 καὶ IG XII 7 Suppl.

(Ἀντιστοιχία ἀριθμοῦ ἐπιγραφῆς στὰ IG XII 7 καὶ IG XII 7 Suppl. μὲ σελίδες, σημειώσεις, εἰκόνες καὶ τόπο, ὅπου βρίσκεται σήμερα.)

ΑΡΚΕΣΙΝΗ

Καστρί (ἀρχαία πόλις): 15: σ. 184 σημ. 558.

16: σ. 184 σημ. 558 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 83).

22: σ. 184 σημ. 561 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 74).

«effossa in Junonis templo»: 67, Α, Β (ὀπισθόγραφη): σ. 184 σημ. 550 (ΕΜ).

(«ναὸς τῆς Ἥρας»)

67 Α: σ. 184 σημ. 553.

67 Β: σ. 184 σημ. 552, 558.

68: σ. 184 σημ. 550.

69, Α, Β, C: σ. 184 σημ. 550, 551 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 84, α, β, γ).

69, D: σ. 184 σημ. 551 (ΕΜ).

70: σ. 184 σημ. 550 (ΕΜ).

Καστριανή (ἀκρόπολις): 57: σ. 177 σημ. 508, 511, σ. 178 σημ. 516 (ΕΜ).

Χώρα

Βίγλαις: 189: σ. 237 σημ. 721 (ΑΣΑ).

Βορεινά - Πηγὴ. «ΕΙC ΤΟΝ ΨΗΛΟΝ ΤΡΑΦΟΝ»: 25: σ. 202 σημ. 637.

Βρούτσι: 82: σ. 186 σημ. 570 (ΑΣΑ).

—— 83: σ. 186 σημ. 570 (ΑΣΑ).

Γιωργίνα (S. Georginae) (σήμερα Παναγία τοῦ Πολίτη, περ. Κολοφάνας):

—— 54: σ. 186 σημ. 571, σ. 205 σημ. 648 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 85).

—— 101: σ. 205 σημ. 648.

Καβάρδακκας (περ. Κολοφάνας): 95: σ. 205 σημ. 650.

Κακὸ Ραχίδι (περ. Κολοφάνας): 215: σ. 205 σημ. 656.

Καλοταρίτισσα (περ. Κολοφάνας): 119: σ. 205 σημ. 652 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 77).

Καμάρι: IG XII 7, Suppl.: 331: σ. 177 σημ. 505, σ. 178 σημ. 517, σ. 237 σημ. 724.

Κάτω Κάμπος (περ. Κολοφάνας): IG XII 7, 157: σ. 205 σημ. 653.

—— ——— 170: σ. 205 σημ. 653.

Κολοφάνα: 53: βλ. Ξενοτάφια.

—— 54: βλ. Γιωργίνα.

—— 182: βλ. Ξενοτάφια.

Μάλλ(λ)ια: 55: σ. 177 σημ. 505, 508, 510, σ. 178 σημ. 517, σ. 184 σημ. 558, σ. 241 σημ. 735, σ. 243 εἰκ. 241 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 82).

Μπαντούρα: βλ. Παντούρα.

Ξενοτάφια (περ. Κολοφάνας):

—— 53: σ. 206 σημ. 659 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 81).

—— 182: σ. 186 σημ. 572 (ΑΣΑ, ἀρ. 270).

Παντούρα: 151: σ. 237 σημ. 719, 723 (ΑΣΑ).

—— 191: σ. 237 σημ. 719 (ΑΣΑ).

Πουλούδενα (σήμερα Παναγιὰ ή Παπαντή, περ. Κολοφάνας):

—— 79: σ. 186 σημ. 571.

—— 102: σ. 186 σημ. 571, σ. 205 σημ. 651.

Πύργος, στὸ Χωριό: 212: σ. 145 σημ. 371, σ. 166 σημ. 449.

—— 217: σ. 145 σημ. 371, σ. 166 σημ. 449.

Χωριό: 62: σ. 171 σημ. 487, 488, σ. 172-173 εἰκ. 176, σ. 179 σημ. 523 (ΑΣΑ, ἀρ. 314).

—— 184: σ. 145 σημ. 371.

—— 211: σ. 145 σημ. 371.

——, ἸΑγ. Ὀνούφριος: 138: σ. 145 σημ. 371.

——, Ὀσιος ———: 156: σ. 145 σημ. 371.

ΑΡΚΕΣΙΝΗΣ ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ

Θέση εὕρεσης: Πύργος, ΒΑ κτιριακὸ συγκρότημα Νεωτέρων χρόνων

ἸΑρ. εὕρ. ΠΑΤ98/Λε 1: σ. 146 σημ. 370-371 εἰκ. 184 (ἀποθήκη οἰκίας ἀνασκαφῆς)

ἸΑρ. εὕρ. ΠΑΤ98/Λε 2: σ. 146 σημ. 368 (ἀποθήκη οἰκίας ἀνασκαφῆς).

ΜΙΝΩΑ

Χώρα

Βουνί, «περιοχὴ Τερλάκι»: 317: σ. 251 σημ. 767.

Γράμματα: 281 (ἐντοιχισμένη στὴν ὁμώνυμη θέση): σ. 200 σημ. 629.

Λέλης, «περιοχὴ Τερλάκι»: 318: σ. 257 σημ. 775.

Ραχίδι Καταπόλων, Ἀπάνω Χριστουλάκι: 288: σ. 247 σημ. 748 (ΑΣΑ, ἀρ. ΣΕΙ 35).

ΑΙΓΙΑΛΗ

Βίγλα Θολαρίων (ἀρχαία πόλις):

«Ναὸς Ἀθηνᾶς Πολιάδος»: 386: σ. 296-297 σημ. 887, 905 (ΕΜ).

—— 387: σ. 309 σημ. 905.

—— 430: σ. 267 σημ. 807 (ΕΑΜ, ἀρ. 4546).

Χώρα

Ἀπανωχωριανή: βλ. Ἐπανωχώρι.

Ἀστράτης: 411 («ἐντοιχισμένη στὸν ἸΑγ. Ταξιάρχη»): σ. 288 σημ. 845.

Ἐπανωχώρι: 447: σ. 269 σημ. 818.

—— 449: σ. 269 σημ. 818 (ΑΣΑ, ἀρ. Α86/Αἰ. 2).

—— 477: σ. 269 σημ. 818.

—— 485: σ. 269 σημ. 818.

Θολάρια: 412: σ. 177 σημ. 512, 515 (ΜΣ).

Κρουσμένη (Παναγιὰ ή Κρουσμένη): 404: σ. 270 σημ. 823 (ΑΣΑ).

—— 465: σ. 270 σημ. 823 (ΑΣΑ).

—— 482: σ. 270 σημ. 823 (ΑΣΑ).

Μαχός: 455: σ. 268 σημ. 809.

Στροῦμπος («in vico Στροῦμβος»): 398: σ. 281 σημ. 839.

—— («Strumbi, in ecclesia S. Irenae»): 456: σ. 281 σημ. 839.

—— («Strumbi, apud K. Gasparem»): 457: σ. 281 σημ. 839.

—— («Strumbi, in ecclesia S. Irenae»): 468: σ. 281 σημ. 839.

—— : 486: σ. 281 σημ. 839.

Περιοχή Ποταμού:

«σὲ βράχο, στὸν δρόμο Χώρας-Ποταμοῦ Γιάλης, κοντὰ στὸν Ἴηλ Μάμμα»:

—— : 413: σ. 306 σημ. 899 (δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ).

—— : 414: σ. 306 σημ. 899 (δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ).

Ὡξω Μεριά («in vico ΕΞΩΜΕΡΙΑ»): 441: σ. 292 σημ. 863.

IV. ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΑΜΟΡΓΟΥ

Κατὰ περιφέρειες

(Βλ. Μαραγκοῦ 2002, 383-387 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.)

** ἀρχαία θέση

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΡΚΕΣΙΝΗΣ

** Ἀγία Ἄννα Κολοφάνας: σ. 205 σημ. 654, σ. 214 σημ. 668, σ. 215 σημ. 674, 679.

** — Τριάδα καὶ Τριάς, στὸ Χωρ(γ)ιὸ ἢ τοῦ Χωρ(γ)ιοῦ: σ. 1 σημ. 5, σ. 4 σημ. 14, σ. 7 σημ. 25, σ. 8 ὑπόμνημα εἰκ. 4, σ. 9 σημ. 35, σ. 10, 11 σημ. 49, σ. 12, 13 σημ. 56, σ. 14, 20 σημ. 79, σ. 21, 43 σημ. 106, σ. 61 σημ. 173, σ. 83 σημ. 235, σ. 176 σημ. 500, σ. 192, σημ. 587, σ. 194, σ. 201, 213, 214, 220.

** Ἀγ(ιος) Γεώργιος... εἰς Ἀρμένισσαν: σ. 237 σημ. 722.

** ————— στὰ Ξενοτάφια: σ. 205 σημ. 648, σ. 206 σημ. 659.

** ————— Ἰωάννης ὁ Ἀμπελιώτης: σ. 241 σημ. 732.

** ————— Ὀνούφριος: σ. 171 σημ. 488, σ. 221 σημ. 689.

** Ἀγριομέλισσα (ἀγρωνύμιο στὴν Κολοφάνα):

————— εἰς Ἀρμένισσαν: σ. 205 σημ. 655, σ. 226 σημ. 703.

————— κατὰ τὴν Ἀρμένισσαν: σ. 191 σημ. 578, σ. 227 σημ. 705.

Ἀη Βασίλης στὸ Καμάρι: σ. 237 σημ. 718.

Ἀης Νικόλας στὸ Καμάρι: σ. 237 σημ. 718.

————— στὸ Ραχίδι: σ. 201 σημ. 632.

— Νούφρης στὸ Χωριό: (βλ. Ἅγιος Ὀνούφριος).

** Ἀλωνίστρια-Ἀλωνίστριες: σ. 215 σημ. 674.

** Ἀρμένισσα (ἀγρωνύμιο στὸ Καμάρι): σ. 192 σημ. 589, σ. 194, σ. 237 σημ. 716.

————— «εἰς Ἀρμένισσαν, ἅγ. Γεώργιος»: σ. 237 σημ. 722.

————— τῆς Ἀρμένισσας: σ. 237 σημ. 716.

————— (ἀγρωνύμιο στὴν Κολοφάνα): σ. 227 σημ. 705· (βλ. καὶ Ἀγριομέλισσα).

Ἄσπρο Βουνό: σ. 220 σημ. 686.

** Βασίλης (ἀγρωνύμιο): σ. 60 σημ. 168, σ. 314 σημ. 929.

** Βίγλαις καὶ Βίγλες: σ. 237 σημ. 721.

** Βορεινά-Πηγὴ (περ. Βρουτσίου): σ. 202 σημ. 635.

Βουνὸς τοῦ Λινοῦ: βλ. Ληνοῦ.

** Βρούτσι, (τὸ) καὶ Βρούτσης, (ὁ): σ. 186 σημ. 570, σ. 202.

** Γιωργίνα: σ. 174-175 σημ. 499, σ. 186 σημ. 571, σ. 205 σημ. 648, σ. 215 σημ. 674 (βλ. καὶ Παναγία ἢ Γιωργίνα καὶ Παναγία τοῦ Πολίτη).

** Γράμματα: σ. 200 σημ. 629.

** Δασονάρι: σ. 175 σημ. 499, σ. 204 σημ. 639-643.

** Δίστρατα: σ. 175 σημ. 499.

————— παρὰ τὴν Ἀγίαν Ἄνναν: σ. 205 σημ. 654.

** Καβάρδακας: σ. 205 σημ. 650, σ. 209 εἰκ. 191.

- ** *Καχὸ Ραχίδι*: σ. 205 σημ. 656.
Καλάρης (ἀγρωνύμιο): σ. 80.
 ** *Καλοταρίτισσα*, (ή): σ. 205 σημ. 652.
 ** *Καμάρι*: σ. 178 σημ. 517, σ. 237 σημ. 724.
 ** *Καστρί*: σ. 174 σημ. 498.
 ———, *Πόρτες*: σ. 237 σημ. 724.
 ** *Καστριανή* (*Παναγιά*): σ. 178 σημ. 516.
 ** *Κάτω Κάμπος*: σ. 204 σημ. 639, σ. 205 σημ. 653, σ. 214 σημ. 667· βλ. καὶ *Ὅρμος τοῦ Κάτω Κάμπου*.
 ———, ———, ἐκκλησιάκια: τὸ *Θεολογάκι*: σ. 205 σημ. 653.
 ———, ———, τῆς *Παναγιᾶς*: σ. 205 σημ. 653.
 ———, ———, τοῦ Ἁγ. *Παύλου*: σ. 205 σημ. 653.
Κάτω Μεριά (περ.): σ. 3 σημ. 1, 3, σ. 4 σημ. 14, σ. 80 σημ. 228, σ. 201 σημ. 631, σ. 221 σημ. 689, σ. 230 σημ. 712.
 ** *Κολοφάνα* (περ.): σ. 181 σημ. 543, σ. 205 σημ. 644, 652, σ. 214, σ. 215 σημ. 674, σ. 220, 226, 227· βλ. καὶ *Κολοφῶν* (Εὐρ. I.).
Κόρακας: βλ. Ἄσπρο Βουνό.
 ** *Κορνακοπός*: σ. 230 σημ. 708, 710.
 ** *Κορνοβίγλι*, (τό), *Κορνοβίγλια*: σ. 241 σημ. 731.
Κωλοφάνα, (ή): 220 βλ. καὶ *Κολοφάνα*.

Λαγκάδα: σ. 80 σημ. 228.
Λαγκάδι: σ. 157.
Ληνοῦ (ή), καὶ βουνὸς τοῦ *Λινοῦ*: σ. 206 σημ. 658, σ. 221 σημ. 689.
Λιμενάρια, (τά): σ. 230.

 ** *Μάλια* ἢ *Μάλλια*, (τά): σ. 178 σημ. 517, σ. 240 σημ. 728, σ. 241 σημ. 735.
 ** *Μαρκιανή*, (ή): σ. 194 σημ. 607.
 ** *Μαύρη Μύτθη*, (ή): σ. 207, 220, 226 σημ. 700, σ. 227.
Μαῦρο Βουνό: σ. 220.
Μαυροχώραφα: σ. 215 σημ. 674.
 ** *Μέλισσα*: (ἀγρωνύμιο), σ. 227 σημ. 707.
Μπαντούρα: βλ. *Παντούρα*.
Μυρίζοντας, (ό): σ. 80 σημ. 227.

Νούφρης, Ἁγ. βλ. Ἅγιος Ὀνούφριος.

 ** *Ξενοτάφια*, (τά): σ. 186 σημ. 572, σ. 205 σημ. 648, 649, σ. 206 σημ. 659.

Ὀνούφριος: βλ. Ἅγιος Ὀνούφριος.
Ὅρμος τοῦ Τσου(κ)καλᾶ: σ. 226, 227 σημ. 705.
 ** ——— τοῦ Κάτω Κάμπου: σ. 174 σημ. 499, σ. 226 σημ. 698.
Ὅσιος Ὀνούφριος: σ. 171 σημ. 488· βλ. καὶ Ἅγιος Ὀνούφριος.

 ** *Παναγιὰ ἢ Γιωργίνα* (σήμερα τοῦ *Πολίτη*): σ. 178 σημ. 499, σ. 205 σημ. 648.
 ** ——— ἢ *Καστριανή*: σ. 178 σημ. 516.
 ** *Παναγιὰ ἢ [Υ]Παπαντή* (ἄλλοτε *Παναγιὰ ἢ Πουλούδενα*): σ. 205 σημ. 651.

** Παναγια ή Πουλούδενα (σήμερα ή Παπαντή): σ. 205 σημ. 651.

** ——— τοῦ Πολίτη (ἄλλοτε Παναγια ή Γιωργίνα): σ. 186 σημ. 571.

** Παντούρα: σ. 237 σημ. 719, 723.

** Παραδείσα: σ. 205 σημ. 650.

Πηγή: βλ. Βορεινά.

Πιπέρη: βλ. Τοῦ Πιπέρη.

Πλατοράχιδο: σ. 201 σημ. 632.

* Πόρτες: βλ. Καστρί: σ. 185 σημ. 566.

** Πουλούδενα, (ή): βλ. Παναγια ή Πουλούδενα.

** Πυργί: σ. 193 σημ. 592.

** Πύργος: βλ. Ἀγία Τριάδα καὶ Χωρ(γ)ιό.

Ραχίδι: σ. 174 σημ. 498, σ. 192 σημ. 586, σ. 201 σημ. 632.

Ραχούλα: βλ. Ραχίδι.

** Σίβρουσα, (τά): σ. 240 σημ. 729, 730.

** Σκεπαρνιές: σ. 240 σημ. 726.

Τεζέρης, (ό), (ἀγρωνύμιο): σ. 50 σημ. 168.

** Τῆς Ἀρμένισσας (χωράφι): βλ. Ἀρμένισσα.

Τοῦ Μαυρογένη (χωράφια): σ. 221.

Τοῦ Πιπέρη (ἀγρωνύμιο-κατοικία): σ. 230 σημ. 713.

Τοῦ Τσουκ(κ)αλᾶ, ὄρμος τοῦ Τσουκκαλᾶ: σ. 226 σημ. 697, σ. 227 σημ. 705.

Τοῦ Φράγκου (ἀγρωνύμιο): σ. 312 σημ. 929.

Τρούλλης: σ. 226 σημ. 697.

** Φυρολάγκαδα, (τά): σ. 214 σημ. 666.

Χαλεπᾶ, (τά): σ. 80 σημ. 229.

** Χωρ(γ)ιό, (τό), τοῦ Χωριοῦ καὶ στοῦ Χωριό: σ. 3, 4 σημ. 14, σ. 7, 9, 10, 11, 13 σημ. 56, σ. 20 σημ. 79, σ. 25 σημ. 83, σ. 145 σημ. 371, σ. 166 σημ. 449, σ. 171 σημ. 488, σ. 176 σημ. 501, σ. 192, 193 σημ. 601, σ. 199 σημ. 622, σ. 213, 214, 220 σημ. 664, σ. 221 σημ. 689.

** «Ψηλὸς Τράφος» στὰ Βορεινά, Πηγή: σ. 202, σημ. 637.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΜΙΝΩΑΣ

** Ἀγία Βαρβάρα στοῦ Βουνί: σ. 251 σημ. 766.

** ——— Εἰρήνη στὴν Ἀπάνω Βρύση (Λεῦκες): σ. 193 σημ. 593.

** ——— Παρασκευὴ στὴν Καστελλόπετρα: σ. 245 σημ. 741.

** Ἄης Γιάννης ὁ Πρόδρομος στοῦ Ρίχτι: σ. 261.

** ——— Γιώργης ὁ Βαρσαμίτης καὶ Βαλσαμίτης: σ. 3 σημ. 5.

** ——— Γιώργης στοῦ Ρίχτι: σ. 194 σημ. 610, σ. 259 σημ. 779, 786.

** ——— Γιώργης στοῦ Τερλάκι: σ. 251 σημ. 766.

Ἄλατος, (τό): σ. 249.

** Ἀπάνω Ξὼ Χωριό: σ. 245 σημ. 742.

** Ἀπάνω Χριστουλάκι: σ. 247 σημ. 748.

** Ἀρακλ(ει)νή (ἀγρωνύμιο): σ. 247 σημ. 749.

** Ἀσώματος, (ό): σ. 245 σημ. 741.

Βαρσαμίτης: βλ. καὶ Ἰησ Γιώργης.

** Βίγλα: σ. 244 σημ. 740.

** Βιγλιά: σ. 249 σημ. 752.

Βλυχάδα: σ. 249.

Βουδόμαντρα: σ. 276 σημ. 835.

** Βουνί: σ. 249 σημ. 762, σ. 251 σημ. 767.

** Γράμματα: σ. 200 σημ. 629.

** Δέμα, (τό): σ. 273 σημ. 827.

** Δοκαθίσματα καὶ Δωκαθίσματα: σ. 240 σημ. 727, σ. 241 σημ. 734.

** Ἑλληνικά στὸν Λέλη: σ. 257 σημ. 776.

Ἐξω Χωρίον: βλ. *Ἐὼ Χωριό*.

** Ἐπάνω ἔξω Χωρίον: σ. 245 σημ. 742· βλ. καὶ Ἀπάνω Ἐὼ Χωριό.

** Ζαβή Συκιά: σ. 245 σημ. 742.

** Καπροφύρογον - Καπροφύροο, Καπροφύροα: σ. 270 σημ. 820.

** Καστελλόπετρα: σ. 249 σημ. 741.

** (;) Καστράκι στὰ Τσουνιά: σ. 245.

** Κάστρο στὴν Χώρα: σ. 245 σημ. 741.

** Κατάπολα: σ. 192 σημ. 586, σ. 244, 245, 247, 291.

** Κάφαλα, (τά): σ. 292 σημ. 856, σ. 293 σημ. 873.

** Κεφάλι τοῦ Πετρά: σ. 244 σημ. 738, σ. 249 σημ. 760.

** Κρυὸ Νερό: σ. 249 σημ. 761.

Λαγκάδα στὸ Ρίχτι: σ. 259 σημ. 782.

** Λέλης, (ό): σ. 257 σημ. 775, σ. 259 σημ. 782.

** Λεῦκες: σ. 193 σημ. 593.

** Μάρμαρος, (ό): σ. 270 σημ. 820.

** Μαρωνίτικα, (τά): σ. 262.

** Νερά ἢ Νερό: σ. 244 σημ. 740.

Ξενοδοχ(ε)ιό: σ. 291 σημ. 855.

Ἐὼ Χωριό: βλ. *Ἐξω Χωρίον*.

** Παλιοκκλησιά: σ. 247 σημ. 747.

** Παλιόμαντρα στὸ Ρίχτι: σ. 259 σημ. 779, 783.

** Περιστεριά, (ή): σ. 192 σημ. 589, σ. 249 σημ. 755· βλ. καὶ Περιστεριές.

- ** Περιστεριές: σ. 244 σημ. 739, σ. 249 σημ. 756.
 ** Πηγαδάκια στο Βουνί: σ. 245.

 ** Ραχίδι, Καταπόλων: σ. 247 σημ. 746.
 ** Ρήκτης, (ό), και Ρήκτης: σ. 261, 262 σημ. 796· βλ. και Ρίχτι.
 ** Ρίχτι, (τό): σ. 13 σημ. 56, σ. 192, 199 σημ. 622, σ. 259 σημ. 779, 781, σ. 273 σημ. 827· βλ. και Άης Γιώργης και Άης Γιάννης στο Ρίχτι.

 ** Σκαρπαθιά, (ή) (ἀγρωνύμιο): σ. 247 σημ. 750.

 ** Τερλάκι, (τό), και Τερλάκια, (τά): σ. 13 σημ. 56, σ. 192, 199 σημ. 622, σ. 245 σημ. 743, σ. 251, σημ. 767, σ. 252 σημ. 768, σ. 256-257 σημ. 775.
 ** (;) Τσουινιά, (τά): σ. 245 σημ. 744.

 ** Φακλιδόνα, (ή) και οί Φακλιδόνες: σ. 245 σημ. 745.

 ** Χριστουλάκι, (τό): σ. 247 σημ. 748· (βλ. και Άπάνω Χριστουλάκι).
 ** Χωριδάκια: σ. 245.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΙΓΙΑΛΗΣ

- ** Άγιος Γεώργιος στα Νερόλακκα: σ. 281.
 ——— Μάμμας: βλ. Άης Μάμμας (γράφεται με μμ κατά τον ρωμαϊκόν τύπον, έπειδή στην προφορά διατηρείται τὸ διπλὸ μμ).
 ** — Παῦλος: σ. 192 σημ. 589, σ. 284· βλ. και Άης Παῦλος.
 ——— Ταξιάρχης: σ. 288 σημ. 845· βλ. Άστράτης.
 Άγριλας: σ. 273 σημ. 827, σ. 292 σημ. 857, σ. 293.
 ** Άης Μάμμας: σ. 292 σημ. 863, σ. 306 σημ. 899.
 ——— Γιώργης: βλ. Άγιος Γεώργιος στα Νερόλακκα.
 ** — Παῦλος: σ. 192 σημ. 589, σ. 273 σημ. 829, σ. 306 σημ. 901.
 ** — Στέφανος: σ. 284 σημ. 842, σ. 288.
 Άχρο Κάφαλα: σ. 293.
 ** Άκρωτήρι: σ. 270 σημ. 826.
 Άπάνω Μερέα και Άπάνω Μεριά: σ. 291 σημ. 850, σ. 293· βλ. και Όξω Μεριά.
 ——— Ποταμός: σ. 291 σημ. 853.
 ** Άπανωχώρι-Άπανωχώρια: σ. 269 σημ. 818.
 ** Άπανωχωριανή: σ. 269 σημ. 818, 819, σ. 284 σημ. 843.
 ** Απόλακκα, (τά): σ. 292 σημ. 863.
 Άρακλός, (ό): σ. 281 σημ. 838.
 Άρακλότρυπες: σ. 281 σημ. 838.
 ** Άσκάς, (ό): σ. 270 σημ. 822.
 ** Άστράτης: σ. 281, 284, 288 σημ. 845· βλ. και Άγιος Ταξιάρχης.
 ** Άσφοντηλίτης: σ. 268 σημ. 812, σ. 291 σημ. 851, 852, σ. 293 σημ. 871, 874, σ. 296-299 σημ. 887, σ. 300 σημ. 888, 889.

** *Βίγλα*, *Θολαρίων*: σ. 177 σημ. 515, σ. 267 σημ. 802, 807, σ. 268, 284.

Βλυχάδα, (ή): βλ. *Μεγάλη και Μικρή*.

** *Βορεινά*, του *Ποταμού*: σ. 276.

** ——— *Έλληνικό*: σ. 276.

Βουδόμαντρα, (ή): σ. 276 σημ. 835.

** *Βουρλιά*, (ή), *Βουρλιές*, (οί): σ. 306 σημ. 898.

Βρουλιάς, (ό): σ. 306 σημ. 898· βλ. και *Βουρλιά*.

Γαδουρόσκαλες: σ. 288.

** *Έλληνικά*: βλ. *Έλληνικό*.

** *Έλληνικό*: σ. 276 σημ. 833· βλ. και *Βορεινά-Έλληνικό*.

** *Έξω Μεριά*: σ. 292 σημ. 865, σ. 294, σ. 306 σημ. 899· βλ. *Όξω Μεριά*.

** *Επανωχώρι-Επανωχώρια*: σ. 269 σημ. 818, 819· βλ. και *Άπανωχώρι*.

** *Επανωχωριανή*: σ. 269 σημ. 818· βλ. και *Άπανωχωριανή*.

Θολάρια: σ. 177 σημ. 515, σ. 270 σημ. 821, 823-825, σ. 284, 288.

Κακοπέρατο, (τό): σ. 273 σημ. 831.

** *Καλοπόταμα*, (τά): σ. 307.

** *Κάμπος Αϊγιάλης*: σ. 281.

** *Κάστρο*: σ. 306 σημ. 900.

** *Κίναρος*, (τό): σ. 294 σημ. 881.

Κουτελός, (ό): σ. 270 σημ. 824, σ. 288.

Κρίκελ(λας): σ. 268 σημ. 810· βλ. και *Κρούκελος*.

Κρίκελος: σ. 192 σημ. 586, σ. 268 σημ. 810· βλ. και *Κρούκελος*.

Κρούκελος: σ. 192 σημ. 586, σ. 268 σημ. 810, σ. 276 σημ. 835, σ. 293.

Κρουσμένη: βλ. *Παναγιά ή Κρουσμένη*.

** *Λαγκάδα*: σ. 268 σημ. 809, σ. 270, 288, 291 σημ. 853, σ. 296 σημ. 884.

** *Λέβιθα*, (τά): σ. 294 σημ. 880, 881.

Λεβρωσσό, (τό): σ. 270 σημ. 826.

Λεϋκες: σ. 270 σημ. 825.

Μαστιχιά, (ή): σ. 293.

Μαχός, (ό): σ. 268 σημ. 809, σ. 291 σημ. 853.

Μεγάλη Βλυχάδα: σ. 284, 288.

Μέγας Λιμιώνας: σ. 276 σημ. 835.

Μέσα Χάλαρα, (τά): σ. 291 σημ. 852.

Μικρή Βλυχάδα: σ. 284.

Μουχτόχωρα, (τά): σ. 292 σημ. 860.

** *Νερόλακκα*, (τά): σ. 281 σημ. 837, σ. 288.

Ξεροκάμπι και Ξεροκάμπια: σ. 292 σημ. 863.

- ** Όβριαίς, (οί): σ. 270 σημ. 821.
- ** Όξω Μεριά: σ. 191, 267 σημ. 804, σ. 268 σημ. 813, 817, σ. 270 σημ. 823, σ. 273 σημ. 827, σ. 292 σημ. 858, 863, 865, σ. 293 σημ. 871, σ. 296-297 σημ. 884, 887, σ. 300 σημ. 889, σ. 302.
- ** Όρμος (Αϊγιάλης): σ. 270 σημ. 821-826, σ. 273, 276, σ. 291 σημ. 853.
- Πάγγος, (ό): σ. 288 σημ. 848.
- ** Παληόκαστρον: σ. 306 σημ. 900, 901.
- ** Παλιόκαστρο: σ. 306 σημ. 897, 901.
- ** Παλιόπυργος: σ. 307.
- ** Παναγία (ή) Άπανωχωριανή: σ. 269 σημ. 818, 819.
- ** (;) ——— εις Σφαγήν: σ. 270 σημ. 823.
- ή Κρουσμένη: σ. 270 σημ. 823.
- ** (;) Πέρδικος, (ό): σ. 270 σημ. 824.
- Ποταμός: σ. 276, 291, 306.
- Άπάνω: σ. 276, 291 σημ. 853, σ. 306.
- ** Προφήτης Ήλίας (περ. Λαγκάδας): σ. 281 σημ. 841.
- ** (;) Πυργιανά, (τά): σ. 268 σημ. 816, σ. 292 σημ. 866.
- ** Ρίζα στὸν Άσφοντηλίτη: σ. 291 σημ. 852, 300 σημ. 890.
- ** (;) Σολομονή, (ή): σ. 270 σημ. 822.
- Σπαρτί, (τό): σ. 293 σημ. 876.
- ** (;) Σταυρὸς στὸν Κρούκελα: σ. 268 σημ. 811.
- ** Στροῦμβος, (ό): σ. 281 σημ. 839.
- ** Στροῦμβους: σ. 192 σημ. 589, σ. 281 σημ. 840.
- ** Στροῦμπος: σ. 281 σημ. 839.
- ** Στροῦπος: σ. 281 σημ. 838.
- Τρυπητή: σ. 192 σημ. 589, σ. 276 σημ. 835.
- Τρυπητός: σ. 276 σημ. 835.
- Τσουκ(κ)αλαριά, στὴν Λαγκάδα: σ. 270 σημ. 824.
- ** (;) Φασολᾶς, (ό), στὴν Άπανωχωριανή (ἀγρωνύμιο): σ. 269 σημ. 819.
- ** (;) Φιρογκρέμι, (τό), καὶ Φυρογκρέμι: σ. 270 σημ. 820.
- ** (;) Φωκ(ι)ότρυπα, (ή): σ. 270 σημ. 826.
- ** Χάλαρα: σ. 291 σημ. 852, σ. 292 σημ. 858, σ. 300.
- ** ——— Άσφοντηλίτη: σ. 292, 293, 300.
- , κόλπος: σ. 292 σημ. 858, σ. 300.
- , Μέσα Χάλαρα: σ. 291 σημ. 852.
- ** ——— Όξω Μεριᾶς: σ. 292 σημ. 867, σ. 293.
- ** (;) Χόχλακας, (ό): σ. 270 σημ. 826.
- ** (;) Χιλιόμοδι, (τό): σ. 292.
- Χωραφάκια: σ. 293.
- ** (;) Ψιλή Άμμος: σ. 270 σημ. 826.

V. ΛΕΞΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ ΤΩΝ ΑΜΟΡΓΙΝΩΝ

(Για τὸ λεξιλόγιο τῆς Ἀμοργοῦ καὶ τῶν περιοικίδων νήσων, βλ. Μηλιαράκη 1884, 93-96 καὶ Βογιατζίδη 1918, 75-84, Λεξιλόγιον τοῦ Βρεβίου.)

- ἀγγειό, (τό): «δοχεῖον τῆς νυκτός»· βλ. τσουκκαλαριό.
ἀλυ(γ)αριά, (ή): σ. 149 σημ. 380 (ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο λύγος· βλ. Μαραγκοῦ 2002, 353)· με βέργες ἀλυ(γ)αρ(γ)ιᾶς καὶ σκινιᾶς, ἔπλεκαν κόφες, κοφίνια, μπουγαδοκόφια, παν(ι)έρια, ψωμοπάνε-
ρα, καλάθια, στομούχια γιὰ τὰ μουλαιογάδουρα καὶ ἄλλα χρηστικά σκεύη.
ἁλώνι: σ. 43, 44 εἰκ. 45, σ. 78, 83 σημ. 235, σ. 138, 157 σημ. 418, σ. 158, 207, 215 σημ. 674.
—— ἀλωνεύω καὶ ἀλωνίζω με χοντρά ζῶα, κυρίως με βούδια, ἀλλὰ καὶ με μουλαιογάδουρα·
ὅταν ἀλωνεύουν, γιὰ νὰ μῆ(ν) λερώνεται ὁ καρπὸς ἀπὸ τὰ περιττώματα τῶν ζώων, χρησι-
μοποιοῦν τὴν χεζοῦ, πῆλινο ἢ μετάλλινο σκεῦος με μακρὸ χέρι (= λαβή).
—— ἀλωνίστρια -ες: (χωράφι με ἁλώνι): σ. 215 σημ. 674· βλ. καὶ Τοπωνύμια.
ἀμπάληρας (ό), οἱ ἀμπαλήροι: σ. 230 (βλ. Μαραγκοῦ 2002, 353)· βλ. καὶ φραμός.
ἀντράλucas, (ό), οἱ ἀντραλύκοι: (οἱ ὄρθιες πέτρες στὸν περίβολο τοῦ ἁλωνιοῦ): σ. 207, 211 εἰκ. 194.
ἄξύαλο, (τό): πιθανῶς ἀπὸ τὸ ἀρχαῖον ὀξύγαλον, τὸ κοινῶς λεγόμενον γιαιούρτι: βλ. τσίρος.
ἀποκρέββατος, (ό): σ. 221 σημ. 690 (ὁ Μηλιαράκης 1884, 25, 93 λανθασμένα γράφει τὸ ἀποκρέ-
βατο· πρβ. τὸ ἀρχαῖον κράββατος, κρεββάτι: Pritchett 1956, 230-231).
ἀποστροφή, (ή): σ. 38 σημ. 99 (βλ. Μηλιαράκη 1884, 16, 93, Βογιατζίδη 1918, 77: «ἀποθήκη ἀχύ-
ρων»).
- ἀράπη, (ό), τοῦ πύργου: σ. 49 σημ. 123, σ. 62 σημ. 175.
ἀράπηδες, (οἱ), ἀράπηδες καὶ θησαυροί: σ. 49 σημ. 123.
ἀρμεός: σ. 221 σημ. 695 (βλ. Μηλιαράκη 1884, 20 με εἰκ. καὶ σ. 93).
ἀρτηγόσκαμνο, (τό): σ. 149 σημ. 380 (σκαμνάκι καμωμένο ἀπὸ ἄρτηκα· βλ. Μηλιαράκη 1884, 74·
γιὰ τὸν ἄρτηκα, ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο νάρθηξ βλ. Μαραγκοῦ 2002, 354).
ἀχεργιώνας καὶ ἀχερόσταυλος: σ. 38 σημ. 99 (πρβ. τὸ ἀρχαῖο ἀχυρών).
- Βασιλιάς: σ. 296 σημ. 885, σ. 297 σημ. 887.
βεδουράκι: μικρὸ πῆλινο ἄωτο ἀποθηκευτικὸ σκεῦος· βλ. τσουκκαλαριό.
βεδοῦρι: πῆλινο δῖωτο ἀποθηκευτικὸ σκεῦος· βλ. τσουκκαλαριό.
βουδογλωσσίδα: σ. 134 σημ. 244.
βουδόσπιτο: σ. 280 σημ. 836· βλ. καὶ ζευγόσπιτο.
βουλισμένο, βουλ(λ)ῶ, ἐβούλισεν, ἤβουλίσαν(ε): σ. 141 σημ. 365, σ. 231.
ἔβροδέκτης: βλ. μπροδέκτης.
βρυσικό, νερό: (πηγαῖο, τρεχούμενο): σ. 300.
- γιστέρνα, (ή): σ. 141 σημ. 383, σ. 157 σημ. 421, σ. 215 σημ. 675-676, σ. 230, 253· βλ. καὶ κιστέρνα.
γιστερνί, (τό): ὑποκοριστικὸ τῆς γιστέρνας· βλ. καὶ στερνί.
γούρνα-γούρνες: ποτίστρα ζώων: σ. 209 εἰκ. 191, σ. 215 σημ. 676, σ. 237, 239 εἰκ. 236, σ. 288 σημ. 846.
——: ταῖστρα τῶν χοίρων: σ. 79 εἰκ. 78.
γυψέλι, (τό): ἀπὸ τὸ ἀρχαῖον κυψέλη· βλ. καὶ τσουκκαλαριό.

δεξαμενή: σημ. σ. 206, σ. 215 σημ. 679· βλ. καὶ γιστέρνα-στέρνα.

δοχειό, (τό): σ. 145· βλ. καὶ τσουκκαλαριό.

δρακοντιά, (ή): σ. 141 (βλ. Μαραγκοῦ 2002, 356).

δωματόχωμα, (τό): σ. 141· ειδικὸ χῶμα μὲ στεγανωτικὲς ιδιότητες γιὰ τὴν ἐπίστρωση ἐπίπεδης στέγης (τοῦ δώματος)· μὲ δωματόχωμα χωματίζουν κατὰ τόπους κάθε χρόνο τὰ δώματα· βλ. καὶ πατελιά.

ἐμπασά, (ή): σ. 43 σημ. 103.

ἐμπροστιάδα, (ή): σ. 38 σημ. 98.

ἐξοχή-ἐξοχές: σ. 220 σημ. 688.

ζάρα, (ή): πῆλινο ἀποθηκευτικὸ σκεῦος· βλ. τσουκκαλαριό.

ζευγόσπιτο, (τό): σ. 276 σημ. 836, σ. 300 σημ. 890· βλ. καὶ βουδόσπιτο.

ζυμωτό, (τό): σ. 38 σημ. 98, σ. 150 (ζυμώνουν σε ξύλινη σκάφη ἢ σὲ εὐρύστομη πῆλινη λακκανίδα).

ζωντανά, (τά): γιδοπρόβατα καὶ χτήματα χοντρά (Βογιατζίδης 1918, 79)· βλ. καὶ μαντρίζω.

Θερμαστής, Ἰησὺς Γιάννης ὁ Θ.: σ. 261 σημ. 791.

θέρμη, (ή), οἱ θέρμες: σ. 265 σημ. 791.

θερμό, (τό): τὸ θερμὸ νερὸ γιὰ τὸ ζυμωτό· βράζεται σὲ μεγάλο μπακιρένιο σκεῦος, τέξερη ἢ καζάνι. θησαυρός: σ. 49 σημ. 123, σ. 215 σημ. 674.

κακκίζω, ἐληές: συνθλίβω: σ. 141 σημ. 365.

κα(κ)ιστές, ἐληές: ἐλαφρὰ κτυπημένες μὲ χοχλίδι.

κακοτράχαλος: σ. 3 σημ. 5.

καλαμωτή, (ή): σ. 192 σημ. 585.

καλο(γ)ερικός, -ή, -ό: σ. 171 σημ. 488, σ. 204 σημ. 639, 642, σ. 245 σημ. 742, 247, 251 σημ. 749, 750 (οἱ λ. Ὁ Καλογερικός, Ἡ Καλογερική καὶ Τὰ Καλογερικά ἀπαντῶνται καὶ ὡς τοπωνύμια: βλ. Βογιατζίδη 1918, 93).

καλοκαιρνό, (τό): σ. 273 σημ. 830.

κάμαρη, (ή): σ. 221.

καπνά, περνῶ τὰ καπνά: μὲ βελόνα περνοῦν σὲ νῆμα τὰ φρέσκα φύλλα τοῦ καπνοῦ πρὸς ἀποξηράνση.

καρπός: σ. 149 (λ. ταυτόσημη μὲ τὴν ἀρχαία)· βλ. καὶ ργεία.

κατάβορρα: σ. 157 σημ. 418 (ἀπὸ τὸ ἀρχαῖον κατάβορρος).

κατοικιά, ή, κατοικιές: σ. 158 σημ. 423, σ. 220 σημ. 688, σ. 230 σημ. 713, σ. 240 σημ. 730, σ. 241 σημ. 734, σ. 253, 257 σημ. 778, σ. 262, 288, 314.

κατσούνι (τό): σ. 156 σημ. 411· βλ. φάβα καὶ φαβατοκόβγω.

κερουλᾶς, (ό): σ. 150 σημ. 386.

κιστέρνα: σ. 141 σημ. 383· βλ. ἐπίσης γιστέρνα καὶ στέρνα.

κλαδαριά, (ή): σ. 215 σημ. 674, σ. 230.

κονταρίδα, (ή), οἱ κονταρίδες: ξυλοδόκαρα λεπτὰ καὶ κοντὰ γιὰ τὴν στέγη: βλ. ξυλοδόκαρα.

κοπροδόχος, (ό): σ. 49.

κουρκουνιά, (ή): πῆλινη κανάτα νεροῦ· βλ. τσουκκαλαριό.

κουρούπι, (τό): μεγάλο πιθάρι γιὰ ἀποθήκευση ὑγρῶν, νεροῦ (νεροκούρουπο), λαδιοῦ (λαδοκούρουπο), κρασιοῦ (κρασοκούρουπο), καὶ στερεῶν, κυρίως σύκα ξερά, κλπ.: βλ. τσουκκαλαριό. κοφτός, (ό): σ. 205 σημ. 650.

κτήματα: βλ. χτήματα· βλ. επίσης ζωντανά και μαντρίζω.

κύλιντρο, (τό), και ὁ κύλινδρος τοῦ λιοτριβιοῦ: σ. 145 σημ. 376, σ. 214 σημ. 669.

λαήνα, (ή): στάμνα γιὰ τὴν μεταφορὰ νεροῦ (πρβ. τὸ ἀρχαῖον λάγηνος)· βλ. τσουκκαλαριό.

λαήνι, (τό): σταμνάκι ποὺ κρατεῖ τὸ νερὸ κρύο· βλ. τσουκκαλαριό.

λακκανίδα, (ή): τετράωτη μεγάλη λεκάνη, ἀπὸ τὸ ἀρχαῖον λεκανίς· βλ. ζυμωτό, θερμὸ καὶ τσουκκαλαριό.

λακκανίδι, (τό): ἄωτη μικρὴ λεκάνη πολλαπλῶν χρήσεων· βλ. τσουκκαλαριό.

λακκί, (τό): ὑποκοριστικὸ τοῦ λάκκος, (ὅ): σ. 150 σημ. 388· βλ. καὶ τὰ ὁμόρριζα λακκιάζω καὶ λάκκισμα, (τό): βλ. ργεία.

λάκκωμα, (τό): πεδινὸ χωράφι.

λαμπάς, (ὅ): σ. 70, 141.

λημέρι, (τό), λημερίζω: σ. 220 σημ. 688, σ. 296 σημ. 885.

λιοτρίβι, (τό): σ. 145 σημ. 372, σ. 148-149 σημ. 376, σ. 157.

λύχνος, τοῦ λιοτριβιοῦ: σ. 214 σημ. 699 (πλάκα τοῦ λιοτριβιοῦ).

μα(γ)εριό (τό): σ. 147, βλ. καὶ τὰ ὁμόρριζα μαερεύγω, μαεροτσουκκαλίζω.

μαγκιπειό, τό: σ. 205 σημ. 650 (πρβ. μαγκιπειὸν, μαγκίπιον: Βογιατζίδης 1918, 128).

μάντρα: σ. 149 σημ. 385, σ. 204 σημ. 641.

μαντρίζω τὰ ζῶα ἢ τὰ ζωντανά: σ. 141 σημ. 365.

μαστέλλο (τό), μαστέλλα: σ. 145· πῆλινο ἀνοιχτὸ δοχεῖο· βλ. καὶ τσουκκαλαριό.

μηνόρι καὶ μηνώρι, (τό): σ. 220 σημ. 688.

μητᾶτο, (τό): σ. 204 σημ. 642 (ἀπὸ τὸ λατινικὸ metatum: «μέρος τῆς μάντρας, ὅπου τυροκομοῦσι»· Βογιατζίδης 1918, 97).

μοναστηριακός, -ή, -ό (μάντρα, κλαδαριά, χωράφι): σ. 204 σημ. 641, σ. 215 σημ. 674, 679, σ. 300· βλ. καὶ καλογερισκό.

μπροδέκτης, (ὅ) καὶ μπρουδέκτης: σ. 150 σημ. 388, πιθανῶς ἀπὸ τὸ ὁμβροδέκτης (βροδέκτης κατὰ τὸν Μηλιαράκη 1884, 93).

μπρουλάκι, (τό): σ. 150 σημ. 388· βλ. καὶ προλάκκιον.

νάρτηκας: βλ. ἄρτηκόσκαμνο, ἄρτηκας.

νερόλακκα, (τά): σ. 285 σημ. 837.

ξεμπελισμένο, ἀμπελοχώραφο: σ. 284 (συνώνυμη λ. τὸ ἀπάμπελο: βλ. Βογιατζίδης 1918, 76).

ξεροτρόχαλα, κτισμένος: σ. 158.

ξέφρα(γ)ο, χωρὶς φραμό: βλ. φραμός (πρβ. καὶ τὸ ἀρχαῖον ἄφρακτον).

ξυλοδόκαρο, (τό): σ. 141.

ὀλημερίς: σ. 220 σημ. 688.

παγκάδα, (ή): σ. 61 σημ. 173 (= κτιστὸ πεζούλι ἢ θρανίο).

πανιέρι, (τό): βλ. ἄλυ(γ)αριά.

παραστιά, (ή): σ. 147.

παρατσούκλι, (τό): σ. 296.

πασπαρόπλακα, (ή): βλ. πλακόπετρες.

πατελιά, (ή): σ. 49 σημ. 125 (= δωματόχωμα στεγανωτικό).

- πατητήρι με πολλήμι: σ. 157, 207, 221, 253, 262.
 περγαλίδι, (τό): σ. 140 σημ. 362, σ. 296.
 πετροδόκαρο, (τό): σ. 141, 147.
 πησός, (ό) και πισσός: σ. 276 σημ. 836, σ. 288.
 πίνρος (ό), πινιά (ή), πινιές (οί): σ. 150 σημ. 387· βλ. Μαραγκού 2002, 361-362.
 πλακόπετρες: σ. 141, 221 (πλάκες επίπεδες για την στέγη, συνήθως πασπαρόπλακες· για τον πά-
 σπαρο βλ. Μηλιαράκη 1884, 51, και Α. Μαραγκού, ΠΑΕ 1981 308 σημ. 2).
 πλατυβόλι (τό): σ. 150 σημ. 389 (χωράφι επίπεδο).
 πολήμι(ν), (τό): από το αρχαϊον ύπολήνιον· (βλ. Βογιατζίδη 1918, 98)· βλ. πατητήρι.
 ποτίστρα, (ή): σ. 221, 237, 239 εικ. 236, σ. 292 σημ. 846· βλ. και γούρνα.
 πουλιάζει, ό καρπός, πουλιάζουν, τὰ σιτηρά και τὰ ὄσπρια: βλ. ργιά.
 πυρότουβλο, (τό): σ. 38.

 ρακεζό, (τό): σ. 257 (ἀποστακτήριο ρακῆς).
 ρ(γ)ειό, (τό), ργιά (τά): σ. 33 σημ. 96, σ. 37 εικ. 32-33, σ. 108 σημ. 265, 149 σημ. 379· σὲ ργεία ἢ
 σὲ λάκκους, λακκιάζουν (ἀποθηκεύουν) τὸν καρπό, τὰ σιτηρά, για νὰ μὴν πουλιάζουν: βλ. Μη-
 λιαράκη 1884, 14, 93.

 σανίδα, (ή): σ. 102 (πρβ. τὸ ἀρχαϊον σανίς, -ίδος: Pritchett 1956, 301).
 σίχλα: σ. 230 σημ. 714 (συνώνυμο τὸ ἀνασυρτήρι: Μηλιαράκης 1884, 26, 93).
 σκάφη: βλ. ζυμωτό· για τὴν ἀρχαία λ. σκάφη: βλ. A. Pippin, The Demioprata of Pollux X, *Hesperia*
 1956, 318, 319).
 σκίλλα, (ή), σκίλλες: σ. 61· βλ. Μαραγκού 2002, 359 λ. κρομμυδασκέλλα.
 σκινιά, (ή), σκινιές: σ. 61, 94, 141· βλ. Μαραγκού 2002, 363.
 σκουτέλλα, (ή): βαθειὰ πιατέλλα· βλ. τσουκκαλαριό.
 σκουτέλλι, (τό), ἀβαθὲς πιάτο· βλ. τσουκκαλαριό.
 σοβάδες ἢ χρίσματα: σ. 241 σημ. 732 (ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες λ. χρίζω και ἐπιχρίω).
 σουσούμι, (τό): βλ. παρατσούκλι, (τό): σ. 296.
 σταῦλος, σταῦλοι: σ. 32 σημ. 93, σ. 157 σημ. 418, σ. 186 σημ. 570, σ. 205 σημ. 654, σ. 253 σημ. 770,
 σ. 262, 281, 288, 300· βλ. και ἀχερόσταυλος.
 στέρνα: σ. 215 σημ. 679· βλ. και γιστέρνα.
 σώριαστρο (τό): βλ. τυροκομῶ.
 σώχωρα, τά: σ. 178 σημ. 516· βλ. ἐπίσης Βογιατζίδη 1918, 101 και Κ. Μηνᾶ, Λίγο φῶς στὴν Ἱστο-
 ρία τῆς Καρπάθου, στὸ Φιλερήμευ Ἀγάπησις, Τιμητικὸς τόμος στὸν Ἀγαπητὸ Τσοπανάκη (Ρό-
 δος 1997) 393 σημ. 62 (παράλληλα και βιβλιογραφία).

 τέξερης (ό), οἱ τεξερέδες: βλ. θερμό.
 τῆς Μονῆς ἢ τοῦ Μοναστηριοῦ: βλ. καλογερισκό.
 τράφος, (ό): σ. 202 σημ. 637, σ. 214, 218, 221, 231 σημ. 715 (βλ. Μηλιαράκη 1884, 48, 93).
 τσιμισκάδι: σ. 149 σημ. 386.
 τσίρος, (ό): σ. 150 σημ. 386 (τὸ νερόγαλο ἀπὸ τὸ καζάνι ποὺ τυροκομοῦν και ἀπὸ τὸ ἀξύαλο).
 τσουκκαλαριό, (τό): τὸ εὐρύτατα γνωστὸ τοπωνύμιο Τσουκκαλαριό και Τσουκκαλαριά (βλ. Εὐρ.
 IV., Τοπωνύμια Αἰγιάλης) δηλώνει ὑπαρξὴ ἐργαστηρίου τσουκκαλᾶ για τὴν κατασκευὴ και
 ὀπτησὴ τσουκκαλικῶν, πῆλινων χρηστικῶν σκευῶν, ὅπως τσουκκάλια, ἀγγ(ε)ιά, ἀρμεοί, βεδού-
 ρια και βεδουράκια, γυφέλια, δοχειά, θυμιατά, κουρκουνιές, κουρούπια, λαῆνες, λαῆνια, λακ-
 κανίδες, λακκανίδια, μαστέλλα, σκουτέλια, φανούς, φουγοῦδες, χωνιά, και ἄλλα.

τυροβόλι: σ. 150 σημ. 386 (βλ. Μηλιαράκη 1884, 16, 93).

τυροκομιό, (τό): σ. 149 σημ. 385.

τυροκομῶ: σ. 149 σημ. 385 (ὅταν τυροκομοῦν στὸ καζάνι χρησιμοποιοῦν τὸ σώριαστρο: βλ. Μηλιαράκη 1884, 16).

τυρόσκαμνος: σ. 149 σημ. 385 εἰκ. 168.

φάβα, (τό): σ. 156 σημ. 411.

φαβατοκόβ(γ)ω: σ. 156 σημ. 411 («κόβγω φάβα»: ἀλέθω κατσούνι στὸν χερόμυλο).

φανός, (ό): πήλινη καμινάδα· βλ. τσουκκαλαριό.

φείδα, (ή), οἱ φεῖδες: σ. 79 σημ. 225 εἰκ. 79, σ. 141, 230.

φόνος, (ό): σ. 230· βλ. καὶ φραμός.

φουγοῦ, (ή): πήλινο φορητὸ πύραυνο (πρβ. τὸ ἀρχαῖον ἀνθράκιον πήλινον)· βλ. τσουκκαλαριό.

φουρνέτριο, (τό): σ. 149 σημ. 380.

φουῖρνος: σ. 38 σημ. 98, σ. 72 σημ. 198, σ. 73 σημ. 204, 209, 210, 213, σ. 75 σημ. 214, 216, 217, σ. 141, 145 σημ. 374, 375, σ. 149 σημ. 380-383, σ. 150 σημ. 389, σ. 158 σημ. 423, σ. 221, 296.

φουρνόχωμα, (τό): σ. σημ. 423.

φραμός, (ό): σ. 204 σημ. 639 (= προστατευτικὴ περίφραξη ἀπὸ ἀγκαθεροὺς θάμνους, ὅπως φόννοι, ἀμπαλῆροι, φρύανα, κλπ.).

Φρούραρχος: σ. 296 σημ. 885, σ. 297 σημ. 887.

χαλικουργιά, ή: σ. 137 σημ. 353.

χεζοῦ, (ή): βλ. ἀλώνι-ἀλωνεύγω.

χερόμυλος, (ό): σ. 156 σημ. 410 (πρβ. τὸ ἀρχαῖον χειρόμυλος).

χόντρος, (ό): σ. 156 σημ. 410, σ. 205 σημ. 650 (σιτάρι χοντροκομμένο στὸν χερόμυλο).

χοχλακιά, ή, καὶ χαλικουργιά: σ. 137 σημ. 353.

χοχλίδι, τό: ποτάμιο ἢ θαλάσσιο λιθαράκι γιὰ τὸ κάκκισμα τῶν ἐληῶν: βλ. κακκίζω, κακκιστές.

χρίσματα: βλ. σοβάδες.

χτήματα, (τά): βλ. (τὰ) ζωντανὰ καὶ μαντρίζω.

χτί, τό, τὰ χτιά: σ. 313 σημ. 928.

χωνί (τό): ἀπὸ τὸ ἀρχαῖον ή χώνη· βλ. τσουκκαλαριό.

ψηλώματα: σ. 157 σημ. 418, σ. 313.

ψόφιεσ πέτρες: σ. 151 σημ. 391.

ψωμοπάνερα: σ. 149 σημ. 380.

SUMMARY
AMORGOS II
THE ANCIENT TOWERS

PART ONE

THE TOWER "AT HORIÓ"-AGHIA TRIADA, ARKESINE

The legendary *Vasilis Tower* (*Pyrgos tou Vasili*), as locals called the monumental building, stands in the *χώρα*, the rural territory, of the ancient city of Arkesine, northwest of the village of *Horió* and east of the chapel of the Holy Trinity (Haghia Triada) (figs 1, 183-184, 196).

It is the best-preserved isolated rectangular tower in the Cyclades and the sole ancient monument still standing on Amorgos (figs 136-138, 154, 175, 177). Although reported in the bibliography since 1843 (figs 2-3), the first rescue interventions did not commence until over one hundred and fifty years later, in 1993, thanks to a grant from the Ministry of the Aegean.

As is apparent from the brief review of the scholarly bibliography, in CHAPTER I: HISTORY OF RESEARCH (1843-2002) (pp. 1-21), our knowledge of the monument was based on scant passing references and a few photographs. References in the mainly non-Greek bibliography, L. Ross 1843 (pp. 3-6, figs 2-3), Dawkins - Wace 1905-1906 (p. 12, figs 6-7), H. Young 1956 (p. 13), L. Haselberger 1978 (pp. 18-19, figs 12-13), M.-Fr. Boussac - G. Rougemont 1983 (p. 20, fig. 14) and L. Marangou 2001-2002 (p. 21), are supplemented by certain data published here for the first time, such as the information given in 1852 by the Amorgian philologist Emmanuel Ioannidis¹ (p. 7 n. 25) and the plan of the monument drawn by him in 1857 (pp. 8-9, fig. 4), as well as the accurate sketch by A. Miliarakis (p. 11, fig. 5), which although known since 1884 is totally ignored. The accuracy of Miliarakis's sketch was demonstrated by the architect M. Korres in 1974 (p. 15 fig. 9) and confirmed by excavation in 1995 (cf. p. 39 n. 102, figs 42, 130). Also published here for the first time are two of the excellent drawings made by M. Korres in 1974 (p. 14 fig. 8, p. 16 fig. 10), as well as the drawing for the proposed restoration of the monument. Thanks to Korres's precise and eloquent drawings, it was possible to begin works on the monument in 1993.

Although work is still in progress on moving the fallen stones, conserving and resetting the walls, I considered it pertinent to present, prior to the final interdisciplinary publication, a brief report documented by drawings and photographs, of the course of works between 1993 and 2002, and to proceed to certain observations made prior to excavation.

1. Bibliographical abbreviations: Emmanuel Ioannidis: Ἰωαννίδης 1852.

A. Miliarakis: Μηλιαράκης 1884.

In CHAPTER II. SUMMARY REPORT OF WORKS (1993-2002) (pp. 23-162), a brief reference to efforts made between 1983 and 1992 (p. 25) to clear the monument in places from the towering bushes – always with the voluntary input of the Custodians of Antiquities of Amorgos, M. Despotidis and S. Giannakos – is followed by an account of the laborious and expensive works of removing the vegetation cover and cleaning, carried out between 1993 and 1999, which are presented in the form of annual reports (pp. 27-158).

In the first two campaigns (1993-1994) (pp. 27-30), in order to facilitate access to the *court*², we cleared the space east of the monument (*fig. 16*) and concurrently began to clear the monument of the overgrowth and some of the modern adjacent constructions. In 1994, careful cleaning of the joints of the monument's walls began, in order to protect them from the destructive action of perennial bushes (*figs 17-18*). The clearance and surface cleaning of the *court* enabled us to mark out a grid of squares above ground (*figs 19-21*) and to set the levelling (*fig. 22*).

In 1995, conservation was carried out on the side walls, with the consolidation of some crumbling blocks (p. 31, *fig. 23*). In parallel, works continued outside the monument – removal of vegetation, clearing, demolishing field-walls and later constructions (pp. 32-44) – bringing to light building remains such as the two *horrea*³ (*figs 32-33*), an oven (*figs 34-36*), barns-byres (*figs 37-39*), etc., all incontrovertible witnesses to the continuity of life in the monument in Byzantine and Modern times.

In the *court*, the grid was placed on the ground (*fig. 46*) and work began on numbering the blocks, the systematic cleaning by square (*figs 47-48*) and the collecting of surface finds (pp. 45-49, *fig. 49*), which, although unstratified, were all inventoried because they provide valuable information about the life of the monument.

Cleaning works below the doorway in the east wall (p. 50, *figs 50-51*) revealed that access to the *court* was by means of a portable ladder.

Particularly interesting building remains began to be exposed in the course of clearing the space to the east of the east wall of the *court* (pp. 51-53, *figs 52-55*), as well as numerous and diverse finds of different periods (pp. 54-59, *figs 56-58*).

From reconnaissance visits in the adjacent fields – most of them under cultivation – as well as into the wider area, after scientific evaluation of information given by local residents, unknown building remains were located and new sites of ancient habitation were identified. The sherd scatter in the fields was mainly from durable domestic vessels – storage jars and amphorae – dating from the third millennium BC (Early Cycladic period) into recent times, constituting secure testimony of the

2. For the term see p. 6 n. 20.

3. For the term *horreum* see pp. 32-33 n. 96.

continuous, diachronic use of the area around the monument for both permanent and seasonal habitation (p. 60 nn. 167-169).

In 1996, alongside the removal of vegetation and surface cleaning of the monument and in the surrounding area, the architect G. Antoniou numbered the fallen stones in the *main tower* (figs 60-61) and mapped them on a grid of squares (pp. 61-62, fig. 59).

Works in the *court*, included conservation and protection (p. 64, figs 62-65), cleaning (p. 66) and collecting up of small finds (p. 67, fig. 66).

Works outside the monument were carried out southwest of the *main tower* (p. 68), where important building remains were uncovered (figs 67-72) and numerous moveable finds, dating from the Geometric period into recent times, were collected (pp. 72-75, figs 73-74).

Cleaning works were extended also to spaces northwest of the *main tower* and the *court* (p. 57, figs 76-77), and east of the doorway wall of the *court* (p. 77, fig. 55).

In 1996, work commenced on the topographical mapping of the monument and of the later ruins of houses and barns-byres, as well as of the bordering fields. Considerable progress was made in arranging the cleared surrounding area (p. 77). Reconnaissance visits in the wider area northwest of the tower yielded new evidence on life there in Antiquity (pp. 78, 82, figs 77-81).

During the 1997 campaign, with the help of a crane with extendable arm (figs 82-83), 450 stone blocks and 25 tons of chips and gravel were removed from the interior of the *main tower*, the *tyrsis* (τύρσις)⁴, and set down outside the monument (figs 88-90). After the removal of the two upper layers of fallen stones from the *main tower* (figs 84-87), not only the inner faces of the west, south and north (max. h. 1.05 m.) side walls (figs 90-101), and of the east wall with the doorway (figs 103-106) were exposed, but also new⁵ building elements, especially important for the reconstruction of the architectural form of the interior, were revealed:

On the west wall, five (5) beam sockets and one through opening, "window", of triangular cross-section (figs 91-94).

On the north wall, two openings were partly uncovered: one blind (niche-closet?) and one through (figs 95-97).

On the south side (figs 98-101), two through openings of triangular cross-section ("windows") and, in the southwest corner, part of the top of a stone-built construction of careful workmanship (closet?).

4. For the use of the term τύρσις see p. 18 n. 72.

5. In the present brief report of the progress of works, the new evidence is simply recorded;

the scientific study and the publication of the results will be carried out with the collaboration of specialists, when investigations are completed.

On the east side, a short distance from the doorway wall, three of the upper steps of the staircase (w. 0.94 m.) (figs 102, 106, 107) leading to the upper storey. In the east section, three walls (fig. 102), two (nos 1 and 2) in the south part and the third (no. 3) in the north.

Wall no. 1 (visible l. 2.05 m., th. 0.55 m.) is orientated North-South and runs parallel to the east wall with the doorway (figs 102, 106). Although the space has not yet been explored, because of fallen stone blocks, the indications are that it continues into the north part (overall length 6.90 m.).

Wall no. 2 (l. 2 m.) is orientated East-West and runs at right angle to the doorway wall, which it meets west of the south *anta* of the door (figs 104-105). Preserved *in situ* at its west end are three steps of the staircase (dimensions of staircase 2×2 m.) leading to the first storey of the building (figs 106-107, 110).

Wall no. 3 (visible l. 2.05 m., th. 0.55 m.) is orientated East-West and runs in the north part, at right angle to the east wall with the doorway and parallel to wall no. 2 (figs 108-109, 111).

Furthermore, several dislodged or pendent stone blocks were consolidated or restored to their original position: on the east wall with the doorway (fig. 114), some broken and obviously dislodged stone blocks were moved and placed in their proper position above the lintel of the doorway (fig. 115).

Some stone blocks of large dimensions, in the side walls – north, east and south – were also shifted and consolidated temporarily (figs 116-119).

With the help of the crane, stone blocks of large dimensions were also moved from the southwest part of the *court*, five from the northwest corner and eleven from the southwest corner; systematic surface cleaning was then carried out in the space (fig. 120) and discreet collection of small finds (p. 108, fig. 122).

The few small finds recovered from the upper layers of fallen stones in the *main tower* (τύρσις) belong to various periods (pp. 106-107, fig. 121); the earliest date from Hellenistic times and the latest from Post-Byzantine.

The very few datable sherds found in the southwest part of the *court* are also from the Hellenistic period (fig. 122).

Archaic and Classical pottery was found in the course of works outside the monument (fig. 123) and of arranging the surrounding space in the vicinity of the excavation house (figs 124-125).

In 1998, works included clearing the southwest part of the *court* (fig. 126), consolidating and resetting the west wall and the west θυρίς⁶ (figs 127-134), under the

6. For the term θυρίς see p. 111 n. 271.

supervision of the architect G. Antoniou (see report on the rearrangement of the west θυσίς, pp. 117-120).

Extensive surface cleaning was carried out outside the monument, mainly in the slightly downward sloping area east of the east wall of the *court*, in order to clarify the limits of the architectural spaces (figs 136-139). Constructions, paved streets, terraces, etc., were uncovered and many moveable finds of various periods were collected. Of particular interest was the discovery *in situ* of domestic vessels, fragments of at least five sizeable pithoi (figs 140-144), as well as of other objects, such as a circular millstone (figs 142, 144) and an iron dagger (fig. 145, 1). Although it is not yet clear whether the *layer of pithos and vase sherds* is undisturbed, whether it is a destruction or an abandonment level, the datable finds point to use of the space over a long time.

With the exception of some sporadic finds, such as obsidian flakes of prehistoric times and three potsherds of the Archaic period (figs 145, 2-4), the earliest datable pottery is of the Hellenistic period, while the latest is from Roman imperial times (1st-4th c. AD). The discovery, in the northeast corner, of a small fragment from the body of a Hellenistic relief "Megarian" bowl (fig. 145, 5), wedged beneath a stone block in the north wall, possibly indicates that the *space with the pithoi* was constructed in the Hellenistic period. Moreover, the *layer of pithos and vase sherds* has yielded objects of the Hellenistic period, such as sherds of tableware, black-glaze plates (figs 145, 6-8) and drinking vases, kylikes (fig. 145, 9), skyphoi (figs 145, 10-11) and lamps, as well as of Roman times, red-glaze vessels (figs 146, 1-10) and others.

The artifacts of the Hellenistic period include glass vessels, a bronze coin – eroded and difficult to identify –, a bronze nail (fig. 147, 1), clay spindle whorls (figs 147, 2-3), a loom-weight (fig. 147, 4) and unpainted vases, mainly amphorae (figs 147, 5-7) and pithoi, cooking pots and domestic vessels, beehives (figs 147, 8-15), etc.

Continuity of life in Late Roman, Early Christian and Early Byzantine times (5th-7th c. AD), is attested by glass vessels, vase sherds with spare combed decoration (figs 148, 1-6), fragments of undecorated vessels of various shapes, as well as isolated finds (fig. 148, 13).

Hints at life in the Late Byzantine to Post-Byzantine period, as well as in more recent times, are the fragments of glazed ceramics, mainly tableware (figs 148, 8-12), and others.

The exact determination of the form and the purpose of each space, as well as of the various building phases, of repairs, modifications and changes in use, is for the present impossible, as only upper parts of walls of unequal height have been partially uncovered, and these frequently altered by ancient repairs and later reconstructions, as well as by the deep roots of native vegetation.

Unknown for the present are the east and southeast boundaries of the built

space outside the monument, which are undoubtedly dictated by the natural configuration of the rocky ground.

Nonetheless, additional information is deduced from the ancient rock-cut features southeast of the monument – steps, threshold of a doorway and foundation trench of the west side wall (*figs* 149-150) – as well as from the finds wedged in natural cavities in the rock: sherds of black-glaze vases of Hellenistic times (*figs* 151,1-3), several glass fragments and many pieces of coarse yellowish clay with smoothed surfaces, possibly remnants of floor paving (*figs* 151, 4-5).

Although we did not continue with removing the vegetation cover in the adjacent fields, primarily east of the rock with the steps, the new evidence is significant with regard to the ancient access to the monument from the southeast, from the fertile plain, as well as with regard to clarifying the limits and the form of the built space outside the tower.

The hypothesis that an ancient wall or retaining wall existed as a kind of precinct (*peribolos*) on the southeast side of the monument is supported by the ancient remains visible on the surface, such as cuttings in the bedrock and dressed and partly dressed stone blocks in the fields bordering the monument to the south, southeast and east, which are also littered with sherds.

In 1998 we made significant progress with clearing operations north of the north wall of the *court* (*figs* 152-155), as well as in the building complex of modern times, northeast of the monument (*figs* 156-167), where, in addition to diverse finds (*figs* 164-166, 168), many elements of ancient and later rural life are preserved.

In 1999, thanks to the sponsorship of the «STAVROS S. NIARCHOS Foundation», the architectural drawing, research and clearing works east of the monument were continued (p. 151 ff.). Although the excavation was not completed (*figs* 169-171, 174), it is deduced from the composition and the texture of the soil, the dispersal and the stratification of the fallen stones and the accompanying finds (*figs* 172-173), that this is an undisturbed ancient level. However, questions concerning the building phases, the architectural form and the precise use of each space, as well as the articulation of the building complex outside the monument, remain unanswered. Nevertheless, from the building remains uncovered and from the kind of finds, we surmise that these were permanent dwellings. Their use over several centuries, from early Hellenistic times, late fourth century BC, into the seventh century AD, is documented by the datable finds. There is also a plethora of testimonies on the continuity of life in ensuing centuries, while there is no lack of indications on the use of the space in earlier periods too, in prehistoric and principally early historical times, the pre-Classical and the Classical period. Although the limits to the east are not yet clear, the “pithoi storeroom” (πιθεῶν) and the other material evidence, mainly of the household equipment, the hand-mills for grinding cereals and pulses, the

vessels for assorted uses, storage, cooking and tableware, the lamps, the utensils, such as spindle-whorls and loom-weights, the iron tools, compose a picture of houses that were entirely self-sufficient. Some of the domestic objects also bear witness to the economic status and the high living standards of the inhabitants, such as imported tableware from various workshops, as well as the glass vessels, known among the household effects found in ancient farmhouses (ἀγροικίαι)⁷. Last but not least, the plaster on the walls points to careful masonry, that appropriate to *farmhouses coated fully with plaster* (ἀγροικίαις κονιάμασι διαπεπονημέναις)⁸.

The proximity of the built space with the fortified residence to the fertile fields, as well as to pastures, bare and uncultivated land, permits the hypothesis that this was an ancient κώμη⁹, in the sense attributed to the word in later texts, such as the scholiast of Hesiod, Ioannes grammatici Tzetis¹⁰, who correlates it with a farmstead (μείζονα ἀγροικία).

The built space is on the sheltered, slightly downward sloping east side of the low rocky outcrop. Its northeast limit was most probably, in ancient and in later times, the χαράδρα, the shallow ravine¹¹, the now filled in, virtually impassable stream, which was possibly reinforced by a manmade embankment and a natural drainage ditch, to prevent loss of the always precious water, which until recently was collected in cisterns (γιστέρες) (figs 159-160). The uneven, hard limestone rock, sometimes carelessly smoothed, as on the floors of spaces for communal use – courtyards, lanes etc. – and sometimes carefully smoothed or incorporated in the walling, largely dictated not only the articulation of the space but also the architectural form of the buildings, the rectangular or circular ground-plan.

In 1999, G. Makris carried out orthophotography (fig. 175), photogrammetry (pp. 159-160) and aerial photography of the monument (figs 177-178).

In the campaigns from 2000 to 2002, documentation works – drawing of architectural members, topographical surveying, etc. – were continued, as well as the conservation and the inventorying of the finds for the publication of the Catalogue, and so on (see p. 54 n. 133).

7. For the use of the term ἀγροικία see p. 156 nn. 413 and 415.

8. See p. 156 n. 415.

9. For the multiple meanings of the word κώμη see p. 157 n. 416.

10. See p. 157 n. 417.

11. For the term see p. 157 n. 420.

CHAPTER III. OBSERVATIONS PRIOR TO EXCAVATION

1. Dating the monument (pp. 165-173 nn. 430-490)

The problem of the precise dating of the *construction* (κατασκευή¹²) of the *towers*, particularly of the *isolated island towers* (νησιωτικά ὀχυρά¹³), in the absence of secure evidence, such as excavation data from stratified research of foundations, has not been finally resolved. However, the views of specialist scholars differ even in those cases for which excavation data exist, such as the *Panionion*, the unique “*assiduously excavated monument*”, or epigraphic testimonies, such as the circular tower at *Smónvolo* on Tenos and towers in Asia Minor.

Given that none of the numerous¹⁴ *island towers* has been excavated systematically, the approximate dates are based primarily on “extraneous criteria”, frequently of dubious reliability, such as analysis of the masonry and of the individual structural and morphological elements, comparisons and juxtapositions with more securely dated monuments. According to the current prevailing view, with the exception of the earlier monuments on Thasos and at Thorikos, all the isolated towers are dated to the Hellenistic period, between the late fourth and the third or second century BC.

At present there are no archaeological data for dating the tower at *Horió*; the unstratified moveable finds collected from the surface, mainly the datable pottery, although providing manifold information, do not constitute a secure chronological criterion, since they do not come from controlled excavation of the foundations. In the absence of literary, epigraphic or historical testimonies¹⁵, as well as of other props, what remains is the comparison or juxtaposition with monuments of related kind or typology. Comparison with the tower at *Panionion*, though permitting certain correlations, does not provide solid props, since the dating of this monument to the late third or the early second century BC has been doubted.

Nor does the ascertainment of morphological and typological elements in common with some of the numerous isolated towers of Hellenistic times in Asia Minor¹⁶ suffice for a more exact dating of the construction of the *Vasilis Tower* on Amorgos.

The closest parallel for the tower at *Horió*, in terms of the shape and the architectural form of the strong rectangular wall of the *court*, is the unexplored tower at *Vathy* on Astypalaia, which although known for a long time has not been explored.

12. For the epigraphically attested ancient technical terms κατασκευάζειν and κατασκευή see p. 165 n. 430.

13. For the term see p. 165 n. 431.

14. See *Island Towers*. Selected bibliography: p. 315.

15. See p. 166 n. 449.

16. See p. 167 nn. 454-457.

But here too, because of the lack of systematic research – no architectural measured drawings and no excavation – there is no specific evidence for dating it.

More reliable chronological criteria emerge from the careful examination of the masonry, as well as of other morphological features, such as the rectangular guides, the arched doorway (figs 150-151) of the *court*, the form of the windows and the technique of securing the door (figs 112-114) of the *main tower*, which according to L. Haselberger “is not widely encountered before the fourth century BC”¹⁷.

The careful pseudo-isodomic masonry with humped surface of the walls of the *court* (figs 23, 154, 175) and the *main tower* (figs 114-115, 175), and the particularly well-dressed rectangular guides (figs 30-31), which contribute to the monument’s grandeur, are common traits of Greek architecture in a variety of buildings, of defensive, public and private character, from the fifth century BC into Late Hellenistic times. The walling and the quality of the dressed blocks in the tower are similar to securely dated defensive works of Classical times in Attica, such as the fort of Rhamnus, which B. Petrakos¹⁸ has recently dated, on the basis of excavation evidence, to “the mid-fifth century BC at the latest”, the fortification wall of Sounion (413-412 BC), or the old fort of Thorikos, as well as with isolated forts in the rural territory (χώρα) of Attica. Similar walling is common also in the three cities of Amorgos: at Arkesine in the city’s fortification wall, in two funerary monuments and in the countryside; at Minoa in monumental public buildings such as the Gymnasium, in retaining walls and in sanctuaries, as well as in isolated round or rectangular towers. However, although the long-standing relations of Amorgos with Athens during the fifth and mainly the fourth century BC are attested in many ways, as well as the Athenian influence on forming the institutions, on justice, public and private – particularly in Arkesine –, and on art, for the present neither direct dependence on the monumental architecture of Attica nor even precise chronological correlation are documented.

Nevertheless, I believe that the approximate dating of the tower at *Horió* to Late Classical times is supported not only by the aforementioned props, but also by some epigraphic testimonies from Arkesine, which provided indirect but important information on the close relations with Athens: I cite indicatively the securely dated (357/6 BC) decree in honour of Androtion (IG XII 7, 5), *strategos* of the garrison installed by the Athenians at Arkesine at the time of the Allied War (357-355 BC), as well as the famous inscription of *Zeus Temenitis* (IG XII 7, 62, fig. 176), which was found in 1871 *southeast of the tower at Horió*¹⁹ and is dated indirectly between

17. See p. 169 n. 462.

18. See p. 169 nn. 465 and 467.

19. See p. 171 n. 488.

350 and 340 BC; the obvious Athenian influence in both these inscriptions from Amorgos suggests their correlation with the years when the monumental *tower was being built*.

2. The functional beauty of the monument (pp.174-186 nn. 491-576)

For the contentious²⁰ issue of the purpose of the typologically related monuments, the little new evidence from recent research and the study of the tower at *Horió* add some information.

The indisputable *defensive* character of the fortified building, for protection from piratical raids or other attacks, is certified not only by the mighty masonry, the considerable height above ground of the narrow arched gateway in the east wall of the *court* and, mainly, the manner of securing the door in the *main tower*. The elevated, multi-storey building, the *main tower*, was certainly used also as a *phryktorion*²¹, for transmitting messages by *signals* to the neighbouring towers *tou Giannouli* [2] (pp. 214-219) and *To Pyrgi* [3] (pp. 220-225), of Arkesine, with which it was in direct visual contact (*fig.* 196). An additional prop for the defensive character of the monument is the choice of location, on a hillock in the *aulon*²², “pass”, of *Aghia Triada* (*figs* 177-178), at a nodal point on the road to *Kastri*, to the ancient city of Arkesine and to its harbour in *Kato Kampos* (*figs* 184, 196). At the same time, it controlled accesses to the adjacent valley of *Horió*, as the fertile plain is called today.

In my view, the later name of the monument *Pyrgos tou Vasili sto Horió*, and primarily the eloquent toponym *'s to Horió* or *pyrgos tou Horiou*, are not fortuitous, but echo the ancient meaning of the words *πύργος*²³ and *χωρίον*²⁴. The word *χωρίον*, attested several times in inscriptions from Amorgos²⁵, denotes the monument's in-frangible relationship with the cultivation of the land, of the *χωρία*, of the proximate fertile fields in the rural territory (*chora*)²⁶ of the ancient city of Arkesine. In-controvertible proof of the significance of the *choria*, the sown fields and the vegetated meadows, is again given by the inscriptions relation to legal actions, such as the leasing contracts and especially the *horoi*²⁷ (*ὅροι*), on which are recorded expressly – after the model of Athenian law – *choria*²⁸, house or houses (*οἰκία, οἰκίαί*)²⁹, garden or gardens (*κῆπος, κῆποι*)³⁰, *κέραμος*³¹, etc.³². Possibly it is no coincidence

20. See p. 174 n. 491.

21. For the term see p. 174 n. 493.

22. For the term see p. 174 n. 497.

23. For the term see p. 4 n. 12.

24. For the term see p. 176 f. n. 504.

25. *IG* XII 7, 55, 58, 60 (from Arkesine), and 515 (from Aigiale): see p. 177 n. 505.

26. For the term see p. 177 n. 506.

27. See p.117 n. 508.

28. *IG* XII 7, 55, 56, 58, 60: see p. 177 n. 510.

29. *IG* XII 7, 55, 58: see p. 177 n. 511.

30. *IG* XII 7, 58 and 412: see p. 177 n. 513.

31. *IG* XII 7, 55,7: see p. 177 n. 513.

32. See p. 177 n. 514.

either that of the eight *horoi* known to date, one was found at Aigiale³³ and the other seven come from Arkesine, the city³⁴ and the rural territory (*chora*)³⁵ (figs 179-180, 241). Important too is the information given by E. Ioannidis that the tower at Horió is the provenance of a fragment of an inscription³⁶ which, on the basis of the surviving words [ὑπο]κειμένων³⁷, ἀρχεράνῳ³⁸, certainly belongs in the category of *horoi*.

The fertile area of Horió is also the provenance of the συγγραφή³⁹, the *contract*, in imitation of Attic models⁴⁰, leasing land that is the property of the sanctuary of Zeus Temenitis⁴¹ (fig. 176). The prolix inscription includes valuable information on the delimiting of fields and, primarily, on the tending and planting of vines and fig trees. M. Jameson⁴² correlated the agricultural information in this inscription, the only one of agricultural content outside Attica, with the *Athenian Androtion*, son of Andron, whom the *boule* and the *deme* of Arkesineans honoured ἐπειδὴ ἄρξας τῆς πόλεως, οὐδένα τῶν πολιτῶν οὐδὲ τῶν ξένων τῶν ἀφικνουμένων εἰς τὴν πόλιν ἐλύπησε⁴³. Because the Athenian *strategos* Androtion has been identified as the homonymous Athenian politician, orator and writer of the *Atthis*, who, according to Theophrastus, was author of a treatise on the *Georgica of Attica*, M. Jameson speculated plausibly that the inscription from “this insignificant and out of way place”⁴⁴ [sc. Amorgos], echoes the Athenians’ particular interest in agriculture during the fourth century BC. Although this hypothesis has not been proven, I consider it not unlikely that the Athenians might have taught or imposed on the Arkesineans new methods of intensive cultivation, for the better exploitation of their few fertile fields (πιόνων ἀγρῶν), a vital factor for the island’s economy.

The proposed use of the monument as a fortified residence, ὡς ἐνδιαιτήματος⁴⁵, is based on the articulation of the interior, the *court* (figs 9-10), as well as on the observed similarities with the closest typological parallel, at *Panionion*.

The longevity of the tower and the prosperity of those living in it⁴⁶ are borne out by the kind and the quality of the finds from it and its environs.

Self-evident too is the use of certain parts of the monument for storing valuable comestibles – cereals, olive oil, wine, pulses – from the bordering fields (χωρία), as well as for keeping farming tools (τῶν σκευῶν ὅσα ἐστὶν τῆς γεωργίας).

33. *IG* XII 7, 412: see p. 178 n. 515.

34. *IG* XII 7, 57: see p. 178 n. 516.

35. See p. 178 n. 517.

36. See p. 166 n. 449 and p. 178 n. 518.

37. See p. 166 n. 449.

38. *IG* XII 7, 61, 10: p. 178 n. 520.

39. For the term see p. 178 n. 520.

40. See p. 179 n. 522.

41. See p. 171 nn. 487-488 and p. 179 n. 523.

42. Jameson 1987, 291-291.

43. See p. 179 n. 525.

44. Jameson 1987, 292.

45. *IG* XII 7, 61, 10: p. 178 n. 520.

46. See p. 180 n. 530.

However, some basic questions still beg answers, such as the question of the ownership of the tower and the reasons why it was built; existing evidence is insufficient for deducing secure conclusions. It is not known for certain whether the *Vasilis Tower* and the nearby, typologically akin, isolated rectangular towers for multiple uses, such as the *Giannoúli Tower* of monumental dimensions near *Horió* [2] (figs 199-203), *To Pyrgí* [3] (figs 204-214), or the tower of *Mavri Mytthi* [4], (figs 216-220) are public buildings, founded by the city of Arkesine. That is, we do not know whether they are included in a “programme or network” of protection and land exploitation to produce the public grain (δημοσίου σίτου) (IG XII 7, 40, fig. 181), or whether they are private fortified farmhouses of wealthy persons who owned the adjacent fields. On the contrary, we know for certain from the inscriptions, mainly the honorary decrees⁴⁷, about the contribution of private individuals to the public affairs of the city; a case in point is the Athenian general Androtion⁴⁸, who not only lent the city money without interest (καὶ χρήματα δανείσας ἐγ καὶρῶι τῇ πόλει τόκον οὐδένα λαβεῖν ἠθέλησεν), but also, because the city had no incomes, paid the salaries of the soldiers garrisoned there (τὸν μισθὸν τοῖς φρουροῖς ἀπορούση τῇ πόλει).

The economic circumstances of Arkesine in the fourth and third centuries BC are also reflected by other inscriptions of diverse content, mainly those mentioning loans to the city from private individuals⁴⁹, such as *Alexandros*⁵⁰ (fig. 182), the Naxian *Praxikles*⁵¹, *Astypalaeans*⁵², and others. I believe that in the troubled times of the major political upheavals⁵³ in the Aegean, from the mid-fourth into the early third century BC, it would have been difficult for the heavily indebted city of Arkesine to construct such costly fortified buildings – which undoubtedly denote economic prosperity – and even more difficult to exercise public, state control and exploitation of land. That is why I consider more likely the hypothesis that the buildings which we call towers, that is, fortified multi-functional houses, like the *houses in the fields* (οἰκήματα ἐπὶ τῶν ἀγρῶν) in Miletus before the time of Herodotus, were private buildings⁵⁴ belonging to affluent citizens of Arkesine, such as those referred to in inscriptions: *Ktesiphon*⁵⁵, *Alexion son of Dionysios*⁵⁶, *Kleophon*⁵⁷, *Kleophantos son of Kleophon*⁵⁸, or possibly of foreigners, such as some of the lenders⁵⁹ to the city.

47. See p. 181 n. 548.

48. See p. 181 n. 549.

49. IG XII 7, 66-70: see p. 184 n. 550.

50. IG XII 7, 69: p. 184 n. 551.

51. IG XII 7, 67B: see p. 184 n. 552.

52. IG XII 7, 67A: see p. 184 n. 553.

53. See p. 184 n. 554.

54. See p. 185 n. 556.

55. IG XII 7, 15, 16, II, 40, 55, 67B: see p. 184 n. 558.

56. IG XII 7, 24.

57. IG XII 7, 22 and 23.

58. IG XII 7, p. 15: see p. 184 n. 560.

59. See p. 184 n. 562.

As far as the reasons for founding the *Vasilis Tower* at *Horió* and the other typologically akin isolated towers [2] - [6] are concerned, it is not possible at present to draw creditable conclusions. Without doubt there were several reasons for the construction of so many and so expensive – and frequently majestic – monuments, apart from their obvious importance for the rural economy and the security of the farmers in the countryside (τῶν κατὰ τὴν χώραν γεωργούντων)⁶⁰, because of the intensity of piratical raids; other reasons of a political and economic nature contributed too, such as the gradual abandonment of the old cities, the change in the property-owning regime and in the geopolitical system, etc. Our very piecemeal knowledge of the topography and the road system of the extensive rural territory (χώρα) of Arkesine only allows guesses for the present. The few data available on the settlement pattern and the population distribution in the countryside of the ancient city, in the absence of systematic archaeological research and study, come mainly from the diverse and interesting information provided by the published inscriptions⁶¹. However, these have never been correlated with the material remains in the countryside, of houses, isolated towers, farmhouses or pastoral installations and graves. The exact find-spot of most of the inscriptions, mainly the *horoi* (IG XII 7, 56, 58, 59 and 60)⁶², is particularly difficult to determine from the information in the *Corpus* (1908), such as the now forgotten place names, as well as the usual adventures of stones, displacements, changes of ownership and so on. Nonetheless, I believe that a fresh re-examination of the information on the find-spots of the inscriptions, the recording of all the material evidence from ancient cities known in the bibliography as well as from other ones unknown, will contribute to the reconstruction of the picture of the topography and settlement pattern of the rural territory of Arkesine from Late Classical times into the Hellenistic period; indeed, they will possibly help to solve specific problems, such as the reasons for the construction of isolated towers, the monumental character of which is also consistent with the spirit of conspicuous display that the new social structure of the Hellenistic world imposed.

60. See p. 185 n. 563.

61. See p. 185 n. 567.

62. See p. 185 n. 569.

PART TWO

THE ANCIENT TOWERS

A CONTRIBUTION TO THE TOPOGRAPHY OF AMORGOS

In Part Two of the book I have ventured to record the ancient towers of Amorgos, not without scholarly misgivings and absolute awareness of the dangers created by the lacuna in specialist inter-disciplinary research. So, after the summary of the earlier bibliographical references (CHAPTER I, pp. 191-195), the isolated towers in the countryside, in the *chora* of the three ancient cities, identified between 1843 and 2002, are presented in the form of a catalogue (pp. 195-307).

1. Research (1843-2002) (pp. 191-195)

The brief review of the history of the discovery of the ancient monuments on Amorgos shows that, from the nineteenth century, some twenty towers had been identified, twelve of which are referred to in the bibliography.

A few years after Ross's description of the *Vasilis Tower* at *Horió* [1], in 1843, as well as his reference to the one at *Pyrgí* [3], in 1857, E. Ioannidis *recorded and measured*, in addition to the *tower at Horió* [1], nine towers: [2], [6], [10], [13], [21]-[23] and [24]. However, as we ascertain from the scattered notes in his unpublished archaeological miscellanea⁶³, with very few exceptions, such as [8], [15] and [16], he knew all the towers that are mentioned in the subsequent literature, as well as others that still remain unidentified⁶⁴. In 1876, Weil mentions four towers [2], [4], [12] and [13], while in 1884 Miliarakis, in his pioneering historical-geographical monograph on Amorgos, not only added five towers [9] - [12] and [22] to the bibliography, but also noted that there were others *elsewhere in the area of Arkesine*⁶⁵; his diverse snippets of information, precise topographical description of the sites⁶⁶, topographical data and glowing descriptions of the natural environment, as well as his correct rendering of the toponyms, always constitute the safest starting point for identifying the mentioned towers or for locating new ones. In 1885, Bent⁶⁷ noted the place names of another two towers [14] and [19]; however, the corruption of even common words and the frequently erroneous rendering of the toponyms⁶⁸, as well as other inaccurate pieces of information created confusion for subsequent scholars, who repeat what he wrote, usually uncritically and without on-site confirmation. In 1906, Dawkins and Wace, in a footnote added the place

63. See p. 7 n. 226.

64. See p. 191 n. 25.

65. *Μηλιαράκης* 1884, 47.

66. See p. 191 n. 582.

67. Bent 1885, 489-500.

68. See 192 n. 586.

names of six unknown towers [5], [6], [8], [14], [15] and [16] to those already known⁶⁹.

Since that time, the few archaeologists who managed to travel as far as the island, sought out the three towers [1], [10] and [13] that are marked on the map of Amorgos in the *Corpus* of inscriptions IG XII 7 (1908); a very few archaeologists, such as N. Kontoleon (1951) and L. Haselberger (1973), also reached Horió [1], while in all the specialist and theoretical studies only the information in the non-Greek language bibliography is reproduced⁷⁰. L. Haselberger, during his short stay on the island in 1973, not only visited and photographed the three towers “worth seeing”, but also published the exact dimensions of towers [13] and [10], which he depicted⁷¹ for the first time; we also owe to Haselberger the earliest photograph (fig. 206) of *Pyrgí* [3].

Between 1979 and 1982, in parallel with the University of Ioannina excavations at *Aghía Eiríni-Léfkes*⁷², we continued our reconnaissance visits to archaeological sites on the island, both ones known from the literature and ones unknown. Often with a group of hardy students in tow, and always guided by the two custodians of Antiquities, we identified several towers [1, 8, 10, 12, 14, 19, 22] and located two totally unknown [16] and [17]⁷³. In 1983, M.-Fr. Boussac and G. Rougemont published a sketch-map⁷⁴ with the toponyms⁷⁵ of thirteen towers [1], [2], [3], [4], [8], [10], [13], [14], [16], [17], [18], [19] and [22]⁷⁶, unfortunately without dimensions⁷⁷, without illustrations⁷⁸ and without elementary description.

Between 1983 and 1993, in parallel with the excavations at *Minoa* and at *Markianí*, I recognized five of the towers mentioned in the bibliography: [5], [7], [9], [11], [20].

The start of works on the *Vasilis Tower* at Horió [1], in 1993, was not only the reason for new field inspections of the monuments already known in the environs of Arkesine [2], [3], [4], [5], but also for more systematic searches for unidentified towers, such as that *tis Arménissas* [6].

In order to clarify the complex issues relating to the towers, my inquiries took me also to the rural territory (*chora*) of *Minoa* and of *Aigiale*. Thus, thanks to the

69. See p. 192 n. 589.

70. See p. 192 n. 590.

71. See p. 18 n. 69.

72. See p. 193 n. 593.

73. See p. 183 n. 596.

74. Boussac - Rougemont 1983, 118, fig. 7 (map by Tainturier).

75. For the issue of the accurate rendering

of the place names see p. 199 n. 618.

76. See p. 308, tables 1-2: Correspondence of the catalogue number on the map of Boussac - Rougemont, with the new numbering in the present catalogue.

77. See p. 193 n. 600.

78. Of the thirteen towers, they publish two photographs, of towers [1] and [13].

careful study of Miliarakis's descriptions and the assessment of oral information, with S. Giannakos as our steadfast guide on long treks to almost inaccessible places, we clarified issues of old toponyms, as of [4], [8], [16] and [18], recognized three of the "unidentified" towers [5], [6], [12], and located two unknown ones [15] and [21].

In 2001, I published a map⁷⁹ with the towers known until 1997 marked, and in 2002, in addition to brief references to the isolated towers of Amorgos⁸⁰, I recorded synoptically *towers* [7], [8], [9], [10], [11] and [13] in the wider area of the ancient city of *Minoa*⁸¹.

2. Catalogue of the ancient towers (1843-2002) (pp. 199-307)

Compilation of the catalogue was dictated by numerous reasons, such as the ascertainment that very few towers had been illustrated, and those only partially⁸², that there was a need for precise recording of the sites, the toponyms⁸³, the altitude⁸⁴, the shape and, wherever feasible⁸⁵, the dimensions of the surviving building remains, as well as references in the bibliography.

The present catalogue is certainly not complete; the building remains visible on the surface were not recorded in accordance with the new, highly expensive prescriptions of modern inter-disciplinary research, nor with the *miracle-working*⁸⁶ high-tech instruments, but by the old tried-and-tested way taught to us by great archaeologists⁸⁷.

[In the catalogue, all the isolated, strong constructions of rectangular and circular shape are entered as *towers*, irrespective of dimensions.

The geographical distribution in the structuring by district of the catalogue, coincides largely with the limits⁸⁸ of the rural territory (*chora*) of the three ancient cities, as well as with the present tripartite⁸⁹ division of Amorgos.

79. Marangou 2001, p. 241 fig. 1.

80. See p. 195 n. 614.

81. See p. 195 n. 615.

82. Of the thirteen towers on the 1983 map, the form of only the better preserved ones was known in part [1], [10] and [13]. On the 2001 map too, only a few views of the newly-discovered towers were published: see p. 199 nn. 623-626.

83. See p. 199 n. 618.

84. See p. 199 n. 619.

85. See p. 199 n. 619.

86. See p. 199 n. 627.

87. I point out that it is not the outcome of

some ambitious, funded research programme, but is based on hours of trekking in the countryside, which we began in 1972, with the custodians of Antiquities, and continued with students from 1980 onwards, always without means of transport, without any financial support, without draughtspersons, topographers or architects, even without a decent camera, and often without films, since until just a few years ago none were available in the summer shops selling "tourist wares".

88. See p. 200 n. 629.

89. See p. 200 n. 630.

The main catalogue of towers is prefaced by a short introduction, a map showing the towers and the toponyms of sites with ancient remains in each region, reference to the earlier bibliography, as well as information that has emerged from recent research, archaeological and archival, in archives such as the manuscript notes of Emmanuel Ioannidis, which are kept in the Archive of the Archaeological Society at Athens⁹⁰. Ioannidis's *Ἀρχαιολογικὰ Κατάλοιπα*, although fragmentary in character, preserve *inter alia* valuable information for locating ancient remains, both at sites known from the *Corpus* of inscriptions, and those unknown in the bibliography. In addition to some sketch-drawings by Ioannidis, several unknown building remains are also depicted, important for reconstruction of the topographical picture.]

DISTRICT OF ARKESINE* (*Káto Meriá*)

* (The district of Arkesine, in the west part of the island (*fig. 1*), is put first in the Catalogue, because the tower at *Horió* [1], the only easily visitable monument on Amorgos, stands there.)

Introductory notes (pp. 201-211, *figs* 184-195)

In the *chora* of the city of *Arkesine*, in the district of *Káto Meriá*⁹¹ (*fig. 184*), all the sites with rectangular towers [1-6] mentioned in the bibliography⁹² were identified; nonetheless, I believe that Miliarakis's information about "smaller"⁹³ fortification towers close to *Aghía Triada* hill [1], as well as the express reference to "traces of ruins of towers existing also elsewhere in the district of *Arkesine*"⁹⁴, are accurate, and for this reason systematic reconnaissance explorations must continue.

In the unexplored area of *Voriná*⁹⁵, near *Vroutsi*, at the site of *Pigí* (*fig. 184*), where important finds of Archaic, Classical and Hellenistic times were collected many years ago, we located building remains (*fig. 185*) and a well-preserved high retaining wall (*fig. 186*). I believe that this locality can be identified with the site *Psilós Tráphos*, which Miliarakis (1884, 52) mentions and records as the find-spot of an inscription concerning the ἑορτὴν τῶν Ἰτωνίων (*IG* XII 7, 25). The content of the inscription, the building remains and the surface finds allow us to seek here the sanctuary of *Athena Itonia*⁹⁶.

The reliability and the accuracy of Miliarakis's information on the existence of towers *elsewhere in the district of Arkesine* are confirmed by E. Ioannidis's notes⁹⁷, which not only add new evidence on the towers, but are also a secure prop for

90. See p. 7 n. 27-28.

91. See p. 3 n. 1.

92. See p. 201 n. 632.

93. See p. 201 n. 633.

94. See p. 201 n. 634.

95. See p. 202 n. 635.

96. See p. 202 n. 637.

97. See p. 374 n. 63.

locating known ancient remains and seeking unknown ones. I mention indicatively that in the area north, northwest of the tower at *Horió*, at the site of *Dasonári* (fig. 184), Ioannidis⁹⁸ recorded and measured remains of an ancient building (fig. 187) of unknown purpose.

For the area of *Kolophána*⁹⁹, the name of which was in any case correlated with the ἐρατὴν Κολοφῶνα¹⁰⁰, Ioannidis mentions also localities¹⁰¹ that are totally unknown in the bibliography and records the old place names, some of which are today altered or forgotten, such as *Giorgína*¹⁰² and *Poulóúdena*¹⁰³ (fig. 184). At *Giorgína*, today known as *Panaghía tou Políti*, not only were several inscriptions¹⁰⁴ found but also significant building remains of various periods are preserved, all unexplored.

Very little is known about the building remains at *Xenotáphia*¹⁰⁵, even though they are mentioned in the *Corpus* of inscriptions and Miliarakis, from 1884, writes of ancient remains, cisterns, etc.¹⁰⁶. The present picture of the ruins corresponds in large part to Ioannidis's very precise description¹⁰⁷, despite the ravages of time, the changes due to repairs and alterations of the byres and farmhouses, as well as the progressive desertion of the fields. The masonry of the ancient building remains converted into byres (figs 188-189), the dimensions, the form and the workmanship of the stone blocks in the walls visible on the surface, lead to the conclusion that this is a sizeable building complex. It is impossible to determine its form without systematic survey, cleaning and drawing of all the building remains, both preserved *in situ* and built into the dry-stone field walls and the adjacent threshing-floor. Nonetheless, from the strong masonry, the proximity to natural or manmade cavernous "cisterns" in the bedrock, to good grazing land and wide cultivated terraces, and mainly from the privileged position on the slope that surveys the entire plain of *Kolophána*, giving visual control of the wider region and the sea to the north (fig. 191), it is easily deduced that this is an important, self-sufficient, rural, fortified, multi-purpose installation. The defensive character of the building complex and its use as a *phryktorion*, are supported not only by the robust masonry but also by the direct visual contact with the coastal tower at *Mávri Mytthi* [4].

98. See p. 204 nn. 639-643.

99. See p. 205 n. 644.

100. See p. 205 n. 646.

101. See p. 205 nn. 654-655.

102. See p. 205 n. 648.

103. See p. 205 n. 651; today called (*Panaghía*) *Papantí*.

104. In addition to the published ones (see p. 205 n. 648 and Index III. find-spots of in-

scriptions), in recent years others have been transferred from there to the Archaeological Collection in Chora.

105. See p. 205 n. 649. For the inscriptions from *Xenotáphia* see Index III. (find-spots of inscriptions).

106. See p. 206 n. 658.

107. See p. 206 n. 659.

In the *great valley* of *Kolophána*, southeast of *Kavárdakas's well*¹⁰⁸, at the once widely-known site of *Pouloúdena*, mainly around the chapel *tis Papantís* (dedicated to the *Hypapante* = The Presentation of Christ in the Temple) (*fig.* 193), still visible on the surface are many ancient building remains (*fig.* 196), as well as architectural members (*figs* 194-195), dispersed or incorporated in walls. In the shoddily "spruced up" chapel it is difficult to discern the ancient *spolia* beneath the cement and whitewash. More can be seen close to the little courtyard, to the west, and mainly in the grape-pressing floor (*patitiri*), well built with ancient ashlar blocks; the ancient stones can be seen here and mainly the stone waterspout, which served as the outlet for the must (*fig.* 193).

East, west and mainly south and southwest of the chapel, remains of ancient walls with careful humped masonry are preserved in the fabric of and below the half-collapsed field walls, or under old olive and almond trees. Many sizeable dressed stone blocks are built into the half-demolished threshing-floor (*fig.* 194) in the field owned by D. Despotidis¹⁰⁹, near the now derelict primary school.

The unexplored building remains obviously belong to a large rectangular construction of Late Classical or Early Hellenistic times, so far of unknown dimensions, shape and purpose. Although it is impossible to determine accurately the form and function of the building, without surface cleaning and drawing documentation, its privileged position ἐπὶ τῶν ἀγρῶν, amidst fertile fields, the form and the workmanship of the stone blocks permit the hypothesis that it is a fortified farmhouse.

DISTRICT OF ARKESINE

(p. 212 *fig.* 196: *the towers and the visual contacts between them*)

CATALOGUE nos [1] - [6]: (pp. 213-239)

- [1]. The *Vasilis Tower at Horió*"- *Aghía Triáda* (*figs* 1-27, 32-34, 37-44, 46-48, 50-52, 59-65, 67-72, 85-87, 91-120, 127-139, 152-154, 175, 177-178, 184, 196).
- [2]. *Tou Giannoúli* (p. 201 *fig.* 196, pp. 214-215, *figs* 198-203).
- [3]. *To Pyrgí* (p. 201 *fig.* 184, p. 212 *fig.* 196, pp. 220-222, *figs* 204-214).
- [4]. *Mávri Mytthi* (p. 201 *fig.* 184, p. 212 *fig.* 196, pp. 226-227, *figs* 215-220).
- [5]. *Kornakopós* (p. 201 *fig.* 196, pp. 230-231, *figs* 221-235).
- [6]. *Tis Arménissas* (p. 201 *fig.* 184, p. 212 *fig.* 196, p. 237 *figs* 233-236).

108. See p. 205 n. 650.

109. See p. 207 n. 661.

AREA BETWEEN ARKESINE AND MINOA

Introductory notes (pp. 240-243, *figs* 237-241)

Although there is no lack of indications of the existence of rural installations in the area between the two ancient cities (*fig.* 237), no building remains of isolated towers have been found. At some sites, however, such as *Kornovíglia*¹¹⁰, *Dokathísmata*¹¹¹, *Mália*¹¹², and *Sívrusa*¹¹³, apart from the evidence of habitation from the third millennium BC, ancient building remains are also preserved, scattered or built into later dwellings¹¹⁴, byres and field walls. Ioannidis's information about *traces of an ancient village at Kornovíglia*¹¹⁵ and at *Mália in the little church of St John Ambeliótis*¹¹⁶ (*fig.* 238), or about *graves at Dokathísmata*¹¹⁷ is confirmed by surface finds, mainly sherds of domestic vessels and storage jars, as well as other fortuitous finds, such as the monumental Late Archaic relief pithos from *Dokathísmata*, which was used for the jar burial (*enchytrismos*) of three dead¹¹⁸, in the fourth century BC.

At *Mália*, although no building remains have been found *in situ*, the stone from an oil-press in the little church of St John Ambeliotis (*fig.* 204), architectural members (*fig.* 239) scattered on the ground or built into later dwellings, and byres, near fertile fields, permit us to seek the house (οἰκία) and the fields (χωρίων) that are mentioned expressly in the inscription¹¹⁹ found at *Mália* (*fig.* 241) in the nineteenth century.

DISTRICT OF MINOA

Introductory notes (pp. 244-245, *figs* 242-244)

In the wider district of *Minoa*¹²⁰, in the area of Katápola and of Chóra, the island's port and capital respectively, all the *towers* [7]-[13] mentioned in the bibliography were identified and the remains of other isolated fortified building complexes were located¹²¹ (*fig.* 242).

Among the sites with remains of a strong rural installation is *To Kepháli tou Petrá*¹²² (*fig.* 243), west of *Xylokeratídi* on the road to *Peristeriés*¹²³, west of the pre-historic citadel at *Vígla*¹²⁴. Certainly, building remains existed¹²⁵ or exist at other

110. See p. 240 n. 726.

111. See p. 240 n. 727.

112. See p. 240 n. 728.

113. See p. 240 n. 729.

114. See p. 240 n. 730.

115. See p. 241 n. 731.

116. See p. 241 n. 732.

117. See p. 241 n. 733.

118. See p. 241 n. 734.

119. See p. 184 n. 558.

120. See p. 244 n. 736.

121. See p. 244 n. 737.

122. See p. 244 n. 738.

123. See p. 244 n. 739.

124. See p. 244 n. 740.

125. See p. 245 n. 741.

sites too, such as in the area of Chóra, at the locality *Zaví Sykiá*¹²⁶ near 'Xo Horió, where a strong wall is preserved (fig. 244). The buildings at *Terláki*¹²⁷, the "little castle" at *Tsouniá*¹²⁸, the sites of *Horidákia* "above *Phaklidón*"¹²⁹, *Pigadákia* near *Vouní*; and the "traces of a tower at the site of *Pigadákia* in the field of *Constantinos Gianakopoulos*" have not been identified with absolute certainty.

DISTRICT OF MINOA

(p. 246 fig. 245: the towers and the visual contacts between them)

CATALOGUE nos [7] - [13]: (pp. 247-266)

- [7]. *Palioklissá* (p. 244 fig. 242, p. 246 fig. 245, p. 247 figs 246-248).
- [8]. (*Ta*) *Vigliá* (p. 244 fig. 242, p. 246 fig. 245, p. 249 figs 249-251).
- [9]. *Aghía Varvára sto Vouní* (p. 244 fig. 242, p. 246 fig. 245, p. 251 fig. 252).
- [10]. *Terlaki, Aghios Geórgios* (p. 244 fig. 242, p. 246 fig. 245, pp. 252-253 figs 253-258).
- [11]. *Lelís - "Elliniká"* (p. 244 fig. 242, p. 246 fig. 245, p. 257 figs 259-261).
- [12]. *Richti, Aghios Geórgios, Paliómantra* (p. 244 fig. 242, p. 246 fig. 245, p. 259 figs 262-264).
- [13]. *Richti, Ais (Aghios) Giánnis Pródromos* (p. 244 fig. 242, p. 246 fig. 245, pp. 261-262, figs 265-272).

DISTRICT OF AIGIALE

Introductory notes (pp. 267-271, figs 273-274)

In the countryside of the city of *Aigiale*¹³⁰, in the district of modern *Giáli* (fig. 273), we located and identified the isolated towers mentioned in the bibliography [14-22] and we recognized a fair number of unknown towers [15], [20], [21], [23]. However, I emphasize that the present catalogue is incomplete, on account of very deficient knowledge of the topography and total ignorance of the road network¹³¹. Even the picture of the ancient city at *Víglia Tholaríon*, which was "dug up" by G. Deschamps¹³² in 1888, remains unknown¹³³, since it is essentially unexplored. In any case, it is well known that Deschamps's first and last "excavation" here caused irreparable harm to the ancient ruins, not only because the results remain unpublished, but also, primarily, because since then the "antiquities" have remained unprotected, at the mercy of treasure-hunters and antiquities looters, as well as a

126. See p. 245 n. 742.

127. See p. 245 n. 743.

128. See p. 245 n. 744.

129. See p. 245 n. 745.

130. See p. 267 n. 801.

131. See p. 267 n. 802.

132. See p. 267 n. 803.

133. See p. 267 n. 804.

quarry for dislodging and removing stone blocks¹³⁴; furthermore, Deschamps's excavation in all three ancient cities of the island was the pretext not only for the official expatriation of antiquities from Amorgos – *the abduction of antiquities*, as Ioannidis writes – ¹³⁵ but also for the subsequent unofficial sale and export of important marble reliefs and statues¹³⁶.

There are very little data on the settlement pattern and the population distribution in the countryside of Aigiale, since the existing material remains of graves, houses – single or in clusters – fortified farmhouses or herding installations, and the information deduced from the provenance of the inscriptions published in the *Corpus*¹³⁷, are only of help in isolated cases. Moreover, here too the precise location of the find-spots of the inscriptions is complicated by the adventurous journeys of the stones, the continuous shifts, the changes of ownership, the altered or forgotten indications of the names of places and people, etc. A significant disadvantage for gaining knowledge of the *chora* of Aigiale is, in my view, the fact that I have not walked as much as I should have in many localities, such as west and northwest of *Víglā Tholaríon*, and especially in the mountainous parts south of *Lagáda* at *Machós*¹³⁸ (fig. 274), in the extremely difficult to negotiate southeast side of the island, from *Kroúkelos*¹³⁹ to *Stavrós*¹⁴⁰, as well as in the areas of *Asphondilítis*¹⁴¹ and *Óxo Meriá*¹⁴² (fig. 273). For the settlement pattern in the countryside of Aigiale, once again we also draw valuable information from Ioannidis's manuscripts. His scattered notes include details and exact information on the history of the provenance of many inscriptions¹⁴³, on the toponyms, on the personal names of the owners of the inscriptions, latinized and frequently erroneously transcribed in the *Corpus*, *et alia*. Even though none of the sites at which, as he writes, “*antiquities were found and lie, or traces of them, walls, inscriptions, etc. ...*”, has been investigated systematically, by excavation or surface survey, the mention of old, now forgotten, place names, such as *to Phirogrémi* or *ta Pyrgianá* at *Chálara tis Óxo Meriás*¹⁴⁴, shows the possibility of seeking, locating or identifying ancient remains.

Particularly important for completing the number of *towers* in the hinterland of Aigiale is the still unconfirmed information of Ioannidis about building remains at

134. See p. 267 n. 805.

135. See p. 267 n. 806.

136. See p. 267 n. 807.

137. See Index III. (find-spots of inscriptions, Aigiale).

138. See p. 268 n. 809.

139. See p. 268 n. 810.

140. See p. 268 n. 811.

141. See p. 296 ff.

142. See p. 268 n. 813.

143. See Index III. (find-spots of inscriptions), and forthcoming analytically, Λ. Μαραγκοῦ, *Ἀμοργιὰ καὶ Ἰωαννίδου*.

144. See p. 268 n. 817.

*Epanochóri*¹⁴⁵, in the area now known as *Panaghiá tis Apanochorianís*, where “there is to be found a fortification wall of a tower in a field¹⁴⁶ ...with rough stones... for 10 metres”. I believe that, stimulated by this information and on the basis of many other indications, such as the privileged position in the hinterland, at the crossroad of the link between the city and the east, north and west parts of the countryside, as well as with the harbour, and mainly the eloquent toponym *Epanochóri*, we should search for remains of a fortified farmhouse and possibly remains of a cluster of dwellings.

I do not know whether the remains of a *rectangular building* measured (dimensions 3×2 m., pres. h. 2 m. and th. 1 m.) and drawn (fig. 274) by Ioannidis at the now unknown locality of *Phirogrémi*¹⁴⁷ belonged to a tower. Possibly evidence still survives to fill in the topographical picture, in other unexplored or unknown ancient sites that he notes¹⁴⁸.

CATALOGUE nos* [14] - [24]: (pp. 272-307; p. 272 fig. 275: *the towers and the visual contacts between them*)

* In the numbering placed first are towers [14] and [15], which are on the north side, close to the modern tarmac road, as well as those located in the hinterland, east and southeast of the ancient city [16], [17] and [18]. Included in a separate unit, area of *Óxo Meriá*, are the towers in the highland *chora* [19], [20], [21], [22], [23] and [24].

[14]. *Ais (Ághios) Pávlos* (p. 169 fig. 273, p. 272 fig. 275, p. 273 figs 276-280).

[15]. *Voriná* - “*Ellinikó*” (p. 272 fig. 275, p. 276 figs 281-289).

[16]. *Nerólakka* (p. 269 fig. 273, p. 272 fig. 275, p. 281 figs 290-294).

[17]. *Ais (Ághios) Stéphanos* (p. 269 fig. 273, p. 272 fig. 275, p. 284 figs 295-300).

[18]. *Astrátios* (p. 269 fig. 273, p. 272 fig. 275, p. 288 figs 301-305).

AREA OF OXO MERIA

Introductory notes (pp. 291-294, figs 306-307)

The toponym *Óxo Meriá* (*Éxo Meriá*)¹⁴⁹ is an inclusive geographical name for the mountainous area of Aigiale, in the southeast part of the island, and is obviously identified with the *Apáno Meriá* (*Apanomerea*) of the travellers¹⁵⁰ (fig. 308 map).

The rugged highland landscape of *Óxo Meriá*, which extends from *Asphondilítis*¹⁵¹ as far as *Mésa Chálara*¹⁵², is linked with the interior and the western part of the

145. See p. 269 n. 818.

146. See p. 269 n. 819.

147. See p. 270 n. 820.

148. See p. 270 nn. 821-826.

149. Cf. E. Ioannidis.

150. See p. 291 n. 850.

151. See pp. 296-297 n. 887.

152. See p. 291 n. 852.

island, as well as with the harbour of Katapola, by an ancient mountain road that begins from *Chóra*, passes via *Xenodocheiό* in the pasturage of *Kápsala*, then via *Chiliomόdi*, and reaches high up to windy *Ágrila*, where the district of *Giáli* essentially begins.

There is no information on *Óxo Meriá* in the bibliography on Amorgos; only Miliarakis mentions the site “above the bay of *Chálara*”, the existence of a homonymous village¹⁵³, with farms, as well as “traces of an ancient tower and buildings in the locality of *Mouchtóchora*”¹⁵⁴. On the basis of the topographical indication “above the bay of *Chálara*”, I suspect that the village of *Óxo Meriá* is identified with the settlement of *Asphondilítis* above the bay of *Chálara* (figs 306, 308) mentioned by Bent (1885, 492-493).

The toponym *Exomeriá* (sic) is mentioned in 1906 among the sites with remains of an ancient tower, by Dawkins - Wace (1905-1906, p. 157 n. 9), as well as in 1908 in the *Corpus* (IG XII 7, 441) as the find-spot of an inscription of Roman times. Further information on *Óxo Meriá* and the bordering areas is to be found in the unpublished miscellanea of Ioannidis, who already in 1883 measured and described the best-preserved tower at *Chálara* [21], noted traces or remains of towers and recorded eloquent place names, such as: “*Pyrgianá at Chálara Éxo Meriás, Paliókastron at Vourliá* [23] and *Palaiópyrgos close to the village of Potamós in Aigiali*” [24]. However, it is very difficult to confirm this valuable information and primarily to correlate the sites with the located remains of towers, due to the altered or forgotten old place names and personal names. So, even when Ioannidis refers to *exo Meriá in the village*, we do not know whether he means the settlement of *Asphondilítis*, which exists today. Nonetheless, I believe that Ioannidis’s note “*in Éxo Meriá lies a tower southwest of the mill (facing south)*” corresponds to the circular tower that Christos Tsountas recorded in 1894 and depicted in 1897¹⁵⁵ (figs 307 and 317). Although, strangely, Tsountas does not note where this stands, the present picture of the mill at *Óxo Meriá*, with the ancient ruin [22] to the southwest (fig. 318), as well as the relative proximity to *Kápsala*¹⁵⁶, where he excavated eleven Cycladic graves in 1894, confirm the identification.

Although numerous¹⁵⁷ remnants of human presence indicate that the vast district of old *Apáno Meriá*, from the southeast part, east and northeast of *Kápsala*,

153. See p. 292 n. 858.

154. The toponym has been forgotten and the site has not been identified.

155. Ch. Tsountas, *The Mycenaean Age. A Study of the Monuments and Culture of Pre-Homeric Greece* (1897), and J.I. Manatt (Chicago, 1969), 260-

261: “Singularly enough, we actually found on Amorgos fig. 135: Remains of a Circular Tower on Amorgos, fig. 136: Circular Tower on Amorgos (ground-plan)”.

156. See p. 293 n. 873.

157. See p. 293 n. 874.

from *Ágrila* and *Asphondilítis*, *Óxo Meriá* and *Chálara* as far as *Choraphákia* and Mount *Kroúkelos* (fig. 306), was inhabited from the third millennium BC into recent times, very little secure evidence of the history of this habitation is known, due to the lack of systematic research¹⁵⁸.

Unknown too are the ancient overland routes linking the mountainous region with the coves on the precipitous south coast, at *Chálara*, *Mastichiá*, *Voudómantra*, Cape *Kápsala*, *Spartí* and elsewhere. However, as inhospitable as this steep rocky¹⁵⁹ coast seems today, thanks to the island's crucial¹⁶⁰ position in the open sea¹⁶¹, these small, sheltered anchorages were always the islanders' closest point of communication not only with the nearby islets of *Lévitha*¹⁶² and *Kínaros*¹⁶³, but also with the islands of the east and the north Aegean, the Dodecanese, the shores of Asia Minor and with Crete.

Despite the many difficulties in locating exactly ancient building remains, usually close to later agricultural-pastoral installations, in this virtually inaccessible and impenetrable area of *Óxo Meriá*, the names of six sites with building remains of ancient *towers* [19] - [24] visible on the surface are recorded¹⁶⁴ in the present catalogue.

CATALOGUE nos [19] - [24] (p. 295 fig. 308, pp. 298-307)

[19]. *Asphondilítis* (p. 269 fig. 273, p. 295 fig. 308, pp. 296-297 figs 309-313).

[20]. *Asphondilítis* - *Chálara* (p. 269 fig. 273, p. 295 fig. 308, p. 300).

[21]. *Asphondilítis* - *Chálara* - *Rísa* (p. 295 fig. 308, p. 300 figs 314-315).

[22]. *Óxo Meriá* (p. 269 fig. 273, p. 294 fig. 307, p. 295 fig. 308, pp. 302 figs 316-333).

[23]. *Paliókastro* (p. 269 fig. 273, p. 295 fig. 308, p. 306).

[24]. *Paliópyrgos* (p. 295 fig. 308, p. 307 fig. 324).

3. Dating and purpose of the *towers*

The dearth of basic data, such as the documentary drawings, causes problems even for the approximate dating of most of the isolated towers. Only some [1-4, 7, 10-13, 15-18, 21], whose masonry permits morphological comparisons and juxtapositions with dated monuments, can be placed in the late fourth century BC or the Early Hellenistic period.

158. See p. 293 n. 875.

159. See p. 294 n. 877.

160. See p. 294 n. 878.

161. See p. 294 n. 879.

162. See p. 294 n. 880.

163. See p. 294 n. 881.

164. See p. 294 n. 883.

The speculative dating of the mainly circular towers of small dimensions, presumably *phryktoria*, to the third or the early second century BC, remains for the present unproven. Moreover, the reasons why so many isolated towers were constructed in all the Aegean islands in Hellenistic times elude us. Possibly their founding is related to the insecurity, due to the epigraphically attested piratical raids, which was a side-effect of the economic thriving of the islands, including Amorgos, in the Hellenistic period, which is documented in many ways, as well as with the effects of known historical events, such as the Cretan war¹⁶⁵ against the Rhodians (204-201 BC), the attacks by Cretan pirates, etc., on the cities and the countryside.

Views differ on the issue of the use or uses of the isolated island towers. From the present preliminary catalogue, certain conclusions can be drawn, among them the secure ascertainment that all the independent towers, irrespective of position and shape, coastal or inland, circular or rectangular, are in direct or indirect visual contact with the sea and with the overland roads.

Their dispersal in the countryside indicates that none is in direct proximity to the ancient city of the district; moreover, the actual distance from the cities, the urban centres, measured on the invariably rugged and extremely difficult to negotiate terrain, and not on the map, does not support the hypothesis of simple *phryktoria*, *defensive forts* or *refuges* of the inhabitants of the cities, which, as is well known, from their founding protected themselves, since they are not only built on natural acropolises difficult of access, but are also reinforced with manmade fortifications.

The construction of so many towers far from the cities is related surely to the protection by sea and by land of the inhabitants of the countryside, the *komai* and the numerous isolated installations or clusters of houses of agricultural-pastoral character; however, it is intended more for the exploitation of the land, not only of the χωρία, fields in the few fertile lowland areas, but also of the highland fields on the outer reaches (ἔσχαται)¹⁶⁶ of the cities, as well as for the safe-keeping of goods.

The relatively few circular towers [8], [13], [14], [21], [22], usually of small dimensions (diam. 8.50 - 10 m.), without outbuildings, are encountered in barren, highland areas, close to pastures; obviously their purpose was mainly protective, that is they were intended as *observation posts*, *phryktoria*, possibly also as lodgings for a garrison and, maybe in time of danger, refuges for just a few persons, such as the shepherds in the area.

At present, the lacuna in our knowledge on the settlement pattern and the or-

165. See p. 311 n. 908.

166. See p. 312, n. 916.

ganization of the countryside, of the rural space vital for the economy of the island, does not permit us to make unproven guesses; that is, we do not know whether these were private or public buildings, whether they were included in a defensive programme, whether they were a product of “state” planning or of private initiative.

The isolated rectangular buildings [1] - [7], [9] - [12], [15] - [18] offer more information on the diverse uses; undoubtedly their strong construction, their position usually at nodal points of control of accesses of overland roads, as well as the visual contact between them (figs 196, 245, 275, 308), bear witness to their defensive purpose and to their use also as *phryktoria*. Almost all are incorporated in a wider building complex with storage spaces and cisterns for rainwater. The character of a self-sufficient rural installation is borne out by the moveable finds, such as the domestic pottery as well as the stone objects remaining *in situ*, grinders, mortars, and heavy immovable parts of oil presses and grape-pressing floors, intact or reworked. Most of the isolated, rectangular fortified buildings stand near fertile fields¹⁶⁷, in the island’s ancient χωρία. And even those in infertile highland areas¹⁶⁸ with thin soil, on plateaux, the few cultivable fields, sufficed for the harvest, the production of the subsistence crops of the frugal islanders. After all, as Isocrates informs us, the islanders were forced to cultivate mountains because of the rareness of land (...διὰ σπανιότητα γῆς ὅρη γεωργεῖν ἀναγκαζομένους)¹⁶⁹; thanks to their industriousness, their age-old diligence, the Amorgians, until just a few years ago, survived by slowly but surely transforming, with their sweat, the hard rock into fruitful soil. A twentieth-century testimony, excessive and incredible today, with the “subsidized” mechanical monoculture of the plains, records the indescribable toil and endless patience of the under-privileged Amorgians: “*they gather the soil by the fistful, they take out the stones one by one, they make terraces so that the waters do not wash it away and they sow these. So you see whole hillsides, from top to bottom of the slope, embroidered all over with cultivated strips ...*”¹⁷⁰.

From the many and varied indications, material evidence, place names, house names, even fairytale narratives, it is deduced that at all the ancient sites where building remains are preserved, life continued into recent times. Indeed, most strong buildings, such as the rectangular fortified residences, became farmhouses of affluent families and permanent residences of large landowners who possessed fields and grazing land in the surrounding area¹⁷¹.

167. See p. 313 n. 924.

168. See p. 313 n. 925.

169. See p. 313 n. 926.

170. See p. 311 n. 908.

171. See p. 314 n. 929.

Systematic study of all the building remains, those visible on the surface and those covered by native vegetation or heaps of stones, at the sites for which we have recorded only the names, will certainly contribute both to drawing conclusions concerning their form, uses and dating, as well as to reconstructing the topography and the diachronic picture of habitation in the countryside of Amorgos.

However, apart from the benefit to scholarship from future research in the rural territory of Amorgos, I hope that the present – certainly incomplete – record of the sites with ancient and later remains will protect what survives in the still “virgin land” from the voracious monster of senseless “development”¹⁷².

4. The Island Towers*. Selected bibliography (pp. 315-328)

* For the term see p. 165 n. 431.

Grouped according to geographical regions: *Cyclades* (pp. 318-322), *Dodecanese* (pp. 323-326), *North Aegean* (p. 326), *Sporades – North Sporades* (p. 327), *Northeast Aegean* (p. 328).

INDEXES I.-V. (pp. 329-360)

I. General index: names ancient and geographical, words and *termini technici* (pp. 331-342)

(Noted in parenthesis is the number of the inscription in *IG XII 7* and *IG XII 7 Suppl.*)

II. Inscriptions from Amorgos published in *IG XII 7* and *IG XII 7 Suppl.* (pp. 343-344)

(Correspondence of number of inscription in *IG XII 7* with pages, notes, figures and, where known, the present location of the inscription.)

III. Find-spots of the inscriptions from Amorgos published in *IG XII 7* and *IG XII 7 Suppl.* (pp. 345-347)

(Correspondence of number of inscription in *IG XII 7* and *IG XII 7 Suppl.* with pages, notes, figures and, where known, the present location of the inscription.)

IV. Toponyms of Amorgos (pp. 348-354).

V. Glossary of Amorgian idioms (pp. 355-359).

172. See p. 314 n. 930.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ:

Boussac-Rougemont 1983, σ. 116 εικ. 4: 14.

Dawkins-Wace 1905-1906, 157, εικ. 4: 6-7.

Haselberger 1978, 1, σ. 366, εικ. 18: 12, σ. 363 εικ. 16: 13.

Μαραγκοῦ 2002, εικ. 67: 15.

ΣΧΕΔΙΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΑ:

Μηλιαράκης 1884, σ. 50: 5.

Ross II, 1843 (ἔναντι τίτλου): 2, σ. 37: 3.

Tsountas, Chr., *The Mycenaean Age, A Study of the Monuments and Culture of Pre-Homeric Greece* (1897)
καὶ J.I. Manatt (Chicago ²1969) 260-261: 307, 317.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ

(Ἐντὸς παρενθέσεως σημειώνονται χρόνος φωτογράφησης ἢ ἀριθμ. ἀρνητικοῦ.)

ΑΡΧΕΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΠΥΡΓΟΥ ΑΓ. ΤΡΙΑΔΟΣ (ΠΑΤ): Ἀντωνίου, Γ.: 60, 80, 91, 98, 99, 106, 120, 125 (2000),
131, 134 (εδ). Βλαχᾶκος, Δ.: 166. Γαβαλᾶς, Γ.: 20 (1994), 35, 41, 46-48, 53-54, 69, 91-93, 95, 97,
100, 103-105, 115, 162, 163, 165, 167. Δεσποτίδης, Ἴ.: 49, 56-58, 66, 73, 74, 77, 121-123, 145, 146-
148, 151, 172, 173, 214. Δεσποτίδης, Μ.: 174 (ΨΦ, 2005). Δημητρίου Β.: 130, 131, 159-160, 168-
170. Haselberger, L.: 37 (1973). Μαραγκοῦ, Λ.: 16, 18, 19 (1993), 23-24 (1995), 25 (1995, ΜΡ,
Ρ), 26-32, 34-35 (1995), 38 (1979), 39-40, 43 (1995), 45, 50 (ΜΡ, Ρ), 62, 65, 70-72, 76, 78, 79, 82,
84-85, 92, 108-109, 113, 114 (1996), 116 (ΜΡ), 117-119, 124 (ΜΡ, 2000), 140-142, 149, 152-155,
164-165 (ΜΡ), 171. Μακρῆς, Γ.: 177, 178 (ΑΕΦ, 1999), 175, α-δ (ΨΦ 1999). Μπαρδάνη, Ἑ.: 44,
52, 61, 63-64, 67-68, 75. Παπαϊωάννου, Ἀ.: 88-90, 107. Τριανταφυλλίδης, Π.: 135-138, 156-158,
161 (Ἀρχεῖο ΚΒ' ΕΠΚΑ, 1998, Ε-649).

ΑΡΧΕΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΑΜΟΡΓΟΥ: Βλαχᾶκος, Δ.: 188-190 (2004, ΨΦ). Βλαχᾶκος, Δ. - Μπούρα, Κατ.:
191-195 (2002, ΨΦ). Γιαννακός, Σ.: 324 (εφ, Ρ, 2001). Δημητρίου, Β.: 225, 226-230, 232 (2000).
Haselberger, L.: 206 (1973). Μαραγκοῦ, Λ.: 185-186 (1996), 197-202 (1995), 204 (1995), 205
(ΜΡ, 1995), 207-213 (1995), 215-216 (ΜΡ, 1996), 217 (1995), 218-219 (1995), 221-224 (2000), 231,
233-236 (1996), 238 (ΜΡ, 1994), 239-240 (1992), 243 (1989), 244 (1983), 246-248 (1996), 249-250
(1980), 251 (1997, ΜΡ), 252 (1997), 253-257 (1995), 259-261 (1985), 262-264 (1996), 265 (ΜΡ,
1990), 266-267 (1999), 268 (ΜΡ, 1995), 269 (ΜΡ, 1983), 270 (1999), 271 (ΜΡ, 1983), 272 (1999),
276-280 (ΜΡ, 1986), 281 (1985), 282-289 (1996), 290-294 (1996), 295-300 (2000), 301-305 (1996),
309-310 (1990), 311-312 (1990), 314-315 (ΜΡ, 1990).

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ: ΑΕΦ: ἀεροφωτογραφία, ΔΑΙ, Athen: Deutsches Archäologisches Institut, Athen (Γερμανικὸ
Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο Ἀθηνῶν), Εἴφα: École Française d'Athènes (Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν),
εδ: ἔγχρωμη διαφάνεια, εφ: ἔγχρωμη φωτογραφία, μα: μαυρόασπρη φωτογραφία, ΟΦ: ὀρθοφωτογραφία,
ΠΑΤ: Πύργος Ἀγίας Τριάδος, Ρ: Polaroid, ΨΦ: ψηφιακὴ φωτογραφία.

ΑΡΧΕΙΟ-ΦΩΤΟΘΗΚΗ ΕΦΑ: G. Rougemont, ΕΦΑ, Archives-Photothèque, no du cliché: (L 5394, 5A): 17, (L 5393, 14): 112, (3581, 4): 176, (L 5398, 20): 312, (5398, 21): 313, (L 5398, 6): 316, (5398, 17): 318, (5398, 3): 319, (5398, 13): 320, (L 5398, 15): 321, (L 5398, 18): 322, (L 5398, 14): 323.

ΑΡΧΕΙΟ-ΦΩΤΟΘΗΚΗ ΔΑΙ, Athen: 179 (88/226), 180 (88/215), 181 (88/265), 182 (88/305), 241 (88/281).

ΣΧΕΔΙΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ, Αρχείο Έμμ. Ίωαννίδου: 4, 187, 203, 220, 258, 274.

ΑΡΧΕΙΟ Μ. ΚΟΡΡΕ: Κορρές, Μ. (1974): 8, 9, 10, 11.

ΑΡΧΕΙΟ ΠΑΤ: Αναστασιάδου, Π.: 21, 22, 55, 83. Αντωνίου, Γ.: 59, 81, 86*-87*, 102, 127, 128, 132, 133, 139, 144 (* Τὸ χρωματισμένο σκαρίφημα τῶν εἰκ. 86-87 ἔγινε ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς εἰκ. 59). Διαμαντόπουλος, Ί.: 33, 36, 42, 94, 96, 101, 110, 111, 126, 129, 143.

ΧΑΡΤΕΣ ΨΗΦΙΑΚΟΙ

Μπούρα, Κατερίνα: 1, 183, 184, 196, 237, 242, 245, 273, 275, 300, 306, 308.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΑΜΟΡΓΟΣ ΙΙ
ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΠΥΡΓΟΙ
ΤΗΣ ΛΙΛΑΣ Ι. ΜΑΡΑΓΚΟΥ
ΑΡ. 239 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2005
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΡΟΣΓΟΒΑ
ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΙΚΟΝΩΝ: ΤΟΞΟ
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: LIBRO D' ORO